

המכון לחקר
היהדות
העברית

ל ש ו נ ו

רבעון לעניני הלשון העברית

מוצא ע"י ועד הלשון העברית
בארץ ישראל

נערך תרס"ח — תרצ"ג עלידי ד"ר א. צפרוני ז"ל

העורך:

נ"ה טורטשינר

כ ר ך י'

יוצא לאור בסיוע מוסד ביאליק
שזל יד הסוכנות היהודית לארץ ישראל

דמוס ווייס, ירושלם

תוכן העניינים

א.

- נ"ה טורטשינר: פשחור — מגור
מסביב 158—157
א' אברונין: לקורות סגנונו של
מנדלי 172—159
י' כנעני: השפעתם הלשונית של הפיטנים
הקדומים על משוררי ספרד 182—173
יחזקאל קוטשר: אמד, עמד, עמדה
299—295
יהודה רצהבי: חידות לשון אצל
יהודי תימן 322—318

ג. להרחבת הלשון ולתיקונה

- ח"א חזן: הרבוי של איזה ואיזו בעברית
שבתלמוד 196—183
ד' יודוק — ר' סילמן — ג"ה
טורטשינר: המוצדק השימוש ב"לא"
לשליטת ההוה? ויכוח לשוני 213—197
ד' אחיהו: "מלבד" ו"חוץ מן" וההבדל
שביניהם 218—214
נ"ה טורטשינר: ועוד ל"כבר" 221—219
ד' זאב וילנאי: שמות לישובים עבריים
הלקוחים משמות ערבים 331—323

ד. בקורת וביבליוגרפיה

- צבי הר זהב: ספרות רנ"ל בנקוד
בבלי 71—61
סנחס אפרתי: מלון למונחי רפוי
השנים 73—72
א' אברונין: לניקודה של המשנה 227—222
פ אפרתי: I שיעורים באודונטוגרפיה
(דר' ירדני); II חיי המין של האדם (דר'
א' משמון) 231—228

- ליובלו של ועד הלשון העברית:
לשנת החמישים של ועד הלשון
העברית ולכרך העשירי של "לשונו" 4—3
דוד ילין: תחית הלשון העברית
בתחית האומה בכלל 277—269
יוסף קלוזנר: המישים שנה של
ועד הלשון 289—278
נ"ה טורטשינר: ועד הלשון העברית
ועבודתו בעתיד 292—290
לשני יובלות:

- א' בן-יוסף: צבי הר זהב בן שבעים 293
נ"ה טורטשינר: לפרופ' י"נ אפשטיין
בן הששים 294

ב. חקירות בלשון

- י' וינשטיין וא' זימרני: מלון
המקראי של רש"י 134—119, 20—5
י' כנעני: מאוצר לשונו של הקליר 29—21
נ"ה טורטשינר: ים פלשתים 37—30
נ"ה טורטשינר: לחידות הלשון של
הראב"ע 50—38
ד' ילין: פתרונים חדשים לאחדות
מחידות הראב"ע 53—51
יעקב בנאי: גשכחות 60—54
נ"ה טורטשינר: מנצפ"ך צופים
אמרום 118—98
ד"ר מונטנר: לקורות הלשון העברית
כשפת הלימוד בחכמת הרפואה
317—300, 149—135
מ"צ סגל: בעיות מלים I) פשחור —
מגור, II חלום — חלומות — חלומות,
III מחילין — מחזלים 156—150

נ"ה טורטשינר : מלון עבריי-ערבי קדום
למקרא 333—332
זב"ח : א' בן-יהודה, מלון הלשון
העברית הישנה והחדשה 335—334
ספרים שנתקבלו במערכת 74—76, 232—234,
337—336

ה. פרקי לשון לעם

נ"ה טורטשינר : חידות לשון 88—77

ו. הערות והצעות

א' אברונין : לחידות הראב"ע 236—235

ז. מפעולות ועד הלשון

רשימת מונחי רפואה 89—91, 263—266
372—369

חברי ועד הלשון העברית 92
דין וחשבון של וה"ל (אדר ב' — אלול תרצ"ח
מרס — ספטמבר 1938) 96—93
י' ריבלין : פעולתו של דוד ילין בלשון
ובועד הלשון 240—237
כללי הפיסוק 246—241

מתוך עבודת הועדה לכללי-הכתיב :

א. פרופ' י' קלוזנר — כתיב מלא או חסר

א. נ"ה טורטשינר — לשאלת הכתיב

העברי 261—247

רשימת מונחי התיאטרון 368—338

רשימת מונחי כימיה 377—373

רשימת מונחי הספנות 386—378

מתוך ישיבות הועד המרכזי 262

לְשׁוֹנֵנוּ

דבעון לשכלול הלשון העברית
בהוצאת ועד הלשון העברית
בארץ ישראל

נערך תרפ"ח—תרצ"ג על־ידי ד"ר א. צפרוני ז"ל

העורך:

נ. ה. טורטשינר

כרך י' חוברת א'

יוצא לאור בסיוע מוסד ביאליק
שעל יד הסוכנות היהודית לארץ ישראל

לשנות החמשים של ועד הלשון העברית

ולכרך העשירי של „לשונו”

בשנה זו תמלאנה חמשים שנה מאז הונח יסוד לוועד הלשון העברית, מיום בו הכירו אליעזר בן-יהודה ז"ל וחבריו בצורך קיומו של ועד אחראי, שמתפקידו לכוון את דרך לשוננו הישנה שקמה לתחיה, ולהכשירה לצרכי החיים החדשים בארצנו. במשך יובל השנים שאף ועד הלשון למלא תפקיד אחראי וחשוב זה, לאסוף את בטויי לשוננו הטמונים והמפוזרים במקורותיה הספרותיים, להרחיב את אוצר מליה ואת דרכי הבעתה בהתאמה לצרכי החיים המעשיים בארץ, לצרכי כל ענפי המדע וכל מפעלי המלאכה והתעשייה שנוצרו בה, וביחד עם זה שקד על טהרת הלשון, על קשריה העקריים אל לשון העבר, שפת הכתבים הקדושים אשר מתוכם קמה לשוננו לתחיה, כתבים אלו אשר בהם זכותנו על הארץ, ובהם תעודתנו כעם בעל תרבות עתיקה ועשירה.

מתוך שתוף פעולה עם מוסדותינו הלאומיים, עם המורים, אנשי המקצוע ועם צבא העובדים בעיר ובכפר סייע ועד הלשון העברית להשלטת לשוננו בבית הספר העממי, התיכון והגבוה, ובכל ענפי המשק הצבורי והפרטי. הוא מילא שליחות תרבותית ומדינית כאחת, וחלק חשוב לו באותו כבוש יסודי של תחיתנו אשר כל צר ואויב לא יוכל לנגוע בו: בתחית לשוננו. כבוש זה הפך את האומה הפזורה והמפולגת לשבעים לשון, לעם בעל לשון אחת, המביעה כיום את כל צרכי נפשנו כבני אדם וכיהודים. ועם התגברות העליה גברה גם העבודה המוטלת על הוועד, ועם פעולתו הולכות ומתרבות אף הדרישות שהצבור וגם הלשון המתפתחת עצמה דורשים ממנו; כי ענפי חיים נוספים תובעים את ספקם מן הלשון, ונסיון החיים מורה גם על צרכיה הפנימיים של לשון זו, שנתחדשה מתוך

הספרות והטעונה שכלול ושפור רב עד כי תסוגל לחיים מלאים בדבור. כמכשיר לעבודתו הרחבה הזאת יצר לו ועד הלשון, בעזרת אמוני הלשון בארץ ובחו"ל ובסיוע מוסדותינו הלאומיים, את הרבעון „לשוננו“ אשר את כרכו העשירי אנו פותחים בחוברת זו.

בשנת יובל כפולה זו היה ראוי לקרוא לחג לאומי בכל שדרות הצבור, כסמל לגאולת העם מאלמות לשון, וכחג האחד והלכוד של נפש האומה. אמנם לא עת חגיגות היום, אבל עת היא להגביר את פעולתנו ועת לקרוא לכל חובבי הלשון לחזק את ידי הועד בעבודתו לתחיתה המלאה של לשוננו, לשכלולה ולשפורה ברוחה המקורית.

על כן החליטה האספה הכללית של ועד הלשון העברית שהתקיימה בתל-אביב בבית ביאליק ב' אדר ש. ז. להוציא ספר-יובל שיסכם את פעולת הועד במשך חמשים שנה (תרמ"ט – תרצ"ט) ולהכריז על מפעל המלון האקדמי של הלשון העברית כעל תפקידו המרכזי של הועד בתקופת עבודתו הקרובה. נבחרה ועדה מיוחדת שהוטל עליה לדון על פרטי תכנית המפעל ולהתחיל בהכנות הדרושות להגשמתו.

ועד הלשון מקוה, כי לקול קריאתו יענו שוחרי הלשון העברית באשר הם שם, ויתעוררו לתמוך במפעל יסודי זה, שלשם בצועו יתלכדו טובי המומחים של האומה.

ירושלים, אדר תרצ"ט.

ועד הלשון העברית ומערכת „לשוננו“

חקירות בלשון

י. ויינשטיין וא. זימרני

מלוננו המקראי של רש"י.

במקום הקדמה

מלון מקוצר זה הוא חלק מתוך תכנית עבודה מקיפה המכוונת למלון היסטורי של לשון המקרא מראשית התרגומים הקדומים ועד ימינו. כל המלונים של הלשון העברית, הישנים והחדשים, הכוללים והמיוחדים ללשון המקרא, רושמים את הוראת המלים הנכונה לפי דעת המחברים, ורק פה ושם מזכירים הם גם חלק קטן מדעות מלומדים אחרים, כפי שנודעו להם — בדרך כלל במקרה. ואולם אותנו מעניין לא רק הפירוש האחרון של מלים ובטויים, אלא גם הבנתם במשך הדורות וביחוד הבנתם ע"י הגדולים שגם דבריהם נכס יקר הם לנו. ודבריהם אינם מובנים לנו כל צרכם, כל עוד לא נוכל לראות בעיניהם הם את דברי המקרא אשר מהם שאבו ואת המלים המקראיות שבהן השתמשו כהבנתם הם. ומלבד זה יש ללמוד מדבריהם הרבה גם להבנת לשון המקרא עצמה. כמה פעמים חושב הקורא למצוא פירוש חדש למלה ובטוי, והנה פירוש זה או פירוש טוב ממנו נמצא בדברי הקדמונים — ונשכח. מופתעים אנו מדי פעם בפעם ע"י פירושים ודיוקים "חדשים" אפילו אצל מפרשים וחכמים אשר דבריהם כאילו ידועים לכל. וגם במקום שאי אפשר לקבל פירושים אלו כהוראות אמיתיות של המלה והבטוי בתוך כתבי הקדש עצמם, יש ומחשבה גוררת מחשבה, ודרך חדשה נפתחת לפנינו להבנה יותר עמוקה של אוצר לשון המקרא.

בכוון זה עלינו לבדוק את התרגומים העתיקים והמאוחרים ואת דברי המדקדים והפרשנים, שרק מעטים מהם אספו את הערותיהם הלשוניות במלון, את דברי התלמוד והפוסקים, הפיטנים והמשוררים, הסופרים והפילוסופים, המשתמשים במלים מקראיות בהוראה ידועה על "יסוד" "מלונם" המקראי, ולצרף את באוריהם, עם כל פירוש של ערך מתוך דברי האחרונים, למלון מקראי היסטורי גדול. שני מחברי המלון שלפנינו, "מלוננו המקראי של רש"י", אספו, ערכו ובדקו

על פי הצעתי את כל הערותיו הלשוניות של רש"י למקרא בתור עבודות הגמר שלהם באוניברסיטה העברית בירושלים. מר ויינשטיין מתוך פירוש רש"י לכתובים. מר זימרני מתוך פירושו לנביאים. ואחר כך הוסיפו יחד את הערותיהם הלשוניות של רש"י לתורה. שניהם אספו את כל החומר בשלמותו. וחומר זה נמצא בידי לשכת ועד הלשון. והוסיפו מצדם מבוא מפורט איש איש על דרכי עבודתו ועל הספרים והמחקרים שהשתמשו בהם. ואזכיר כאן ביחוד את ההוצאות המדעיות של פירוש רש"י ע"י ברלינר ומארשן. ואת מחקרי הלעזים השונים. כפי יכלתם ניסו גם שני המחברים לברר את דברי רש"י האמתיים ולהוציא את המיוחס לו בטעות. לצערנו לא נוכל להוציא כעת את המלון השלם הזה. ועל כן מסתפקים אנו בקצור זה שאנו נותנים אותו לפני הקורא.

במלון מקוצר זה כללנו כל הערה לשונית של רש"י למקרא הנראית לנו כמעניינת. בין שניתן בה פירוש הנוטה מן המקובל. ובין שהמלה המבוארת נדירה היא וחשוב הוא לדעת את פירושה ע"י רש"י. במקום שרש"י מבאר מלה אחת במקומות שונים צוינו מקומות אלו כולם או רובם. כי יש ונסוח שונה מוסיף באור, ויש שהערה בודדת משאירה מקום לפקפק. שמא אין לפנינו אלא תוספת תלמיד שאין לסמוך עליה. תוספת (מ) או (ת) פירושה שדעת רש"י מתאימה לדעת מנחם בן סרוק או לתרגום הארמי. כמה וכמה פרטים אחרים היו ראויים להזכר על יד דברי רש"י הקצרים. על מקורותיו ועל יחס דעותיו לדעות אחרים שלפניו ושל אחריה, אלא שאין מקום לכך במסגרת צרה זו.

בתוך הערות המלון המקוצר הזה ימצא חובב הלשון והמקרא כמה וכמה פירושים נאים לבטויי לשון המקרא שאינם רשומים במלונים. הוא יכיר מתוכם שוב את גדולתו של רש"י ואת מקוריותו גם במקצוע הלשון. וביחד עם זה ימצא בהם דחיפה נוספת למחקר באוצר לשון המקרא. יסוד לשוננו הקדושה.

נ. ה. מורטשינר

א

- אב בָּאָבוּ: עדנו באבו לא יקטף (אי, ח—12) בלחלוחו ובפריו (מ).
- אבה תאָבה: לא תאבה לו (דב, יג—9) תהא תאב... תאהבנו.
- אָבה - חלפו עם אניות אבה (אי, ט—26) שם נהר שוטף.
- אָבְחָה אָבְחַת: אבחת חרב (יח, כ"א—20) השמעת קול הרוגי חרב לשון נביחה גלפישמינ"ט בלעז. [קול הפצועים = *cri des blessés* — *glapissement*].
- אָבְטִיחַ הָאָבְטִיחִים: ואת האבטחים (במד, י"א—5) בורייכ"ש [bourrache = *burago officinalis*, *Borretsch*].
- אָבִיוֹנָה הָאָבִיוֹנָה: ותפר האביונה (קה, י"ב—5) חמדת־תאות נשים... תאוה (מ).
- אָבִיר אָבִירִים: לחם אבירים אכל איש (תה, עח—25) לחמם של מלאכים (ת) ד"א איברים.
- אָבִירִיו: מקול מזהלות אביריו (יר, ח—16) סוסיו.
- אָבִיר הָרָעִים: אביר הרעים אשר לשאול (ש"א, כ"א—8) אב־בית־דין.
- אָבִר וִיתָאָבִכוּ: ויתאבכו גאות עשן (יש, ט—17) יהיו נבוכים ומסוגרים בחוזק עשן התבערה.
- אָבִל אָבִלָה: מפני אלה אבלה הארץ (יר, כ"ג—10) חרבה (ת).
- תָאָבִל: תאבל הארץ (יר, ד—28) תחרב (ת).
- תָאָבִל: על כן תאבל הארץ (הו, ד—3) תחרב (ת) ויגדל האבל בה.
- אָבִל - אבל אשמים אנחנו (בר, מב—21) בקושטא [באמת] (ת).
- אבל שרה אשתך ילדת (בר, יז—19) לשון אמת דברים (ת).
- אבל אשה אלמנה אני (ש"ב, יד—5) בקושטא [באמת] (ת).
- אָבִן הָאָבִן הָאָזֶל: וישבת אצל האבן האזל (ש"א כ—19) אבן שהיתה אות להולכי דרכים.
- אָבִי־הַשָּׂדֶה: עם אבני השדה בריתך (אי, ה—23) מין אדם הם.
- אָבִק וִיאָבִק: ויאבק איש עמו (בר, לב—25) לשון ויתקשר.
- אָבִר יָאָבִר: המבינתך יאבר נץ (אי, לט—26) יגדל... כנף (מ).
- אָבִרָה - אם אברה חסידה ונצה (אי, לט—13) כל עוף קרוי אברה.
- בָאָבִרָתוֹ: - באברתו יסך לך (תה, צא—4) כנף (מ).
- וְאָבִרָתֶיהָ: ואברותיה בירקרק חרוץ (תה, סח—14) כנפיה (מ).
- אָבִרָךְ - ויקראו לפניו אברך (בר, מ"א—43) דין אבא למלכא [זה האב למלך] רך בלשון ארמי [צ"ל רומין] מלך (ת).
- אָנְדָה וְאָנְדָתוֹ: ואגדתו על־ארץ יסדה (עמ', ט—6) קבוצת־בו זתיו, ד"א קבוצות הישרים.

- אַגֶּל : אגלי טל (אי, לח—28) גלי... ל"א אגני טל כמין אגנות.
 אָגְמִיָּהּ : ועל אגמיהם. (שמ, ז—19) קבוצות מים שאינן נובעין ואין מושכין
 אלא עומדים במקום אחד וקורין לו אשטנ"ק [ברכה = étang].
 אָגְמוֹן וְאָגְמוֹן : כפה ואגמון (יש, ט—13) כיפה קטנה.
 פְּאָגְמוֹן : הלכף כאגמן ראשו (יש, נח—5) כמין מחט כפוף וצדין בו דגים
 וקורין לו איי"ם בלעז [חכה = ajjm - hameçon].
 הָאָגְנוֹת : מכלי האגנות (יש, כ"ב—24) כלי שרת שמשרתין בהן הכהנים
 בבית המקדש.
 אָגָּף : בכל אגפיו (יח, י"ז—21) בכל כנפיהם כלומר בכל כחם.
 — וכל־אגפיו (יח, י"ב—14) שריו.
 אָגְפִּיהָ : וכל אגפיה (יח, לח—6) סביביה.
 אַגְרִטֶּלֶ : אגרטלי זהב (עז, א—9) מיני כלים (מ).
 לָאָדוּ : מטר לאדו (אי, לו—27) לעננו. (ת)
 אַדְמָדָם — ירקרק או אדמדם (ויק, יג—49) אדום שבאדומים.
 יָהֵל : ולא־יהל שם ערבי (יש, יג—20) כמו לא יאהל לא יפרוש שם
 אהל (ת).
 יָאֵהֵל : ולא יאהיל (אי, כה—5) יאיר (ת)... ל"א לא יהיה צל.
 יָאֵהֵל : ויאהל עד סדם. (בר, יג—12) נטה אהלים.
 אָהֳלִים — כאהלים נטה ה' (במד, כד—6) לשון מור ואהלות (ת, מ).
 או — או הודע אליו (ויק, ד—23) אם.
 — או יחזק במעוזי (יש, כז—5) לשון אם (ת).
 הָאֵבֶת : אל־תפנו אל־האבת (ויק, יט—31) פיתום המדבר משחיו.
 פְּאֵבוֹת : כאבות חדשים (אי, לב—19) נאדות עשוין כקומת אדם גבוהים.
 אוֹלִי — אולי נטתה מפני (במד, כ"ב—33) לולא (מ, ת).
 וְאוֹלֶת : ואולת בידיה תהרסנו (מש, יד—1) ואשה שוטה (ת).
 אוֹן — מצאתי און לי (הו, יב—9) כח (מ).
 אָנוּ : יהי רעב אנו (אי, יח—12) בנו (ת).
 פְּלָחִים אוֹנִים : כלחם אונים להם (הו, ט—4) כלחם גולה הבא ע"י כח
 ואונים. ד"א... כלחם אבלים שהוא טמא.
 אוֹן — כי לא יצא מעפר און (אי, ה—6) לשון שבר.
 — ומשמיע און (יר, ד—15) שבר.

- אוֹנָם: וישב עליהם את אונם (תה, צ"ד—23) אונסם.
 קָאָן: ובית אל יהיה לאון (עמ, ה—5) הבל (ת).
 — למה תראני און... (חב, א—3) ביזה וחמס.
 אוֹץ: כי אץ לך הר־אפרים (יהו, יז—15) דחוק (ת).
 וְאָץ: ואץ להעשיר (מש, כח—20) דוחק את השעה.
 אוֹר — אור יקרות וקפאון (זכ, יד—6) כמין אור הנראה שחרית על ההרים וכלה והולך.
 — כל כוכבי אור (תה, קמ"ח—3) לילה.
 — ולילה אור בעדני (תה, קלט—11) לשון אפל (מ).
 אוֹרוֹ: יפיץ ענן אורו. (אי, לו—11) מטרו (ת).
 אוֹר — אשר אור לו בציון (יש, לא—9) האש.
 בְּאֵרִים: בארים כבדו ה' (יש, כד—15) נהורא [אור] (ת). ומנחם אמר
 לשון נקעים וסעיפים.
 אוֹר (לפי רש"י: נאר).
 נָאוֹר: נאור אתה אדיר (תה, ע"ו—5) מנאר אתה אויביך... ומטאטאן מן
 העולם.
 אוֹרָה אֶלֶת: ללקט אֶלֶת (מ"ב, ד'—39) גרגיר שקורין אורג"א שמאיר את העינים
 ויש שפותרין אורות ירקות... [גרגר, חרדל מדברי oroga-roquette].
 אוֹת'. וְאוֹתִיּוֹת: ואתיות ואשר תבאנה (יש, מד—7) דברי מופת.
 אוֹל (ראה גם: זול).
 וְאוֹל: ואול לו (מש, כ—14) והולך (מ).
 וְאוֹל — ר' אבן.
 אוֹר תְּאוֹר: תאור מתניך (יר, א—17) לשון זירוז כאיש חיל.
 מְאוֹרִי: מאורי זיקות (יש, נ—11) מחזיקי (ת).
 אָח — ואמר־אח (ית, ו—11) צעקת יגון ואוי.
 הָאָח: ואת האח לפניו מבערת (יר, לו—22) כלי שמבערין עליו אור
 לפני השרים.
 אָחִים: כי אנשים אחים אנחנו (בר, יג—8) קרובים.
 אָחִי: כל אחי רש (מש, יט—7) קרוביו.
 וְאָחִיו: ויקרא לאחיו (בר, לא—54) לאוהביו.
 וְאָחִיו: ואחיו שמעיה (נחמ, יב—36) חבריו.
 אָחוֹ בְּאָחוֹ: ותרעינה באחו. (בר, מא—2) באגם. מריש"ק [אדמת ביצה=maresque].

- אַחֲזֹר וְאַחֲזֹר: ואחזר ולא אבין לו. (אי, כג—8) מערבי (ת).
- אַחֲזֹר (אחזת) וְאַחֲזֹת: ואחזתי מרעהו (בר, כו—26) לשון קבוצה ואגודה שנאחזין יחד.
- אַחֲזֹת: ואל־אחזת אבתי. (ויק, כה—41) חזקת.
- אַחֲרִית — טוב אחרית דבר (קה, ז—8) ... בסופו (ת).
- לְאַחֲרִיתוֹ: ולא לאחריתו (דנ, י"א—4) לשון בנים.
- אַט — ויהלך אט. (מ"א, כא—27) יחף (מ, ת).
- אַטֹּן — אטון מצרים. (מש, ז—16) מיתריהם (מ).
- אַטֶּר — אטר יד־ימינו (שו, ג—15) דבר כוונ (ת) מחמת חולי רוטרייש בלעז, לא היה שולט ביד ימינו ובלשון עברי אטום.
- [כוונ היד הימנית = serré de la main droite — retrijjt].
- אטר יד ימינו ... (שו, כ—16) גמודי יד ימינם (ת), לא היו שולטים בה כאילו היתה אטומה.
- אִי — ולרוזנים אי שכר. (מש, לא—4). אין (מ).
- אי מזה תבא (אי, ב—2) איה.
- אִילֹד וְאִילֹד: ואילו האחד שיפל (קה, ד—10) ואוי לו.
- אִישׁוֹן כְּאִישׁוֹן: כאישון עינו (דב, לב—16) הוא השחור שבעין שהאור יוצא הימנו.
- כְּאִישׁוֹן: כאישון בת עין (תה, יז—8) השחור שבעין שהמאור תלוי בו על שם שחרוריתו קרוי אישון לשון חושך.
- אִיתוֹן הָאִיתוֹן: ועל פני השער האיתון (יחמ—15) משמש כניסה ויציאה לכל באי העזרה.
- אִכְזָרִי לְאִכְזָרִי: ושנתיך לאכזרי. (מש, ה—9) לשר של גיהנם.
- אִכְרִ אִכְרִים: בשו אכרים (יר, יד—4) בוביריש בלעז
- [בוקרים = buvéyrs-bouviers].
- אִכְרִים: הבישו אכרים (יו, א—11) מנהיגי המחרשה.
- אִכְרִיכֶם: אכריכם וכרמיכם (יש, סא—5) מנהיגי המחרשה.
- אִלְגִּבִּיש — אבני אלגביש תפלנה (יח, יג—11) אבני ברד (מ) גדולות.
- ואבני אלגביש (יח, לח—22) אבני ברד (מ) מאירות כאבנים טובות ששמן גביש.
- אֱלֹהִים — אחזה אלוה (אי, יט—26) לשון משפט ויסורין.
- אֱלֹהִים — נתתיך אלהים לפרעה (שמ, ז—1) שופט ורודה.
- מֵאֱלֹהִים: ותחסרהו מעט מאלהים. (תה, ח—6) לשון מלאכים.

- אלח נַאֲלַחוּ: יחדו נאלחו (תה, יד-3) נהפכו לקלקול.
 וַנֶּאֱלַח: נתעב ונאלח (אי, טו-16) ומעורב.
 אֱלִיל אֶלֶל: רפאי אלל כלכם (אי, יג-4) כל אליל שבמקרא לשון אל.
 וַאֲלִיל: וקסם ואליל... (יר, יד-14) לשון אל, דבר שאינו.
 הָאֱלִיל: הוי רעי האליל (זכ, יא-17) אין... לשון אל.
 אֶלֶם - אלם צדק תדברון (תה, נח-2) נאלם מפִּיכֶם.
 - על יונת אלם... (תה, נו-1) כיונה אלמית (ת).
 אֶלְמוֹנִי - אל-מקום פלני אלמני (ש"א, כ"א-3) אלמון מאין שם.
 - פלני אלמני (רות, ד-1) אלמון בלי שם.
 - אל מקום פלני אלמני (מ"ב, ו-8) מבלי שם.
 אֶלֶךְ וַתֵּאֲלָצֶהוּ: ותאלצהו ותקצר נפשו למות (שו, טז-16) דחקתו (מ, ת).
 אֶם - עד אם כלו לשתת (בר, כד-19) אם משמש בלשון אשר (ת).
 - עד אם נותרתם (יש, ל-17) אשר (ת).
 - אם רחץ אדני (יש, ד-4) כי.
 - אִם־יֵרָאוּ אֶת־הָאָרֶץ (במד, יד-23) לא.
 אִם אִם־הֶדְרֶךְ: אל-אם הדרך (יח, כא-26) קרפ"ר בלעז (ת).
 [פרשת דרכים = carrefour].
 אָמָה הָאָמָה: מתג האמה (ש"ב, ח-1) המרדע של עץ.
 אָמוֹת: וינעו אמות הספים (יש, ו'-4) אילות ספיהם, מזוזות הפתח (ת).
 מזוזות ההיכל.
 אָמוֹן - ואהיה אצלו אמוֹן (מש, ח-30) גדלה... (מ).
 - התיטבי מנא אמוֹן. (נח, ג-8) לשון פדגוג מנא הגדולה..
 אָמוֹן אָמוֹן: בנים לא-אמן בם. (דב, לב-20) נוררטור"ה בלעז.
 ד"א לשון אמונה (ת). [חינוך וגידול=nourriture].
 אָמִיר - בראש אמיר (יש, יז-6) ענף (ת).
 וְהָאָמִיר: החרש והאמיר. (יש, יז-9) יער, מקום אילנות.
 אִמְרוֹךְ: אשר ימרוך (תה, קלט-20) מזכירים שמך.
 הָאָמְרָת: את־ה' האמרת היום (דב, כח-17) לשון המשכה והבדלה...
 יִתְאָמְרוּ: יתאמרו כל פעלי און (תה, צד-4) ישתבחו.
 אִנְחָתָהּ - כל אנחתה השבתי (יש, כ"א-2) כל אנחות שבעולם... לשון אנחה
 מרובה של אנשים רבים שושפריד"ץ בלעז [אנחה=sosspiradię-gémissement].
 אִנְפָּה - האנפה למינה (ויק, י"א-19) דיה רגזנית ונראה לי [שזו היא]
 שקוראין אותה הירו"ן בלעז [אנפה=héron].

- אַנְקָה** וְהָאֲנָקָה: והאנקה והכח (ויק, יא—30) הריצו"ן [קפוד = herisson]
- אַסְפּוֹת** — בעלי אספות (קה, יב — 11) גולגולת אסופה וגסה. גרוס"ה בלעז [בעלי ראשים עבים, שמנים = grose - des clous a grosse tête].
- אַף** בָּאֵפוֹ: עלה עשן באפו (תה, יח — 9) מנחיריו אנשישנארי"ל בלעז [בנחיריו = en ses narilles — narines].
- אַפֶּךָ**: אפך כמגדל הלבנון (שה"ש, ז—5) לשון פנים.
- אָף**: אף שכני בתי חמר (אי, ד—19) כל שכן.
- אַפְדָּה אַפְדָּת**: אפדת מסכת זהבך (יש, ל—22) נוי.
- אַפּוֹא** — אם כן אפוא (בר, מג—11) לשון יתר הוא לתקן מלה בלשון עברי.
- אַפִּיק** כְּאַפִּיק: כאפיק נחלים (אי, ו—15) מוצא...
- אַפִּיקִים**: ומוזיח אפיקים (אי, יב — 21) חזקים (מ, ת).
- אַפִּיקִי**: וכל אפיקי יהודה (יו, ד—18) מקום מוצא מים (מ, ת).
- אַפִּיקִי**: אפיקי נחשה (אי, מ—18) חוזק (ת).
- אַפְנִי**: דבר דבר על אפניו (מש, כה—11) כנו... מבוסס, מיושב.
- אַפֶּס** אָפֶס: וכל שריה יהיו אפס. (יש, לד — 12) כלייה.
- וְאַפֶּס**: ואפס את־הדבר (במד, כב—35) על כרחך.
- אַפְסִים**: מי אפסים (יח, מז—3) הקרסולים (ת) שקורין קבוליי"ש בלעז [קרסולים = kbils-chevilles]
- מֵאַפְסִי**: מאפסי ארץ (יר, טז—19) מקצה (ת).
- אַפֶּס**: אפס כסף (בר, מז—15) שלים (ת) [נשלם].
- מֵאַפֶּע**: ופעלכם מאפע (יש, מא—24) פועים ומרימים קול להטעות בדבר כזב.
- בְּאַפֶּר** ויתחפש באפר על־עיניו (מא, כ—38) מעפורת... (ת) סודר.
- אַצִּלְתִּי**: לא אצלתי מהם (קה, ב—10)... רחקתי להבדל מהם.
- אַקְדָּח** — לאבני אקדה (יש, נד — 12) מין אבנים טובות בוערים כלפידים והוא קרבונקליה לשון גחלים, ויש פותרין לשון מקדח אבנים גדולות שכל חלל הפתח קדוח בתוכו והמזוזות והמפתח והסף כולן מתוך האבן הן.
- [אבן יקרה = karboncle-nom du charbon].
- וְאַקוֹ** וְאַקוֹ ודישן (דב, יח—5) מתורגם יעלא (ת). הוא אשטנבו"ק [יעל Steinbock].
- אַרְבָּה אַרְבוֹת**: עם ארבות ידי (יש, כה—11) מגדלים גבוהים (ת).
- אַרְוִכָּה** — כי עלתה ארוכה (נחמ, ד—1) חובש [בלשון רש"י = רפואה] ותרופה (מ).
- אַרְן** — נטע ארן (יש, מד—14) לשון נטע יונק פלנצו"ן בלעז [שתיל = plançon].

ארר המִּאֲרָרִים: מי המרים המאֲרָרִים (במד, ה—18) המחסרים... מן העולם.
 אֵשׁ — אֶם־אֵשׁ להמין (ש"ב יד—19) יש (ת).
 הָאֵשׁ: האש בית רשע (מי, ו—10) היש (ת).
 אֲשֶׁרָה וְהָאֲשֶׁדוֹת: והשפלה והאשדות (יהו, י—40) מקום שמי הגבעות שופכים (ת).
 אֲשׁוּר בַּת־אֲשָׁרִים: ר', בת.
 אֲשִׁישׁ לְאֲשִׁישִׁי: לאשישי קיר־חרשת (יש, טז—7) אל חומות...
 אֲשִׁישִׁי: אשישי ענבים (הו, ג—ח) גביעי יין (מ).
 אֲשִׁמְנִים פֶּאֶשְׁמָנִים: באשמנים כמתים (יש, נט—10) מנחם פתר לשון מחשכים
 דונש פתר לשון שומן. החיים השמנים... וי"ת לשון מסגר.
 אֲשֶׁר אֲשָׁרוּ: אשרו חמוץ (יש, א—17) החזיקו... ל"א הדריכוהו.
 וְאֲשָׁרוּ: ואשרו בדרך בינה (מש, ט—6) לשון פעם.
 מֵאֲשָׁרֶיךָ: מאשריך מתעים (יש, ג—12) מדריכך...
 אֲשָׁרִי אֲשֶׁרִי הָאִישׁ: (תה, א—1) אישוריו של איש ותהלותיו. לישפלישמנ"ץ בלעז
 [אשר=les felicitements].
 אֶתְנֶן לְאֶתְנֶנָּה: ושבה לאתננה (יש, כג—17) לקדמותה ולעשרה ע"י סחורתה (ת).
 — לקלס אתנן (יה, טז—31) לשון שכירות (ת). לווי"ץ בלעז [שכר louage]

ב

בְּאִישׁ בְּאִשִּׁים: ויעש באשים (יש, ה—2) דומים לענבים וקורין אותן לנברווייש"א
 [ענבי־בר מקולקלים = Lanbraijsses — Lambruche].
 בְּדִים: ותעש בדים (יה, יז—6) מוטות.
 — אתות בדים (יש, מד—25) החוזים בכוכבים. ע"י אתות השמים.
 הַבְּדִים: חרב אל־הבדים (יר, נ—36) הקוסמים (ת).
 בְּדִי: בדי שאל תרדנה (אי, יז—16) איברים.
 בְּדִי: יאכל בדי עורו (אי, יח—13) בניו ובנותיו (ת).
 בְּדִיָּה: בדיך מתים יחרישו (אי, יא—3) שאתה בודה מלבך.
 בְּדִיו: בדיו לא כן עשו (יר, מח—30) גבוריו.
 בְּדִר, לְבָדִד: — אתה ה' לבדד (תה, ד—9) לשון מבטח ושקט.
 — איכה ישבה בדד (איכ, א—1) גלמוד.
 בְּדִיל — בדיל ועפרת (יה, כז—12) אשטיי"ן בלעז [étéyn-étain].
 בְּדִילֶיךָ: ואסירה כל בדיליך (יש, א—25) המעורב בכסף, כלומר הרשעים
 שבך. אשטייט בלעז [estejjn — étain].
 בְּדָק — יחזקו את בדק הבית (מ"ב, יב—6) בקיעה וסדק החומה.
 בְּדָקָךְ: מחזיקי בדקך (יה, נז—9) שאקראוצ"א בלעז [סדק שלך = ta crevasse].

- בֶּכֶק - בהק הוא (ויק, יג-39) כמין לובן הנראה בבשר אדם אדום... בין חברבורות אדמומים.
- בְּדֶרֶת - ארספחת או בהרת (ויק, יג-2) חברבורות. טיאר בלעז [tache = כתם].
- בְּהֶרֶת: בהרת לבנת (ויק, יג-38) חברבורות.
- בּוֹגֵד הַבּוֹגְדִים: יבשו הבוגדים ריקם (תה' כה-3) הגזלנים והחמסנים (ת).
- בּוֹךְ נָבְכוֹ: נבכו עדרי בקר (יו, א-18) נתערבלו (ת) ונסגרו ותעו.
- נִבְכָּים: נבכים הם בארץ (שמ, יד-3) כלואים ומשוקעים ובלעז שריי"ר [serrer = כלוא].
- בּוֹל - בול הרים ישאו לו (אי, מ-20) יבול (ת).
- לְבּוֹל: לבול עץ אסגוד (יש, מד-19) לרקבון.
- בירח בול (מ"א, ו-38) מרחשון שהעשב בלה בשדה ובוללין לבהמה מן הבית.
- בּוֹס וְאָבוֹס: ואבוס עמים באפי (יש, סג-6) לשון מתגולל בדם ונדרך ברגלים.
- תָּבוֹס: תבוס נפת (מש, כז-7) תרמוס (ת) ברגל.
- נָבוֹס: נבוס קמינו (תה, מד-6) נרמוס ונרפוס.
- מִתְבּוֹסֶסֶת: מתבוססת בדמיך (יח, טז-6) נרפסת... לשון אחר שוייליא"ה בלעז, [souillé = מלוכלכת].
- בּוֹקָה - בוקה ומבוקה (נח, ב-11) ריקנית (מ).
- בְּחוֹן - בחון נתתיך בעמי (יר, ו-27) לשון חוזק.
- בְּחוֹנוֹי: הקימו בחונוי (יש, כג-13) מצודותיהם. בירפרייץ בלעז שעושין למצור על הכרכים [bajjpréd-bastions = מבצרים].
- בְּחוֹר וּבְחוֹרִי: ובחורי ישראל הכריע (תה, עח-31) נבחרים.
- בְּחֵן - אבן בחן (יש, כח-16) לשון מבצר וחוזק.
- בְּחֵן וּבְחֵן: עפל ובחן (יש, לב-14) מבצר.
- בְּטָחָה וּבְטָחוֹת: ובטחות למרגיזי אל (אי, יב-6) שלימות.
- בְּטָנִים - בטנים ושקדים (בר, מג-11). פישטציא"ש ודומה לי שהם אפרסקין [צ"ל אפסטקין] [בטנים - pistaches].
- בֵּית הָעָם: ואת בית העם שרפו (יר, לט-8) בתי כנסיות.
- בְּתִים: בתים לאשרה (מ"ב, כג-7) יריעות.
- בֵּית - וישמע בית פרעה (בר, מה-2) עבדיו ובני ביתו.
- מִישַׁנְדָּה בלעז [בנייבית = maisonnée].
- בְּכוֹר - בכור מות (אי, יח-13) שר המות.
- אף אני בכור אתנהו (תה, פט-28) גדול...
- בְּכוֹרִי: ורעו בכורי דלים (יש, יד-30) לשון שרים.

- בְּכִי מִבְּכִי נהרות חבש (אי, כח-11) כמו נבכי... מסגרי... (מ).
 בָּלַג הַמְּבִלִּיג: המבליג שד על עז (עמ, ה-9) המגביר... (ת).
 וְאֶבְלִיגָה: השע ממני ואבליגה (תה, לט-14) ואתחזקה.
 וְאֶבְלִיגָה: אעזבה פני ואבליגה (אי, ט-27) אתחזק.
 בָּלָה בָּלָה: בלה בשרי ועורי (איכ, ג-4) רקבון.
 בִּפְתָּהָה - לעת ערב והנה בלהה (יש, יז-14) שדים באים... ומבהלין.
 בָּלָהוּת: בעתהו בלהות (אי, יח-11) שדים.
 בָּלָהוּת: מן בלהות (תה, עג-19) שדים.
 בָּלָהוּת: תשיגהו כמים בלהות (אי, כז-20) שדים.
 בָּלָהוּת: בלהות אתנך (יח, כז-21) והפותרים אומרים לשון מקום מרקד שערירם ומזיקים.
 בָּלִיל - בליל חמיץ יאכלו (יש, ל-24) קשין ותבן מחומצין ומחוזקין בתבואה.
 בָּלִילוֹ: בשדה בלילו יקצירו (אי, כד-6) יבולו (ת).
 בָּלִיעַל ר' בן.
 בָּלַם וּבֹלַס: ובולס שקמים (עמ, ז-14) מחפש... ובולש.
 בָּלַע בָּלַע: בלע המות לנצח (יש, כה-8), יכסנו ויעלמינו.
 יִבְלַע: אם אמר איש כי יבלע (אי, לו-20) יגלה אליו מיד [צ"ל סוד, ט].
 יִבְלַע: פן יבלע למלך (ש"ב, יז-16) יאמר לו בסתר ובבליעה.
 בָּמָתִי בָּמָתִי: ירכבהו על במתי ארץ (דב, לב-13) לשון גובה.
 בָּמָתִי: על במתי ים (אי, ט-8)... גובהי (מ, ת).
 בָּמָתִי: במתי ארץ (מי, א-3) הרמים וגסי הרוח.
 בָּמָתִיכֶם: והשמדתי את במתיכם (ויק, כז-30) מגדלים ובריניות.
 לָבֵן עַל-מוֹת לָבֵן (תה, ט-1) ללבן להבין ולבונן. [ע"י לבן]
 בָּנִי בָּלִיעַל: יצאו אנשים בני בליעל (דב, יג-1) בלי עול.
 בָּסָר - אבות אכלו בסר (יר, לא-28) פרי שלא נגמר והוא מקהה את השניים.
 וּבָסָר: ובסר גמל יהיה נצה (יש, יח-5) הוא בוסר הוא גירוע.
 - אבות יאכלו בסר (יח, יח-2) פרי עד שלא נתבשל. בייגרייץ בלעז [פרי בסר = verjus].
 הִבְעֵד: הבעד ערפל ישפוט. (אי, כב-13) הכנגד.
 בָּעָדוּ: ויסגר ה' בעדו (בר, ז-16) כל בעד שבמקרא לשון כנגד הוא.
 מִבְּעָד: מבעד לצמתך (שה"ש, ד-1) מבפנים... נגד.
 תִּבְעִיוֹן: אם תבעיון (יש, כא-12) תבקשו (מ).
 תִּבְעָה: מים תבעה-אש (יש, סד-1) יעלו... אבעבועות.
 נִבְעָה: כפרץ נפל נבעה בחומה (יש, ל-13) מגולה ליכנס בה, לשון גילוי.

- בַּעַל** - ועד־בעל גד (יהו, יא—17) מִישֵׁר (ת).
בְּבַעַל: בבעל המון (שה־ש, ח—11) לשון מִישֵׁר.
לְבַעַל: לבעל משחית (מש, יח—9) לשטן. [עִי' שַׁחַת].
מִבְּעָלִי: מבעלי יהודה (ש"ב, ו—2) לשון מִישֵׁר.
הַבְּצִיר: יער הבציר. (זכ, יא—2) המבצר תקוף כרכיא (ת).
בַּצָּר ו**בְּצָרוֹת**: ובצרות לא ידעתם (יר, לג—3) שמורות בלבי (ת).
יִבְצָר: יבצר רוח נגידים (תה, עו—13) ימעט (ת).
תִּבְצָר: וכי תבצר מרום עזה (יר, נא—53) לשון מבצר חוֹזֵק (ת).
בְּצָר **בְּצָר**: ושית על עפר בצר (אי, כב—24) חוסן ומבצרים (ת).
בְּצָרָה - כצאן בצרה (מי, ב—12) מבצרי גדרות צאן (ת).
בְּצָרוֹן **לְבָצְרוֹן**: שובו לבצרון (זכ, ט—12) לכחכם ולכבודכם.
בַּצָּרִית - ובשנת בצרת (יר, יז—8) לשון רעב. לִיא לשון מבצר (מ).
הַבְּצָרוֹת: על־דברי הבצרות (יר, יד—1) רעב, לִיא לשון מבצר (מ).
בִּקְעָה בִּבְקָעָה: כבהמה בבקעה (יש, סג—14) ארץ חלקה ואין בה מכשול.
קַנְפַּנִּיָּא בִּלְעֻז [מישור = kanpayne-plaine].
לְבִקְעָה: והרכסים לבקעה (יש, מ—4) קנפניי"א בלעז ארץ חלקה ושווה.
בִּקְרָה ו**בְּקִרְתָּם**: ודרשתי את צאני ובקרתים (יה, לד—11) לשון בקור חולים.
לְבִקֵּר: ולבקר בהיכלו (תה, כז—4) ליראות שם בכל בקר ובקר.
בִּקְרִית בקרת תהיה (ויק, יט—20)... על בית דין לבקר
בִּיקְרוּתִיָּךְ: בנות מלכים ביקרותיך (תה, מה—10)... מבקרות... לשון ביקור.
בָּר **בָּר**: כבר כפי (אי, ט—30) נקיון.
כָּבֵר: ומצרף כבר סיגיר. (יש, א—25) לשון בורית (ת). סבו"ן בלעז ולשונו
 לשון נקיון על שם שמנקה הבגד מכתמיו. [סבון = sbon - savon]
כָּבֵר: כבר ידי... (תה, יח—21) לשון נקיות.
בְּרָד **בְּרָדִים**: סוסים ברדים (זכ, ו'—3) מנומרים.
וּבְרָדִים: נקדים וברדים. (בר, לא—10) ופציחין (ת). פיישי"ד בלעז, חוט של
 לבן מקיף את גופו סביב וחברבורית שלו פתוחה ומפולשת מזו אל זו
 [מוכתם כתמים = pieté]
בְּרִדָּת - וברד ברדת היער (יש, לב—19) מטר.
בְּרָה - מצות ה' ברה (תה, יט—9) מזהרת.
בְּרוֹם בְּרָמִים: ובגנזי ברמים (יה, כז—24) ארגזין שקורין אשקרי"ן בלעז והם
 מחופין עור ומצורין לנוי במיני מסמרין שורות וציורין והם חבושין
 ואסורין בחבלי בוך לנוי. [קופסה = eskrin - écrin].
בְּרוּר - וישימנו לחץ ברור (יש, מט—2) ממורט קלי"ר בלעז. [klér-flèche polie].

בְּרִירוֹת: צֶאֱן שש ברירות (נחמ, ה—18) עשויות
 בְּרִית — ותרבי לך ברית (יר, ב—22) נקיון. ויש לועזים שאבו"ן בלעז
 [sbon — savon = סבון]
 וכְּבִרִית: וכברית מכבסים. (מל, ג—2) עשב שמעביר את הכתם. בלעז
 שנייר"א. דבר המצחצח ומטהר. [savonijère-savon = סבון]
 בְּרִכָּה בְּרִכּוֹת: עִינִיךְ בְּרִכּוֹת (שה"ש, ז—5) בריכות מים. ועוד יש לפרש כמו
 יונים קובירי"ש בלעז. [kobéds-convées = בְּרִיכָה].
 בְּרִק: אִם שְׁנוֹתֵי בֶרֶק חֲרָבִי (דב, לב—41) להב פלנדור
 [plandour-splendeur = בְּרִק]
 בְּרִקִּים: בְּרִקִּים לְמִטָּה עֲשֵׂה (תה, קלה—7) זהרורי הרקיע. אישליידי"ש בלעז.
 [Aléydouz-trainées de lumière avant la pluie = פְּסִי אור לפני הגשם]
 בְּרִקְיוֹ: הָאִירוּ בְּרִקְיוֹ (תה, צו—4) זהרורין.
 בְּשָׁנָה — בִּשְׁנָה אֲפָרִים יָקָח (הו, י—6) בשת (מ, ת).
 בֵּת בֵּת־אֲשֵׁרִים: בֵּת אֲשֵׁרִים מֵאֵי כֶּתִים (יה, כו—6) של עץ וזהו בֵּת־אֲשֵׁרִים.
 כֵּאִילוּ הִיא תִּיבָה אַחַת. לְשׁוֹן תְּדַהֵר וּתֵאֱשׂוּר (ת)
 בְּתָהּ, בְּתָהּ: וְאִשִּׁיתָהּ בֵּתָהּ (יש, ה—6) לְשׁוֹן שְׁמֵמָה (מ) וּרִיקְנוֹת.
 הַבְּתוֹת: בְּנַחֲלֵי הַבְּתוֹת (יש, ז—19) עֲמָקִים שְׁדוֹת בּוֹרִים.
 בַּחֲקֹךְ וּבַחֲקוֹךְ: וּבַחֲקוֹךְ בַּחֲרִבּוֹתָם (יה, טו—40) וּבִזְעוּנִיךְ (ת). [וּבִקְעוֹךְ] אִיטְרוֹפ־ר
 צִרְנִיטוֹ בלעז [וּבִקְעוֹךְ] [épérzeront toy-transperceront toi =
 בְּתָר: עַל הָרִי בִּתְרִי (שה"ש, ב—17) לְשׁוֹן חֲלוּקָה וְהַפְלָגָה (ת).]

א

נֶאֱלָהּ: יִגְאָלָהּ חֶשֶׁךְ וְצִלְמוֹת (אי, ג—5) לְשׁוֹן לִכְלוֹךְ (ת).
 נִגְאָלוֹ: נִגְאָלוֹ בְּדָם (יש, נט—3) לְשׁוֹן טִינוֹף (מ).
 נִגְאָלוֹ: נִגְאָלוֹ בְּדָם (איכ, ד—14) נִתְלַכְּכוּ (ת).
 יִתְגָּאֵל: לֹא יִתְגָּאֵל בַּפֶּת־בֶּגֶד. (דנ, א—8) לְשׁוֹן לִכְלוֹךְ (מ).
 נִגְאָלָהּ הַגָּאֵלָה: עַל הַגָּאֵלָה וְעַל הַתְּמוּרָה (רות, ד—7) מְכִירָה.
 וְתִבְנִי לָךְ גֵּב (יה, טו—24) גּוֹבָה כְּעֵין בִּימוֹס וּמוֹצָב (ת).
 גִּבִּי: גִּבִּי מִגִּינוֹי (אי, טו—26) לְשׁוֹן גּוֹבָה (ת).
 גִּבִּיכָם: לְגִבִּי חֲמֵר גִּבִּיכָם (אי, יג—12) גּוֹבָה שְׁלֹכָם.
 וּגִבִּיָּהֶם: יְדוֹתָם וּגִבִּיָּהֶם... (מ"א, ז—33) בּוֹיִל"ש בלעז. הֵם הַנִּקְבִּים
 [bojjols — trous = חֲוִרִים].
 גִּבִּי: עֲשֵׂה הַנַּחֲלָה הַזֶּה גִּבִּים (מ"ב, ג—16) בּוֹרוֹת (מ, ת) מְלֵאִים מִים.
 גִּבִּים: בָּאוּ עַל־גִּבִּים (יר, יד—3) בּוֹרוֹת שֶׁהַמֵּים מִתְּכַנְסִים בָּהֶם (מ, ת).

- גָּבּוּל : והים הגדול וגבול (יהו, טו—47) נסין שבים שקורין אלשי"ש בלעז
[איים = isles — iles].
- וגָּבּוּל : הים הגדול וגבול (במד, לד—6) הנסין שבתוך הים אף הם מן הגבול
והם איים שקורין אינזול"ס [איים = isles — iles].
- נִבְחַת בַּנְּחַת : או בגבחת (ויק, יג—42) משפוע קדקד כלפי פניו. ואף הצדעין
שמכאן ומכאן בכלל.
- נִבֵּן — או גבן (ויק, כא—20) שוריצליו"ש בלעז שגביני עיניו שערן ארוך ושוכב
[גבינים = sourcils].
- נִבְנָן : הר גבננים (תה, סח—16) לשון הרים.
- נִדְרָת הַנְּדָרָת : דרך בפני הגדרת הגינה (יה, מב—12) בנין גדר אבנים עשוי
במעלות שהיו נוגנים ושרים עליו.
- נִהָה : לא־יגהה מכם מזור (הו, ה—13) יסור (מ).
- נִהָר : ויגהר ארצה (מ"א, יח—42) וגחין (ת) [התכופף].
- וִינְהָר : ויגהר עליו (מ"ב, ד—35) ת"י... לשון עיפות ומנחם פתר כפי ענינה נשתטח.
- נִו — מן גו יגרשו (אי, ל—5) מן קרב עיר.
- נִוּב : כגוב גובי (נח, ג—17) כחיילי גובאי.
- נִלְדָרִים : ולגדרים ולחצבי האבן (מ"ב, יב—13) לבוני החומה תלמידי הארדכלין.
- נִזָּה — מפני גוה (יר, יג—17) גדולה, גאותה של מלכות (ת).
- מִנְוָה : — שלף ויצא מגוה (אי, כ—25) מתוך תערה.
- נִוּשׁ : וגוש עפר (אי, ז—5) העלאת חלודה.
- נִחוּן — כל הולך על־גחון (ויק, יא—42) ל' גחון שחיה שחולך שח ונופל על מעיו (ת).
- נִיָּא : גיא־שמנים (יש, כח—1) לשון גאווה.
- נִתְנָח : ותנח בנהרותיך (יה, לב—2) ותצא חוץ... לשון דבר הנובע ויוצא
מבית מסתרין.
- נִנְיָחוּ : בגיחו מרחם יצא (אי, לח—8) בהמשכתו.
- נִנְחִי : חולי וגחי (מי, ד—10) כרעי ושחי על גחונך.
- נִנְחִי : גחי מבטן (תה, כב—10) מוציאי (מ, ת) מושכי.
- מִנְיָח : מגיח ממקומו (שו, כ—33) נמשך.
- נִנְיָלָכֶם : מן הילדים אשר כגילכם (דנ, א—10) דוגמתכם.
- נִיר : גר : כאבני גר מנפצות (יש, כז—9) מין צבע.
- נִל — גל נעול (שה"ש, ד—12) לשון מעין (מ), ויש לפרשו לשון שער.
- נִלְבִּים : תער הגלבים (יה, ה—1) הרצענים וי"א פרקעציר בלעז
[מעבד קלף = parcheminier — parcheminéyrs].

גִּלְגָּל: שיתמו כגלגל (תה, פג—14) ראשי קוצים הקרויין קרדנ"ש בלעז
[מין קוץ = chardon — kardons].

וכגִּלְגָּל: וכגלגל לפני סופה (יש, יז—13) פרח של קוצים שקורין קרדו"ש
בלעז הדומים לאותו שגוררין בהן בגדי צמר ואינן קשין ובהגיע סמוך
לסוף הקיץ הם מתנפצין מאליהן והרוח מפוזרן ואותו הנפוץ עשוי כמין
גלגל עגולה כמין העין באמצע וחמש זרועותיו סביב לה.

גִּלְדִּי: שק תפרתי עלי גלדי (אי, טז—15) מכה יבשה והעלאת גלד.

גִּלְתָּ: ונתתה לי גלת מים (יהו, טז—19) מעינות (מ).

וגִּלְתָּ: וגלה על ראשה (זכ, ד—2) לשון מעיין (מ) כמין ספל גדול עגול.

בְּגִלְמִי: בגלומי תכלת (יח, כז—24) טליתות...

גִּלְיוֹן גדול (יש, ח—1) מגילה.

הַגִּלְיָנִים: הגלינים והסדינים (יש, ג—23) המראות... מחזייתא (ת), מירדווייר
בלעז על שם שמגלות צורות הפנים. [miradojir — miroir = מראה].

גִּלְיָלִים: הדלת האחת גלילים (מ"א, ו—34) סגלגלים (ת).

גִּלְיָלִי: גלילי זהב (שה"ש, ה—14) כאופני זהב (מ).

הַגִּלְיָלָה: הקדמונה (יח, מז—8) לאמרק"א בלעז [la marka — la marque = גבול].

גִּלְיָלוֹת: גלילות הפלשתים (יהו, יג—2) מרקא"ש בלעז.

[markas — marques = גבולות]

גִּלְמוֹד — יהי גלמוד (אי, ג—7) יחיד וחסר מאדם ומכל בריה.

וגִּלְמוֹדָה: שכולה וגלמודה (יש, מט—21) שולד"א בלעז.

[soléde — abandonnée = עזוב, נטוש]

שֶׁגִּלְשׁוֹ: שגלשו מהר גלעד (שה"ש, ד—1) שנקרחו...

יְגִמָּא: יגמא ארץ (אי, לט—24) עושה גומות (ת).

הַגִּמְיָאִינִי: הגמייאני נא (בר, כד—17) לשון גמיעה, הומ"ר בלעז

[humer = גמע]

גִּמָּא — תבת גמא (שמ, ב—3) גמי בלשון משנה ובלעז יונק"ו ודבר רך הוא

[jonc = קנה]

גִּמְרָה: כי גמר חסיד (תה, יב—2) כלה (מ, ת).

יְגִמְרָה: ה' יגמר בעדי (תה, קלח—8) יסכים.

תְּגַעַל: ולא תגעל נפשי (ויק, כו—11) לשון פליטת דבר הבלוע בדבר.

נְגַעַל: נגעל מגן גבורים (ש"ב, א—2) פלט שומנו, לשון דבר הפולט מה
שנותנין בו.

- יָגַעַל**: עבר ולא יגעל (אי, כא-10) כל לשון הגעלה פליטה הוא (ת).
- נָר** - פרץ נחל מעם גר (אי, כח-4) ממקום שהוא נובע וניגר (ת).
- נָרַב** - או גרב (ויק, כא-20) שחין (מ) היבש מבפנים ומבחוץ.
- גַּרְמִי**: ואת חרשיה תגרמי (יח, כג-43) רונג"ר בלעז, גורר בשינוי את סביבות העצם או החרש לרדות מעליו בשר הדבוק בו.
- [חתוך להוריד=ronger].
- יָגַרְם**: ועצמותיהם יגרם (במד, כד-8) מנחם פתר בו לשון שבירה ואני אומר לשון עצם הוא שמגרר הבשר בשניו מסביב והמוח שבפנים ומעמיד העצם על ערמימותו.
- גָּרַם הַמַּעֲלֹת**: אל-גרם המעלות (מ"ב ט-13) כמין מעלות עשויה למול שעות היום (ת) לדעת על כל שעה ושעה כשהצל יורד שעה אחת. אורל"ו בלעז. גרם לשון פגם והגרמה שבהלכות שחיטה מן הלשון הזה. [שעון=oriuolo].
- גַּרְם ויגַרְס**: ויגרס בחצץ (איכ, ג-16) וישבר (ת).
- גָּרָסָה**: גרסה נפשי (תה, קי"ט-20) לשון שבר.
- גַּרַע וַתִּגְרַע**: ותגרע אליך חכמה (אי, טו-8) ותרבה מלמעלה למטה... פויישוני"ר בלעז. [הרבות = pojjsoner - abonde - te - elle].
- יָגַרַע**: יגרע נטפי מים (אי, לו-27) ירבה מאוד.
- גַּרַר יגרהו**: יגרהו בחרמו (חב, א-15) לשון אגור (ת).
- גָּרַשׁ** - גרש ירחים (דב, לג-14) יש פירות שהלבנה מבשלתם ואלו הם קישואין ודלועין ד"א... שהארץ מגרשת ומוציאה.
- גָּרַשׁ** - גרש כרמל תקריב (ויק, ב-14) גרוסה (ת) לשון שבירה וטחינה.
- גָּרַשׁ נָגַרְשׁ**: כים נגרש (יש, נז-20), גורס... רפש וטיט.
- וַנִּגְרַשָּׁה**: ונגרשה ונשקעה (עמ, ח-8) עולה מעלה רפש וטיט.

מאוצר לשונו של הקליר

א

ברור הדבר, שלפייטנים, וביחוד לפייטנים הקדומים, וביתר-יחוד לפייטן הגדול ר' אלעזר בירכי קליר, כפי שהיה רגיל לכתובם בקרובותיו באקרוסטיקון, יש חלק חשוב ביצירת הלשון המחדשת שלנו. בתוך יצירה זו השקיעו הפייטנים את מיטב כוחותיהם, ואפשר לומר, שבהם מתחלת פרשה חדשה ביצירה הלשונית. לא מצאו להם הפייטנים דפוס-לשוני מן המוכן למחשבותיהם החדשות; כוח ההכעה שלהם היה גדול יותר מיכולת הלשון העברית שבתקופתם, ולפיכך הזיקו את עצמם לחידושים מרובים ונועזים. מצד אחד פרצו הפייטנים הקדומים את כל גדרי-הלשון והרסו את כל החומות של הקיים והישן שבה, ומצד שני הניחו — אם אפשר להתבטא כך — לשון חדשה ומחודשת. לשון-הפיט.

אמנם, גם לשון המשנה, התלמודים והמדרשים הפרישו הרבה מהונם ללשון העברית העתיקה. לשון-המקרא נשתנתה ונחרחכה על-ידי חוספת מלים וניבים, דרכי-דבור ודרכי-ביטוי, שמות ופעלים חדשים וקיבלה פנים חדשות ומגוונות. אולם לא ראי זה כראי זה. שם יש כעין הדרגתיות, כעין המשכיות בין המקרא המאוחר ובין המשנה הקדומה. בכמה מקומות ניכר גם החוט המקשר והגשר המגשר בין שתי תקופות אלו, תקופות המקרא והמשנה, שתחילתה של זו נעוצה בסופה של זו. מה שאין כן כאן, בהתחלת תקופת הפיט. מי שמשווה את לשון המדרשים אל לשונם של הפייטנים הקדומים: ינאי והקליר ודומיהם, רואה לפניו כמעט שתי לשונות, שאין ביניהם שתוף מרובה, אף-על-פי שקרובות הן זו לזו קרבת מקום וזמן. צר היה להם לפייטנים המקום בתחומים המסויימים והמקובלים שבזמנם. אוצר הלשון העברית בתקופתם היה: המקרא, המשנה, ואולי גם בן-סירא המקורי¹,

1. אם הספר בן-סירא במקורו העברי היה בידי ר' סעדיה גאון, שחי, כידוע, בתחילת המאה העשירית לספירה הנהוגה, ועקבות פתגמים מוכאים גם אצל ר' נסים גאון, ר' האי גאון ור' שלמה בן גבירול (עי' ספר "חכמת בן-סירא השלם" למ. צ. סגל, ירושלים תרצ"ג, במבוא, סעיף 31, עמ' XXVIII—XXIX); נוספת גם העובדה שבמאות השנים שאחרי רב סעדיה עדיין היו מעתיקים ומגיהים את המקור העברי של ספרנו ומסדרים את תכנו בפורים כמו שירי המקרא, וגם מנקדים ומנגנים אותו (עי' סגל, "לשוננו של בן-סירא, עמ' 109 ואילך). לא מן הנמנע הוא, אפוא, שספר בן-סירא על משליו ופיוטיו היה לנגד עיני הפייטנים הקדומים, שחיו באי במאה השביעית לספירה.

שני התלמודים, הבבלי והירושלמי, והמדרשים הקדומים¹. אוצר מוגבל זה לא הספיק להם. הם שאפו למרחב, למרחב־רעיון בלא הגבלה, שיש עמה משום שימת כבלים על הפייטן.

אמנם, וזה מעניין מאד, הפייטנים עצמם אהבו לעתים קרובות לכבול את שיריהם ופיוטיהם בכל מיני כבלים מלאכותיים, כדי שיוכלו להראות את כוחם וגבורתם בלחטי־הלשון העברית. אולם זו היתה כבילה מתוך רצון, מתוך התגנדרות ואמונה מרובה בכוחותיהם, שיעלה בידם להתיר את עצמם מן האסורים. אולם לקבל מרות לשונית, ללכת בדרכים מלולות מימ־קדם—זו לא היתה ממירתם. לדוגמה הריני מראה כאן על קרובה קשה אחת של הקליר, קרובה לתשעה־באב: „זכור איכה אנו שפתינו“, שבה משתקפת דרכם של הפייטנים, וכיחוד זו של ר' אלעזר הקליר:

זכור איכה אנו שפתינו

איך איכו פעמי מרון שאפתינו

אותי אזי השמו עניפתנו

אני אנפו כי מלאי תכיפתנו

איכה אביבי תנופתנו

ארוכת תרופתנו

איכה אהמו בחפתנו

את חרפתנו

*

חרפתנו אצו ברוחם

יעלעו אפרוחם

למה תהיה כאיש נרהם

ואורך זורחם

זכור אזרחם

וגוננם ברחם

מגן אכרחם

ברוך אתה יי מנן אברהם

1. כי הרבה מדרשים נכתבו, כידוע, לאחר זמנם של הפייטנים הקדומים (עי' צונץ, Die Gottesdienstlichen Vorträge der Juden, פרק יד, עמ' 261; דודסון, הערות נוספות למחזור יניי, הערה ט"ז, עמ' 47). שחיו בתחילתה של המאה השביעית (עי' יוסף מרקוס, ר' אלעזר הקליר, מאמר בקובץ „חורב“, ניסן, שנת תרצ"ד, ניו־יורק; ומאמרי על: „הפיוטים הקדומים בחור מסמכים לחולדות הישוב היהודי בתחילת המאה השביעית“ ב„יריעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה“ שנה ב', חוב' א', ניסן תרצ"ד). ובין המדרשים המאוחרים יש הרבה, שהושפעו באופן ישר מן הפייטנים הקדומים, ובעליהם של המדרשים הללו השתדלו לגשר בין שתי הלשונות, הישנה והחדשה, ולסגן סוגית נאה.

קטע זה הוא רק התחלתה של קרובה זו, שנגמרה בכרכה הראשונה של תפלת י"ח "מגן אברהם". כפי שאפשר לראות, מחולק קטע זה לשני חלקים שונים. כל חלק בן שמונה שורות. האחר חורז בסיוס: "גו", והשני: "הם". כל שורה מתחלת בפסוק אחר מ"מגילת איכה", שמשתלב לתוך הקרובה. כשש-עשרה שורות קצרות אלו כבר יש 8 חדושי-לשון: 3 פעמים ו-5 שמות: 1. אֵיךְ, אֵיכוּ ¹ = צַעַק אֵיךְ, אֵיכָה, כְּלוּמַר: קוֹנֵן; 2. אָתָּם, אָתָּמוּ ² = נִאֲנָח, הִבִּיעַ קוֹל צַעַר; 3. גִּזְנִי, וְגִזְנָם ³ = הִגֵּן - 1. שְׁאֵפָה ⁴ = דְּרִיקָה, רְסִיסָה; 2. עֲנִיפָה = הִתְעַנְפוּתִי, הִתְעַנְפוּת; 3. תְּכִיפָה = תְּכִיפוּת; 4. חָפָה = מִתְחָה, וכחשאלה: בֵּית-הַמִּקְדָּשׁ; 5. רַחֵם = רַחֲמָנוּת.

יש והפייטנים חידשו גם מתוך תיאכון מיוחד לחידוש, חידוש לתיאכון, חידוש לשם חידוש. ביחוד היה גדול חלקו של הקליר ביצירה משונה זו, ולדוגמה תשמש קרובה אחרת של הקליר: "מאביך ביום סבך", ג"כ לתשעה כאב:

מאביך ביום סבך עוגל חצי גרני
אאטטח כל שפה מענות בגרוני
אאלס כל פה כי לא שך חרוני
מאבין תשע מאות ועוד כי לא דש בן גרני
מאקיץ חברוני אשר חברני
איכה יעתי בקראי נחר גרוני
גרוני אנשית צחיחה אם אתן את דגנך
מחזיק מגן וצנה בגינך לגוננך

1. בסחזור רומי, בולוני ובסחזור איטלי, שריל מנוקד: אָנו, כאלו זה משורש אָכָה, אולם המפרש בסחזור בולוני (בעל קסחא דאכישונא) מפרש שם: "והפעל נגזר ממילת איך מלשון איכות והתאייך". מכאן שאין הניקוד נכון. והנכון באמת בג"ש 258. צדק בעל ק"ר בגזירת השורש אך לא צדק בפירושו, והנכון כמו שפרשתי בפנים.

2. יצירת שורש זה היא, כנראה, מן: תָּקַח, בהשמטת הה' הסופית ובחוספת א' בראשה. בסחזור בולוניא (1540) ובסחזי איטלי (שריל) מנוקד: אָתָּמו, ואינו נכון, כי לא עמדו על כוונתו של הקליר, ועיי' במילוניו הגדול של בן-יהודה, ערך זה. מעניינת ואופיינית כאן היא הערתו של מפרש הפיוטים בעל קסחא דאכישונא לדרך יצירתם של הפיוטנים. וז"ל: "איכא אהמו בחופתינו אהמו לשון המו גוים ובא עם אלף דרך הורות וגם זה על פני כל אחיו ישכן כאשר בארנו ומחברי הסומונים והעניות האלה לקיים הסדר הזה מהאלפא ביתות שלהם לקחו להם לשונות מכל אשר בחרו ומי יתן החרישו ותהי לי אם לא להם לחכמה", עכ"ד.

3. פעל זה חידוש פיוטני הוא. וקדם להקליר בזה רבו ר' ינוי, עיי' בחוברתי: "מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים", ירושלים, תרצ"א, ערך זה.

4. עדה"כ: תִּשְׁאָפִים על עפר ארץ בראש דליוס (עמסו ב ז), ועוד.

ואתנה צמידים על ירך ורביד על גרונך ברוך אתה יי מן אברהם.

בקטע קטן זה לכר יש 11 חירושי-לשון, בהם 7 פעלים, 2 שמות-עצם, 2 תארים-כינויים: 1. הָאֲבִיךָ, אֲבִיךָ, - הביא במבוכה¹; 2. אָטָם, אֲאָטָמָה - כמו אָטָם; 3. אָלֶם, אֲאָלֶם - השתיק; 4. הָאֲבִיךָ, אֲבִיךָ² - הבין; 5. הָאֲבִיךָ, אֲבִיךָ² - הקיץ; 6. הַנְּשִׁית, אֲנִישִׁית³ - תָּבַב, יָפֵשׁ; 7. גִּזְגֵּן - הִגֵּן - 1. מָבֵד - מְבֹכָה⁴; 2. עָגַל - עָגַל. 1. בְּרִיךְ - כְּנוֹי לְמִשִּׁיחַ; 2. תְּבֹרָגִי - כְּנוֹי לְאַבְרָהָם אֲבִינוּ⁵.

חידושים אלו לא באו, על-פירוב, לשום צורך אחר אלא לשם החידוש לכר; כדי שיוכל הפייטן להראות את כל עוצם כוחו וגבורתו וחפשייתו בלשון. בשעתם היו להטי-לשון אלו בכחינת מלאכת מחשבת. אוסנות מסדרינה ראשונה. רבים השתדלו לחקות את דרכי הפייטנים ולעשות כמעשיהם, אך לא תמיד הצליחו. לא כן הקליר, הוא היה מחונן בחוש לשוני מיוחד במינו; בעל כשרון כביר, שידע לצלול לתוך מצולותיה העמוקות של הלשון העברית, להגיע אל שכבותיה הראשוניות ולדלות מתוך נכחיה פנינים יקרות-ערך להתפתחותה העתידה של הלשון העברית.

טוב, שדרך חדשה זו של הפייטנים: פריצת כל הגדרים והרחבת כל החומות, עוררה התנגדות עצומה מצדם של בני הדורות הבאים, שהתחילו להתרים כנגדם, עד שעלה בידם, לאט לאט, להרחיק את המוני העם ממעניות-היצירה, שהנביעו לפניהם הפייטנים הקדומים. אבל זה היה רק בדורות האחרונים. לאחר שנעשתה הדרך המודשת של הפייטנים זרה ובלתי מובנת, לאחר זמנם של בני עזרא, משה ואברהם, והבאים אחריהם. אולם בתקופתם של הפייטנים, ובתקופות הקרובות להם, השפיעו שפע רב מאוד על הלשון העברית והתפתחותה. רבו יצירות השירה והפרוזה החרוזה, שהחידוש הלשוני-מידולי תפס בהם מקום בראש. וגם מדקדקים חשובים כמו בן-אשר ומנחם בן סרוק, קראים קפדנים, בעלי סח'וקתו של ר' סעדיה גאון (עי' "לקוטי קדמוניות" לר' שמחה פינסק); פילוסופים-גאונים כמו רס"ג ורב האי; פילוסופים-משוררים כמו רש"י ור' יהודה הלוי, ומתרגמים גדולים כמו ר' יהודה ובנו ר' שמואל אבן-תיבון, כלם הלכו בדרכי הפייטנים. יתר

1. אָבֵד, בָּדָד, שני שרשים קרובים.

2. גורה משונה.

3. במקרא נמצא שורש זה בקל (ישע' מא יז) ובנפעל (שם יט ה) באותה משמעות.

4. כאילו השורש הוא: מָבֵד. וידועה דרך זו גם מתקופת המשנה והתלמוד: תָּמַל

מן: תָּמַלְהָ, תָּרַם מן: תָּרַמָה, תָּרַע, תָּרַיע מן: תָּרַיעָה ועוד.

5. זכר לקבורתו במערת המכפלה שבחברון.

על כן: כל השירה של ימי הביניים, וביחוד זו הספרדית, מושפעת היא מהם, מן הפייטנים הקדומים. ועוד: כל אותם המקטרגים הגדולים, שקיטרגו על הפייטנים: ר' משה אבן-עזרא בספרו "שירת ישראל" (בכמה מקומות בספרו, שנמצא גם כחרגום עברי) ור' אברהם אבן-עזרא בספריו (משפת יתר, סעיף ע"ד ו"שפה ברורה" עמ' 14) ובפירושו ל"קהלת" (ת, א), הם עצמם הושפעו במידה מרובה מן הפייטנים שנזכר בפשם.

רצוני לעמוד כאן, ולו רק במקצת, על חידושו של הקליר ודרכו ביצירה הלשונית. אין בידי עדיין עבודה שליסה, וגם מתוך עבודה כלתי שליסה זו לא אביא אלא דוגמאות מועטות.

את חידושו של הקליר נחלק לשני מדורות ראשיים: מדור השמות ומדור הפעלים, את מדור השמות עצמו נחלק למשקלים שונים, ואת מדור הפעלים לבנינים שונים. אנו מוצאים במדור השמות גם חידושים מקוריים נגזרים מפעלים (אָנָּה¹ — פֶּעַם, אָרֶר־קִלְלָה, גָּנָם—גִּזְיָמָה, דָּבָב־דְּבוּר־תָּרֵן, כִּלְיָה־טָכָם² — צִרְמוֹנִיָּה, פִּכְשִׁי—כְּמִישָׁה, נָבָב־דְּבוּר־עֵתֶר, פִּלְלִי—תַּפְלָה, נָדָם—תִּרְדֵּמָה ועוד ועוד); משמות אחרים (אָרֶךְ—אֶרוּכָה, אָרֶשׁ—אֶרֶשֶׁת, הָגֵיג־הָגֵיגָה, חֲנָה—חֲנוּפָה, תָּרֵן—חֲרִיצוֹת, טָפְשִׁי—טַפְשׁוֹת, מָדָד—מִדְרֵה, נָדָב־נִדְבָה, סָכָם³ —סִכּוּם, טָלָף—הַתַּעֲלָפוֹת, פִּלְלִי—פִּלְצוֹת, רָכָל־רִכִּילוֹת, שָׁנָג⁴ —שִׁגְנָה, תָּלָף—תַּלְפִּיּוֹת, ועוד ועוד); משמות שיש בהן מ' המשקל (מָבֵב־מְבֹכָה, מָרֵן—מְרוּצָה, מָחֵל—מַחֲלָה, מָתֵן—מַחֲנֵה, מָעֵן—מַעֲנֵה ועוד), ות' המשקל (תָּכָם—תְּכוּסָה, תָּחֵל—תַּחֲלָה, תָּכָל־תַּכְלָה, תָּשָׁר־תַּשׁוּרָה, תָּחֵן⁴—תַּחֲנֵה, תַּעֲלָה—רַפּוּאָה ועוד); שמות במספר יחיד, שרק מ"ר נמצא בספרות הקדומה (אָגֶל־טַפָּה, עָרֶשֶׁי—מִמֶּר עֲרִישִׁים, רָנָן⁵—רִנָּה, שָׁלָף—סוּף, קָצָה, תָּרָף, מִמֶּר תִּרְפִּים, ועוד); משמות עצם שיש בהם אות גרונית (נָכָה—וּזְכוּת, עֲלָמָה שְׂמִחָה, מָתֵחַ—מַתּוֹת, פָּנַע־תַּפְלָה, פָּצָח־פַּצִּיחָה, צָרַח־צִרִּיחָה, רָתַח־רַתִּיחָה, בְּמוֹכֵן הַתַּלְהָכוֹת, נָהַר—הַשְׂתַּמְחוֹת, נָעַל־גּוֹעַל, לָעַב־עֲלִכּוֹן, נָחֵן—סִהֲרוֹת, רַחֲשִׁי—רִגֵּשׁ, תַּפְלָה ועוד); וכן משקלים ממשקלים שונים, כשינוי נקוד ואות (אֶתְכ־אֶהְבֶּה, בָּהֵל—בַּחֲלָה, זָתָם—זִוְהָמָה, לָתַח—לָהֲקָה, לָעֵן—לָעֵנָה, חָפְרִי—חֲרַפְהִי, חָתַל־תַּחְבוּשֶׁת, סָפֵן—סַחֵר, עָקְדִי—עַקְדָה, מָסָב־סִכּוּב, בָּרָל־הַבְדֵּלָה, חָשָׁר—חֲשֵׁרֶת מִים, כְּלוֹמֵר: שְׁנָה גְשׁוּמָה, נָפְשִׁי—מְנוּחָה, גָּמָשׁ—גְּמִישׁוֹת, תָּסָף—תּוֹסַפֶּת, יִתְרִי—יִוְהָרָה, אֲזִינִי—הָאֲזִנָּה, גָּזִיר־חַתּוּךְ, חֲבֹלִי—הַשְׁחַתְתִּי, מְדוּרִי—שִׁבְחִי, עֲשׂוֹן־פָּקוּדִי, קְרוּן־הַקְרֵנָה.

1. מן הפעל: אָנָּה, שנמצא כמה פעמים במקרא, וכן כל השאר.

2. חידושו על יניי, וע"י במלוני הנ"ל, זה הערך, והערה 2 שם.

3. חידושו של יוסי בן יוסי. ע"י במלוני הנ"ל, ערך זה.

4. חידושו של יניי. ע"י במלוני הנ"ל ערך זה.

שְׁפֹר, הַשְׁכַּחַה, סְכָסוּךְ ¹, סְכָסוּרִי—שָׁבַח ² סְכָסוּן, תְּלַתִּירִי—עֲשִׂית תְּלַתִּירִים, לְאֹת ¹, נָשִׁי—אֶרֶץ, לְשָׁקִי—הַשְׁמַעַת קוֹר, כְּמוֹ מִשְׁק ⁸ תָּחִי ⁴,—תַּחִּיהִי, פִּין—כִּינֵה, דִּין—דִּירָה זִירִי—נְזִירָה, לִין—לִינֵה—גִּיָּה—נָנָה, פִּיר ⁵,—מִרָה, וְעוֹר וְעוֹר; חִירוּשִׁים שׁוֹנִי־גוֹן וְהוֹרָאָה וְחִירוּשִׁים שְׁאוּלִים מֵאַחֲרִים קוֹדְמִים.

הוא הדין בסדור הפעלים: בניינים חדשים נגזרים מבניינים עתיקים—קיימים (אֶכְךָ מִן: הִתְאַבֵּךְ ⁶, אֶבֶךָ מִן: הִתְאַבֵּךְ וְעוֹר); בניינים חדשים נגזרים משמות-עצם (אֶרֶשׁ מִן: אֶרְשָׁה, רָמַח מִן: רָמַח וְעוֹר); בניינים חדשים נגזרים משמות-תאר (אֶמֶל מִן: אֹמֶלֶל וְעוֹר); מִן הארמית (תָּרַתִּי—חֲדָשׁ, נָכַם—מָכַח ⁷, שׁוֹנִי־הוֹרָאָה (חָנַט—נֹדֶל, גָּאָה—הַתְנַאָה ⁸; שׁוֹנִי אוֹת (חָסַף—תִּשְׁפָּה, סָטַם—שָׁטַם וְעוֹר); פְּעִלִים חדשים שנגזרו משמות-עצם, שיש בהם ת' חֲסַשְׁקָר (תָּאָן, תִּתְּנִיָּה, תִּתְּנִיָּה, תִּתְּנִיָּה, תִּתְּנִיָּה וְעוֹר); ופְּעִלִים שְׁאוּלִים, מִלְכָד זה נמצאים פְּעִלִים מחודשים ככל הבניינים השונים: מִבְּנִיין נִפְעַל (נָאָפַר, נָכַדָר, נָתַם, נָכָאב, נָכַתָר ⁴ נִלְקַשׁ, וְעוֹר וְעוֹר), מִבְּנִיין פְּעַל (אָגַר, אָפַל, אָפֶן, אָפֶר ⁹, דָּבַב, זָדָר ¹⁰ חֲתַל, מָכַם וְעוֹר); מִבְּנִיין פִּלְפֵּל (סְלַסֵּר, תִּרְגֵּל ¹¹, זָלַל ¹², עֲמַעַם ¹³, שְׁפָרִי וְעוֹר; מִבְּנִיין פִּעַל (אִים, אָגַד, אָמִין, אָפַל, בָּדַד, גָּדַע, הָמַם, זָנַח, חָמַן, כָּבַל, לָבַד, מָגַר, נָפִין, פִּלְעִן ⁸, תִּפַּח וְעוֹר); מִבְּנִיין פִּלְפֵּל, (כָּלְכַל ¹⁴ עָרַעַר ⁴ תִּעַתַּעַר וְעוֹר); מִבְּנִיין הפעיל (הִתְאַלְתִּי, הִכְלִילִי, הִגְרִירִים, הִדְרִיגִי, הִזְבִּירִי, הִזְעִירִי, הִזְעִירִי, הִזְעִירִי, הִזְעִירִי ¹⁵

1. כאן מקום אתי להעיר, שמלים כגון: סְכָסוּךְ, לְאֹת וכדומה, שהן כל-כך רגילות ומקובלות בלשון, עד שכמעט לא תצויר בלעדיהן, גם הן מחידושויו של הקליר, שנכלעו בלשון העברית החדשה בכל רחבי הספרות.
2. בהוראה זו רק בספרות חפ"ט.
3. עדה"כ: וְתִשְׁקִי הִיכָבִים (יואל ב כד).
4. חִירוּשׁוֹ שֶׁל יִנְיִי, עִי' כְּמִילוֹנִי, עֵרֶךְ זֶה.
5. נְגוֹר מִן הַשּׁוֹרֵשׁ: פֹּל, כְּמִשְׁמַעַת מִדֶּר, הַשֵּׁם הַזֶּה הוּא בְּמִשְׁקָל: בִּית, וּבִירוּשָׁלַם נִמְצָא גַם שֶׁם-הַתּוֹאֵר מִמֶּנּוּ: הַחוּפֵר וְהַכִּיּוֹל (יִרְוֹשׁ ב"ם ט, י"ב).
6. שֶׁנִּמְצָא רַק פ"א בְּמִקְרָא: וְיִתְאַבְּכוּ גֵאוֹת עֵשֶׁן (ישע' ט, י"ז).
7. מִן הָאֶרְמִית. חֲרָגוֹם זָכַח — נִכַּס.
8. אִסְנַס, נִמְצָא גֵאָה בְּמִקְרָא, אֲכַל שֶׁם בְּהוֹרָאָה אַחֲרָת.
9. חִירוּשׁוֹ שֶׁל יוֹסִי בֶן יוֹסִי, עִי' כְּמִילוֹנִי עֵרֶךְ זֶה.
10. עֲשֵׂה בְּדוֹן.
11. בְּהוֹרָאָה שְׁבַח, רַק בְּסִפְרוֹת הַפִּיט.
12. כִּרַּת אֶת הַנְּלָלִים.
13. נְגוֹר מִן מֵלֶת הַמַּעַס: עָם.
14. נְגוֹר מִן הַשֵּׁם: בְּלָלָה, פִּרְנִסָּה.
15. קִרָּא דִּירוֹר.

הַתְּשִׁיר¹ ועוד ועוד); מִבְּנִיין הַפֶּעַל (הַאֲבֵל, הַקֶּטֶל, הַקֶּבֶל, הַגֶּבֶר, הַזֶּבֶר, הַחֲבֵט, הַחֲמַב, הַעֲבֵר, הַעֲמֵם, הַשְׁבֵּת, הַשְׁלֵג, הַגֶּרֶל, הַקֶּרֶן, ועוד ועוד); מִבְּנִיין הַתַּפְעֵל (הַתְּאֲדֵר, הַתְּאֲפֵן, הַתְּאֲשֵׁשׁ, הַתְּגַם, הַתְּחַבֵּק, הַתְּכַפֵּל, הַתְּכַפֵּשׁ, הַתְּכַרְכֵּל, הַתְּכַפֵּד, הַתְּסַמֵּן², הַתְּרַעֵשׁ, ועוד ועוד); מִבְּנִיין הַתַּפְעֵל (הַתְּנַזְכֵּב, הַתְּנַזְכֵּךְ³, הַתְּרַוֶּפֶה, ועוד).

מִלְכָּר חִירוּשֵׁי הַלָּשׁוֹן שֶׁל הַקֶּלִיר בְּשִׁמוֹת-הַעֲצָם, הַתֵּאָר, וְהַפְעִלִים לְמִשְׁקֵיהֶם וּלְבִנְיָנֵיהֶם הַשּׁוֹנִים יֵשׁ עוֹד לְצִיּוֹן גַּם אֶת חִירוּשֵׁי הַמְרוּכִים בְּכִינוּנֵי פְעוּלָה, בֵּין מִן הַפְעִלִים חִיּוּצֵאִים וּבֵין מִן הַעוֹסְדִים (אֶגְדָּר, אֶתוֹד, אֶלֹת, אֶמּוּל⁴, אֶנִּית, אֶנִּין⁵, אָסוּם⁶, בְּדוּל, בָּחוּן, גָּלוּם, גָּנוּן, דָּלוּל, דָּמוּם, נְעוּד, נָנוּחַ, חֲנוּט, חֲשׁוּק, מָכּוּם, יָגוֹן⁷, יַעוּר, פָּנוּם, פָּנוּעַ, לָכוּד, נִזּוּר⁸, סָבִיל, עָמוּת⁹, פָּאוּר, פָּקוּק, צָדוּד¹⁰, רָדוּם, רָפוּד, שְׁחוּץ, תְּמוּדָה, ועוד ועוד).

חֲלֻקָּה עֲנִפָה זוֹ, שֶׁרָק מִקְצָתָהּ הִבֵּאתִי כֹאן, תֵּאֲפֶשֶׁר לָנוּ, בְּכַחֲנָהּ יִדְוֶהָ, לְעִמּוּד גַּם עַל מִירַת מְקוּרֵיהֶם שֶׁל הַקֶּלִיר: מֵהֶם חִירוּשֵׁי שְׁלֹו וּמֵהֶם הַחִירוּשִׁים שֶׁקִּיבְלָם מִתּוֹךְ מְקוּרוֹת קְרוּמִים: הַמְקָרָא, הַמִּשְׁנָה, הַתְּלַמּוּדִים, הַמְדְּרָשִׁים וְהַפִּיּוּטִים הַקְדוּמִים, וְשֶׁהוּא – הַקֶּלִיר – חֲכִנִּים לְחוּץ פִּיּוּטֵי הַשּׁוֹנִים וְהַמְרוּכִים, וְעַל־יְדוּ עָבְרוּ לְשֶׁאֵר הַפִּיּוּטִים, וּבִאֲפֻן זֶה שִׁמַּשׁ הַקֶּלִיר מַעֵין צִיּוּר, שֶׁרָדַךְ בּוֹ עָבְרוּ כָּל אוֹתָן הַיִּצִּירוֹת הַלְּשׁוֹנוֹת הַקְדוּמוֹת, שֶׁלֹּא נִתְאֲזַחוּ מִשּׁוֹם-מָה בְּלָשׁוֹן הַעֲכָרִית וְרַק עַל־יְדוּ נִתְפַּרְסְמוּ בְּקֹהֶל וְנַעֲשׂוּ שִׁימוּשֵׁי בְּסִפְרוֹת. בְּכֹלֶךְ חָשׁוּב מְאֹד לְזִכּוֹר, שֶׁהַפִּיּוּטִים, וְכִרְאֵשׁ הַקֶּלִיר וּרְבּוּחוֹ יוֹסִי בֵּן יוֹסִי וִינִי¹¹, שֶׁמֹּו אֶת לְבָם בִּיחּוּד לְאוֹתָן הַמְּלֹוֹת בְּתַנְ"ךְ שֶׁאֵין לָהֶן רַע, וְהַשְׁחַמְשׁוּ בָהֶן, בְּצֵד הַחִירוּשִׁים הַלְּשׁוֹנִים שֶׁלָּהֶם, שִׁימוּשׁ מוֹפְרוֹ, עַד שֶׁחֲפָכוּ אוֹתָן כֵּאִילוֹ לְקִנְיִן פְּרִטִי שֶׁל הַפִּיּוּטִים.

1. נחן תשורה.

2. היות תין.

3. לשבת בסוכה.

4. בְּיָהוּדָה מִבִּילּוֹנוֹ הַגְּדוֹל עָשָׂה מִמֶּלֶךְ זֶה שְׁלוּשָׁה עֲרִכִּים שׁוֹנִים לֹא הִצְדָּקָה.

לְרֵאשׁוֹנָה הוּא מְבִיא עֵרֶךְ: אֶמּוּל, מֵלָא וִיו, וְשֶׁם גַּם ש"נ: אֶמּוּלָה, אַח"כּ הוּא מְבִיא עֵרֶךְ: אֶמְלָה, חֲסֵר, וְשֶׁם מְבִיא הַפֶּסוּק מִס' יחזק' (סו. ל): מֵה אֶמְלָלָה לְבַחְךָ, וּלְבִסּוּף הוּא מְבִיא גַם עֵרֶךְ שְׁלִישִׁי מִיּוּחָד: אֶמְלָלָה, וּמְבִאִים שֶׁם רַק דְּכָרִי בֶן-זֶאֱבִי: "אֶמְלָלָה לְב". כְּלוּם אֵין כָּל אֵלוֹ הַדְּבָרִים עֲנִיין אֶחָד? בְּרוּר, שֶׁאֵין כֹּאן צוּרֶךְ אֵלָּא בְּעֵרֶךְ אֶחָד וְלֹא יוֹתֵר, כַּעַל מִשְׁמַעוֹת אַחֲדוֹת [אֶמְסֵם הוֹרָאָה הַמֶּלֶךְ בִּיחְזָקָל סו. ל הִיא אַחֲרָת. ע' אֶת דְּכָרִי ד. ה. בְּנַעֲשׂ, XVII, Or. Litzg.

251 וְהַעֲרִיתִי בְּמֵאֶסֶף, "דְּבִיר" II 63—64. ט.]

5. אָבִיל.

7. מֵלָא יָגוֹן.

8. מִזְכָּרָה, פְּעוּלָה, נִגְדוּר מִן הַשֵּׁם: יָגֵר.

6. אָפֵם מֵלָא וּמְבִוֶּרֶךְ.

9. מְחֻבֵּר. מִן הַשֵּׁם: עָמִית.

10. כַּעַל צִדְרִים, בְּפִיּוּס מְדוּבָר, "בְּמֵלָאכִים שִׁישׁ לָהֶם פָּנִים עַל אַרְבַּעַת הַצִּדְדִּים" (ר"ו"ה).

11. ע' בְּחֻבְרָתִי: "מִלּוֹן קוֹנְקוֹרְדַנְצִיוֹנִי לְלָשׁוֹן הַפִּיּוּטִים", כְּמִבּוּא.

ועוד דבר :

מרשימה זו כבר אפשר יהא לדעת: מה רב מספר החידושים הלשוניים של הקליר, שלא הובאו עדיין בשום מילון, לרבות גם מילוני הגדול של בן-יהודה, שבדרך-כלל התאמץ להרבות בערכים פיוטיים חדשים, או שהובאו שם ולא הובאו אלא מכרי שני ושלישי, וכדומה.

ב.

Die Synagale זה שמונים ושלוש שנים מאז יצא ספרו של צונץ, Poesie des Mittelalters¹, שבו באה, כפעם הראשונה בתולדות הלשון העברית, רשימה של דוגמאות מחידושי-הלשון של ספרות-הפיוט², ועד היום הזה אין לנו עדיין אוסף שלם של כל החידושים הלשוניים של כל הפייטנים, הקדומים והמאוחרים. אמנם, כבר התקרמנו בהרבה מאז, ויש בידנו עכשיו, מלבד המלונים החשובים למקרא, גם מילונים תלמודיים חשובים של לוי ויאסטרוב, מילונים כלליים של רש"י פין ובן-יהודה, ובזמן האחרון נוסף גם מילוני הגדול של י. גראובסקי, שהם, ובעיקר בן-יהודה, התאמצו להכניס ערכים הרבה מתוך ספרות הפיוט. אולם עם כל זה עדיין לא טיפל שום אדם בספרות-הפיוט, ספרות זו שמלאה וגדושה חומר לשוני עצום ויקר-ערך, בכובד ראש. עדיין לא נמצא הגואל לחומר הגלמי המרובה, לנקותו משיבושי המרוכים, שנכנסו בו עקב הקיזובה הגדולה השוררת עד עכשיו בספרות זו, על-פי הנוסחאות השונות, לעברו ולסדרו בצורת מילון מיוחד ועצמי ללשון הפיוטים.

בזמנו של צונץ, כשלא היה עוד שום מילון עברי הגון, מלבד מילוניו של בוקסטרופ, ומלבד החומר הלשוני שבמקרא לא ידעו כמעט כלום מן החומר הלשוני הנגזר בספרות התלמודית, למשל, ואלו שידעו משהו לא החשיבו אותו ולא התחשבו בו, — צריכים היו להשמיע באזני המעוניינים בהתפתחותה של הלשון העברית את האמרה הספורמטת שלו: Ohne Neubildungen lebt keine Sprache³. צונץ, שעשה את הנסיונות הראשונים לסידור מילון עברי גם ללשון העברית המאוחרת במאמרו, Wünsche für ein Wörterbuch der Hebräischen Sprache⁴, ידע חסרון זה היטב והשתדל בכל כוחו המדעי לעורר את הרצון לחיפוש בספרות הקדומה כדי לעמוד מתוך כך על אוצרות הלשון הנגזרים בה.

אין אמנם דעתי כדעת חוקרים ידועים, הסוברים שלפיוט הקדום יש גם כיום הזה ערך פיוטי מרובה, שיש בו כדי להנות את הקורא הנאה אסתטית תוך

1. יצא כפעם הראשונה בשנת 1855, ב' בחודש מרץ ובפעם השניה בשנת 1920.

2. בהוספות שבסוף הספר.

3. בספרו הנ"ל, עמ' 122.

4. ב-Z.d.M.G. שנת 1856.

כדי קריאה, אולם ערך מעשי חשוב יש בו עד עכשיו מחמת אוצרות הלשון המרובים הגנוזים בו.

הפייטנים, בשעתם, הראו כאמת גדולות, ומלאכתם היתה כאמת מלאכת-מחשבת, כאמור. בשעתם השפיעו דכרי-פיוט אלו השפעה עצומה על דורות, אבל בדורנו אנו אין להם אלא ערך היסטורי בלבד.

בחור מקורות היסטוריים אפשר ללמוד מהם הרבה: יש כאן עניין מיוחד לחקר הדת ומקורותיה, חקר המנהגים השונים לארצותיהם של הפייטנים, חקר החיים הכלכליים, המדיניים והחברתיים שבזמנם וכדומה¹. אולם בראש ובראשונה יש כאן מקום לחקר הלשון והדרקוק. יש כאן מקום לחקירה, בהשוואה ללשונות אחרות שכתקופתם ובארצותיהם, וכעיקר בלשונות הארמית, הסורית והביצנטינית, שהיו לשונות חיות בשעתם של הפייטנים הקדומים, אם השפיעו אלו עליהם ובאיזו מידה, ומה גדולה השפעתם של פייטנים אלו על הדורות הבאים אחריהם, וכמה ניכרת השפעה זו, וכיצא בזה.

גם לשונו של הקליר, למשל, אפילו בחלקים היפים שבפיוטיו, אינה עניין לנו; אנו לא נשוב לכתוב לא בלשונו וגם לא בסגנונו. כבר עבר זמנו של הקליר, ולא להחיותו אנו באים.

הפיוט, כפי שראינו מתוך הדוגמאות המועטות שהבאתי כאן, אוצר בקרבו המון צורות לשוניות חדשות, בלתי ידועות בלשון העברית עד זמנו, והרבה מהן טובות לשימוש גם עד היום הזה. ובשכ"ל כך לכד חייבים אנו אפוא ללמוד ספרות זו, להתעמק בה כדי להכיר אותה ולדעת אותה ולהוציא ממנה כל מה שנחוץ ומועיל לנו לשם השימוש בלשונו המתחדשת. ובמקום ליצור מלים חדשות, שאין להן לא טעם ולא יסוד, מוטב לנו לקחת מן המוכן, עד כמה שיש בספרות זו, ולהשתמש באותם החידושים, אשר גדולים בלשון יצורם, ושחותם הקדמות מבווע בהם. סוף סוף עמדו פייטנים אלו כי"ג מאות שנה יותר קרובים אל מקורותיה העתיקים של הלשון העברית מאשר אנו בזמננו.

ומשום-כך זקוקים אנו עכשיו לקליר יותר מאשר בכל זמן אחר. עכשיו, שלשונו התחילה לצאת מגבולותיה הצרים, כשכבר היא לשון מדוברת כפי מאות אלפים אנשים, ושלטתה במקצועות מרובים ושונים הולכת וגדלה, כדאי לנו להסתכל בכוח יצירתו של הקליר, לראות ולהתבונן, כיצד ירעו והכינו הוא, רבותיו וחבריו, את הכוח הממון בלשון העברית ועשוה כלי יוצר לצרכם.

1. כמו שנסיחתי בעצמי לעשות במאמרי: "הפיוטים הקדומים בחור מסמכים לתולדות הישוב היהודי בא"י בתחילת המאה השביעית" (הוזכר לעיל). שם נגעתי, על סמך פיוטים אחרים של יוסי בן יוסי, הפייטן הראשון, שנודע לנו בשמו, בארבע נקודות: המצב הכלכלי, המדיני, החברתי והרתי שבזמנו של הפייטן.

ים פלשתים

בחוברת האחרונה של ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה הבעתי את הדעה שהשם "פלשת" – ושם הפלשתים הנגזר ממנו – אינו אלא מבטא שונה קדום של "שְפֵלָת = שְפֵלָה, ארץ נמוכה. ובודאי לא נקראה כך ארץ הפלשתים שבכנען לבד, אלא בתקופה קדומה שמשה מלה זו גם כשם לשְפֵלוֹת אחרות, שכן מכיר גם המקרא שפלות שונות – "את השפלה ואת הערבה ואת הר ישראל ושְפֵלָתָה – ובכל אשר ישבו עמים דוברי לשון שמית יכלו לקרא את ארץ המישור והערבה "שפלת – פלשת", ואת יושביה – בין שהיו שמיים או לא – "שפלתים – פלשתים".

והנה בשעת כתיבי את דברי נעלם ממני מקרה אחר, אשר גם שם נהפכה "שפלת" ל"פלשת", ונדמה לי שיש ללמוד מפלשתים אלו על הפלשתים יושבי השפלה. ר' יוסף בן מאיר בן זבארה בספר השעשועים שלו פרק ט (בהוצאת י. דודון, ניו-יורק תרע"ד עמ' 110) מדבר על ים המלח, ים סדום, וקורא לו – ים-פלשתים. וזה לשונו שם:

"ועוד ראיה (לכובד המים המלוחים. ט.) כי ים פלשתים מר מאד ומליח, ואם יאסרו לאדם או לבהמה ידיהם ורגליהם וישליכום לשם, יצופו עליהם, לקלותם בערך על המים המלוחים, ולא נמצאו לרוב מליחותם".¹

לדברים אלו מעיר דודון שם: "והנה ידוע כי הים הזה נקרא בכה"ק לא רק ים המלח (בראשית י"ד, ג') אבל גם ים הערבה (דברים ג' י"ד) וים הקדמוני (יחזקאל מז, יח), בתלמוד ידוע בשם ימא דסדום (שבת, ק"ח)... אבל השם "ים פלשתים", אשר זבארה קורא לו, לא נמצא כי אם בס' שער השמים², אמנם אי אפשר שיקרא בשם הזה, כי גבול ארץ פלשתים לא הגיע מעולם לים המלח.

1. דודון משלים "ולא נמצאו [בו דגים] לרוב מליחותם", אך אין זה מן הענין: כובד המים המלוחים לבד. ואולי צ"ל "ולא יטבעו לרוב מליחותם, או – ולא נמצאו כרוב מליחותם.

2. ההדגשה מירי, ט.

לכן נראה לי שיש כאן טעות ספר וצ"ל "ים האֶשְׁפִּלְתִּי", כי מפני הִבְיָצָה השחורה (Asphalt), הנמצאת על קרקע הים קראו אותו היוונים ¹ *Asphaltites* ² *λίμνη* והרומים *Lacus Asphaltites*. ומכאן ראייה כי ספרי היונים היו לעינים לזבאה בענין זה אם לא שנאמר שכל המאמר הזה נעתק מתוך ס' שער השמים. עכ"ל. ונכון הוא שיש קשר בין העובדה שיוסף בן מתתיהו וסופרים יוניים ורומיים אחרים קוראים לים המלח *Asphaltitis* ובין השם "ים פלשתיים" אשר בו מכנה גם יוסף זבאה וגם בן זמנו גרשון בן שלמה, מחבר הספר שער השמים, את ים המלח. שכן אין כאן דמיון השם לבד, אלא עצם התאור הניתן למימי ים זה הוא ממש התאור הניתן אצל סטראבון, יוסיפוס וכו', ולא מיוספון העברי שאבו תאור זה, שהרי שם נקרא הים בתרגום ים החֶמֶר, אלא בדרך ישרה או בלתי ישרה מן המקור היוני עצמו. והחלפת *Asphaltitis* ב"פלשתיים" היא בלי ספק דוגמה מאליפה מאד לסרוס — שפלת — פלשת, סרוס שנתקבל בשמו של ים המלח אפילו ע"י אנשים מלומדים בטבע כר' יוסף זבאה וגרשון בן שלמה, שאין לחשוד בהם שלא ידעו גם הם כי "גבול ארץ פלשתיים לא הגיע מעולם לים המלח". ולעיקר הוכחתי — שסרוס הגאים זה של "שפלת—פלשת" אינו אפשרי לבד, אלא נמצא הוא ממש כך במקום אחר — הייתי יכול להסתפק בקביעת עובדה זו לבד, אלא שאחרי עיון נוסף נראה לי שיש כאן יותר מטעות מקרית של שני חכמים במאה השלוש-עשרה ושעצם השם היוני-רומי *Lacus Asphaltitis* וגם השם העברי שנתחלף בו — ים פלשתיים — טעונים הם ברור נוסף.

וראשונה עלינו להקדים שאמנם אפשר לראות את הטעות שבין השם ה"יוני" לעברי לא כטעות ישרה, טעות של חכמים עבריים בהעתקת השם היוני, אלא כטעות בעקיפין: מיונית לערבית ומערבית לעברית. אם קשה הוא להניח ששני מלומדים עבריים טעו בשם יוני-רומי *Asphaltitis* — אשפלתי והחליפוהו ב"פלשתיים", קל הוא יותר לקבל, שהעתקת השם *Asphaltitis* לערבית *اسفطلى* נשתבשה בשפה זו על ידי ערביים שלא ידעו התורה ולא הבינו יונית ב' *بحر فلسطين* "ים פלסטיין", והמלומדים העבריים רק תרגמו "ים פלסטיין" ל"ים פלשתיים", כי כן קבל למשל גם סעדיה גאון את התרגום "פלסטיין" במקום "פלשתיים" ³ הרגיל בערבית. ועתה לעצם השמות *Asphaltitis* וים פלשתיים.

תמוה מאד הוא השם *Asphaltitis* בפי היונים והרומאים, אם לא

1. פליניוס ויוסיפוס. השם מתורגם ביוסיפון העברי "ים החמר", ובסורית "כופרניתא" מן כופר=חמר. 2. א': *Asphaltitis* ט.

3. כראי אגב להעיר, שסעדיה גאון בתרגומו לדברים ג, יז "ים הערבה ים המלח" רואה בהם שני ימים נבדלים. — שמתו לבי גם לאפשרות זו שדברי זבאה היו מיוחסים במקום אשר ממנו הם שאולים לא לים המלח שבא"י אלא לאחד הימות המרות שבקרבת *Pelusium* שבמצרים, אך אין זה נראה.

נאמר שהיה שם דומה לזה של ים המלח נוהג בפי העמים דוברי לשון כנען¹. תמוהה היא עצם העובדה שכאילו יקראו עמים זרים שם לים זה, אשר גם בצלצולו וגם בתכנו לא יהא דומה לו בשמות שנהגו בפי יושבי המקום. כלום בני המקום לא הכירו בתכונה כזו של הים, שנראתה עיקרית בעיני הזרים? ותמוהה עובדה זו כפלים לכשנזכור, ששם ה־asphaltos (החמר) היוני – על פי דעת כל המומחים – איננו יוני אלא שאל הוא משפה שמית². ואם נביא בחשבון גם עובדה זו שים המלח היה המקום היחיד בכל העולם הידוע לקדמונים אשר שם נמצא החמר נקי בטבע במידה ניכרת, ועד היום ים המלח בא"י והאי טרינידד בדרום הים האטלנטי לבד הם המקומות העיקריים אשר שם נמצא האספלט הנקי, ועל פי מוצאו מארץ היהודים קראו לו Judenpech בכמה לשונות, ברור הדבר, שאין המלה השמית asphalt(os) אלא עברית³, ומוצאה ממוצא החמר עצמו, מסביבת ים המלח. האין זה מראה שביסוד השם „ים (ה)שפלת” „היוני” מונח שם עברי עתיק של ים המלח?

ואשר לשם „ים פלשתים”, גם כאן אין זה ברור כל כך שאינו שמו של ים המלח, ואין זה למעלה מכל ספק ש„פלשתים” הנזכר בתוך שם הים הוא שם עם הפלשתים⁴ הידוע, שארצו אמנם לא הגיעה עד ים המלח, השם „ים פלשתים” אינו נמצא אלא פעם אחת במקרא (שמות כג, לא): „וַיְשִׁית אֶת גְּבֻלְךָ מִיַּם-סוּף עַד יָם פְּלִשְׁתִּים וּמִמְדָּבָר עַד הַנָּהָר”. אמנם הפרשנים רגילים לראות ב„ים פלשתים” זה את הים הגדול, הים התיכון, אבל זאת רק מפני שהם רואים ב„פלשתים” את עם הפלשתים הידוע שישב על שפת ים התיכון, מתוך הפסוק עצמו אין ללמוד כזאת. אדרבא, אין זה תאור טבעי של גבולות הארץ להגיד: מִיַּם-סוּף בְּדֶרֶם⁵ עד הים התיכון דרומית-מערבית וממדבר (דרומית? מזרחית צפונית?) עד הנהר (צפונית-מזרחית). בתאור כזה גבול הים התיכון מיותר הוא, שכן לא היה ישוב ידוע מעבר לים מקיף זה, לעומת זאת אין לפי פירוש זה זכר לים המלח, אשר באמת שמש גבול בין ארץ ישראל לארץ מואב.

אמנם ארץ הפלשתים שמשה גבול מערב גם בתקופת הפריחה של ישראל בימי שלמה, וכן נאמר במלכים א, ה, א ובדברי הימים ב, ט, כו: „ושלמה היה

1. כפי הידוע לנו ביחוד מתוך כתובת מישע מלך מואב אין הכדל גדול בין לשון בני מואב, שכתנו של ים המלח מצד מזרח, ובין הלשון העברית המדוברת בארץ יהודה ממערב לים זה, ולשם נושא מחקרנו זה מותר לראותן כלשון אחת.

2. עי' לזה להלן.

3. כידוע אין לעמוד מתוך תרגום השבעים על הבנת המתרגמים; תרגום זה בתורה ובס'

יהושע אינו נותן במקום „פלשת” ו„פלשתים” אלא צורה אחת *Ψιλιστιαιμ* (פלשתים), ובספרים אחרים הוא רגיל לתרגם „פלשתה” פלשתים: *αλλόφιλοι, αλλόφιλος* = גוי, גוים.

4. אין שנוהה את ים סוף כאן.

מושל בכל-הממלכות מן הנהר ארץ¹ פלשתים ועד גבול מצרים, אבל הים התיכון לא נזכר בתאור מקוצר זה. ונזכר לפי שעה גם תאורים פיוטיים כמו „וירד מים אל ים ומנהר עד אפסי ארץ“ שאינם מביעים אלא את המושג הכולל: תבל כולה, עד גבול הימים והנהר המקיפים אותנו בסוף העולם, באפסי ארץ.

אין להוכיח, ש„ים פלשתים“ הנזכר פעם אחת הוא ים התיכון, ביחוד אם נקבל את הדעה שאותה ביססנו למעלה, שהיה ים אחר, ים המלח, שנקרא בשם „ים שפלת“ = פלשת² לא ביונית לבד, אלא גם בעברית. אמנם אי אפשר להוכיח גם זאת, שהים הנזכר בשמות כג, לא, בתאור הגבולות „מים סוף (בדרום) עד-ים פלשתים (ים המלח, דרומית מזרחית?) וממדבר (גבול ארץ סיחון ועוג ממזרח בהמשך הקו של ים המלח) ועד נהר (פרת)“ הוא ים המלח, אע“פ שתאור זה היה נותן גבול מלא מצד היבשה, אבל אין להכחיש שיש, כנראה, אפשרות כזאת, שהשם הנשאר בפי היוונים והרומאים נזכר כאן במקרא עצמו.³ ואולם עין לזה גם להלן. אבל בין אם נקבל כאפשרות, ש„ים פלשתים“ שבמקרא אינו אלא מבטא מיוחד של „ים שפלת(ים)“, של אותו השם הנשמר בפי היוונים והרומאים בצורה *Asphaltitis* (Iacus), על כל פנים נראה כקרוב לודאי ששם כזה „ים שפלת(ים)“ היה לים המלח גם בעברית הקדומה, אלא שהשם הזה שהיוונים העתיקוהו *Asphaltitis* ומפרשיו רגילים לבאר אותו — וביונית אין אפשרות אחרת — מתוך היותו מקור ה„אספלטוס“ ניתן בעברית לפירושים שונים.

אמנם יוסיפוס היהודי, המזכיר את ים המלח בשם זה כמה פעמים והמתאר אותו באריכות במלחמת היהודים והמזכיר גם האספלטוס ותכונותיו, אינו אומר בפירוש שים ה-*Asphaltitis* נקרא כך על פי האספלטוס⁴, אבל אלה שלמדו שם זה מתוך הלשון היונית והרומית בודאי חשבו כך. ואולם אם צדקנו בכך, שהשם „ים שפלת(ים)“, ים פלשתים“ מוצאו מן העברית, כי אז יש גם אפשרויות פשוטות וטבעיות אחרות להולד שם כזה לים המלח.

האפשרות הראשונה היא ש„ים שפלת (בערך)“ הוא באמת ובמקורו: ים האספלטוס, והנה מה שאומר Heinrich Lewy בספרו *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen* עמ' 153 אחרי שהזכיר את מקום המצא המלה *ασφαλτος* אצל

1. בדה"י: ועד-ארץ פלשתים.

2. אין אני רוצה לומר בזה, שובארה וגרשון בן שלמה גם הם הבינו באמת את השם „ים פלשתים“ במקומו במקרא כשמו של ים המלח, אע“פ שקשה להבין „טעות“ כזאת אצל יודעי תורה כמותם, שישתמשו בשם שבתורה בהפך הבנתם בפסוק, אבל עד שנמצא מי שמפרש כך ממש בפסוק, אין לדעת אם טעות היא בידם או כוונה לפרש גם את הפסוק על פי השם היוני.

3. גם Strabo נותן תאור מפורט של ים המלח (ספר XVI, פרק 42—44) מאה שנים לפני יוסיפוס, תאור הדומה בכמה פרטים לזה של יוסיפוס, אבל אינו מזכיר את שמו האמתי, שהרי הוא מחליף את שם הים הזה בשם האגס Sirbonis שבמצרים.

besonders (ראשונה אצל הירודוטוס) ומקום מוצאו של החמר עצמו: reichlich in der Umgebung des Toten Meeres: die Stücke werden durch Erdbeben vom Grunde in die Höhe und ans Ufer getrieben (vgl. Diodor II 48 = XIX, 98). Arabisch bedeutet *tāfil* „Bodensatz, Hefe, Kot, Mist“, von *tafala* „sich setzen“. Hebräisch würde שַׁפַּל *šāfal* entsprechen — es kommt nur שַׁפַּל *šāfel* „niedrig sein“ = arabisch *safila* vor — und ἄσφαλ-τος erklärt sich als eine Femininbildung

1. von diesem Stamme

ביתר דיוק אפשר לומר: לעומת העברית, ששמרה לנו רק שורש „שפל“ אחד שהוא „שפל“ בארמית ו„ספל“ בערבית ושהוראתו הידועה: „היה נמוך“, שמרה הלשון הערבית גם שורש שמי „שפל“ שני, שה„שין“ שלו היתה בערבית ת, כהמון המלים האחרות בערבית, שהשין שלהן איננה „שין“ אמתית², אלא ת בערבית ותיו בארמית כמו למשל: שָׁנִים, שְׁנִי, בערבית „אֲתָנָא, תָּאנִי“, בארמית „תְּרִין, תְּנִינָא“, לעומת „שָׁנִים“, בארמית שְׁנִיָּא, ערבית „סִנִּין“ —. והנה השורש „שפל“ השני, שבעברית היה גם הוא „שפל“ אבל בערבית³ הוא „תַּפַּל“, הוראתו בערבית כשם עצם „משקע שבקדרה“, וביחוד „עכבת הַחֶקֶב“, אבל כפעל (= תַּפַּן) גם „דבק באיש מבלי להרפות ממנו“ (تافل). שורש „שפל“ זה שהוא בערבית „תַּפַּל“ היה צריך להיות בארמית „תַּפַּל“, אבל שם נשתנה כנראה במבטא מוֹהֶד (emphatic) ל„טַפַּל“⁴ — הדביק דבר על דבר, ובצורה ארמית זו חזר הפעל שפל = טפל גם לעברית, השווה בלשון המשנה והתלמוד „חבית שנתרועעה וטפלה בגללים (כלים ג, ד), או שהביא חרסית ממקום אחר וטפלן בגללים (שם), הטופל כלי חרס הבריא (שם ג, ה), יבלית שטופלין בה הפטסין (שם ג, ו), הנוגע בטפולו של תנור (שם), מיחס שטפלו בחומר ובחרסית (שם ג, ז)“, ועוד ועוד. שורש „טַפַּל“⁵ זה

1. בערבית: בשפע מיוחד בסביבת ים-ה-מ-ל-ת. החתיכות ניתקות ומורמות ע"י רעש אדמה, ונזרקות על היבשה (השוה דיוור, II מח = XIX צט). בערבית תַּפַּל הוראתו „משקע, עכבת (שכוס), שמרים, רפש“, מן תַּפַּל = שקט אל שמריו. בערבית היתה צורת הפעל המתאימה שַׁפַּל (בשין במקום ת) — אמנם נמצא רק שַׁפַּל שהוראתו „היה נמוך“ = ערבית סַפַּל (בסין) — a-sphalt-os מתבארת כצורת נקבה משורש זה.

2. אמנם הוראת שני השרשים „שפל“ (=היה למטה (ותפל) (הדבק, ביחוד בשפולי הקדרה) קרובות זו לזו, ועל כן יש מקום לחשוב שאולי נתפצלו מתוך „שורש“ אחד לפני התפגל הלשונית הערבית והעברית זו מזו. אבל אפשר גם כן, שהוראת „שורש“ אחד השפיעה על משנהו וקרבה את הרחוקים ביסורם.

3. נראה שתַּפַּל זה נמצא גם בלשון אוגרית, אלא שאין לעמד לפי שעה על הוראתו המדויקת.

4. על קרבת „טַפַּל“ זה ל„תַּפַּל“ מעיר גם לוי במלונו.

5. אין כאן המקום לדון ביתר הוראותיו של הפעל טַפַּל. ורק בקצור ארמזו שלפי דעת

השפיע „טַפַּל“ הארמי גם על הוראות השורש טַפַּל בעברית, בערבית, ואולי גם באשורית המאוחרת.

משמש בדיוק כשורש המקראי „כפר“ למשל בבראשית ו, יד: עשה לך תבת עצי־גפר... וכפרת אתה מבית ומחוץ בִּכְפָר. וכשם שקראו לְחֹמֶר „כפר“ מלשון „כפרת“ כך קראו לו מלשון „טפל“: „טִפְּלָת“, או בעברית טהורה, אשר שם היה השורש המקביל ל„טפל“ בארמית, „תַּפֵּל“ בערבית: „שפל“: שִׁפְּלָת. שִׁפְּלָת זו נשמעה באזני היונים asfal(e)t, שכן שמעו אלף נוספת (כמו „אזרוע“ לעומת „זרוע“) בכפילות העצורים (הקונסוננטים) ואת הסגול כפתח כרגיל בהרבה דוגמאות. אמנם התיו של הנקבה (שפלת) אינה מופיעה כִּי יונית אלא כִּי (השוה לעומת זה נִאֲמָנָת = νεμαναθ), אבל זה על פי החוק הפוניטי הנוהג ביונית שאין שני הגאים מנושפים (aspiratae) במלה אחת, ומשום כך נהפכה הִי אחרי־φ שבמלה המקורית ל ασφαλτος: τ.

אפשר אפוא, ששם ים המלח היוני־רומי Lacus Asphaltites מקורו בשם עברי שהוראותו באמת יָם־הַחֲמָר, הוא „ים־שִׁפְּלָת“, או, אם נביא בחשבון שבשמות פרטיים משמשת פעמים רבות צורת „רבו־י“¹) כיחיד (השוה ביחוד: קִרְיָתִים; דִּבְרָתִים, מרתים וכו'), „ים־שפלתִים“.

ב) אבל אותו השם של ים המלח, „ים־שפלת“ או „ים שפלתִים“, היה יכול להוולד גם בהוראת „ים השפלה“, במשמעותו הרגילה של הפעל „שפל“ בעברית, שהרי הזכרנו למעלה, ש„שפלה“ היא מלה כללית לשטח נמוך, ובודאי אין לך „שפלה“ נמוכה — בא־י וביבשה כולה — מערבות ים המלח. כי גם השם „ים הערבה“ אין פירושו אלא ים העמק, ים השפלה העמוקה. המלה „ערבה“ אין פירושה במקרא „מדבר“ (Steppe) אלא „ערבה ושוחה“ (ירמיה ב, ו), שהיא כעין צִרְיָה (כלי האופים או הסיידים הידוע) בין הרים סביב לה. מלה זו מקבילה ממש למלה עֹר (عور) בערבית החיה, המציינת גם היא את ערבות מואב או ערבה אחרת כעמק שקוע בין הרים.

ועל כן יתכן בלי ספק שהשם „ים שפלתִים“, אשר ממנו יצא השם היוני־רומי Ασφαλιτις, הוראתו הראשונה ים השפלה, ים הערבה, אלא שהבינו אותו גם על יסוד המלה שִׁפְּלָת = חמר „ים האספלט“.

ג) ואמנם יש גם אפשרות שלישית להולד שם „ים שפלתִים“ בימי המקרא. תאור הֶקֶף הגבולות כזה הניתן בשמות כג, לא „מים סוף עד ים פלשתיים“ אינו בעצם כולו ארץ־ישראל וכולו עברי. דרך תאור גבולות כזה נוהג הוא במלכויות

1. על הופעה זו בדעתי ליחד את הדבור במקום אחר. השוה לפי שעה גם את מבטא השומרוני, emdabber במקום „עֲדָבֶר“, ואת הערבית המדוברת המעדיפה את המבטא eḥmār על הצורה הקלסית himār ועוד.

2. לסבות הופעה זו השוה את מחקרי Der Numerus im Problem der Sprachentstehung

הגדולות והעצומות שבועמי הקדם, והמלכיות הקטנות מדברות על פי הטופס הנוהג בעולם הגדול.

מלכי אשור ובבל בדברם על גודל מלכותם רגילים הם להדגיש בכל מקום כי שולטים הם

ultu tām̄tim ēlēnīt̄im adi tām̄tim shaplīt̄im

מן הים (התהום) העליון (העליונית) עד הים (התהום) התחתון (השפלתית).

ומענין הדבר, שעל פי השקפתם על טבע ארצם נקרא דוקא הים שבמערב ו-sha shalam shamshi = "אשר במבוא השמש"¹, במערב, הים העליון, והים אשר במזרח, sha sīt shamshi, "אשר במוצא השמש", הוא tām̄tum shaplitum² ים שפלתים!

הבטוי "ים שפלתים" היה אפוא כנוי רגיל בארצות המזרח הקרוב לים של מזרח, והשם הזה "ים שפלתים" שימש בתפקיד רגיל בתאור גבולות השלטון. ואם אנשי אשור ובבל, על יסוד איזו דעה שהיא, היו רגילים לקרא ל"ים המזרח" שלהם "ים שפלתים", בני א"י, שערבת ים המזרח שלהם היא ה"שפלה" העמוקה ביותר בכל כנפות תבל, מה כל שכן שיכלו לקרא כך לים המזרחי הנמוך שבארצם.

על יסוד כל האמור אפשר להסיק מסקנות אלו.

(א) ים המלח, ים המזרח של א"י היה נקרא בימי הקדם בעברית "ים שפלתים", ושם זה הוא שהועתק ליונית בצורה Ἀσφαλτίτις ἀλμύνη (ב) שם זה Asphaltitis הובן ע"י דוברי יונית כים ἄσφαλτος, ים החֶמֶר, שכן אין אפשרות להבנה אחרת ביונית. והואיל שמוצא המלה היונית הוא בעברית שִׁפְלָת=שִׁפְלָת (=חֶמֶר) היו בודאי גם בין בני הארץ, שהבינו כך את השם העברי המונח ביסוד השם היוני.

(ג) הוראת השם העברי "ים שפלתים" יכולה אמנם להיות מראש ולכתחלה כהבנת השם היוני. אבל הואיל ואין בין כל יתר שמותיו של הים (ים המלח ים המות, ים הערבה וכו') שם מקורי³ המדגיש תכונה זו, והיות שיתר תכונותיו של הים הן אופייניות יותר ממציאת החֶמֶר בו, נראה שאין זאת אלא הבנה עממית מאוחרת של שם שנולד באופן אחר.

(ד) השם "ים שפלתים" של ים המלח היה יכול להוולד גם בהוראת "ים

1. למשל בגלילתו של תגלת-פלאסר הראשון עמודה IV, 49 וכו', עמ' VI 43 וכו'. עצם זהו הימים האלה אינו נוגע לשאלתנו (השוה למשל Wo lag das Paradies, Delitzsch עמ' 125), שהרי אינם הימים של א"י דוקא.

2. shaplitum היא צורת הנומינטיב, shaplitim גנטיב.

3. כאמור למעלה אין "ים החֶמֶר" ביוסיפון העברי אלא תרגום מלאכותי של השם היוני.

השפלה, "ים הערבה", וגם מתוך הכנוי הבין-לאומי לים שבמזרח *tāmtum shapliṭum* — ים שפלתים. משתי אפשרויות אלו נראית לי ביותר השניה, שמצאה לה חזק נוסף בא"י ע"י כך שבעצם כלולה בהגם הכוונה הראשונה: השם "ים שפלתים" לים שבמזרח קנה לו תוקף נוסף ע"י כך, ש"ים שפלתים" של א"י חיה גם "ים שפלה" ממש, וגם כך הבינו בודאי רבים את השם בזמן שבזמנים.

ה) הכנוי *tāmtum shapliṭum* "ים-שפלתים" שמש במזרח הקדום בתאור הגבולות: "מן הים העליון עד ים שפלתים", ולא דוקא בתאור גבולות אמיתיות אלא בגבולות אידיאליות. ועל יסוד זה אפשר לראות כתאור אידיאלי כזה בודאי את סמון הגבולות "מים אל ים ומנהר עד אפסי ארץ", וכנראה גם התאור "מים סוף עד ים-פלשתים (שפלתים) ומן המדבר עד הנהר" גם הוא איננו אלא תאור אידיאלי הבנוי על פי הטופס הבין-לאומי. ים-פלשתים, ים-שפלתים זה אינו ביסודו, כנראה, שם לים ידוע, אלא הכנוי הבין-לאומי לים המזרח. ואם כך הדבר ניתן יתר תוקף לאפשרות זו שים-פלשתים זה, ים שפלתים הבין-לאומי שבמזרח, אינו גם בתאור הגבולות שבשמות כג אלא מבטא אחר של "ים שפלתים"; ואחר כך, כשראו בו ים אמתי התכוונו לים המלח, ים המזרח, ולא לימם של הפלשתים הידועים.¹

ו) בתרגום את השם היווני-רומי *Asphaltites* ישר או עפ"י כתיב ערבי כתבו שני חכמים יודעי תורה וטבע "ים פלשתים" כשמו של ים המלח, ואולי כוונו בזה — כנראה שלא מדעת — לאמת היסטורית.

ז) כל הנאמר מחזק גם את הדעה שהבעתיה במקום אחר, שאפשר לבאר את שם ארץ "פלשת" כמבטא "מסורס" קדום של "שפלת" = שפלה ו"פלשתים" כבני שפלה. "פלשת" יכולה להקרא כל שפלה, בא"י ובארץ אחרת ששפה שמית דוברה בה, ו"פלשתים" כל ה"שפלתים", בארץ הפלשתים הידועה לנו ובמקום אחר. שם זה נקרא להם ע"י עמים דוברי שפה שמית, בין ש"פלשתים" אלו עצמם היו שמיים או לא.²

1. כידוע לא נתפרש עדיין כראוי השם "ים סוף", ואין זה מן הנמנע שגם כוונת השם היא

בעיקר כללית (ים הקץ = אפסי ארץ?) ושם זה הועבר לים ידוע.

2. בזה בטלו כל טענות "היסטוריות" נגד פירוש השם המוצע. מובן שאין השוואת השם

"פלשתים" אל ה"פִּלְסְטִינִים" אלא דרוש תפל.

לחידות הלשון של אברהם אבן עזרא

חידותיו של הראב"ע נחקרו ונתפרשו על ידי כמה מלומדים, ביניהם החכמים פורגס, רוזין, דוד קופמן, בריל, ובאחרונה דוד כהנא ב.קובץ חכמת הראב"ע: שיריו ומליצותיו, חידותיו ומכתמיו עם תולדתו, מבואים, תקונים והערות" בהוצאת "אחיאסף" תרנ"ד. עם כל זה נשארו עוד מקומות סתומים, ביחוד בתוך חידות הלשון המלאות רמזים מחוכמים, ויש גם שגירסה בלתי ברורה בנוסח השיר גרמה לספק בפרוש כוונתו. ולמקומות סתומים כאלה בדעתי להעיר כאן את תשומת לב הקורא. בסדר החידות הולך אני לפי מספר השירים בהוצאת כהנא הנוכרת ואוסיף גם את מספרם בספרו של ד. רוזין *Reime und Gedichte des Abraham Ibn Ezra* חוברת ד' (ברסלוי תרנ"א). את הפתרון הנמצא ע"י אחרים אביא רק במקומות שאין להבינם בלעדיו, למען יהיה דבר מובן לעיני הקוראים, וליתר החידות אעיר, שגם אחרי הוצאת השירים ע"י ד. כהנא כדאי לשים לב לספרו הנזכר שד רוזין, כי כמה מקומות בשירים מבוארים שם, בשמו של המחבר או בשמו של ד. קופמן, באופן יותר מתקבל מאשר בהוצאה המאוחרת.

(כהנא סז — רוזין 220)

על הלשון

אָחוּד לְבָנִים אֲצִילִים	חִידָה בְּדִרְכֵי מְשָׁלִים
מִי אִישׁ אֱלֹהִים אֲשֶׁר לֹא	כָּל יַעַת וְעַת אִישׁ אֱלִילִים ¹
מֶלֶךְ בְּאַרְמוֹן לְבָדוֹ	יֹשֵׁב בְּתוֹךְ מְאֻפִּלִים
נִפְרָד בְּלִי אֶח וְלֹא בֶן ²	גָּבוֹר יְגִבֵּר חִילִים
חֹמֹת אֲבָנִים סְבִיבָיו ³	שׁוֹרוֹת בָּפוּ לֹא מְסָלִים
דִּלְתִּי שְׁעָרָיו בְּחֻכְמָה	מְבַלִּי בְּרִיחִים נְעוּלִים
מִשָּׂא לְהִבְיָא בְּשִׁבְתָּ	בָּהֶם יִצְווּ פְלִילִים
מַצּוֹת נְטִילָה בְּלוּלָב	לְשֹׁמֵר בְּרַב מַעֲלָלִים ¹

1. ע"י להלן בהערות.

2. פרופ' ד. ילין מעיר אותי על כך, כי זה ע"פ שירו של רשב"ג, "נחר בקראי גרוני"

14, 15, "נברא בלא אם ולא אב..." נפרד בלי אח"...

3. שורות השצ"ג.

שָׁרְשׁוּ כְּמַטְעַ אֲשָׁלִים	רֹאשׁוֹ בְּרוּחוֹ יְנוּלֶפֶף
עַל מַעֲנִינִים שְׁתּוּלִים ¹	10 רָוָה לְעוֹלָם כְּעַצִּים
קָטָן וְהוּא רַב פְּעָלִים	נֶעַר וְהוּא אִישׁ דְּבָרִים
נִפְשׁוּ כְּמוֹ אִישׁ הַתָּלִים	עַת יֶאֱרִיךְ עַת יִקְצֹר
בִּינוּת גְּלִילִי עֲנִילִים	נִסְתָּר בְּלִילָה וְיוֹמָם
גַּם הַשְּׁפָלִים שְׁפָלִים	אֶךְ הַגְּבָהִים גְּבָהִים
נִחָשׁב כְּמוֹ הַכְּסִילִים	15 חוּצָה בְּצֵאתוֹ ² וְנִרְאָה
טוֹרֶף כְּמוֹ הַשְּׁחָלִים	אוֹכֵל דְּמוּתוֹ כְּאֶכְזָר
יִפִּיל בְּרוּחוֹ חֲלָלִים	עֲתִים יִחְיֶה וְיָמִית
מָכָה ³ כְּהִלְמוֹת עֲמִלִים	הוּא רֶף כְּמֹשִׁי וְיִכָּה
יֵשׁ לוֹ עֲבָדִים וּמִשְׁלִיכִ ⁴	אֵין קֶץ לְמִסְפָּר צְבָאָיו
מֵאֵב הַמֶּן הַשְּׁקָלִים ⁵	20 חֲבֵרוֹן בְּחֶלְקוֹ וְלֶקַח
עָרַשׁ גְּבִיר הַנְּפִילִים ⁵	צָעִיר וְעָרְשׁוֹ כְּמַדָּת
עַד בֶּן חֲמִשִּׁים כְּלוּלִים ⁶	מִכֶּן שְׁלֹשִׁים גְּדוּדָיו
נִחָשׁב כְּבֶן יִשְׁמַעֲלִים ⁷	תִּמְקִיף כְּזֹכֵר לְעוֹלָם
נִמְשָׁל בְּדַת יִשְׂרָאֵלִים	וְיִהְיֶה כְּאִישׁ גַּם כְּאִשָּׁה
כִּי בָּא בְּאֶרֶץ עֲרָלִים ⁸	25 נִהְפָּף וְשָׁב בְּנִקְבָּה
רֹאשׁוֹ כְּמִרְאָה דְּגָלִים ⁹	דְּגוּל בְּקֶרֶב חֲבֵרָיו
חִכָּה וְדָג מְגִדוּלִים ¹⁰	עָמוּ שְׁלוֹשׁ קָלְשׁוֹן גַּם
שָׁם נִפְּלוּ לוֹ חֲלָלִים ¹¹	רַק בְּאֶרֶם נִהְרִים

1. הרוק

2. בהושטת חלשון.

3. כך בצדק רוזין ולא : מִכָּה (כהנא).

4. אותיות ותנועות שונות.

5. עי' להלן בהערותי.

6. ל-ן.

7. נראה שבדבור הערבי שאבן עזרא היה רגיל בו שמשח המלה לשון כשם האבר רק בלשון

זכר. בעברית לשון זכר ונקבה ; בלשונות אירופה lingua וכדומה ננקבה.

8. כך תקן בצדק פורגס במקום עמלים (שובש בהשפעת שורה 18).

9. ראש הלמ"ד.

10. שין, ויו, נון (דג גדול בארמית).

11. בארמית "לשון" בלי ויו, וגם רמז על החללים שהפילה הלשון בבנין מגדל בבל.

אֵל נָא תְהִי כְעֶצְלִים	בִּינָה נְדִיבִי מְשָׁלִי
נִבְחָר וְהֶסֶר בְּדִילִים	וּצְרוּף לְבָבְךָ כְּכֶסֶף
תִּשְׁפַּע בְּטוֹב מֵאֲכָלִים	30 תָּבֹא לְבֵיתִי בְרָנָה
יֵשֶׁן וּמִבְחָר עֲגָלִים	לְחֶם חֲמוּדוֹת וַיֵּין

את השורה 2 מפסק כהנא :

מִי אִישׁ אֱלֹהִים אֲשֶׁר לֹא כָל־עֵת וְעַתָּה, אִישׁ אֱלִילִים.

ורוּזִין, שאִינו שם סימני פיסוק בהוצאתו מראה בתרגומו stets=(תמיד) שגם הוא מצרף „כל עת ועת” יחד, ועל פי זה המובן הוא: „מי איש האלהים שאִינו תמיד — איש אלילים?”. בודאי בטוי מוזר מאד. ואמנם גם רוּזִין הכיר שהנגוד הוא בין „איש אלהים מדבר” ובין „איש אלילים אלמים”, אבל אִם מִישֶׁהו „איש אלהים” הוא, מובן ממילא ש„לא כל עת ועת הוא איש אלילים”. וכן אין כל טעם בפיסוקו של כהנא.

אבל ברור הוא שצריך להפריד בין „עת ועת”. האיש המדובר הוא אמנם „איש אלהים” אבל רק עת, כי בעת אחרת הוא איש אלילים. כך משתמש אבן עזרא במלים „עת ועת” באותו שיר שורה 12: „עת יאריך ועת יקצר” כלומר: „לעתים יאריך ולעתים יקצר”, וממש בשמוש דומה לדברי א״ע במקומו וואלי על פי דוגמתו כותב למשל גם ר' אלעזר הבבלי בכמה מקומות:

הוצאת ח. בראדי, שיר ט, 11 (עמ' יא):

וצאתם משבי לשבי בבינות ערבים עת ועת בינות אֲדָמִים
כלו' ישראל יצאו לגלות, עתים בין הערביים, ועתים בין אדומים.
שם שיר טו, ג (עמ' יז):

ודע כי הזמן יהדר פני איש עת ועת יכלים

כלו' עתים יהדר הזמן את פני איש ועתים יכלים.

וכן שם שיר רטז, ג: יקרא אלי על עת ועת יכניע.

עד כאן הכוונה ברורה. אבל צורת המשפט „(מי איש אלהים) אֲשֶׁר לֹא כל עת”, משפט בלינשווא. מורה היא מאד, וזהו בודאי שגרם לפיסוק המוטעה „כל עת ועת” אבל, כנראה, נגרם כל הקשי על ידי טעות מעתיק שהחליף או השמיט באיזה אופן על יד המלה השכיחה „אֲשֶׁר” את המלה: „אִישׁו”. וזאת אולי בערך צורת החרוז המקורית:

מִי אִישׁ אֱלֹהִים — אֲשֶׁר אִישׁו עַתָּה, וְעַתָּה אִישׁ אֱלִילִים?

כלומר: מי הוא איש אלהים זה שאני מדבר עליו? אֲמָנָם רק עתים הוא אִישׁו שֶׁל אֱלֹהִים, כי לעתים הוא איש אלילים. כי רק עתים מדבר(ת) הלשון, ועתים אחרות אין דבור בלשון. ולפי זה „לא כל” היא השלמה מוטעית במקום „אִישׁו” שהושמט.

והשוה בלשון המקרא: וַיִּכּוּ אִישׁ אִישׁוּ (מלכים א. כ. כ.).

לשורות 7—8

מִשָּׂא לְהִבִּיא כְּשֶׁבֶת בָּהֶם יִצְּוּ פְּלִילִים

מִצָּוֹת נְטִילָה בְּלוּלָב לְשֹׁמֵר בָּרֵב מַעֲלָלִים

המאמר הראשון נתפרש כראוי ע"י קופמן: בניגוד לאיסור צוו החכמים להביא משא (אוכל) בשבת דרך שערי חומות הלשון, בין שתי שורות השנים, לתוך הפה. אבל ההמשך לא הובן.

„לדעת פורגס טעמו כי הלשון יתנועע כמו הלולב, אבל טעמו בלי טעם". וכן מתקן גם רוזין בעקבות פ' בטעות „כלולב" במקום „בלולב". אבל גם פירושו של כהנא „וכונת הראב"ע על מה שאמר בספרו צחות (ד' כ"ח) שאין אות שיגביה הלשון רק הלמד לבדה עכ"ד, והנה אנו מברכים על נטילת לולב ויגביה הלשון את עצמו שתי פעמים, וע"כ שומר הלשון המצוה הזאת" גם הוא דחוק מאד. אלא לפי דעתי משתמש הראב"ע במלת לולב כאן בהוראת המלה בערבית (لَوْلَب) שהיא צִינוּר, וכאן צִינוּר הבליעה, הלוּע והנָשֵׁט. בהמשך דבריו על מצות האכילה אומר א"ע: החכמים שציוו לאכול בשבת פקדו על ידי כך על הלשון לשמור על מצות נטילה בלולב; כי בשעת האכילה נוטלת הלשון את האוכל ומטילה אותו בלולב הבליעה בפעולות רבות (ברב מעללים) בכל בליעה ובליעה.

לשורות 20—21

חֲבֵרוֹן בְּחֶלְסוֹ וְלִקַּח מֵאֵב הָמוֹן הַשְּׁקָלִים

צָעִיר וְעָרְשׁוֹ כְּמִדַּת עָרֶשׁ גָּבִיר הַנְּפִילִים

לשורה 20 ניתנו פירושים שונים, מתקרבים לאמת דברי איגר המובאים ע"י רוזין אשר לפיהם דומה „לשון" בסיום המלה „וֹן" לשם העיר חברון. אבל המשך באורו „ולשמו של עפרון אשר לקח (ולקח=ואשר לקח) מאברהם את השקלים" לא כוון לדעת א"ע. אלא זאת הכוונה: „חברון" דומה בחלקו ל„לשון". ביחוד בסיום ון, אבל מֵאֵב המון" וביחוד מן „הָמוֹן" לקח „לשון" ממש את השקלים, ז"א את משקל השם הדקדוקי; שכן משקל „לשון" כמשקל „הָמוֹן". וכך משתמש, למשל, גם ר' יוסף קמחי בס' הזכרון שלו כמה פעמים במלה „שקל" (כתרגום המלה הערבית نَوْن) בהוראת „משקל". השוה למשל: „כי אז היה טעמו (של הפעל הַנִּכְּזוּ) לעיל כשקל הָבְרוּ נושאי כלי י"י (הוצאת באכר עמ' 3 ש' 31); כמו אשה ריח ניחח ששרשו אשש בשקל צחה צמא (שם, עמ' 7, ש' 9); כי דינו וישרו תשבחות התי"ו בחירק בשקל תפארת (עמ' 8, ש' 10); כי לא יאמר מְקָנוֹת בשקל מנחות (עמ' 13, ש' 8); ושקל גי בשקל אף ברי יטריח עב (שם שם, ש' 20) „ורבות כהנה. — ועי' גם להלן.

אבל בעיקר טעו המפרשים בהבנת השורה 21. לשוא חיפשו את דמיון „ערש“ הלשון למדת ערשו של עוג מלך הבשן, רוזין ביחס אורכו ורוחבו של חלל הפה, כהנא בעובדה „שיש להלשון מקום ארוך ורחב בפה לשכב. כמו לעוג מלך הבשן“. ומנין שמטת עוג-הגדולה אמנם ביחס לאדם רגיל-היתה רחבה וארוכה גם כפי מדתו של ענק זה?

אך עצם טעותם בזה שחשבו על עוג מלך הבשן וערשו והעלימו עיניהם מאפשרות אחרת. ואמנם עוג מלך הבשן היה „מיתר הרפאים“, ועל פי גודל מטתו ראו החכמים, וכנראה גם המקרא בו ענק, אבל „גביר הנפילים“, גדול הענקים לא היה. והרי עדיין לא גמר א״ע את דבריו על חברון, ועל עיר זו נאמר ביהושע יד. טו: „ושם חברון לפני קרית ארבע האדם הגדול בענקים“. ארבע הוא „גביר הנפילים“, ולא עוג מלך הבשן, ו„ערש הארבע“, שבו הוא וגם ארבעה זוגות קדושים שוכבים, היא חברון, קרית ארבע. וגם ה„לשון“ היא קרית ארבע, ערש לארבע אותיות של לשון.

ואין א״ע היחידי המשתמש כך במלה „חברון“ לציין את המספר ארבע. כנראה על יסוד חידתו של א״ע כותב למשל גם אלעזר הבבלי את חידתו על השם דן (הוצ' בראדי מספר רמה. עמ' קיב):

התדע שם אשר ראשו בחברון ורגליו ירדו עמקי נהרים
מאסף מחנות היה במדבר וגם שפֿט ומשפטיו ישרים.

המו״ל מעיר: בית א' לפי הנוסח שלפנינו אינו מובן, כי הוא מורה על השם חם (ראש חברון חי״ת, סוף נהרים מ״ם) ולא על השם דן, ונראה שצ״ל: דיבון, או: דימון (ת' חברון). אין הדבר כך. אלא חברון היא קרית ארבע, וכן דל״ת של דן היא ארבע.

וכן שם בחידה על השם אברהם (מספר רמה, עמ' קיא):

ושם ראשו וסופו אם אבל מחציתו אב והוא אב בנדבה
ואותיות שמו היו כחברון: אבל נוסף בסימן הנקבה

גם כאן הכוונה: אותיות השם אברהם היו ארבע, כחברון, קרית ארבע, עד שנוספה הה״א של אברהם².

אגב כדאי להעיר שבהמשך הדברים ביהושע שם (טו, ב) נזכרה גם „הלשון“ במובן הגיאוגרפי („מקצה ים המלח מן-הלשון הפנה נגבה) „בחלקו“ של חברון, כלומר באותו חלק שגם חברון בתוכו. בגורל מטה יהודה, ואולי רצה א״ע לרמוז גם לזה. ועוד זאת, שעל יד חברון נזכר ביהושע טו, נד גם מקום בשם ציער (וחמטה וקרית ארבע היא חברון וציער), ואולי השפיע פסוק זה על

(1) המו״ל מעיר: נראה שצ״ל בחברון. (עד שהיה אברהם באלוני ממרא אשר בחברון).

(2) על פרטים אחרים בשיריו של ר' אלעזר הבבלי בדעתו לכתוב במקום אחר.

נסוח המלים: „צעיר וערשו...” שכוונתם הגלויה היא: אף על פי שהלשון קטנה, מדת ערשה כמדת ערש גדול הענקים.

כהנא עב=רוזין 123

וְנִשְׁמַת שְׂדֵי תְּבִינָה

בְּנֵי הָכֵן רְעִינָה

כִּי הִפְקִיד אֵל מְחֻלָּלָה

אֲנִלָּה סוּד אֵלֶיךָ

הָאֶחָד עָלֵי שְׂמֵאלָה

שְׁנֵי מִלְּאָכִים עָלֶיךָ

וְהַשְׁנִי עַל יְמִינָה

כְּצֶדֶק עִם שְׁבֹתֵי דָמוֹ

5 כְּגִלְגָּלִי רוֹם יְרוֹמוֹ

וְעַל שֶׁקָּר וְאַמַּת קָמוֹ

וְרֹאשׁ אֶחָד לָהֶם שָׁמוֹ

וְהֵם יַעֲרִידוּ בְּפָנֶיךָ

יוֹם וְלַיְלָה לֹא נִסְגְּרִים

רְקִיעֵי וְבוֹלָם בְּשַׁעְרִים

בְּעַת מַחְשָׁכִים וְעַת אוֹרִים

בְּלֵי עֵט כְּתָבִים בְּלֵי דְבָרִים

נִצּוֹר מִכָּל רֶעַ לְשׁוֹנָה

10

לְגִלּוֹת לָהֶם נַעֲלָמִים

הוֹלֵכֵי רָכִיל בִּיקוּמִים

וְהֵם נִרְאִים בָּם עֵירָמִים

וְאֵינָם חֲכָמִים מְחַכְּמִים

וְנַעֲלָמוֹ מֵעֵינֶיךָ

וּבְשֵׁאת הַחַיּוֹת רִגְלֵיהֶם

מְדָה אַחַת לְשִׁנֵּיהֶם

בְּלֵי נוֹד מְמוֹשְׁבוֹתֵיהֶם.

15 יִלְכוּ בָם הֵם עִמָּהֶם

תָּנָה עַז עַל זֹאת לְשׁוֹנָה

בְּשֵׁם הוֹלִיד שֵׁם תָּהִי נַעֲזֹר

אִם לְחֻק־זֹאת תִּתְאַזֵּר

שְׂאֵל פִּינָחָס [וְלֹא פִי זָר]¹

וּמִסְפַּר שְׁנֵיהֶם בְּחִיק נִגְזֹר

וּבֶן הָאָמָה יַעֲזֹר

חידה יפה זאת לא נתפרשה כהוגן ע"י החוקרים הקודמים. וע"י זה שהדפיסוה בשורות רצופות מבלי להבליט את מחרוזות השיר ואת שם המחבר הניכר בראשיהן פגמו גם ביפיה החיצוני. ברור לקורא שהראב"ע מתכוון לשתי האזנים או העינים

שבראש האדם, ולפי פשט המלים הברורות יטה כל קורא לפירוש הראשון: האזנים, ובודאי חשבו על כך גם החוקרים שטיפלו בפתרון החידה. אלא משום שלא מצאו את פשר השורות האחרונות לפי פתרון זה, הוכרחו לבחור בפתרון על העין, אשר על פיו מצאו פירוש, אמנם פירוש דחוק, גם לשורות קשות אלו. ואולם כמבואר להלן הפירוש הנכון הוא: אֵזֶן, אזנים.

לשורה 2—5. שני המלאכים הם שתי האזנים. הבטוי „בגלגלי רום ירומו” רומז כנראה לשם ה„גלגולת”, ובוה הם דומים לשני הכוכבים.

לש' 6—7. ראש אחד לשתי האזנים, והן עדים על שקר ואמת בפנים — לא העינים שאין להן ענין לדבור.

לש' 8—11. שטחי (=רקיעי) האזנים שבשערי דירתם (זבולם) אינם נסגרים יומם ולילה. האזנים רושמות כל דבור לשונך. נצור אפוא את לשונך, כי הן כמרגלים המבקשים לגלות את סודך. — כל זה אינו נכון לגבי העינים.

לש' 12—13. האזנים הן עירמות, לא צרומות במובן חֲקֻמוֹת¹ והן גם נראות ובכל זאת נעלמו מעינים, שהרי אין אדם יכול לראות את אזניו. — גם כאן מובן שאין זה מתאים לעינים, שאינן עירומות; ומה טעם להגיד שהעינים נעלמו מן העינים? הרי אין דבר הרוואה את עצמו.

יש בשורה גם חדוד נוסף: הם נעלמו ונחבאו כאדם הראשון משום שהם עירמים, ואעפ"י שלא אכלו מעץ הדעת ואינם חכמים, ידעו כי עירומים הם.

לש' 17—19. את הרמזים שבשורות אלו באר רוזין, שגם כהנא הולך אחריו, על העין באופן זה: „ואמר שם הוליד שם, כונתו כי מלת עין משתמשת (צ"ל משמשת) על אות עין, וגם על עין האדם... שתי פעמים עין יעלה ר"ס כמנין נגזר, וכן פינחס בן, יעלה ג"כ במנין ר"ס, והנה בכ"י נאמר שאל פינחס, ונמחק שם בסוף, אך ד"ר (=דוד רוזין) תקן פה על בן אלעזר לנכון; ובן האמה יענך, כונתו כי המלות בן הגר עולות במספרן ר"ס, כמנין שתי פעמים עין.

כל הפירוש הזה דחוק מאד. לא נאמר כי שם המלאך הוליד איזה שם שהוא, וביחוד שם אות, אלא שהפותר יהי נעזר „בשם הוליד שם” (ע"י להלן), ואין דוקא שם האוח „עין” שם נולד משם, שכן נולדו כל שמות האותיות משמות. — ואין „מספר שניהם” מספר „עין עין” אלא מספר „עינים” — אין אדם שיאמר על שניהם „עין עין” — ומספר „עינים” הוא ק"פ, ולא ר"ס. ולמה להרבות רמזים וגמטריאות ל„עין עין” דוקא, שאין דוגמתה בלשון? ואף אם נכון התיקון „שאל פינחס [בן אלעזר]”, אין להאמין שרמזו הראב"ע לצירוף משונה „פינחס בן” דוקא; כלום אי אפשר למצוא רמז יותר טבעי למספר ר"ס זה (אבן-זר, גן זר)? — ובן האמה הוא

(1) השווה את חידת הראב"ע היפה (כהנא ע"ה) בנוגע להבדל זה.

ישמעאל, ולו התכוון א"ע לצירוף „בן הגר“, האם לא היה כותב פשוט „ובן הגר הוא יענך“?

לעומת זה מראה כל השיר שהכוונה ל„אזן“ ולא לעין. וכן פירוש השורות האלה: „שם הוליד שם“ הוא פשוט שם האיש שהוליד את שם חם ויפת, הוא נח. נ"ח הוא 58 וגם מנין אֶזֶן הוא 58. „ומספר שניהם בחיק נגזר“, כלומר מספר „אזניים“¹ (=118) נגזר ב„חיק“ = קי"ח 118 (ולא בחיק של „נגזר“).

במלים „שאל פינחס“ משתמש א"ע בחדוד במובן „שאל פינחס“, שכן גם „נחס“ הוא בגמטריא קי"ח כמנין „אזניים“. ומשום שלפי דעתי זאת כוונתו, חושבני שהקל א"ע על הבנת החדוד והמשיך „שאל פינחס ולא פִּי נַר“ כלומר שאל פי כהן משיח ולא פי הדיוט, ולא כפי השלמת רוזין „בן אלעזר“. השוה משלי כב יד: שוחה עמקה פי זרות.

ובן האמה הרי הוא „ישמעאל“, רמז פשוט לאזנים אשר בהן אנו שומעים.

כהנא פ"א = רוזין 97

אשר יאחז שלישיית מחמישית

קצות מספר שמו ידע וישיכיל

ואם לא שת שתי אותות בתוכו

בסוף השם אזי יבער וישיכיל

הנה החוקרים שניסו את כחם בפתרון החידה הבינו את המלים „קצות מספר השם“ כמספר כל אותיות השם בגמטריה שהוא „שלישית“ ממספר המלה „חמישית“. ד. כהנא הבין זאת: קח שליש ממספר האותיות חמישית (=768) שהוא 256=רנו; והוא מוסיף: „ואז אם לא שת שתי אותיות בתוכו, בסוף השם ולא בראשו, והן האות א/, והאות ב/, אזי יבער וישיכיל, יען אם (צ"ל עם²) רנ"ו לא יוכל לעשות מאומה, רק אם יוסיף א"ב באמצע, אז יצא השם ראובן“. אבל לפי זה היה צריך המשורר להגיד „ואם שת שתי אותיות בתוכו ולא בסופו“ ולא כמו שאמר; ואיך אפשר לפסק „בתוכו, בסוף השם“ הרי מה שבתוכו אינו בסופו, ומנין ששתי האותיות דוקא א/, וב/, אם אין רמז לכך בתוך השיר? וכלום מתוך ידיעת המספר 256 יוצא לנו „שם“ ממש, שאפשר לדבר על האותיות שבתוכו? הרי גם „רון“ „נור“ „גור“ „ורן“ וצורות יותר מורכבות הן 256. ועוד יותר דחוק הוא פירושו של קופמן „ששבצר“, שגם כהנא וגם רוזין דוחים אותו. הוא מכפיל בשלושה (ולא ב„שלישית“) את מספר האות החמישית בשם ששבצר (ר') ומקבל 600=שש, וביחד עם זה הוא מחזיק גם באות ר, ושם שתי אותיות בדויות מן הלב, „בצ“ בתוך השם ולא בסופו. הכל בנין בלי יסוד.—

(1) לפי ההמשך כוונתו כנראה לכתוב מלא זה של „אזניים“, שהיא בכתוב חסר 108=קק.

(2) ויותר נכון ב.

ולפי שני פירושים אלו הרי „שלישית מחמישית“ הוא רק „קצות מספר השם“ = חלק ממספרו, ואיך אפשר למצוא שם על יסוד „חלק“ מן המספר ושתי אותיות בלתי מסומנות?

ואולם הטעות בהבנת המלה „מספר“. א"ע משתמש במלה זו על פי לשון הפסוק שופטים ז, טו: „ויהי כשמע גדעון את מספר החלום ואת שברו“. „מספר השם“ הוא עצם השם המסופר, שאת שברו, פתרונו צריך למצוא. כי לא על חנם משמש הפעל „פתר“ גם לגבי חידות וגם לחלומות. גם את דברי החלום הסתומים פותרים כדרך פתרון חידות. וכן משתמש למשל גם רי"ה במלה „מספר“ בחידתו על השם אברהם (הוצ' בראדי, כרך ב', מספר מ' עמ' 208): „והמספר תהי הופך ותמצא...“ שכוונתו: הופך את האותיות ר (=200) + במאה ותמצא אברהם. וכן צריך לקבוע שאין „קצות השם“ כאן אלא צד אחד של השם. כי בין שיבינו „שלישית מחמישית“ כך או כך, אינו אלא מספר אחד, או אות אחת. ואי אפשר לקבוע גם על ידי מספר אחד אלא אות אחת, ולו היתה הכוונה לשתי אותיות יחד, אז אין אפשרות להגדירן. והשוה מלכים ו, כד: „מקצות כנפיו ועד קצות כנפיו: קצות מכאן וקצות מכאן.“

ועוד: „שלישית“ איננה כאן החלק השלישי, אלא האות השלישית שבמלה חמישית. באופן זה משתמש למשל גם ר' אלעזר הבבלי במלה „רביעית“ בחידתו על השם יצחק (הוצאת בראדי, מספר רמ"ב, עמ' קי"א): „ושם חציו רביעיתו במספר“, כלומר „חציו (יצ) עולה למספר האות הרביעית שבו (ק)“ (בראדי שם).

וזה פתרון החידה: אם תקח את האות השלישית מן המלה „חמישית“, שהיא י', אז תדע קצות צד אחד מן מספר (=צורת) השם. אבל אם לא תוסיף שתי אותיות שהן בתוכו, כלו' בתוך „חמישית“, והן האותיות ש, י, ותשים אותן בסוף השם, אז לא תדענו באמת. והנה השם: י+ש=ישי.

כהנא פב = רוזין 95.

אָמיר בִּשְׁם אֲשֶׁר רוּחַ תְּנִיפוּ

לְכָל רוּחַ עֲדֵי נִקְרָא הַפִּכְקָף

בַּעַת אָמיר (כ"י אריס) שְׁמוּ נִהְפֵּךְ לְאוֹיֵב

וְהוּא סָבַב לְדָמִי עַד יִשְׁפֹּךְ.

גם חידה קלה זו לא נפתרה לנכון. רוזין חושב על חֲמֵר—חֲמֵר, רַחֵם, מְחַר ורַמַח (האויב), פורגס על מס—סם, קופמן וכהנא „הֲמֵר“ (בהא הידיעה!) ולהפך היא רְמָה ותולעה— פירושים מוזרים ומשונים מאד. אני בעצמי חשבת

ראשונה על הבושם „צָרִי“ לעומת האויב האורב לי „צָרִי“. אבל הפירוש האמתי הפשוט, אותו מצאתי אחרי שבעצמי חברתי חידה על אותו השם הנהפך לאויב — הרי חידות המלים של הראב"ע הן „חידות על שמות בני אדם“, ותחת הכותרת הזאת מביא אותה גם כהנא, אעפ"י שפתרונו של כהנא אינו „שם“, וכן מדבר א"ע בפירוש על „שמו“, ואין „אָמִיר בְּשֵׁם אֵלָא כִּינּוּי לִידִיד כְּמוֹ „צָבִי“, וכוונה שניה במלים: „אָמִיר בְּשֵׁם“. ואם עדיין לא הכיר הקורא את הפתרון יעיין בחירתי „על עוות הדין“ הניתנת בחוברת זו כמספר ה', שהיא — שלא במתכוון — כעין פירוש לחידת הראב"ע, ובפתרונה בסוף החוברת.

כהנא פג = רוזין 92

על שם יוסף:

אֲדָנִי קָרָשִׁים נַעֲלָמִים, אֶךְ
בְּלִשׁוֹן בְּנֵי חַת הֵם מְפָרָשִׁים
מְשַׁכְּנֵן שְׁמוֹ עַד תַּעֲמִיד בָּהֶם
הוֹשֵׁב מְלָכּוֹת בָּם וּפִילָגָשִׁים.

הפתרון ידוע, וכן הוכר בנקל הרמז הניתן לששים מלכות ושמונים פילגשים שהן ס' ופ' של „יוסף“. ורק פירוש השורות הראשונות לא הוברר. לא צדק כהנא באמרו: „אדני קרשים לדעתי נקראו פה האותיות י"ו מן חצי השם של יוסף, והאותיות ס"ף נקראו קרשים יען גדולים מן י"ו במספרם, ובלשון בני חת הם מפורשים, כונתו כי אמרו בני חת לאברהם (בראשית כ"ג, ה') שמענו אדוני ס"ת י"ו. הכאלה יקראו מפורשים? כמו כן קשה לקבל את פירושו של קופמן אשר לפיו י"ו הם בני חת, כלומר בני המספר 8, שהרי 16 הוא 2×8 , ואולם רק י"ו יחד הוא באופן זה „בן ח“ אבל לא י' ולא ו' הם בני ח'; ולא נאמר שהם בני חת, אלא שהם מפורשים בלשון בני חת.

לפי דעתי זאת כוונת א"ע: אדני הקרשים אשר עליהם תעמיד את משכן השם, כלומר אשר בהם תתחיל את השם, הם האותיות הנעלמות הנחות במקומות רבים במבטא, י' ו', הנהפכות להיות נראות ומבטאות בשמות בני ח"ת (שבסופם אות ח"ת) כמו נוֹחַ, שֵׁיחַ, בהם פתח נוסף להן.

כהנא פו = רוזין 101

בְּשָׂמִים רֹאשׁ בְּשֵׁם דֹּדָי
עֲשִׂרִית מֶרְדּוֹר רֹאשׁוֹ
וְאַחֲרֵיתוֹ כְּרֹאשִׁיתוֹ.

הַמִּמּוֹר חֲצָבָה נִפְשׁוּ?

גִּרְעַ מִמֶּר קְצוֹתָיו אָז

יְהִי תוֹכּוֹ כְּמִדְרָשׁוֹ.

כהנא הלך בטעות בעקבות בריל, שפירש את החידה על השם דוד:
 "...עשירית מור בראש השם, כונתו על חלק העשירי מן האות מ"ם שבמלת מור
 שהוא ד'"... אבל עשירית מ"ם איננה עשירית מר דרור. לפתרון האמתי התקרב
 קופמן שהכיר שיסוד הפירוש הוא הפסוק שמות ל, כג: ואתה קח לך ב ש מ ים
 ראש מר-דרור חמש מאות". עשירית מר-דרור היא אפוא נ=50, וקצות
 השם הן נ-ן. אבל בשאר טעה, כי הבין "גרע ממר קצותיו": גרע מן המלה
 "מור" (בויו) את אותיות חקצוות (נ-ן). ותשאר האות ו; וכך הגיע לפתרון "נון".
 אבל "נון" הוא שם בלתי רגיל. ו"מר" בתוך "מר-דרור" כתוב בלי וו.
 באמת לא היה נחוץ אלא להמשיך בדרך שבה התחיל קופמן: אם מר
 (דרור) הוא 500, ושתי קצותיו הן נ-ן=50×50, צריך לגרוע מן 500 (מר) את
 סכום קצותיו 100, ואז נשאר 400=ת. והפתרון הוא השם הרגיל נָתָן.

כהנא צח - רוזין 112

סוד שם עֶפֶר לִפְנֵי זָקְנִי

בֵּית לָחֶם לָךְ אֲשֶׁמִּיעֶנּוּ

אֶכְתֹּב אַחֲרֵיתוֹ, וּמִי¹

יִקְרָא² עָלָיו רֹאשׁ, יִדְעֶנּוּ

ד. קופמן ניסה למצא את השם נעמי באופן זה: "אכתוב אחריתו: "מי",
 ועליך להשלים את ראש השם: נע; ואין זה נראה. רוזין נוטל מן "אבצן" (השופט)
 ומן "בִּעֵז" את האותיות ש"בפניהם" א', ב', עוד "ראש"=ר(יש), וגם את הראש
 של "מי", ומגיע באופן זה ל"אברם". אבל היכן "אחריתו" שא"ע מזכיר בפירוש?
 כהנא מוצא באחרית המלה "אחריתו" את האותיות תו, ובהוסיפו "ריש" בראשן
 ובהפוך סדרן הוא מגיע ל"רות", וגם זה דחוק.

ואולי כוונת הראב"ע היא: "סוד... לך אשמיענו אכתב אחריתו" כלו' הפתרון אשמיענו, אשר בו אכתוב אותו באחרית המלה ובהפוך הסדר. כי (אש)מיענו מכיל בשנוי הסדר: נעמי.

1. בכ"י מי נגד המשקל.

2. בכ"י אקרא, אבל צ"ל יקרא (כהנא). נוטח השיר, הניתן כאן על פי כהנא, טעון תקונים

אחדים על פי המשקל כפי דברי ד. ילין הניתנים להלן.

כהנא צג = רוזין 107

חֲצִי הַשֵּׁם כָּכֵל הַשֵּׁם
וְלִבִּי אֶת־מְבִינִיו יוֹד
חֲצִי הַשֵּׁם וְחֲצִיו גַּם
חֲצִי סִמְךָ וּמַחְצִית יוֹד

נדמה שגם חידה זאת לא הובנה ע"י מפרשיה. קופמן שהתקרב לפתרון

חשב על השם הבלתי רגיל ססי (=סיטי), שהרי בגמטריה $\frac{\text{סמך}}{2} + \frac{\text{סמך}}{2} + \frac{\text{יוד}}{2} = \text{ססי}$. אבל בשיר נאמר בשורה ג': "חצי המם וחציו" וקשה לקבל שא"ע אמר "מם וחציו" במקום סמך. רחוק הוא גם פירושו של כהנא על "הלל": חצי המם ועוד חציו = ל. חצי סמך = ל. חצי יוד = ה. וחצי השם הפעל המקוצר "הל" הוא כפעל המלא "הלל". עכ"ל. אבל אין "הל" חציו של "הלל".

א"ע מתכוון לשם "מוס", הצורה הערבית, הרגילה בזמנו גם אצל יהודים, של

מִשָּׁה. כל ארבעת האותיות האלה כפולות הן בשמותן מ = מם, ו = וו, ס = סמך, י = יוד, וכן חצי השם ככל השם. ובמלה "חציו" מתכוון א"ע ל"חצי ו".

כהנא קא = רוזין 115

צָבָאוֹת חֲמִדּוֹ עֶפֶר טָהוֹר גּוֹף
שְׁמוֹ נִזְכָּר בְּסוֹד מִקְהֵל אֱמוּנוֹת
וּנְכַתֵּב מִכְתָּב הַשֵּׁם בְּסִפֵּר
וְטוֹב זָכְרוֹ אַחֲזֵקֶק עַל נְגִינּוֹת.
5 פֶּלֶד כָּל טוֹר וּמִנְהוֹ אֲגַרְעָה אוֹת
וְנָה סְתוּם נִצּוֹר הַשִּׁיר בְּבִינּוֹת
בְּאוֹתוֹת הֵם חֲסֵרוֹת שֵׁם צִפְנִיתוֹ
וְנָה טַעַם לָךְ יִגִּיד צִפּוֹנוֹת.

לנכון הבין פורגס שכוונת הראב"ע בשורות 4—8 לאותיות השם י צ ח ק שאינן נזכרות בבתי השיר: "בבית הראשון (שני הטורים הראשונים) אין י, בשני אין צ, בשלישי אין ח, ברביעי אין ק". אבל על זה עלינו להוסיף, שבכל אחד מן הבתים האלה הכניס א"ע את כל אותיות הא"ב כולן, ורק את האותיות הנזכרות י צ ח ק לבד גרע. ומכאן שהטור הרביעי איננו שלם, שהרי מלבד האות צ' חסרה בבית זה גם האות ד'. ועל כן מטעם גם נקודו של טור זה (רוזין):

וְנִכְתָּב מִכָּתֵב, כִּהְנֵא: וְנִכְתָּב מִכָּתֵב) ואין „כונתו על ספר התורה“ כי „השם“ הוא
 שם האיש (ולא האל) בהקבלה אל „זכרו“ בשורה הבאה.
 ונראה שצ"ל „וְנִכְתָּב יָד כָּתֵב הַשֵּׁם בְּסֵפֶר.
 וטוב זכרו אחוקק על נגינות".
 ועל ידי כך יתוקן גם המשקל וחוסר האות ד' וגם הקשי בסגנון ובענין.
 נראה ש"יד" נקרא בטעות כאות אחת „מ", ועל פי זה גם „ונכתב" במקום
 ותכתב.

פתרונים חדשים לאחדות מחידות הראב"ע

(עפ"י הוצאת אחיאסף לשירי הראב"ע המבארים ע"י דוד כהנא).

חידה פא

אַשֶׁר יֵאָחַז שְׁלִישִׁית מִחֲמִישִׁית

קִצּוֹת מִסֵּפֶר שְׁמוֹ יָדַע וַיִּשְׁכַּל

וְאִם לֹא שֶׁת שְׁתֵּי אוֹתוֹת בְּתוֹכּוֹ

בְּתוֹךְ¹ הַשֵּׁם אֲנִי יִבְעַר וַיִּסְכַּל.

פתרון החידה הוא לדעתי השם „חשים” (דהי"א ח 11).

נקח מהמלה „חמישית” שליש משש אותיותיה, ז"א שתיים מאותיותיה, והן ה ח ת ו ה מ ם, אז נדע את קצות השם „חשים” (ח-ם). וכל זמן שלא נשים בתוך השם את שתי האותיות אשר בתוך המלה „חמישית”, ז"א השין והיוד, לא נדע את השם לנכון.

חידה פג

אֲדָנִי קִרְשִׁים נַעֲלָמִים, אֶךְ

בְּלִשׁוֹן בְּנֵי חַת הֵם מִפְּרָשִׁים

מִשְׁכָּן שְׁמוֹ עַד תַּעֲמִיד בָּהֶם

הַיּוֹשֵׁב מְלָכוֹת בָּם וּפִילֹגְשִׁים.

נכון הוא באורו של כהנא לשלש השורות האחרונות, אך הבאור לשורה

א' הוא זה:

במשכן היו מצד צפון ומצד דרום עשרים עשרים קרש, ולפאת ים היו שמונה קרשים ולהם ששה עשר (י' ו') אדנים, פתח המשכן היה בצד מזרח וכל הבא אל החצר יכל לראות את המשכן משלשת עבריו, אך צד מערב נעלם מעיניו. וזוהי כונתו כי שתי האותיות הראשונות של השם יוסף (י' ו') עולות במספרן כמספר אדני הקרשים הנעלמים, ז"א אלה שמצד מערב.

1. בנדרס הנסח הוא „בסוף”, ולדעתי בטעות.

חידה צג.

חֲצִי הַשֶּׁם כָּכֹל-הַשֶּׁם וְלִבִּי אֶת מְבִינֵי יוֹד
חֲצִי הַשֶּׁם וְחֲצִי, גַּם חֲצִי סִמָּךְ וּמַחְצִית יוֹד.

לדעתי הכונה היא לשלש האותיות מם וסמך ויוד, אשר חצי שמם הוא שוה בגמטריא לגמטריא של השם כלו; כל השם "מם" מורה על מספר ארבעים, וכל אחת משתי אותיותיו (מ, ס) מורה ג"כ על ארבעים, כל השם "סמך" מורה על מספר ששים, וכל אחד משני חצאיו (ס, מך) מורה ג"כ על ששים, כל השם "יוד" מורה על מספר עשר, וכל אחד משני חצאיו (י, וד) מורה ג"כ על עשר.

חידה קב.

רַחֵשׁ שֵׁם מִשְׁתִּי אוֹתוֹת אֲשֶׁר כָּל אוֹת לְבָדוֹ שֵׁם
וְאוֹתוֹת נִכְפְּלוּ בִפֶּה אֲלֵיהֶם תֵּן¹ וְהִגִּישֵׁם
וְתַמְצֵא שֵׁם² צְבִי עוֹשֶׁק וְלֹא יָדַע וְהוּא אֲשֵׁם.

הכונה היא לשם "נח", בן שתי אותיות, וכל אחת מהן היא שם (עצם פרטי) "נון" ו"חֶת". ואם תוסיף לשתי האותיות האלה שתי אותיות (מ ס) שכל אחת מהן היא כפולה יצא לך השם "מ-נח-ס", הוא שמו של העפר אשר עשקני ביפיו הנהדר אשר לקחני בו שבי, בשעה שלא ידע ולא הרגיש בזה, והוא אשם במכאובי.

הרעיון האחרון הוא שגור בשירי הספרדים, ואין מקום לכל הפרוש הדחוק מאד של כהנא, ככל הפתרונים הדחוקים האחרים שנתן ליתר החידות הרשומות לעיל.

חידה צח

שיר זה משקלו 8 תנועות בלי יתדות בכל שורה והוא "משקל התנועה" וצריך לסדרו כך:

סוֹד שֵׁם עֹפֶר לְפָנַי זְקָנִי
בֵּית לָחֶם לֶךְ אֲשַׁמִּיעֶנּוּ
אֶכְתֹּב אֶחְרִיתוֹ [מִי זֶה] יָקָ-
רָא עָלָיו רֹאשׁ, יִדְעֶנּוּ

דעתי כי הכונה היא לשם "רם" שהיה מתולדות פרץ שאחד מבני בניו היה בעו, והשלשלת נמשכה עד דוד, שכלם היו ב בית לחם, ולכן הוא אומר כי "את סוד השם" ישמיע "לפני זקני בית לחם".

והמלים „אכתב אחריתו“ מכוונות לאחרית המלה „שם“ (במאמר „סוד שם עפר“) שהיא המ"ם הסתומה, ומי שיוסיף את האות „ר“ על האות „ם“ (רם) ידע את השם. וכי לאות ר משתמש א"ע במלת „ראש“ נראה מחידות שונות, כגון חידה צב, שבה הוא אומר: „תנה ידך עלי ראשי, ועיניך על חצי הראש, ושאני אלי ביתך“ שהכונה: שים האות י בראשית ואת ע על חצי ר (200) ז"א ק (100) ושא אותן אל האות ב, יצא לך השם „י—ע—ק—ב“.

יעקב פֿניאל (ברלינר)

מְקַדֵּשׁ לרעיתי אלישבע
שְׁלִי – שְׁלָהּ הוא (נדר' נ').

נ ש כ ח ו ת

מלים מהספרות התלמודית שלא הובאו במלונים.

ה ע ר ה :

עמרתי על הערכים הבאים למטה מתוך עיון בפירוש רש"י על חתורה ומתוך השואת דבריו למקורות. לשם בהירות והבנת הענין מובאים בכל ערך דבריו רש"י הנוגעים לאותו ענין על פי הוצאת ר"א ברלינר, מהדורה שניה.

טָעֵן במובן היות נצרך, זקוק לדבר מה.

המלונים התלמודיים מביאים במובן זה בעיקר את הבינוני פעול טָעֵן. כנון: החלה והתרומה טעוין רחיצת ידיים. משאר צורות הפעל הם מביאים רק את המקור בבטוי "לטען טען" מהברייתא דר' ישמעאל (בפתיחה לספרא). אולם בנוגע לבטוי זה רבו מאד הנוסחאות: לטעום טַעַם, לטעון טַעַם, לטעון טָעֵן, לטעון טָעֵן; ויש גם גירסה: לִיטָעֵן. כלומר בנפעל (עי' בסדור "עבודת ישראל לר' יצחק בר ובספרא הוצאת ר' מאיר איש שלום).

לוי מציין במלוננו שעיקר שמושו של השרש טען הוא בבינוני פעול טָעֵן. בן־יהודה מביא את הצירוף "לטעון טען" לא בערך הפעל טָעֵן אלא בערך השם טָעֵן. במלוננו של גרובסקי לא נזכר לגמרי המושג הזה של השרש טען, לא בערך טָעֵן ולא בערך טָעֵן.

בערך טָעֵן מביא בן יהודה פיסקה מהמכילתא פרשת בא: אם למדת על יום טוב הראשון והאחרון שהן קרויין מקרא קודש הרי הן טעוין חגיגה — חולו של מועד שהוא קרוי מקרא קדש דין הוא שיטען חגיגה. אולם הוא מביא את הפיסקה כדוגמה לנפעל, כלומר ב"י קורא כאן שִׁיטָעֵן בנפעל (ולא — שִׁיטָעֵן בקל).

1. השוה גם את דבריו ב. ז. כאכר בספרו Exegetische Terminologie, כרך I

הצד השווה שבכל המלוניס הוא שאינם מביאים שום צורה של הפעל טען במושג הנ"ל בקל, מלבד המקור — וגם אותו רק בבטוי יחיד ומיוחד "לטעון טען". והנה כמה דוגמות נוספות:

(א) צבי עשו אותו כקדשי בדק הבית לטעון העמדה והערכה (ירושלמי מעשר שני פרק ג' הלכה ו').

(ב) בהמה טמאה מהי שתטעון העמדה והערכה (שם).

(ג) חיה טהורה אינה טעונה העמדה והערכה (שם).

(ד) אילו של אהרון דמשום דהוי דיחיד הוא אמינא דלא יטעון נסכים (מנחות צא ע"ב, ברש"י דה"מ ומאי שנא)¹.

מדוגמות אלו הננו למדים: ראשית שצורת המקור לטעון בקל היא הנכונה גם בבטוי "לטען טען", שנית שלצורת העתיד יטעון (או: יטען) בקל יש אותו המושג שיש לבינוני פעול טעון.

לפע"ד יש להגיה בהתאם לזה ברש"י במדבר ו' ט"ו:

ומנחתם ונסכיהם — של עולה ושלמים. לפי שהיו (עולת נזיר ושלמי נזיר) בכלל ויצאו לידון בדבר חדש שיטעינו לחם החזירן לכללן שיטעינו נסכים כדין עולה ושלמים.

צורת ההפעיל "שיטעינו" איננה כאן במקומה, לא על הדבר שמצריך דבר-מה מדובר, אלא על הדבר שנוצר לדבר-מה. ולכן יותר נכון לקרוא שִׁיטְעֵנוּ בקל. אמנם בכלל הדפיסים, ישנים וחדשים, שראיתי, הגירסה היא שיטעינו, בהפעיל. אבל בשני דפוסים עתיקים מצאתי כתוב "שיטעינו לחם החזירן לכללן שיטענו", ו. א בפעם הראשונה בהפעיל ובפעם השניה בקל. בחומש "נתיבות השלום" מביא בעל ה"ביאור" את הפיסקה הנ"ל מרש"י, ושם הגירסה להפך: שיטענו לחם החזירן לכללן שיטעינו (ברש"י גופא שם הגירסה רק "שיטעינו", פעמיים). יש אפוא להניח בודאות שהגירסה הנכונה היא בשני המקומות שִׁיטְעֵנוּ, בקל (גירסה זו מצאתי גם בחומש עם פירוש רש"י מנוקד הוצ' לונדון תרצ"ג, ואינני יודע אם הנקד² מצא גירסה כזאת או שהוא תקן על דעת עצמו). וכך יש לקרוא גם בספרי של אותה הפרשה: אם למדתי לתודה שטעונה ארבעת מינים אף נזיר יִטְעֵן ארבעת מינים ת"ל וסל מצות וכו'. מה איל מיוחד שהוא בא בנדר ונדבה טעון נסכים כך כל הבא בנדר ונדבה טעון נסכים, יצאו חטאת ואשם שאינם באים בנדר ונדבה שלא יִטְעֵנוּ נסכים. (ו. א.

1. הוסף: וכבשו שמלותם, ומנין שיטענו טבילה (מכילתא יתרו פרשה ג). ט.

2. יִקְד (= יִקְדוּ) — מובא אצל שנישנידר (בספרו: דיע קונדע העברעאישער

האנדשריפטען) כמונח טכני שהשתמשו בו בימי הביניים. חמלוניס אינם מכיאים אותו.

אין לקרוא כאן יִטְעֵן, יִטְעֵנוּ). כמו־כן יש לקרוא שְׁיִטְעֵן בפסיקה הנ"ל שב"י מביא מהמכילתא.

מהנאמר למעלה אנו מסיקים שהשמוש בהווה בצורת טְעֵן איננו גורר אחריו לומר בעבר נִטְעֵן ובעתיד יִטְעֵן — בנפעל, אלא מושג זה מתבטא בבנין קל — טָעַן, יִטְעֵן. בנידון זה דומה הפעל טען לפעלים רבים אחרים כמו: רוכב-רכוב-ירכב, שוכב-שוכב-ישכב, בוטח-בטוח-יבטח, כועס-כעס, סובר-סבור, רוגז-רגוז, זוכר-זכור וכיוצא בהם. ראיתי, למשל, לר' יוסף קרא שהוא כותב (בפירושו למל"א א', ו')¹: ושמא תאמר לא היה עליו (על אדניהו) הוד מלכות שלא היה נשוי חן בעיני הבריות, לכך נאמר וכו'. נשוי חן עומד כאן במקום נושא חן, כמו: ותהי אסתר נושאת חן בעיני כל רואיה (אסתר ב' ט"ו).

יש לציין כאן שבן-יהודה מביא במשמעות זו גם את ההפעיל הִטְעֵן (במובן הצרך, הזקק לדבר מה) — בתור חדוש של הספרות המאוחרת — בשם רבנו נסים. חדוש זה נמצא גם ברש"י על התורה: בעולה לא הטעין (הכתוב) אלא מצוי, ובחטאת — הזאה ומצוי (ויקרא ה', ט'); תורה אחת לכלן — להטעינן שמן ולבונה (שם ו', ז'); ורבותינו דרשו מכאן שאף להכשירן (את הכלים) מן האיסור הטעין (הכתוב) טבילה לכלי מתכת (במדבר ל"א, כ"ג).

טָפַל או תָּפַל — דובר שקר, טופל שקרים על אחרים, מדבר דברים טפלים.

במדבר י"א, כ"א — כ"ג.

בתורה — ויאמר משה שש מאות אלף רגלי העם אשר אנכי בקרבך, ואתה אמרת בשר אתן להן ואכלו חדש ימים. הצאן ובקר ישחט להם ומצא להם. אם את כל דגי הים יאסף להם ומצא להם.

ברש"י — רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר (כך אמר משה להקב"ה): אי אפשר לעמוד על (כונתו או טיבו של) הטפל (או: התפל)², מאחר שאינן מבקשים אלא עלילה. לא תספיק להם (בשר) — סופך לדון אחריו (שאינן בכוחך להספיק להם את מבוקשם); אם אתה נותן להם בשר בהמה גסה — יאמרו דקה בקשנו; ואם אתה נותן להם דקה — יאמרו גסה בקשנו, חיה ועוף בקשנו, דגים וחגבים בקשנו.

פסיקה זו מקורה בתוספתא סוטה פרק ו' בשנוי נוסח קצת, וגם שם מובא המאמר "אי אפשר לעמוד על התפל"³.

1. נדפס ב"הארהבוך דער יידיש-ליטערארישען געזעלשאפט" שנה 18.

2. ברלינר מביא ברש"י שתי הגירסאות.

3. בתוספתא הוצ' צוקרמנדל מובאת גם גירסה: על תיפלהם.

הלומדים רגילים לקרוא כאן ברש"י הקטפל (וכך גם בחומש עם רש"י מנוקד שנזכר למעלה). אבל אין למלה זו כאן שום מובן. מה ענין כאן לדבר טפל, ומה הוא הדבר הטפל, ומה הוא הבטוי שאין לעמוד על הטפל? אולם מתוכן הדברים ברור שצריך לקרוא טפל (תפל), ויש כאן לפנינו שם עצם על משקל פֶּעַל, כלומר אדם שרגיל לדבר דברים טפלים ושקרים, לטפול שקרים על אחרים (טפלו עלי שקר זדים — תהלים קי"ט, ס"ט).

ה ו אָ לָה — התחלה.

דברים א', ה'.

ברש"י — הואיל (משה באר את התורה הזאת). התחיל, כמו הנה נא הואלתי לדבר (ברא' י"ח, כ"ז).

בספרי (על הפסוק הזה): ר' יהודה אומר אין הואלה אלא התחלה שנאמר הואל נא ולין וייטב לבך (שופטים י"ט, ו'), ואומר עתה הואל וברך את בית עבדך להיות לעולם לפניך (דה"א, ט"ז, כ"ז)¹. (מעניין שרש"י מביא ראיה מפסוק אחר מאשר הספרי, כנראה מפני שמובנו פשוט וברור יותר).

גרובסקי מביא הואלה בהוראת השפעה על פי ילקוט שמעוני. הוראה זו מובאת גם בספרי שם בשם חכמים, בניגוד לדעתו של ר' יהודה².

מָוֵל במובן התפעל, — לתת את עצמו להמול.

ברא' כ"ב, א'.

ברש"י — אחר הדברים האלה, אחר דבריו של ישמעאל שהיה מתפאר על יצחק שמל בן י"ג שנה ולא מיחה. אמר לו יצחק באבר אחד אתה מיראני, אלו אמר לי הקב"ה זבח עצמך לפני לא הייתי מעבך.

כך היא הגירסה בכל הדפוסים — שמל, כלומר שישמעאל נתן להמול את עצמו, כאלו היה כתוב שנמול בנפעל, שבמקרא יש לו בעיקר הוראה של התפעל. וכן הוא בתרגום יונתן המביא גם כן את הדרש הזה: עני ישמעאל ואמר אנא זכאי יתיר מנך: דאנא אתגורית לתליסרי שנין ואין הות צבותי למעכבא לא הוינא מסר נפשי לאתגורא ואנת אתגורת בר תמניא יומין וכו'.

ברלינר מציין שלושה מקורות לדרש זה: סנהדרין דף פ"ט, תנחומא ובראשית רבה. והנה בשני המקורות הראשונים מובא הדרש בשנוי נוסח קצת, אבל צורת הפעל מול הוא כמו ברש"י — בבנין קל. בסנהדרין — אמר לו ישמעאל ליצחק: אני גדול ממך במצוות שאתה מלת בן שמנה ימים ואני בן שלש עשרה. בתנחומא — שהיה ישמעאל אומר ליצחק: אני גדול ממך שאני מלתי בן י"ג שנה ואתה מלת בן ח' ימים.

1. במקרא שלנו כתוב: ועתה הואלתי לך. 2. השוה תוספת הערוך השלם עמ' 157. ט.

רק בב"ר יש גירסה אחרת: יצחק וישמעאל היו מדיינים זה עם זה, זה אומר אני חביב ממך שנמלתי לשלש עשרה שנה, וזה אומר אני חביב ממך שנמלתי לח' ימים. כאן, כנראה, לפנינו בנין נפעל משרש נמל כמו שנמצא פעם במקרא (ברא' י"ז, י"א) — וְנִמְלָתָם את בשר ערלתכם. ילקוט שמעוני המביא את הדרש בנוסח של המדרש רבה גורס גם כאן שמלתי, כמו בסנהדרין ובתנחומא.

גם ביהושע ה', ב' כותב רש"י (על הפסוק ושוב מל את בני ישראל שנית'): שملו (בני ישראל) כבר בליל יציאתם ממצרים. ושם בפסוק ה' (וכל העם הילודים במדבר בדרך בצאתם ממצרים לא מלו) מכאן רש"י: והם שملו עכשיו.

גם ביבמות ע"א, ע"ב דנים על המסופר כאן ביהושע (פסוק י') — ויעשו את הפסח) ושם נאמר: תניא בהדיא, מלו וטבלו ועשו פסחיהן. כמו"כ נאמר שם בדף ע"ב: הרבה מלו בימי בן כוזיבא והולידו בנים ובנות. כאן ברור שملו לא נאמר על אלו שملו אחרים, אלא על אלה שנמולו ע"י אחרים (ר' גם שם ברש"י).

במקרא נמצא רק פעם אחת הפעל מול בקל בלי נשוא המשפט. באופן שאפשר לפרשו במובן התפעל, וזהו בפסוק הנזכר למעלה: וכל העם הילודים במדבר בדרך בצאתם ממצרים לא מלו. אבל הרד"ק מבאר שם: ופירוש לא מלו — לא מלו אותם, כי הוא פעל יוצא (וכן מציינים כל המלונים שמול הוא פעל יוצא).

אולם מלבד רש"י משתמשים גם מפרשים אחרים (רמב"ן, רלב"ג ועוד) בקל של הפעל מול במובן התפעל. ואפילו הרד"ק האומר שמול הוא פעל יוצא כותב (יהושע ה', ב'): ומפני זה עשו (בני ישראל) פסח במדבר בשנה השנית כי מלו כלם.

והנה מעניין לציין כאן שבספר בראשית י"ז בא הפעל מול כמה פעמים בנפעל אונקלוס מתרגם אותו לארמית בקל:

- (א) המול לכם כל זכר (פסוק י') — לְמַגְזֵר לכון כל דכורא.
- (ב) ובן שמונת ימים ימול לכם כל זכר (פסוק י"ב) — ובר תמניא יומין יְגִזֵּר לכון כל דכורא.
- (ג) המול ימול לילד ביתך (פסוק י"ג) — מְגִזֵּר יְגִזֵּר יליד ביתך.
- (ד) בעצם היום הזה גמול אברהם (פסוק כ"ז) — בכרן יומא הדין גְזֵר אברהם.

(ה) וכל אנשי ביתו וגו' גמולו אתו (פסוק כ"ז) — גְזֵרו עמיה.
אמנם יש דפוסים שבהם כתוב אתגורא — יתגור — אתגור — אתגורו

בבנין התפעל. יש דפוסים שבהם שני הבנינים באים בערבוביה, ויש דפוסים שבהם מובא הבנין הקל בתור "נוסח ישן". אולם כנראה הנוסח הישן הוא הנכון. וכן הוא הנוסח באונקלוס דפוס סביוניטה (הנחשב לנוסח מדויקת של התרגום), והמעתיקים שבשו מתוך אי-ידיעה. באופן כזה מצאנו שנים בארמית הקל של גזר (במובן מול העברי) משמש כמו התפעל.

סָחַר

ויקרא כ"ה, י'.

ברש"י — וקראתם דרור. מה לשון דרור? כמדייר בי דיירא ומסחר בכל מדינה, שדר בכל מקום שהוא רוצה ואינו ברשות אחרים. הבטוי "ומסחר בכל מדינה" נמצא בספרא על הפסוק הנ"ל. בספרא דפוס ויניציא התיבה ומסחר מנוקדת כנ"ל.

באור זה למלה "דרור" מובא גם בתלמוד (ראש השנה ט', ע"ב), ושם הגירסה (במקום "ומסחר בכל מדינה"): "ומוביל סחורה בכל מדינה. גירסה שניה זו היא בעצם הגדרה לפיעל סחר. בן-יהודה מביא את הפיעל סחר, אבל בתור חידוש של הספרות המאוחרת.

עָרָכָה, — קצור מן הערכה.

למעלה בערך טען מובא מן הירושלמי: צבי עשו אותו כקדשי בדק הבית לטעון העמדה והערכה. המלוניס מביאים גם גירסה עֲמָדָה והערכה. עמדה קיצור מן העמדה (לפני הכהן). אולם בספרא פרשת בחקותי (ויקרא כ"ז, ח') הננו מוצאים גם ערכה כקיצור מן הערכה: "ת"ל והעריך — את שיש לו עמדה (כך מנוקדת המם בספרא הוצ' ויניציאה) יש לו ערכה, ואת שאין לו עמדה אין לו ערכה.

הָקַל ח — הָשֵׁר (פירות).

ויקרא כ"ו, כ'.

ברש"י — (ועץ הארץ) לא יתן פרי. אפילו מן הארץ יהיה לקוי, שלא יחניט פירותיו בשעת החנטה. לא יתן משמש למעלה ולמטה אעץ ואפרי. לא יתן פרי. כשהוא מפרה — משיר פירותיו, הרי שתי קללות.

פירוש זה של רש"י מקורו בספרא ושם נאמר: ועץ השדה לא יתן פרי, שלא יהיה העץ חונט את פירותיו, ובשעה שהוא מפרה יהיה מקליח את פירותיו.

בספרא — העץ מקליח את פירותיו, ברש"י — הוא משיר את פירותיו, ולשתי הלשונות הוראה אחת.

הַקָּר (הפעיל), הוֹקָר (הופעל) מן קרר.

א. דברים כ"ה, י"ח.

ברש"י — אשר קָרַךְ בדרך לשון מקרה, דבר חר לשון קור וחום, צננך והפשירך מרתיחתך שהיו כל האומות יראים להלחם בכס ובא זה והתחיל והראה מקום לאחרים. משל לאמבטי רותחת שאין כל בריה יכולה לירד בתוכה בא בן בליעל אחד קפץ וירד לתוכה, אע"פ שנכוה הקרה אותה בפני אחרים. פירוש זה מיוסד על התנחומא. ושם הגירסה הקירה (=הקיר אותה), כלומר הפעיל מן קרר. רש"י כותב הַקָּרָה אותה, הפעיל מן קרה. וטעמו הוא, כנראה, שִׁקְרָךְ כאן, המתפרש מלשון קור, יכול להיות רק משרש קרה=קרר. ואין בזה משום זרות לפי שיטת הדקדוק של רש"י שהיא שיטת בעלי השניים. לפי שיטה זו שני הפעלים — קרה וקרר — הם שני שרשים אשר יסוד אחד להם, היינו שתי האותיות קר. וכן הוא במחברת מנחם שעליה מבסס רש"י בעיקר את באוריו הדקדוקיים למקרא. אולם יש כאן הבדל בין מנחם ובין רש"י. מנחם מונה את כל המלים מלשון קור (מים קרים, וקר וחם, לפני קרתו מי יעמוד ועוד) במחלקה אחת, ואת כל המלים מלשון מקרה המסתעפים מן קרה (אם יקרך עון, ויקר אלהים אל בלעם ועוד) הוא מונה במחלקה אחרת, ז. א. לפי דעת מנחם אין לשרש קרה לגמרי המובן של קור. ואלו רש"י נותן גם לשרש קרה את המושג של קר בכדי לִיָּשֵׁב את התנחומא על המקרא.

ב. במדבר ל"ג, א'.

ברש"י — אלה מסעי (בני ישראל). למה נכתבו המסעות הללו? רבי תנחומא דרש בו: משל למלך שהיה בנו חולה והוליכו למקום רחוק לרפאותו, כיון שהיו חוזרין התחיל אביו מונה כל המסעות. אמר לו: כאן ישננו, כאן הוקרנו, כאן חששת את ראשך וכו'. וכן במדרש תנחומא לפסיק. גרובסקי מביא את ההפעיל הַקָּר בשם בן-סִיָּרָא במובן השב נפש.

שְׁפִיל וְת

דברים א', ז'.

ברש"י: ובשפלה — זו שפלת דרום. בספרי: זו שפילות דרום.

בקורת וביבליוגרפיה

צבי הר־זהב

ספרות רז"ל בנקוד בבלי

ככל הלשונות החיות המדוברות בפיותיהן של האומות הזקוקות להן, שהן מתפתחות והולכות מתקופה לתקופה, נתפתחה והלכה אף לשוננו ופשטה צורה ולבשה צורה מזמן לזמן. אבל משפסקה מלחיות בפה ונעשתה אך לשון התפלה ולשון הספרות — והשמוש בשאר צרכי כתב בכלל — רפה בהרבה כחה הדינמי של התפתחות הלשון, וכח אחר, כח של השתנות ההברה והתפצלותה בכמה וכמה ארצות, כבִּשְׁלֹ וּגְבֵר בֵּה. והנקדנים, שעמדו לנו מימות הסבוראים האחרונים עד ימיהם של הגאונים (אף אלו בכלל), שמרו לדורות עולם בשיטות הנקוד שלהם את ההברה שהיתה בימיהם ובארצותיהם.

הנקוד המשוכלל ביותר, שנבר על שאר שיטות הנקוד ונעשה רווח בכל העולם העברי הוא נקודנו שלנו, הנקוד הטברני, שהותקן בישיבתה של טבריה (ואפשר אף בזו שבירושלים), הקרוי אף בשם ה"נקוד התחתון", מפני שרוב סימני התנועות שלו באים מתחת לאותיות (חוץ מן החולם, שהוא בא ממעל לאות והשורק, הבא בתוך אות הוי). נקוד זה מסר בדיקנות גמורה את עקר ההברה, את הנצת האותיות ההגיות (הקנסולגנטיות), שהיתה בימיהם של מתקיניו ובארץ ישראל, לאחר התפתחות ארוכה של מאות דורות. אכל מלבד נקוד זה היה בארץ ישראל גופה עוד נקוד אחד שקדם לו, שלא היה מפותח כמותו ופרימיטיבי היה ולקוי, הקרוי בימינו בשם נקוד ארץ ישראל, והנוצרים קוראים אותו פלשתיני, והוא מסר את עקר ההברה ששלטה בארץ ישראל (ואולי בחלק אחד שבה, חוצה לטבריה ולירושלים והעירות הסמוכות להן) בזמן שהותקן הוא. ומלבד שתי שיטות הנקוד האלו התקינו נקדנים אחרים בארץ בכל (כשיבות נהרעא וסורא, ואולי אף בעיר בבל) עוד נקוד שלישי, "נקוד בבלי" (שקראוהו קודם לכן, בטעות: אשורי), הקרוי אף "נקוד עליון" (משום שסימניו באים ממעל

לאותיות. אף על פי שבשם זה אפשר לקרוא אף את הנקוד הארץ ישראלי, שסימניו באים אף הם (למעלן), שתחלת התקנתו היתה, בלא ספק, בזמנו של ארץ הישראלי וסופו בזמנו של הטברני. ונקוד זה היה מכון להנעת האותיות ההבורות שבימיו שלו ובארצו שלו.

שתי שיטות הנקוד האחרונות נכבשו לבסוף כל כך בידו של הנקוד הטברני עד שנשתכחו ממנו לגמרי. אך לפני תשעים ותשע שנים (בשנת א' תשס"ט לחרבן) נמצאו כמה שיורים מן הנקוד הבבלי¹; ולפני ארבעים וארבע שנים (בש' א' תתכ"ד) נתגלו שיורים מן הנקוד הארץ ישראלי².

הנקוד הארץ ישראלי אינו דומה דמיון ממש בכל המגלות שנתגלו, וחלוק הוא לשלושה טפוסים, שמציינים אותם בציונים P_1, P_2, P_3 . הידוע ביותר הוא האחרון. P_3, P_1 דומים בכמה צדדים³ לנקוד הטברני, והנקוד P_2 — לנקוד הבבלי⁴.

והנקוד הבבלי אף הוא אינו בעל צביון אחד ושלוש שיטות בו: (א) הפשוטה, (ב) המרכבת (הבבלי עם הטברני)⁵ (ג) והתימנית (שאינה אלא השיטה הטברנית בסימני נקוד הבבלי). בשיטה הפשוטה של נקוד זה ישנן שש תנועות. הסגול חסר ואף חטפים אינם בה. במורכבת מצויים סימנים מיוחדים גם לתנועות שאינן מוטעמות ולדרגש הכפלן ("חזק") וכדומה. מן המספר הרב של מגלות שונות שבכתבי יד, שבאו לידינו, רואים אנו את ההתפתחות המודרגת של נקוד זה, שהתקנתו נמשכה זמן רב מאוד.

ורואים אנו, שהנקוד ארץ הישראלי מטפוס P_2 הוא אבי ההברה הספרדית; הנקוד הארץ ישראלי מן הטפוסים 1, 3 הוא אבי הנקוד הטברני והוא שההברה האשכנזית היא על פיו; והנקוד הבבלי (שסימן אחד בו לפתח ולסגול) הוא אבי ההברה התימנית (אפשר בקצת סטייה), והתימנים שמרו את המסורת של יהודי בבל בקריאתם בספרות רז"ל.

מתוך ספרות רז"ל רואים אנו שהנוסח של כתבי הקדש לא היה עדין קבוע כל צרכו, וכמה וכמה גרסאות היו ביניהם של רז"ל שבספרינו שלנו שונות הן. שנויים היו באותיות ובתנועות ובמלאות וחסרות וב"קִרְיָן וכתִּיבָן"

1 בקובץ ספרי הנביאים שבפטרבורג משנת תחמ"ו לח' ומכתבי יד שהובאו מתימן וממגלות שונות של כה"ק שנמצאו בגניזה בקהיר.

2 אף הם בהגניזה.

3 מה שסימן אחד לשני הקמצים (לתנועות a ולתנועות o), ושארין כן בבבליה, שבה הקמץ מראה על a בלבד; מה שבשתי שיטות אלו יש סימן שביעי של תנועות, והוא הסגול, מה שבבבליה אינו; ומה שבשתיהן ישנן נגינות משרתות, מקף ופֶסֶק, ואלו בבבליה אינם, 4. מה שהקמץ מראה על תנועת a בלבד; ומה שסימן אחד לציורי ולסגול.

5. ואף היא בעלת שיטות שונות של הרכבה.

ובאזכרות (שמות אלוהות) ואף בהקדמת תבה לתבה וכיוצא בזה. עם הנהגת הנקוד בטלו הספקות בכתבי של כתבי הקדש והכל נעשה קבוע, בין בכלל ובין בארץ ישראל. בשני המרכזים הראשיים של ישראל ושל חכמת ישראל, בבבל ובארץ ישראל, עבדו חכמי המסורה (מן המאה הששית עד השמינית לאחרין בארץ ישראל ועד התשיעית בבבל), והמסורות של מרכז אחד נבדלו משל השני בכמה צדדים. שיורי המסורות הבבליות ברשימות החלופים אבדו מהרה, ורק בימים האחרונים נמצאו לאחר שנתגלו כתבי יד עתיקים. מתוך שיורי מסורה אלו שעל כתבי הקדש של המורחים (*מְדַנְחָאִי* — בני בבל) רואים אנו, שכמה תבות נכתבו ונקודו על פיהן לא ככתביבתן וכן נקודן על פי המסורה שלנו, שהיא של המערבים (*מְעַרְבָאִי* — בני ארץ ישראל). ואף כתבי היד שבנקוד ארץ הישראלי נוסחם שונה במקצת מאלו שעל פי שתי המסורות הללו. יתר על כן, במסורה ארץ הישראלית גופה מצויים כמה הבדלים. ביחוד בכתבי יד עתיקים אין כמה ענינים מכוונים אחד לשני, ומהם כמה דברים חשובים.

שחק לו לנקוד הטברני המול וכבש את אָחיו ונעשה שליט יחיד בעולמנו וחתם חותמו בלשוננו ונתן דפוסים קבועים לכללי דקדוקה. אין ספק, שיש לשמוח על כך, שהרי, סוף סוף, יפה הוא ומשוכלל מהם (בתנועות, בחטפים ובשואים וכדומה). אבל כאחד עם זה יש להצטער על שאבדו לנו על ידי כך כמה וכמה דברים יפים שמצויים בהם ובשלנו אינם¹. וכך מוצאים אנו אף במסורה המזרחית כמה פרטי חשובים שבשלנו אינם². כמה גורמים

1. קָן אין המקום לדבר על זה בפֿרָטות. די להביא אַך שתי דוגמאות מן הנקוד הכבלי בלבד. על פיו יש הבדל במלת היחס „מן“ בין גוף ראשון של רבים לגוף שלישי של יחיד, שהראשון נקרא מִנְּנִי (המים צרויה והנון רפה), וכך היתה קריאתם של רז"ל („אל תקרי מִנְּנִי א א מִנְּנִי“, סנחות כ"ג ע"ב וערכין ט"ו ע"א); וכך נקרא אף גוף ראשון של רבים של תאר הפעל „אין“ — אִינְנִי (הנון הראשונה צרויה והשניה רפה), ובהשואה לתאר הפעל „עוד“, שאף בנקודנו בא בגוף ראשון של רבים: עִנְנִי (איכה ד', י"ז). ועל פיו אין שום הבדל בנקוד של למד הפעל כשהיא אות גרונית בגוף נוכח לנקודה של אות אחרת במקום כזה, כגון פֿשְׁעָתָ (ירמ' ג', י"ג), שְׁבָחָתָ (שם י"ג, כ"ה; כ"ב, י"ב; כ"ג, ל"ה), יִדְעָתָ (נז', כ"ד), חֲמִלְחָתָ (יחז' ט"ו, ד'), לְמַחָתָ (כ"ב, י"ב).

2. כגון כמה שמות פרטיים, שכל אחד מהם אינו חלוק לשנים כבשלנו (תובלקין, ביתאל, כדרלעמר, גלעד, פושיפרע, מלכישוע, רבשקה וכדומה, אבל כמה מהם חלוקים הם שם בעוד שבשלנו מחוברים הם, כגון עד עדה, יהו' ט"ו. כ"ג; בזוית יה, שם שם, כ"ח; אל חולד, בעוד שם, ל'; י"ט, ד' ועוד רבים) ושמות כלליים חלוקים (גַס יה, במרחב יה); ורבו ה, סבירין במסורה המזרחית, בעוד שהסברניים הם רק שלש סאות וחמשים (לפי מנינו של גינצבורג).

גרמו לזה. אבל מאחר שהנקוד הטברני גבר על אותם הנקודים והלשון העברית חיה היום אך על פיו בלבד, וכך תאריך את חייה עולמית, כבר אין לנו מה לעשות, ואי אפשר כלל להכניס שוב כמה שנויים לתוך הלשון על פיהם של אחיו — ולאמתו של דבר ראויים היו לָכֵּןס — אפלו לכשנרצה בכך, שהרי אין מחזירים את גלגל ההסטוריה לאחור. ואלו מה שהזנחנו את המסורה המזרחית וכתבי הקדש אצלנו הם אך על פי המסורה המערבית, ואף לא על פי כל החומר הרב שלה אלא אך על פי נוסח אחד מערבי שבחר לו בן אשר הטברני וזכה אותנו בו, והמעתיקים לא שמרו אף על דיוק נוסחו — על זה יש ויש להצטער! אלו יצאו כתבי הקדש על פי שתי המסורות ועל פי כל כתבי היד השונים העתיקים, אחר גרור ולבון רב, ובשימת לב אף לנקוד הארץ ישראלי, היינו מרויחים הרבה והיה זה לנו לכבוד יותר!

כתבי הקדש זכו לקביעת הקריאה, לנקוד ולמסורה ששומרים עליהם מלפני הרבה דורות עד עולם. תרגום אונקלוס זכה אף הוא לפחות למסורה מאוחרת¹ ולנקוד מאוחר². הדקדוק העברי קבע את חוקי הלשון וכלליה על פי הנקוד והמסורה של הנקדנים וחכמי המסורה של כתבי הקדש. והנקוד והמסורה הללו מקובלים כבר על כל ישראל ואין מי שיערער על גוף הכתב של המקרא, וחלוקים בין עדה אחת מישראל לבין עדה אחרת ישנם אך בהברתן של כמה אותיות ותנועות בלבד ולא בעצם הלשון שהמקרא נכתב בה. ואלו ספרות רז"ל, לצערנו, לא זכתה לא לקריאה מקובלת בכל ישראל פלו ולא למסורה, ואך מקצת מן המקצת שבה — קבצי משנה — באה לנו (בכתבי יד ובדפוס) בנקוד, והנקוד — הטברני — הוא מתקופה מאוחרת, ומקורו אינו ידוע לנו כלל. והקריאה בספרות זו, שהיא מקובלת אך בעל פה, אינה אחת בכל העולם כלו, ושונה היא בכל ארץ וארץ, ואינה מדוקדקת ומדויקת משום זה כלל וכלל, וחלוקים שונים במקומות מרובים מאוד בספרים אלו יש בין עדה לעדה לא בהגיית האותיות והתנועות בלבד אלא אף בעצם הכתב שלהם, שעל פיו יוצאים הבדלים במשקלי השמות ונטיותיהם ובבנייני הפעלים וכיוצא בהם.

לפני זמן קצר פרסם יצחק צמתי, המדקדק החדש התימני, מאמר על "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים" (קינטרסים, חנוך ילון, שנה א', ע' 8—15). מתוך מאמרו זה רואים אנו, שיש חלופים לא אך בין האשכנזים לספרדים אלא אף בין אלו לבין התימנים, והחלופים של התימנים גדולים כל

1. יצאה ע"י אברהם (אדולף) ברלינר, ליפסיה, א' תת"ז, ואחר כך ע"י שמואל

לנדאור, אמשטרדם א' תתכ"ו.

כך עד כדי להתמיה: החיר מודגשות; ח"ע אינן באות בפתח גנוב; דינם של הפעלים הגרונניים כדינם של אלו שאינם גרונניים ואין שנויי תנועות חלים בהם; שנויים שונים מצויים בפעלי פ"א, פ"י, ע"י, ל"א, ל"ו וע"ע; שנויים בכנויים; גוף שלישי של עבר בבנין נפעל תמיד (אף שלא בהפסק) בקמץ (כגון נִנְכַּר = נִנְכַּר); עין הפעל לגוף שני בעתיד ובצווי של בנין זה תמיד צרויה (כגון תִּכְתְּבִי, תִּכְתְּבוּ, יִכְתְּבוּ, הִכְתְּבִי, הִכְתְּבוּ = תִּכְתְּבִי, בּוּ, הִכְתְּבִי, בּוּ); ע"ה"פ של המקור שבפעל פתוחה (לְכַסֵּל, לְלַמֵּד וכדומה); ע"ה"פ של גוף שלישי של פעל בעבר תמיד קמוצה (כגון חוֹתֵךְ = חֲתַךְ); וכך אף בעתיד בגוף שני ביחיד וברבים ובהפעל בגוף שלישי בעבר ובכל הגופים בעתיד (תִּעֲבֹר = תִּעְבֹּר, תִּבְשָׁרוּ = תִּבְשְׁרוּ; הוֹנֵךְ, הוֹנְךָ, הוֹנְכֶם, הוֹנְכֵם = יוֹדְחוּ וכו' = הִנֵּחַ, הִנְיָה, הִנְיָה, הִנְיָה, יוֹדְחוּ). וכיוצא בהם. אף בנינים חדשים מצויים, והם פֶּעַל (מְגַפֵּף, מְזַמְנִין, מְצַיֵּנִין וכדו'), נִתְפַּעֵל (נִתְפַּקְקוּ וכדו') ונִתְפַּעֵל (נִצְטַעְרְתִּי, נִתְבַּשְׁשׁ, מִתְחַתֵּן וכדו') וכיוצא בהם עוד כמה וכמה שנויים.

בימים האחרונים נמצאו כתבי יד עתיקים מאוד של הספרא (בִּיתִיקָן)¹ והרבה קטעים מן המשנה (מתוך הגניזה בקהיר) מנוקדים בנקוד הבבלי ומוטעמים אף בטעמים בבליים. מתוכם רואים אנו תבות מרובות מאוד שנקראו בפייהם של יהודי בבל לא כפי שהן נקראות בפינו. והקריאה היא זו ששלטה בתקופת הגאונים. ובלא ספק לא נטתה בהרבה משל האמוראים, שהרביצו תורה בישיבות בבל. על פי כל השוירים מכתבי יד אלו הוציא עכשו דוק' אפרים פורת ספר, שמסודר הוא בסדר של ספר דקדוק, בצרוף הערות מסבירות ופתיחה וחלופי גרסאות². פ' נתן לנו ספר דקדוק — כמעט שלם וגמור — של לשון המשנה כצורתה בפייהם של יהודי בבל, ועל פיו אפשר לנו לעמוד גם על כמה וכמה פרטים בלשון וברקדוק, שלא היו ברורים לנו כל צרכם; וכמה וכמה תבות וצורות — תבות מלשון המשנה, שטועים אנו בקריאתן או שנשתבשו בספרינו, אפשר לנו לתקן על פי נקוד זה. ועל ידי כך יש לנו אף יכולת לתפוס ככל הצורך את טיב מקרתם של יהודי בבל הקדמונים בקריאתם ואת זו של יהודי תימן עד היום, שמכוונת היא לשל הגאונים הבבלים שקבלוה מן האמוראים.

הכתיב של הרבה הרבה תבות כאלו שונה אף הוא מן הכתיב שלנו בכלל ומן הכתיב של התבות במקורות אלו אצלנו.

נביא קצת דוגמות מן הכתיב:

א) של חלופי אותיות: ממא (= ממה), טבילא (טבילה), קנא (קונה), נהנא (נהנה), בקמא (בקמה), שינא (שנה), הטמה (הטמא), כיוצה בו (כיוצא בו),

1. שנוקד בסאה ה' או הח' לחרבן ושנכתב כמה זמן קודם לכן.

2. לשון חכמים, לפי מסורות בכליות שבכתב-יד ישנים, ירושלים, תרצ"ה, 208 ע"פ.

שמה (שָׁמָא), הרופה (הרופא); וְכָלִי (וְכָלָה), רואי (רואה); סוֹרִיף (שורף), סָמוּ (שָׁמוּ); המקרסן (המקרסם).

ב) של חסור אותיות: חט (חֲטָא), יודה (יהודה), ירע (יארע), שיקור (שיעקור), ומחזין (ומאחזין), אָן (אין), אָנוּ (אינו) שבן (שבין).

ג) של יתור אותיות: מאצינו (מצינו), טאעות (טעות), ואכלנוהא (ואכלנוה), והורוהא (והורוה), נאער (נָעַר), מֵיאִיָּקֵן (מאיכן, מהיכן), שניסרפה (שנסרפה).

סטיות כאלו מן הכתיב הקבוע המקובל, לאמתו של דבר, מצויות אף בספרות רו"ל שבידינו, וביחוד בתלמוד ירושלמי, ולא עוד. אלא אף בכתיבי הקדש, אבל לא במדה מרובה כל כך בכתיבי יד אלו של הכבלים. חלופי אותיות מוצאים אנו בכתיבי הקדש: זרא (כמד' י"א, כ'), יִשְׁנָא (מל"ב כ"ה, כ"ט), דָּשָׂא (ירמי' נ', י"א = דָּשָׁה)¹, קרחא (יחו' כ"ז, ל"א), גָּבְהָא (שם ל"א, ה'), פִּלָּא (ל"ו, ה'), שָׁנָא (תהל' קכ"ז, ב'), יִרְאָא (מש' י"א, כ"ה), יִשְׁנָא (איוב ח' י"א), ופא (שם ל"ח, י"א), מרא (רות א' ב') מטרא (איכה ג' י"ב), יִשְׁנָא (שם ד' א'), יִשְׁנָא (קהלת ח' א'), חָמָא (דנ' י"א, מ"ד), עֲזִיָּא (דהי"א י"א, מ"ד); לִכְסָה (מל"א י' י"ט), אָרְפָּה (ירמי' ג' כ"ב), לְהִרְפָּה (שם י"ט, י"א), אָנָּה (יונה א' י"ד; ד' ב' – ברב הספרים), מִצְבָּה (זכרי' ח' ח'), יִמְלָה (איוב ח' כ"א). חסרון אותיות הבורות ושרשיות מצוי: תומם (ברא' כ"ה, כ"ד), צִמְתִּי (שו' ד' י"ט), שְׁלִתְךָ (ש"א א' י"ז), פָּלוּ (שם ו' י'), וַתִּזְרְגִי (ש"ב כ"ב, מ'), יִהְיֶה (ישעי' י"ג, כ'), לָבִיא (ירמי' ל"ט י'; דהיי"ב ל"א, י'), מָלוּ (= מְלָאוּ, יחו' כ"ח, ט"ז), הסורים (קה' ד' י"ד), מִצְתִּי (איוב א' כ"א), מִלְתִּי (שם ל"ב, י"ח), מִחְטֹו (ברא' כ' ו') – וכך: חט (ירושלמי, יומא ז' מ"ד, ג'; חגיגה ב' ע"ז, א'). ובכתב יד של קופמן באבות ה', כ' ובשאר מקומות)². יתור אותיות מוצאים אנו: תיעשה (שמות כ"ה, ל"א), הֶהָלְכוּא (יהו' י' כ"ד), תְּבַאֲנָה (ש"א י' ז'), אָבוּא (ישעי' כ"ח, י"ב), וְקָאָם (הושע י' י"ד), נָקִיא (יואל ד' י"ט; יונה א' י"ד), לְמוֹאֵל (נחמ' י"ב, ל"ח), דָּאָג (שם י"ג, ט"ז). בכתיבי היד האלו רואים אנו דרכים מיוחדות בלשון, מהן קבועות ומהן שאינן קבועות אלא עראיות. מאלו ומאלו אפשר למצוא דוגמות אף בספרותנו שלנו. ואלו הן:

א) תבת "של" מצטרפת תמיד לתבה שלאחריה: ושלגפן, ושלדקל, שלימצורע (ביוז!) וכדומה = שֶׁלְשֵׁלְמָה (שה"ש ג' ז').

1. כפרושם של מנחם וחיוג' וריב"ג; ולא כשל דונש וראב"ע, שמשמעה: הרועה בדשא. וכבר הוכיח ריב"ג, שאלו היה הפרוש כך, היה כתוב דָּשָׁאָה על משקל מְלָאָה, צִמְתָּה וכדומה.

2. ועיין בספרו זה של פורת בע' 11 הערה 2.

(ב) ההא של תבת "מה" נשמטת והיא כתובה כאחת עם התבה הסמוכה לה: ומהוא, ומזה, משאמור וכיוצא בזה. במקרא יש רק: מזה (שמות ד' ב' — לפי הכתיב) ומלקם (ישעי' ג', ט"ו — לפי הכתיב); ובספרות רז"ל שבידינו — מהו (= מה הוא) ומשהו (= מה שהוא).

(ג) תבת "א"י", כשהיא מצטרפת ל"אפשר" נבלעת פעמים, כגון: דנים אפשר משאיפשר (= משאי אפשר).

(ד) במקום "כיצד" באה פעמים אף "כאיו צד".¹

(ה) במקום "עדין" — אף "אדיין", "עד אין", "עד אין".

(ו) במקום שוא (וחטפים) בא פעמים חירק, כגון: דיו (דיו), היו (היו), חללים (חללים), מיטמא (מטמא — ועוד בידו); לילה (לילה); גוי (גוי), וידוי (ודוי), קנוי; קנוי.²

(ז) חטפים אין כלל, במקומם באות תנועות גמורות, כגון: באבק (באבק), אגוז (אגוז), אניה (אניה), הייתם (הייתם), פעמים בא במקומם שוא, כגון אכל (אכל), היו (היו), חלשין (חלשין) עבודה (עבודה).

(ח) פתח גנוב בא אך תחת עין בלבד.³ אבל פעמים הוא נשמט אפילו מתחת אות זו, כגון: ידוע — ידוע, שבוע — שבוע, ופתח בא אף בכל עין הסוגרת את הגזר ("הברה"), כגון: מצורע, מושבע, משמע (מצרע, משבע, משמע). ט ויו החבור לפני כל אות נועה בתנועה מנקדת בשוא, כגון: ואכול (ואכל), ואשכול (ואשכל), ובכברה (ובכברה), ובן (ובן), ומוזה (ומזה). חוץ מבשני שמות מחוברים האחד לשני, שהיו קמוצה, כבנקודתו: ארי ודוב לפני החי שוויות ולפני י' חרוקה — פעמים בפתח, כגון: והייתם (והייתם), והלך (והילך), ואילך (והילך), ויהי, ויהי. ולפני שאר כל האותיות שאינן נועות היא בחירק, כגון: ובמשתה (ובמשתה), ולהביא (ולהביא), ומטמא (ומטמא), וקדשיו (וקדשיו).

(י) דגש מקשה ("קל") בא ברוב האותיות (בבג"ד כפ"ת ובאחט"ע צקר"ש).³ חוץ מבאותיות ווי"ס, שבהן אינו בא כלל (וכך אף בכתבי הקדש הבבליים), כגון: חטאו (חטאו), בן חווי, עינני (עניו), ונמצה, רר (רר), לא שגיתי (שגיתי). הוא בא אף בסוף התבה, כגון: רר (רר), את (את), ואת, ואחר אות שוויה, ואחר אותיות יהו"א הסמוכות, כגון: ופוסמים (וקסמים), ופורכן (וכורכן), לפך (לכך), ופיתיתך (ופתיתך), וקיבל (וקבל), לפי כך, לפיך (לפיכך), קבלו גירותי, בארבעה פוסות. סימן הרפה בא אף אחר הא ההודעה, ואחר ב' ול' שקבלו תנועת הא, ואחר מ' שבמקום "מן", כגון: הכפר, הפיגולין, בכפר, לידוח (לדוח).

1. השוה באר Exegetische Terminologie כרך I 77 ; II 83.

2. ועין בעי' 26, הערה 2.

3. הנשיה מה שנאמר למעלה (בראש ע' 64) על הקריאה התיסנית.

מִלְלָל¹. ואחר גזר פתוח וגזר סגור בראש התבה ובאמצעיתה, כגון: כִּן, שהן גֹּשׁ, על פִּי, יִלְבָּשֶׁם, נִיפְגָם, יִכְפֹּל, בִּרְכֹם (כִּרְפָם)².

(א) עֵין הפעל באה בעבר של פִּעַל פעמים בקמץ אף שלא בהפסק: שִׁנָּב ג', לבבות, וְחָזַר ולקח, בְּדָקָה ומצתה וכדומה. ובנפעל עֵין הפעל לגוף שלישי לזכר ולנקבה במספר יחיד על פי רב בקמץ אף שלא בהפסק³. וכך אף בפִּעַל בא בהרבה מקומות צירי במקום שוא בגוף שלישי לנקבה במספר יחיד ובמספר רבים אף שלא בהפסק⁴. ואף בהתפעל כך⁵. וכך אף בהפעל בא קמץ במקום שוא ובמקום פתח⁶. ובעתיד של פִּעַל בא פעמים חירק בגוף שני ובגוף שלישי של מספר רבים, כגון וִיכָרְעוּ, וִיסָמְכוּ (וִיכָרְעוּ, וִיסָמְכוּ). ולפני פא הפעל שהיא ק' או ר' באות פעמים אותיות השמוש י"ת בפתח במקום חירק: תִּקְרְבוּ, תִּקְרְעוּ (= תִּקְרְבוּ, תִּקְרְעוּ) וכיוצא בזה.

(ב) בעתיד באה א' השמוש בגוף ראשון בפִּעַל בחירק: אֲדָרוּשׁ, וְאִפְקֹד וכדומה. ועם כנויים: וְיִזְרְקֶם (וְיִזְרְקֶם), שִׁיכְתָּבוּ (שִׁיכְתָּבוּ), שִׁימְכָרֶם (שִׁימְכָרֶם), וְיִשְׁמְרֶךָ (וְיִשְׁמְרֶךָ). בפא גרונית אותיות השמוש בחירק: תִּהְדָּר (תִּהְדָּר), יִחְגֹּר, יִעָנֹשׁ וכדומה. פעמים הן אף בפתח, ופעמים בא הפתח בפא הפעל: תִּעָזֹב (תִּעָזֹב), תִּעָמֵד וכדומה. בפעלי ל"י באות אותיות השמוש ית"ן, על פי רב, בשוא כגון שִׁיעֲלָה (שִׁיעֲלָה), יַעֲשֶׂה (יַעֲשֶׂה) וכדומה.

(ג) בינוני פועל בצורות שונות: מוֹרֵד, מוֹרֵדָה, מוֹרֵדִין, יִם, בּוֹדְקִין; מוֹכֵר, פּוֹסֵל; בָּטַל, בָּטִילָה, דִּלְקִין; טָהוֹר, טָהוּרָה, טָהוּרִים, טָהוּרוֹת; חָסֵר, לָמַד וכיוצא בזה. בָּא, בָּאָה — בָּאת, שָׁט (= שָׁט), יוֹצֵא, יוֹצֵאָה, קוֹרְאִים — קוֹרֵם, בּוֹנֵה, בּוֹנָה, שׁוֹנֵה, שׁוֹיִם — שׁוֹה, שׁוֹוֵה, שׁוֹוִים, שׁוֹת. והרבה פעמים בא קמץ לזכר במקום פתח: גּוֹבָה, דּוֹמָה, יָפָה וכיוצא באלו. (ד) בינוני פעול: פָּסוּל, פָּסוּלָה, לִים, לִית. נָסוּי (נָשׂוּא), נָסוּאָה, לָאוּי, לָאוּיָה — לָאוּי, לָאוּיָה, רָאוּי, רָאוּיָה⁷.

(טו) צווי: זָכוֹר, פָּתְבוּ — פָּתוּבוּ (בהפסק), צִא וְלָמַד. חָנוּךְ (חָנֹךְ); אָכַל — אָכַלָה, אָכַלָה, אָכַלָה.

(טז) שם הפעל: לָקַרְב, לָקַרְבָּה; לָחָזֵר, לָחָזֵרָה; לָחָזֵר, לָחָזֵרָה; לָחָזֵר, לָחָזֵרָה.

1. עין בע' 33 בהערה.

2. ועין בע' 33 בהערות.

3. ועין בע' 34 הע' 1. ובע' 53 הע' 2 ובסאמרי זה למעלה (ע' 64) בקריאה

התימנית. 4. עין בע' 1. יבהע' 2 שם. 5. עין בע' 74.

6. עין בע' 87—88 ובסאמרי למעלה בקריאה התימנית.

7. אין "חירק" זה סימן לתנועה. ככיו אחרים במקומו נקודה בחוץ האות. השות

דברי קאהלי בדקרוק בוואר-ליאנדר עמ' 119. ט.

לְעִבּוֹר, לְעִמּוּד – לְעִמּוּד; לִיטַע – לִיטַע; לֹאכֹל – לֹאכֹל – לֹכֵל, לֹאפֹת (= לֹאפֹת); לִידַע – לִידַע. עִם כְּנִיִּים: לְכֹתֵב, לְמוֹכֵר, וּבִקְצָרְכֶם, לְשִׁחָטָן, וּבְחֶכֶם (לְכֹתֵב, לְמוֹכֵר, וּבִקְצָרְכֶם, לְשִׁחָטָן, וּבְחֶכֶם).

ודרכים כאלה, ועוד כמה דרכים אחרות ישנן אף בשאר כל הבנינים שבפעל, שאי אפשר למנותן כִּן מפני האריכות.

(יז) הֶשֶׁם. הֶשֶׁם הנסמך בא פעמים כמוכרת בלא שווי, כגון: אָב הַטּוֹמָאָה, אָדוֹן כָּל הָאָרֶץ, וְלֹאֲלִי הַמִּילֹואִים, בְּבֶשֶׁר חֹזִיר (בְּבֶשֶׁר חֹזִיר), עֲנִי כְבוֹד, עֲצֻמוֹת פְּלוּנִי וְכִיוּצָא בֹזֵה¹. – דִּין סְמִיכוֹת נוֹהֵג פַּעֲמִים אֶף כִּשְׁשֵׁם עֵצִים מִצָּרֶף לִשְׁם תָּאֵר, כְּגֹן: לְשׁוֹן אַחֵר, הַבֶּשֶׁר הַפְּנִימִי, בְּמָקוֹם הַמוֹצֵנֶה, או כִּשְׁמִצָּרֶף לְשׁוֹן הַצָּרוֹף, כְּגֹן: מָקוֹם שְׁאִין, בְּמָקוֹם שְׁלֹא.

(יח) הַכְּנִי לְגוֹף שְׁנֵי לִזְכָּר הוּא תְּמִיד – אֶתָּה, לְרִצּוֹנְךָ וְכִיוּצָא בֹזֵה².

(יט) שֵׁם הַגּוֹף. הָאֵלֶף שֶׁל „אֲנִי” מוּבָלַעַת פַּעֲמִים כִּשְׁאֻת שֵׁן לִפְנֵיהֶ: שְׁנִי, שְׁנִי (= שְׁאֲנִי).

(כ) מִלּוֹת. „או” באהאף במספר רבים: אֲוִיִּים, אֲוִי רֹצֵחַ³. – הַנּוֹן שֶׁל „אִין” נּוֹפֶלֶת פַּעֲמִים: אִין (= אִין). – הָאֵלֶף שֶׁל „אִימִתִּי” מוּבָלַעַת פַּעֲמִים: מִימִתִּי (= מִימִתִּי). – בֵּית הַשְּׁמוֹשׁ מְנוּקֶדֶת בַּחִירָק לִפְנֵי יוֹד שְׂרִשִּׁית חֲרוּקָה, כְּגֹן: וּבִישָׁרָאֵל, לִישָׁרָאֵל⁴.

בסוף הספר נותן המחבר בשלשים ואחד עמוד חלופים מרובים מאוד בגרסאות שבמשניות ובספרא שבגניזה לבין אלו שלנו. מהם ישנם שראויים לשימת לב יתרה. נביא קצת דוגמות מאלו הנוגעים לידיעת הלשון: בכל מאד מאד (במקום במאד מאד, ברכות ט' ד')⁵, חזרת הגנים (במקום חזרת גלים, כלאים א' ב'), אורדין (= עורדיים, שם א', ה'), עורד (= חזור, שם שם), קופר (= כפר, שביעית ז', ז'), קטב (= קטף, שם שם) גלבקאות (= קנובקאות, חלה א, ה')⁶, אכרוב (= כרוב, ערלה ג', ה')⁷, וניתעטף וניסתפר (= ומתעטף

1. עין שם בע' 90 בהערה.

2. דרך זו היא, על פי רוב, אף בספרות רז"ל שבידינו, והפשוטים שבימי הבינים נהגו אף הם כך. במקרא כנוי זה נדיר ורק בהפסק, כגון צָנָךְ (דב' ו', י"ז), צָנָךְ (ישעי' ל', י"ט), צָנָךְ (שם נ"ה, ה'), הַשְּׁמִימָךְ (דב' כ"ה, כ"ד), חָנָךְ (תהי' ג"ג, ו') וכדומה.

3. בספרות רז"ל שבידינו מצויות הצורות „אֲוִיִּים” ו-„אֲוִיִּים” (שבועות ל"ג, ע"ב; ירושלמי, שבועות ד', ל"ה, ג' וד' ובשאר מקומות).

4. כנקודו של בן נפתלי.

5. גרסא זו היא אף במשניות הוצאת לה, כתב יד קיופמן, רמב"ם ו„מלאכת שלמה” על המשנה.

6. וכך אף בשל מינכן.

7. וכך אף בירושלמי דפוס וויניציא ובמשנה הוצאת לו.

ומסתפר, בכורים ד' ב'),¹ ומחזין (=ומאחזין, שבת א' טו')², בלגש (=בלכש, שם ב', א')³, העידן (=האידן, שם שם)⁴, הכרכד (=הכרכר, שם ח' ו')⁵, אפיתקין (=פתקין, שם י', ד')⁶, חליית (=חוליות, שם י"א, ג')⁷, אותות (=אותיות, שם י"ב, ג', ו')⁸, הזוגים (=הזגים, נזיר ו', ב')⁹, על אתר (=לאלתר, גטין ג', ג')¹⁰, מיתלא (=אמתלא, שם ט', י"א)¹¹, מעפעפת (=מעופפת, חולין י"ב, ד')¹², ממועט (=מועט, נדה ט', י"ג)¹³, שושמין (=שומשמין, מכשירין א', ו'), בירות (=בורות, שם ב', א'), לנטריף (=לְנִטֵף, שם ב', ד'), נותזים, (=נְתָזִין, שם ה', ב', ה')¹⁴, מטמים (=מטמאין, שם ו' ט'), מטמים (=מטמאין, זבים ה', ג')¹⁵, סאובות (=מסואבות, טבול יום ב', ב')¹⁶, הפרכוד (=הפרכיל, עקצין א', ג')¹⁷, המכבר (=המכבד, שם שם)¹⁸, שדירכהן (=שדרכם, שם א', ד'), פסגנית (=ספוגנית, שם ב', ח'), ועוד הרבה כיוצא בהן במשנה. ובספרא אנו מוצאים: הוֹלֵכָה לָךְ (=פֶּלֶךְ או לכה, נדבה ט'; חובה ה'; צו זו)¹⁹, והגִּיחֵר, והגִּיחֵר (=והגיחור, אמור ג', ג'), גְּנִיתו (=גנותו, מצרע ה'), דִּיבֵר (=דיבור, ויקרא א'; א', ב'), הוֹרְגוֹ (חורְגוֹ, אחרי מות ט', י"ג), לִיבְלוֹנִית (=לבנונית, נגעים א', ב')²⁰, שבקוקה (=שפוקה, שמיני שרצים ז'), הפרכיל

1. עין במאמרי "הבנינים בפעל העברי", לשוננו, כרך ב', ע' 162.
2. וכך אף בשל מינכן וקופמן.
3. וכך אף בשל לו וקופמן ובהערוך.
4. וכך אף בשל לו וקופמן.
5. וכך אף בירושלמי והערוך ורמב"ם ובשל קופמן.
6. וכך אף ברמב"ם ובשל נפולי.
7. וכך אף בשל קופמן.
8. וכך אף בספרא (אחרי מות ה', ז') ובמשנה הוצאת לו, פרמא וברמב"ם. ועין בספר זה למקום זה, הע' 10.
9. וכך בשל לו וקופמן.
10. וכך אף בירושלמי ובשל נפולי וקופמן.
11. וכך בשל לו וקופמן. ועין מה שאמר על זה ח' ילון, קונטרסים, שנה א', חלק ב', ע' 78–79.
12. וכך בשל נפולי וקופמן.
13. וכך בשל לו ופרמא.
14. וכך בשל לו, מינכן ופרמא.
15. וכך בשל מינכן וקופמן.
16. וכך בשל פרמא.
17. וכך בשל קופמן.
18. וכך בשל לו.
19. עין בספר זה למקום זה, בהערה 4.
20. וכך אף בירושלמי.

(=הפרכיד, שם ט', י"א), גולפו (=קולפו, מצרע ז'), תדור, תדורה (=תדיר, תדירה, חובה א'), וכדומיהן עיד הרבה.

לפני הרשימה של חלופי הגרסאות הללו בא עמוד אחד (158). שבו מובאים מתוך המשנה וספרא אף חלופים בכתבי הקדש. במקום "ונהר יצא" (ברא' ב', י') – יצא, במקום "הרבה ארבה" (שם ג', ט"ז) – הרבה (=הרבה), "יראני" (שמות ל"ג, כ"ד) – יראני, "מדו" (ויק' ו', ג') – מדיו, "וירחץ" (שם ח' ו') – וירחץ, "לא תגעו" (י"א, ח') – אל, "אשר יבא עליו מים" (י"א, ל"ד) – אם, "ואם ראה" (י"ג, נ"ו) – יראה (=יראה), "לעזאזל" (ט', ז', ח') – לעזאזל, "תחגו אתו" (כ"ג, מ"ב) – תחגוהו (=תחגוהו, שמות י"ב, י"ד), "מדבר" (כמד' ז', פ"ט) – מדבר, "שירד" (תהל' קל"ג, ב') – שירד, "בא... ויאמר" (רות ב', ד') – בא ואמר, "וינעף" (דהי"ב כ"ו, י"ט) – וינעף, ועוד קצת חלופים כדומיהם¹.

ורואים אנו, שספר חשוב ומועיל מאוד לפנינו, ספר שהמעין ככל הצורך במשנה ובספרא צריך לזקק לו וספר שהדקדוק העברי אינו יכול להעלים עין ממנו. חדש הוא ספר זה בספרותנו, המברר והמסביר כל כך, ובפרטות יתרה, את טיבה של שיטת הנקוד הבבלי; וחדש הוא אף בהדפסת ספר שלם מנוקד בנקוד זה. שלא היה עדין קֶן בארץ ישראל ומ' גור אריה התקינו וגצוביץ, בעל בית היציקה "מסדה" שבתל אביב, הכינו. והניר אף הוא משובח, וההדפסה מהודרת, ואף אלו נדירים הם בהדפסת ספרים עבריים.

1. על החלופים בכלל שבכתבי הקדש שבין המסורה שלנו לבין המסורה הבבליה דבר בספרות

יתרה פויל קהלה בשני ספריו: Der masoretische Text des alten Testaments etc. (Leipzig 1902); Masoreten des Ostens (Leipzig, 1913).

הערות ל"מלון למונחי רפוי השניים"

גרמני — עברי, מאת ד"ר א. פרלמוטר (בהוצאת הסתדרות רופאי השניים בארץ ישראל, חיפה תרצ"ח).

המלון הזה נדפס בצורה נאה ובאותיות מאירות עינים, סדורו הברור מקל על השמוש בו. מלבד המונחים המיוחדים לרפואת השנים כולל המלון מונחים מרובים מן הרפואה הכללית, עד שמקיף חלק ניכר מאוצר המקצועי של רופא השניים. בדרך כלל נמנע המחבר מחדושי מונחים ללא צורך וטרח ואסף את המצויים בספרות.

יש והמחבר נמשך אחר מלוננו הגדול של מוזיאון אף בתרגומים שלא הצליחו, כגון: חנקת, מחנק = angina (ומוטב להשאיר „אנגינה“!) ; צלקת עצם = callus; מפעפע = diffus אבל גם durchdringend. נבט הליפים = fibroblast (והרי המלה „נבט“ מקובלת למושג „Keim“ וכיצד תוכל לסמן תא בודד?); סמט = Furunkel (מקובל „חטט“); גדול דמי = haematoma („גדול“ פרושו כיום neoplasma). יש ולא כוון לתרגום הנכון: הלך וכלה = abklingen (מוטב „שכך“); דביקה, דביקות, אדהזיה = adhaesio (מוטב „סרקה“).

זקן = aussaugen (מוטב „מצץ“); התקנה לחזק = Befestigungs; vorrichtung (צ"ל מתקן לחזק); רבד einbetten (אולי מצע?); נסיון = Experiment (מוטב אולי לקבוע נסוי; ונסיון = Erfahrung); תפס = ferment (מקובל מתסיס); נקב צוור = foramen coecum (מוטב „נקב אטום“ כמו שמציע מוזיאון במונחיו); את המושג „sepsis“ מתרגם ב„רָקָב“, כמו מוזיאון, ומוטב לדעתי להשתמש ב„אֶלֶח“; גרב = scabies (מקובל „גרדת“); מִבְּחָן = Sonde (מקובל מִחְדָּר) וכן מִבְּחָן = sondieren (מִחְדָּר); זפקת = struma (צ"ל זפק; זפקת = strumitis).

בבטויים אחדים הלך המחבר בעקבות המחדשים שבארצות הברית, למשל; אֶלְחוּשׁ anaesthesia וכן „חמרים מאֶלְחָשִׁים“ תמורת „הדהמה“ „חמרים מדהימים“; גֶּלֶשׁת Ekzem (ומקובל „גרב“). יש והמחבר מעדיף מונחים לועזיים גם כשיש לנו מונחים עבריים מתאימים: בקטריה Bakterie (מקובל „מִתְגִּי“); אכסנתמה Exanthema (מקובל „פריחה“). בטויים אחדים משונים במקצת: נִיד = beweglich (וכי באמת זהו

המשקל המתאים? מוטב: נָצִיעַ או נִידָ?; התאדמות = hyperaemia (מוטב: עתרת דם, והתואר: עתיר דם); שבר פתאומי = Spontaner Bruch; יָנִיק, קָצִיץ = saugfähig והלא על פי השמוש במשקל זה פירוש המלים האלה „שאפשר לינקו או למצצו“ ולא שיכול לינוק, למצץ); חריף כמעט = subacut (מקובל מתחריף); התכווצות = Schrumpfung („התכווצות“ מקובלת למושג Zuckung, Kontraktion; Schrumpfung – הצטמקות); הצטממות = Stenose (מקובל „הצרות“); הרויה, הספגה = infiltratio (וגם Impraegnatio!) ומקובל לגזור את המונחים למושג infiltratio משרש „סנן“, כגון: הסננה, הסתננות = infiltratio, מקנן = infiltratum); קסָרג = intermittens (ומוטב: „סירוגי“); הבטוי „שמי החך“ = Gaumendach פיוטי מדי ומוטב היה להסתפק ב„תקרת החך“ או „ספון החך“.

באחדים מן המונחים אין המחבר עקבי ביותר: גופיפי הדם = Blutkörperchen, אבל: „תאים אדומים“ = Erythrocyten (מקובל „כדוריות דם“ „כדוריות אדומות“); התכווצות = Schrumpfung אבל „התכווצות הלב“ = Systole. בבטוי „תכשיר של תוספת הפְּלִיָה הנקוד אינו כחוק (צֶל פְּלִיָה). לפעמים מביא המחבר מלים עבריות אחדות לתרגום הבטויים הלועזיים: בחילה, גטיה להקאה = Brechreiz; ספיגה, בליעה = absorption; נוזל, תמסה, מים = Liquor וכי, ואין זה יאה למלון שמושי. המלה „פְּסִיקָה“ = Rezept, ספק אם תתקבל ומה גם שהכוונה, כפי הנראה, לסממנים ולא לפתק הרופא. [ועד הלשון: מתכון].

יש בטויים שלא תורגמו באופן המניח את הדעת: זרק = Einspritzung machen (מוטב „הזריק“); העריה = Infusion, וכבר העיר המבקר בחוברת הקודמת של „לשוננו“, שמוטב „ערוי“ (הועדה הירושלמית למונחי הרפואה הציעה: הַזְלָה); תְּמוּסָה = Kollaps (הועדה הירושלמית הנֶל קבעה „תְּמוּסָה“ כדי להמנע מן הצלצול הדומה ל„תמותה“); הקף העקץ = Periapex (הועדה הירושלמית מתרגמת — peri = מסב, כגון: מסב הרחם Perimetrium, וכן מסב העקץ).

חסרון כללי בכל המלונים מסוג זה הוא שאין המקורות מסומנים בהם לפחות סימון כללי, כמו שנהוג במלוננו השמושיים של גרזובסקי (סימן למלה מקראית, תלמודית, למלה שנוצרה בימי הביניים ולמלים המחדשות בימינו). הוספת מפתח עברי ואנגלי הכרחית כדי לעשות את המלון שזה לכל נפש.

אולם גם בצורתו הנוכחית עלול המלון להשפיע ברכה רבה לרופאים הנזקקים לו.

ספרים שנתקבלו במערכת

אלבעק חנוך. ספר האשכול (כהוצאת "מקיצי נדרמים" ירושלים תפרי"ח.
אלעזרי-וולקני יצחק. תיכון החקלאות בארץ (הוצאת התחנה לחקר החקלאות של
הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, רחובות, תרצ"ז).
אפלסון, מינון. תרגם א. סימון, ספרי מופת פילוסופיים, ירושלים תרצ"ח.
בובר מרסין. תביעת הרוח והמציאות ההיסטורית, הרצאת פתיחה, ירושלים תרצ"ח.
במשעולי החנוך. חוברת ח', כסלו תרצ"ט, בהוצאת מרכז אגודת המורים העברים
בליטא, "המורה", קאונס, ליטא.
בראדי חיים. שירי משלם בן שלמה דאפיארה (מתוך הספר הרביעי של ידיעות
המכון לחקר השירה העברית בירושלים, הוצאת שוקן ברלין-ירושלים תחר"ץ).
ברנשטיין שמעון ד"ר. משירי ישראל כאיטליא, אוסף שירים ופיוטים מן המאה
השני, הי"ו והי"ח, הוצאת דרום, ירושלים תרצ"ט.
ברקלי. עקרוני הרעת, ספרי מופת כ', תרגם יוסף אור, ירושלים תרצ"ט.
גזית. במה ליצירה אמנותית-ספרותית ולמחשבה חפשית, אחת לחודש בעריכת גבריאלי
סלפיר, כרך ב' י"ב תמוז תרצ"ח.
גרדנוויץ ד"ר פ. תולדות המוסיקה. ספרית ראובן מס למדע פופולרי, ספר 15—16,
ירושלים 1939.
גרנובסקי ד"ר א. מדיניות קרקעות עברית בארץ-ישראל. ספרית ראובן מס למדע
פופולרי, ספר 8—9, ירושלים תרצ"ח.
הד החנוך. עתון הסתדרות המורים בארץ-ישראל, יוצא אחת לשבועים ע"י מרכז
הסתדרות המורים, שנה י"ג גליונות א'—ב'—ג'.
החנוך. רבעון פדגוגי-פסיכולוגי, יוצא לאור ע"י הסתדרות המורים בארץ-ישראל, שנה
י"א חוב' ג', תל אביב, תרצ"ח חוב' א' שנה י"ב, תרצ"ט.
הטבע והארץ. כרך ה' חוב' ז', תמוז תרצ"ח, חוב' ט', חשון תרצ"ט.
הרפואה. ירחון רפואי כרך ט"ו, חוב' א—ב, ג—ד, ה—ו (יו"ל בתל אביב ע"י
ההסתדרות הרפואית העברית בא"י).
השדה. ירחון למשק החקלאי המעורב, כרך י"ח חוב' י"א—י"ב. תל אביב תרצ"ח.
כרך י"ט, חוב' א', ב', ג', תרצ"ט.

זיסמן י. רתוך אוטוגי וחשמלי, תורגם מרוסית ע"י י. ארליך. חיפה תרצ"ט (הוצא ככתב-יד ע"י התכניון העברי בהיפה).

יבנה. מאסף, ספר א' של בית סטודנטים דתיים באוניברסיטה העברית בירושלים. בעריכת י. א. זידמן וצבי הרכבי (הוצאת הספרים הארץ-ישראלית) ירושלים תרצ"ט.

ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, שנה ו', חוב' א', ירושלים תרצ"ט. ייבין ש. תולדות הכתב העברי, ספר ראשון (ספריה לידיעת ארץ ישראל של החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה ספר י"ד).

פיוטי ינ"י. פיוטים מלוקטים מתוך כתבי הגניזה ומקורות אחרים ויוצאים לאור ע"י מנחם זולאי, הוצאת שוקן, ברלין תח"ץ.

ירדני ד"ר יעקב. שעורים באודונטוגרפיה (הוצאת אגודת רופאי שנים, ירושלים תרצ"ט).

מאזנים. ירחון יוצא על-ידי אגודת הסופרים העברים בא"י, כרך ח' חוב' א', ב' ג', תרצ"ט.

מוסד הרב קוק, (הערכת פעולותיו) הוספה לצופה ירושלים תרצ"ח.

מיזלר בנימין ד"ר. בהשתתפות ד"ר מ. ה. בן-שם א', תולדות ארץ-ישראל כרך ראשון (הוצאת מצפה, ת"א תרצ"ח).

נרקיס מ. מסבעות ארץ-ישראל ספר שני (ספריה לידיעת ארץ ישראל של החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, בעריכת ש. ייבין, י"ב-י"ג).

סיני. ירחון דתי לאומי, בעריכת הרב יהודה ליב הכהן פישמן, שנה ב' חוב' ד', ה—ו, טי.

ספר הצינונות. כרך ראשון, ספר ראשון בעריכת בן-ציון דינבורג, הוצאת "מוסד ביאליק" ע"י "דביר", ת"א תרצ"ט.

ספר מאגנס. קובץ מחקרים מאת אנשי האוניברסיטה העברית ירושלים תרצ"ח (חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית).

ציון. רבעון לחקר תולדות ישראל, יו"ל ע"י החברה הא"י להיסטוריה ואנתוגרפיה בסיוע מוסד ביאליק, בעריכת יצחק כער ובן ציון דינבורג, שנה ד' ספר א', ירושלים תרצ"ט. קלזנר יוסף. היסטוריה של הספרות העברית החדשה כרך שלישי (1804—1860) (הוצאת החברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית, ירושלים תרצ"ט).

קפליבצקי יוחנן. הזו היא הדרך? חוברת א' (הוצאת המכון השמי בת"א תרצ"ט).

קפלן מרדכי מנחם. ערכי היהדות והתחדשותם בגילוי החינויות שבאמונה הישראלית (הוצאת ראובן מס ירושלים).

קריית ספר. רבעון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שנה ט"ו חוב' ד' תרצ"ט (חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית ירושלים).

רות ת. י. ילקוט הדעות והמדות, פרקים מתוך ספרות המחשבה והמוסר של עם ישראל מתקופת בית שני עד המאה העשרים, הוצאת ראובן מס ירושלים 1938.

רותנברג בנו. מאורולוגיה ספר, שמושי לתורת מוג האויר (ספרות ר. מס למדע פופולרית ספר 10) תרצ"ט.

רמה. ירחון לרברי ספרות, מדע ושאלות הזמן, כרך ב' חוב' ה—ו, ז.

שירמן חיים. המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי, מתוך הספר הרביעי של ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, הוצאת שוקן, ברלין-ירושלים תח"ץ.

שירמן חיים. ספורי האהבה של יעקב בן אלעזר, מתוך הספר החמישי של ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, הוצאת שוקן, ברלין—ירושלים תרצ"ט.

שרשים. במה למועצת המורים למען קה"ל בא"י בהשתתפות הלשכה הראשית של קה"ל בעריכת ל. י. ריקלים שנה ג' א'.

תרביץ. למדעי הרוח, שנה י' ספרים א'—ב', יוצא אחת לשלושה חדשים ערוך בידי י. נ. אפשטיין (חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית).

Aescoly A.-Z. L'Hébreu Moderne, leçon inaugurale du cours d'Hébreu Moderne de Langues Orientales vivantes, Paris 1937.

The American Journal of Semitic Languages and Literatures — Vol. LV, Number 3, 4, Vol. LVI, Number 1. (The University of Chicago Press).

Landau J. L. chief rabbi (Johannesburg). Shool lectures on modern Hebrew literature, from M. H. Luzzatto to N. T. Fischmaun (London 1938)

Palestine Blue Book 1937 (הוצאת ממשלת ארץ ישראל).

Proceedings of the American Academy for Jewish Research. Vol. VIII. New-York 1938.

Rabinowitsch Wolf. Der Karliner Chassidismus, seine Geschichte und Lehre, mit einem Geleitwort von Simon Dubnow, (Tel-Aviv 1935).

Revue des Études Juives Publication semestrielle de la société des études Juives, nouvelle série, t. III (CIII) No. 1-2, Paris, 1938.

Rosenthal Erwin I. J. Mediaeval Judaism and the Law (הדפסה מיוחדת מן) VIII כרך Law-and Religion) Judaism and Christianity.

פרקי לשון לעם

ג. ה. טורטשינר

חידות לשון

שונים הם סוגי החידה. חירת הענין משותפת היא לכל הזמנים ולכל עם ולשון. אותה שמש שזרחה לדורות ראשונים היא שזורחת גם לנו ולבנינו בכל קצוי תבל; מערכת החי והצומח והדומם מקיפה אותנו היום בלי שנויים ניכרים. כמו בראשית ימיו של האדם הקדום; ואותה עובדה תמוהה הנותנת מקום ליצירת חידה מלוטשת בימינו היא שעוררה את התענינותם של הקדמונים. ועל כן חוזרים נושאי החידות, חידות הענין, בספרות כל עם ועם. ואותה שאלה מחוכמת שנשאלה בבית מדרשם של חכמי בבל ומצרים, ביון ורומי, בישראל ובערב, היא החזרת גם היום בפי גדולים וקטנים, ואין שנוי אלא בצורתה. במלים פשוטות מספר העם את חידותיו, ובצורה מקושטת ובלשון צחה מנסח משורר מחונן, כיהודה הלוי וחבריו, את מליצת חידתו הוא. אמנם נתעשר עולמנו, ביחוד בדברים תכניים, ורבות הפליאות גם ביצירות אדם אלו, ברכבת, במכונית הנוסעת בלי סוסים ורתמה, בטלפון וברדיו המשמיעים את קולם בלי פה ולשון — אבל שירה, פיוט אין כמעט בהם, הלא הם שהפכו את חלום הפיטנים למציאות פרוזאית. וכנראה גם משום כך אין הנפש הפיוטית המסתכלת בפליאות הטבע אוהבת לבחור בדברים מחודשים אלו כנושאי שיריה וחידותיה. אין חידה וסוד בעולם חדש זה, שכולו ממש ושמושי.

אחרת חידת הלשון. עולם הלשון הוא עד היום עולם הרזים והרמזים; אין לשון אמיתית, טבעית, שאין בה סודות מני קדם. הרי לא נוצרה הלשון כמעשה ידי חרש על פי תכנית גלויה ומוכנת; ולא ההגיון הקר הוא שיצרה, אלא עולם הרגש הוא שהתבטא ראשונה בקריאת הפחד והתשוקה, הרעב והצמא, הכעס והחבה. וגם אחרי שהסתגלה לשון הרגש לצרכי השכל, הלכה היא בדרכה כממששת ומגששת ומחפשת דרכים באפילה. פתאום עמדו לפניה דרישות להבעת מושגים מושגים מכל המינים, ואמצעי ההבעה שברשותה היו כל כך מצומצמים: הגיים קונסוננטיים ספורים בשנויי תנועות מעטות. מלה אחת היתה צריכה לפרנס כמה

צרכים, ורק בשנוי צליל וגון נתיחדה למושגים שונים. ועקבות התפתחות זו ניכרות בלשון עד היום בכמה תופעות תמוהות ומפליאות שנראות לנו כחידה: מלה אחת מראה פנים לכאן ולכאן, לדבר ולהפכו; מלה אחת מצטרפת עם חברתה ליצירה מורה חדשה. שלישית באה ומתקדמת לקראתך בהוראה אחת, והולכת מלפניך אחורנית, והנה הפכה לבריה חדשה. רביעית חובקת, כאם הנושאת את העובר בבטנה, מלה אחת בקרבה. הופעות מפליאות אלו, ואחרות דומות להן, הן קוראות אליך: הנה חידה, הנה דבר שכדאי לעמוד על הפלא הטמון בו. והאזהב את לשונו ורוצה להתעמק בה ולהרגיש את דופק עורקיה לא יעבור על סגולותיה אלו. הרי הן כסודות, כרוזים המשותפים לו ולידידתו הלשון, כסוד רעים ואחים הקושר את קשר האהבה ביניהם ביתר עוז. היודע רק את שמוש המלים למה הוא דומה? לאדם שלמד להשתמש בכלי שיצרו האומן, אבל המתעמק בלשון והלומד את סודותיה ואת החידות הטמורות בה, הוא לה כאח קרוב, החי אתה את חייה, חש בכאבה ושש בשמחתה, חולה על לקוייה ומתגאה בפארה. אין לך אמצעי יותר טוב, יותר אינטימי, כדי לחבב על עם את לשונו, אלא ברית סודית זו של רעים המשתעשעים בשעשועיה.

ועושר זה של חידת הלשון לא במהרה יִדָּלָה. כל מלה ומלה, חייה לה וסודותיה בה. ועושר זה אינו רשות הרבים, רשות כל העמים, של כל אומה ולשון יחד, אלא מיוחד הוא לעם עם ולשונו. אמנם משותף הוא לנו ולכל דורות עמנו העברי שקדמו לנו, כלשונו עצמה שהיא ירושה לנו. אבל די באוצר זה לנו ולדורות הבאים אחרינו. מקום הניחו לנו אבותינו להתגדר בו.

וסגולות מיוחדות ללשונו העברית בשדה זה לעומת לשונות העמים. אפילו אותיות האלף-בית העברי אינן בנינים ריקים ופוחזים, בני בלי שם, אלא שמותם אשר בהם נקראו נותנים להן אופי ופנים מיוחדים, איש איש ושמו, איש איש ומושגו. ואפילו צורתן הקבועה במסורת, היסטוריה לה, כלאותן האחיות, מ"ם וסמ"ך, שעמדו בלוחות בנס, כאותה ב"ת הסגורה מימין ופתוחה לשמאל, כקוצו של יו"ד וכו', ולא כסימנים להגאים לבד שמשו האותיות, אלא גם למספרים. וסוד הגמטריה נוסף על סודם. ולא מלים חילוניות פורחות בדבור לבד חיות בלשונו, אלא גם מלים נאמרות וכתובות ברוח הקדש, שאִפְּיָם נקבע מתוך תפקידם בפסוק. גם בחיים ספרותיים אלו חיה המלה העברית בתודעתנו, וזכר גבורי העבר העולים בשמותם מתוך הכתובים קובע את סגולתן של כמה וכמה מלים.

חידות הלשון המטפלות בתכונות שפתנו העברית, ברכה בהן לפיתוח לשונו, להבלטת סגולותיה וללימוד כלליה ופרטיה. ועל כן טפחו ענף זה גדולי

המשוררים בימי הבינים, ור' אברהם בן עזרא בראשם, וניסו לפאר את חידוד רעיונותיהם על אבני הברק שבלשון על ידי ברק חרוזיהם המלוטשים. ואין גם חידות אלו אלא המשך האגדה שגם היא שמה את לבה לסודות המלים והאותיות. היא שעמדה למשל על הפלא שהמלה הראשונה אשר בה ברא אלהים את עולמו „בראשית“ איננה אלא ברית עם המלה אש, אש הדת, אש התורה שבתוכה, ודברים דומים לכך. ומתוך נמוקים אלו מרשה אני לעצמי ללכת בעקבות הגדולים ולתת לקוראים, למורי הלשון, ללומדיה ולחובביה מנסיונותי בשדה חידת הלשון העברית. כל החידות הבאות הן חידות לשון, שפתרון ניתן בסופן. לא השתדלתי להחמיר וליצור חידות קשות, אלא עד כמה שיכולתי נסיתי להקל על הפותר, כי אין החידה שאלה סתם, אלא הפניה לעובדה לשונית, שהיא בעצמה מענינת בפליאותה. ולא קשה הוא לבנות חידות קשות; כי כל אידיוק וכל לקוי הגיוני מקשה על המבקש להבין את סוד החידה — ופוגם על ידי זה את טעמה. ואין הכוונה אלא ליצור כפי היכולת דבר של טעם ברעיון ובצורה. אמנם לא ימצא את הפתרון אלא מי שהוא מצוי אצל חידות לשון חרוזות, אשר דוגמתן יצרו גדולי החכמה והמחשבה גם בשפות אחרות. ואודה שביחוד עמד גם ספרו של הפילוסוף פרנץ בֶּרְנֶטְסוֹ Aenigmatias כנגד עיני בנסיונותי. ורק חידה אחת, האחרונה, תגרום אולי קשיים של ממש למבקש את הפתרון; אבל גם בה ניתנו כמה רמזים המקילים על הבנתה. ואולי אצליח לעורר בנסיוני זה גדולים וטובים ממני לפתח את סוג חידת הלשון בשירה העברית שהוזנח בדורנו.

א.

הַמֶּתֶר הוּא ?

וְאִם תֹּאמַר שְׁזֶה דְּבַר מֶלֶךְ

וְאִין רְשׁוֹת לִי כִּי אֲנִי מֶלֶךְ

לְרֻעוֹת בְּגֵן שֶׁל שַׁעֲשׁוּעֵי מֶלֶךְ.

אֶעֱנֶה : מֶתֶר הוּא. כִּי מֶה אֲמֶלֶה

5 לְשׁוֹן תְּמִיד נֶאֱמָרָת בְּקוֹל הַמֶּלֶךְ

נוֹגֶה, וְהִיא בְּשִׁמְחָתָהּ מִי לָהּ ?

ב.

אוֹלִי

בְּכוֹרֵי יוֹשֵׁב בְּאֶרֶץ.

וּמִשְׁנֵי עוֹמֵד בְּפֶרֶץ.

שְׁלִישִׁי שְׁלִיט בְּשִׁלוֹשָׁה.

רְבִיעִי יְרוּץ בְּרֹאשָׁה.

⁵ אֶפְשָׁר כִּי תִמְצָאֲנִי ;

וְדַאי אֶל תִּדְרָשְׁנִי.

ג.

הָאִישׁ וּפְעָלוֹ

מֶלֶה לְכֶם, רְעִי, בְּפֶעַל כָּאן חִידָה.

אֵין בָּהּ מֶלֶה כָּל־אוֹת, אֵין בָּהּ אֶף יְחִידָה.

לֹא לְמֶלֶה, הַשֵּׁם, לְמִצָּא אֶת־הַחִידָה.

וְלֹא לְבֶן־מֶלֶה, לְפֹתֵר אֶת־חִדּוּדָה.

⁵ מֶלֶה לְבַב־חֲכָמָה, נִבִּין כִּמְעַט סוּדָה.

נִשְׁלִים מֵה־לֹא נִבִּין בְּחֻלְף שְׂרִידָה.

ד.

אֲרֻבָּעָה בָּנִים

מֵרֹאשׁ צָפוֹר נוֹלֵד בְּכוֹר,

מִקְצָה כֶּנֶף אָח לוֹ נוֹסֵף,

מֵאַחֲרֵי פִּיּו יָצָא אָחִיו,

מִטַּפֹּת רִיר בָּא הַצָּעִיר.

⁵ אֵךְ מֵה־נִּשְׁתַּנּוּ אֲרֻבָּעָתָם

מִן הַצְדִּיק רָשָׁע וְתָם

וְזֶה שֶׁלֹּא לְשֹׂאֵל יָדַע,

שֶׁמִּסְפָּרָם נִקְבַּע אֲרֻבַּע !

כִּי בְּנֵי הָעוֹף הָאֲרֻבָּעָה,

¹⁰ רַק עוֹף אֶחָד הֵם, אֶתְמָקָה !

ה.

על עוות הדין

איז ? על יד ביתו.

ושמו הוא לנגדך.

שמור, אל תחשבו

כאליב לפניה.

5 ואם כבן-צרויה

תתננו בדינך

או כאביו בנו

תשפט במשפטך.

אוי, מסלקן, לך.

10 אבוי לך עם ביתך!

ו.

ביטורים קנה עולמך

עבר משבעת מדורי הגיהנום

בשנים, ועדן תדבק בהם,

וכבר הגעת גם אל המקום

צדיק שם יהנה מזיו השם.

ז.

במספרים

אחד ושנים ושלושה וארבעה:

עליו הלכתי.

רביעי, שלישי, שני והראשון:

בנוי ראיתי.

5 וארבעה, אחד ושנים ושלושה

והתפלאתי.

"יפה רביעי וראשון, שלישי והשני!"

בנוי ברכתי.

וְאִם הַשָּׁנִים, אַרְבָּעָה, שְׁלוֹשָׁה אֶחָד,
תֹּאמַר: מִצָּאֲתִי!

ח.

אַרְבָּעָה בְּסֵל

אֶלְפִי הִדֵּל בְּאוֹתִיּוֹת,
בֵּיתִי הִקֵּל בְּאוֹתִיּוֹת,
וּגְמָלִי שִׁפְלֵה־אוֹתִיּוֹת
וְסֶדֶךְ דִּלְתִּי הוּא כָּל בְּאוֹתִיּוֹת.
וְאִם, חִלִּילָהּ, תִּבְלָבֵל בְּאוֹתִיּוֹת,
אֶת־פִּי הָאֲזָרְחִי שְׂאֵל לְאוֹתִיּוֹת.

ט.

בְּחֵלוֹם וּבְהִקִּיץ

חֲלֹמְתִי וּבֵת צְרוּיָה,
בְּתוֹךְ הָעֵדֶר שְׁרוּיָה,
הִגִּיעָה לְגְבוּרוֹת.

רִאִיתִי: פִּיהָ הוּא עֵינָהּ,

חֲזִיתִי וְעֵינָהּ זֵינָה, ⁵

כֶּךְ עֲמָדוֹ בְּרוּרוֹת.

יִרְאֵתִי כִּי בָעֵין פְּתוּחָה

תַּעֲמִיד פָּנִים לִי וּמִצָּחָה

בְּרֹאשׁ הָאֲשָׁמְרוֹת.

10 הַמִּצָּחִי, הִנֵּה נִבְלָעָה,

וּרְקֵה הֵד פִּיהָ אֲשָׁמְעָה:

מָה? מָה הֵן הַצּוּרוֹת?

י.

שֵׁאוֹן גִּלִּים

הִנֵּה גִלִּים - וְאִין בָּלִים,
 גַּם גְּמִלִים - מְדַבֵּר אִין שָׁם.
 פֶּתַח חֹזֶה - וְאִין בְּנִין,
 וְזוּג רֹאֶה - וְאִישׁ אִין בָּאן.
 רָצִים בָּלִם - הָאֶרְבָּעָה, 5
 אֶךְ שְׁנַיִם בָּם - בְּלִי תְנוּעָה.

יא.

בְּהִיכַל הַקֹּדֶשׁ

קִמְצוֹ, חֲדַל-נָא מְדַבֵּר
 וְאֵת שְׁוִיו שְׁלָם בְּרֹאשׁ.
 הוֹצֵא הַיָּד מִתּוֹךְ כִּסֵּךְ
 וְתֵן בְּעַד בְּנִין קְדוֹשׁ!

יב.

דִּגְן שָׁמַיִם

מִקְצֵה שָׁמַיִם מוֹצֵא,
 וְתִקְוַתּוֹ עַל קְצוֹתָם,
 כְּדָמוֹת הַשֶּׁמֶשׁ רֹאשִׁיתוֹ,
 כְּמוֹהוּ אַחֲרִיתוֹ בָּיִם.
 כִּיּוֹם וְלַיְלָה מַחְזֹרָה, 5
 שְׁוֹת תְּשׁוּבָנָה אַחֲיוֹתָם.
 מִשֶּׁה בְּיוֹם תֵּת תּוֹרָתוֹ
 רָמַז לְשִׁמּוֹ, אָמַר: שָׁם שָׁם.
 וְאִם עֲדִין תַּחֲפָשׁוּ,
 מִהֵר וְקַבְּצוּ שָׁם שָׁם. 10

יג.

אש מתהפכת

בָּאָרוֹ כִּי נִפְלָה שְׁלֵהֶבֶת
 מִהַיְעֵשָׂה אֲזוּב הַקִּיר ?
 הֵן לִפְנֵיו רַק אֵשׁ, לֵהֲבֵת,
 וְאַחֲרֵיתוֹ רוֹ, סוֹד טָמִיר.

5 אֶךְ הָאֲזוּב, בָּאֵשׁ בּוֹ עוֹד יָנוּב
 יֹאמֶר בְּעֹז אֱלֹיָהּ : אֲזִי אָשׁוּב.
 מִפְּנֵי לֵהֲבֵת אֵשׁ תַּחֲשׁוּב עָלַי הַפּוֹךְ ?
 רָאֵה, מֵאָרֶז רָם יִגְבֵּר אֲזוּב יְמוֹךְ !
 רֹאשׁ אָרֶז כִּי יִפֹּל אֲזִי אֶרָא בּוֹ
 10 וְשְׁלוֹב יְדֵי אֲגִיד : אֲנִי אָבוֹל.

יד.

בימות הגשמים

וְאִם תִּרְצֶה, סֵדֶר
 שֵׁשׁ אוֹתִיּוֹת בְּשָׁתִּים,
 מִימִין עָרוֹךְ ;
 וְאִם תִּרְצֶה, סֵדֶר
 5 אוֹתָן הַשֵּׁשׁ בְּשָׁתִּים
 מִשְׁמָאל, הַפּוֹךְ.
 אַחַת הִיא, כִּי תֹאמַר :
 הַמְטִיר אֵל מִשְׁמִים
 מְטֵר שְׁפוּךְ.

טו.

בלי נשך ותרבית

וּמָה הַסִּכּוּם אִם תִּקְבְּלוּ חֶסֶר
 וְתִשְׁכְּבוּ, וְהוּא בְּמִלּוּאוֹ מִמֶּשׁ.

והוא הסכום אם תקחו מלא.
 והוא בהחזירך אותו שולש.
 5 ואם תגנב לך מתוך הסכום,
 פי-שנים תשלם אותו ותענש.
 והוא אם בו עצמו הוא יחלק.
 ופי שבעים יצא לך הסכום שידרש.

טז.

שוא שקד שומר
 מי זה תמיד בחוץ הוא לך.
 כאלו הוא שומר הגן,
 ולו כל-האדם יצו
 לאמר: בפנים פעלך שו?

לשוא ישמר ולא יאלף
 כי הוא לשחוק בפי הטף,
 כי גם לילד קט הוא קל
 להפך גבו, והוא נושל.

יז.

עשרה אחים

לשיר על פי הנגון הידוע של "י אחים היינו".
 האחים הם האותיות של מלה או מלים; עם מותו של כל אח נשארות תשע.
 שמונה, שבע אותיות וכו', ועל ידי זה משתנה גם הענין כפי הנאמר בשיר.

ספור לךס ידוע על עשרה אחים
 שנחטפו ומתו בכל-מיני מקרים.
 לעשרה היה גם אב תם כמו איוב,
 ועמהם שמתו מת הוא ושמו הטוב.
 5 השב שבות איוב הוא ישיב שבות להם
 אותם יזכר בתסד וישר אביהם.

שם טוב היה לאב נה בתוך העירה
ישר, אמת משמיע, וכל-העשרה.
אחד העשרה מת — אין בשפתיו רעה
10 כי כל-דבר מפיחו היה היה תשעה.
נפטר עוד אח. בכל-זאת האיש לא השתנה
כי גם עקשו נשאר הוא נאמן והשמונה;
אח שלישי איננו? גם באותה שעה
כל-היוצא מפהו אמר נאמר שבעה.
15 עוד אח שמת. אבל מי יוכל להכחשה.
כי הוא על שפחים נשא רק השעה?
ושוב אחד איננו, אולם איש ואשה
יודו כי גם אני הוא נחשב בחמשה.
לקח עוד אח מאלה. אך הוא: כך אשבעה:
20 מצדקתי לא ארף, אחזיק בארבעה.
ועוד חלל! האמינו, אמת היא קדושה:
גם אחרי כל-אלה נשאר הוא שלושה.
עוד אח ירד שאלה. והפלא בכפלים,
עם כל-זה יש ממש בול, כי נשארו השנים.
25 הווג נפרד. אחד עוד הלך ויעלם,
בבנו יחיד נסה עוד לבנות לו יד ושם.
מת גם אחרון, אז יחד גם הוא מת ואבד,
ושמו ונשמתו בו יצאו בהאחד.
לקץ ימים משיח ישמיע בשורה.
30 תחית האב יודיע ושם של עשרה.
יקבע את-מעשהו משל לאנשים,
ושמם יהפך לרמוז, הוא יור במדרשים.

פתרון לחידות הלשון (עמ' 10-1)

- (א) אָסור (פעל ותואר).
 (ב) אָפּשָׁר.
 (ג) נביא (שם עצם ופעל). שורה 4 בן-מלה = בן-נביא. שורה 5-6: „נבין” הוא כמעט „נביא”, ואת האות שאינה ב„נבין” נשיג בחלוף האות הנשארת.
 (ד) צפור.
 (ה) איו+ב = איוב, ובהפוך: איוב, יואב (בן-צרויה), אָביו, וגם איו+ב = אָביו. וזה פירוש חידתו של א"ע כהנא פב.
 (ו) ג+ן מתוך שבע האותיות של „הגיהנום” ועוד עֶצֶן = גן-עדן.
 (ז) נָתַיב, בִּיתָן, בְּנֵי, בְּנֵי, תָבִין.
 (ח) א (הדל במספר), י (הקל והקטן), ג (השפל בשורה), ו (= כ"ל) = איתן. האזורחי הוא איתן האזורחי (מלכים א, ה, יא; תהלים פט, א).
 (ט) שמתי חולם (=חלמתי) וצו, הנקבה הכתובה בצירה השרויה בעדר, נהפכה לצו (=גבורות); פ' הפעל שלה (=פיה) הוא עין, ע' הפעל שלה וין; בעין פתוחה היא צו-פנים, מצח). הַד פִּיָּהּ הוא „מָה” קול העוֹ.
 (י) גָּלַל (גמלים = ג, ג; פָּתַח = פָּתַח, ל-ל בלי תנועה).
 (יא) אתה, השם קמץ במלה (קמצן), חדל לך ממלת דָּבָר. במקום זה תן שָׂוָא (את שויו) בראש המלה, ואת היווד (יד) מתוך המלה „כיסך” שים, ויצא לך „דָּבִיר” שהוראתו: בנין קדוש.
 (יב) שְׁמֶשֶׁם (שְׁמֶשֶׁם) קצותיו: שמ(ים) ו-(שמי)ם; שמש+ם, „שם שם” מקובץ (=בבבין).
 (יג) „שלהבת” בתוך המלה „ארז” = אש, לְהִבֵּת, רָז; אש בתוך אָזוב = „אָז אָשִׁיב”; „יָנוּב” (שורה 5) = ידבר „פי צדיק ינוב חכמה” משלי י, לד); „מפני להבת אש תחשוב עלי הַפּוֹךְ” (שורה 6): „להבת אש” הפוך = שְׁאֲחֻזָּהּ. „ראש ארז כי יפול אז ארא בו” (שורה 8): כשתפיל הריש מתוך המלה „ארז”, תראה „אז”; „ושלוב ידי אגיד: אני אָבֹזוּ”: „אָזוב” בשלוב איבריו (ידיו) אומר: „אָבֹזוּ”.
 (יד) „מים נתן” נקרא למפרע: „נתן מים”.
 (טו) שָׁלַש (חסר), להפך = שלש; שָׁלוֹשׁ (מלא) להפך = שולש; ש(ל)ש = שש;

$$\frac{\text{שלש}}{3} = \text{ק"ק} = 70 \times 3.$$
 (טז) „לשון” בחוץ הוא לֶשֶׁן, ובפנים שו, בפנים הוא שומר על שוא בלי אלף („ולא יאלף”). לשון להפך=נושל.

יז) עשרה האחים וגלגוליהם הם :

דוֹבֶר־מִשְׁרִים

דְּבֶר־מִשְׁרִים

בֶּר־מִשְׁרִים

בְּמִשְׁרִים

מִשְׁרִים

יִשְׁרִים

יֶשְׁרִי

יֶשְׁר

יֶש

י.

בשורה 24 : „יֶש ממש בו, „יֶשׁ“ נשאר ממש; 25 „יד ושם“, יוד, שם האות;

32. יִזֵּר בְּמִדְרָשִׁים“ בהפוך האותיות = „דוֹבֶר מִשְׁרִים“.

מפעולות ועד הלשון *

רשימת מונחי-רפואה

רשימת הביטויים הרפואיים המתפרסמת להלן חוברה בידי הועדה לעניני לשון הרפואה בירושלים

בדו"ח הועד שנתפרסם ב"לשוננו", כרך ז', עמ' 412 הודענו על יסוד ועדה למונחי הרפואה, שהוטל עליה להכין מלון שמושי ועממי למונחי-הרפואה השגורים ביותר במוסדות הרפואיים, ואשר להם נזקק הצבור העברי. ועדה זו הפסיקה את עבודתה סמוך להתחלתה עם פרוץ המהומות בשנת תרצ"ו.

באדר ב' שנת תרצ"ח חודשה פעולת הועדה, אלא שבינתיים חלו שינויים ניכרים בהרכבה. מלבד הועדה הירושלמית עובדת בתל-אביב ועדה מקבילה מטעם ההסתדרות הרפואית העברית, שנספחו אליה שנים מחברי ועד הלשון; שתי הועדות עובדות בשיתוף גמור. הועדה הירושלמית עוסקת בעיקר בקביעת הפראזיאולוגיה הרפואית בהתאם לצרכים האקטואליים. רשימות הביטויים והמונחים שתתפרסמנה מדי פעם בפעם הן פרקים מתוך המלון השימושי הנ"ל. ניתנת אפוא ההזדמנות למומחים ולבעלי הלשון לחוות דעה על המונחים והביטויים המוצעים על-ידי שתי הועדות.

חברי הועדה הירושלמית הם: (**)

ד"ר פ. אפרתי, ד"ר מ. ברכיהו, ד"ר ל. הילפריין, ד"ר זיסמן מונטנר, פרופ' נ. ה. טורטשינר (ועד הלשון), ד"ר י. ליבוביץ, ה' יוסף בר"נ מיוחס (ועד הלשון), ד"ר א. סדובסקי, ד"ר א. פינגבאום, ד"ר א. רבינוביץ, ד"ר י. י. רבלין (ועד הלשון), ד"ר י. ל. רוקח. מזכירה: ד"ר ז. בן-חיים.

(*) פרסום כללי הפיסוק שנועד לחוברת זו נדחה לחוברת הבאה משום שאחדים מן הכללים טעונים ניסוח חדש בהתאם להערות שנתקבלו מצדדים שונים.
(**) לוועדה נצטרף עתה הד"ר אפרים פורת (ועד הלשון).

abscess	Abszess	מְרָסָה
affinity	Affinität	כְּמִהוּת
“anlage”	Anlage (במובן אמבריולוגי)	אַתְחַלְתָּהּ, ר' אַתְחַלְתּוֹת
applicator	Pinzel, Applikator	מָטוֹשׁ
calibre	Kaliber (ביחס לכלי הרם)	עֲבִיָּה
clear (case of)	rein (e Leberkrankheit)	גָּרְדִי (למשל: מחלת כבד גרדית)
collaps	Kollaps (במובן כללי)	תַּמָּט
collaps	Kollaps (ביחס לריאה או צנור-דם)	קָמָץ
collapsed	collabiert	קָמוּץ, נִקְמָץ
condensation	Verdichtung	עֲבוּי
défense	Defense (שרירות)	הַגָּנָה
בפסיכ: התגוננות		
dislocation	Dislokation	עֲתִיקָה, הפועל: עָתַק
disposition, tendency	Disposition	כֶּשֶׁר
distorsio, sprain	Verstauchung	הִמְתַּחַח
distortion, malformation	Entstellung	עוּוֹת
	Entlastungspunktion	דְּקוּר לְהַרְוֹחָהּ
to enucleate	ausschälen	הִקְלַף
exacerbation	exacerbatio	הִחְרַפָּה
fair, blond	blond	צִהְבוֹנִי
to fell well (bad)	sich gut (schlecht) fühlen	הִרְגָּשׁ (אח) עֲצָמוֹ בְּטוֹב (בְּרָע)
to flove up	aufflackern	הִתְלַקַּח
free from	frei von	חָפְשִׁי מִן (לגבי החקשות כאב) נָקִי מִן (לגבי חלבונים וכדו')
gout	Gicht	פּוֹדַגְרָה
inclination, tendency, proneness	Anlage, Neigung („anlage“)	נְטִיָּה (ר' „anlage“)
to paint	pinseln	טוֹשׁ
painting	Pinzelung	טִישָׁה
to infect	infizieren	זָהֵם

lumbago		מתנת
luxation		נקיעה, פועל : נקע
malformation	Missbildung	לקות מלדה
pedicle	Stiel	גבעול
plain plate, plain x-ray	Leeraufnahme	צלום ריקני¹
	Kontrastaufnahme	צלום נגודי
prolaps	prolapsus	שקט
resistence	Resistenz	תנגדות
rheumatic fever	rheumatisches Fieber	קדחת שגרונית
rheumatism	Rheumatismus	שגרון
shadowing	Verschattung	מצל
to sprain	verstanchen, verstaucht werden	המתח, פסיב : התמתח
sterile	steril	עקר
to sterilize	sterilisieren	העקר²
sterilized, sterile	sterilisiert	מעקר
thick	dick	עבה
thickening	Verdickung	עבהה
thickened	verdickt	עבוי
torsion	Torsion	התעקלות
torsion, twisting	Stieldrehung	התעקלות-הגבעול
tortuosity	Schlängelung	פתול, התפתלות
to void urine, to pass urine	urinieren	הטל מים

1. עמיו: אליבא ריקנא.

2. לא עקר, שפירושו: חיתוך פרסות כחמט.

חברי ועד הלשון העברית *

הנשיאות :

פרופ' דוד ילין, נשיא

פרופ' נ. ה. טורטשינר, סגן פרופ' יוסף קלוזנר, סגן

הועד המרכזי :

פרופ' י. נ. אפשטין	ד"ר יעקב כהן
ד"ר ח. בראדי	הרב מ. צ. סגל
פרופ' נ. ה. טורטשינר	ש"י עגנון
ד"ר שאול טשרניחובסקי	פרופ' יוסף קלוזנר
פרופ' דוד ילין	פרופ' ש. קליין

יתר חברי הועד :

א. אברונין	יוסף בר"נ מיוחס
ד"ר י. אהרני	ט. ז. מילר
פ. אוירבך	פרופ' נחום סלושץ
מ. אורחי	א. סמיאטיצקי
ד"ר ש. אינהורן	ד"ר א. פורת
פרופ' ש. אסף	יעקב פיכמן
פרופ' אביגדור אפטוביץ	ד"ר ב. קלאר
ד"ר יצחק אפשטין	ד"ר אהרן קמינקא
ד"ר צ. באנעט	ד"ר י. א. רבין
י. ד. ברקוביץ	י. ח. רבניצקי
אשר ברש	ד"ר יוסף י. ריבלין
ד"ר מ. גליקסון	ד"ר ח. שירמן
יהודה גרובסקי	דוד שמעוניוביץ
ד"ר אברהם זונה	נ. שפרה'ס.

(*) בחרשי טבת ושבת תרצ"ט הושלם הרכבו של ועד הלשון העברית על ידי בחירת 9 חברים נוספים. נותנים אנו כאן את רשימת חברי הועד במלואה.

דין וחשבון

(אדר ב' - אלול תרצ"ח. מרס-ספטמבר 1938)

1. אספות כלליות. בכ"ז באדר שני תרצ"ח (30 במרס 1938) ובי"ח באייר תרצ"ח (19 במאי 1938) היו בתל אביב בבית ביאליק שתי אספות כלליות של חברי ועד הלשון. שבהן נידונו שאלות ארגוניות שונות.
2. הנשיאות התאספה פעם אחת לשם ברור שאלות של הנהלת הלשכה. כמו כן הובאו לפניו גם ענייני-לשון דחופים.
3. הועד המרכזי התאסף בתקופת החשבון 3 פעמים. בישיבה ראשונה נידונו שאלות ארגוניות ושתי ישיבות הוקדשו לשאלות לשון בלבד. נידונו בהן: א) מונחי-מטבח שונים שהוכנסו אחר כך למלון למונחי-המטבח. ב) מונחים במתימטיקה הגבוהה בקשר עם הכנת רשימה של המונחים הללו לפרסום (נתפרסמה בכרך ט' חוברת ד). ג) מונחים תכניים שהועברו לדיון בועד המרכזי ע"י הועדה למהדורה ב' של המלון למונחי התכניקה. ד) שאלות לשון כלליות (נקוד מלים וכיוצא בו) לפי בקשת הועדה לתקנת הלשון שבתל אביב.
4. הועדים המקומיים בירושלים ובתל אביב. הועד המקומי בירושלים נכנס לישיבה משותפת עם הועד האדמיניסטרטיבי, שבה נידונה ונתבררה האפשרות לתקנת מצבו הכלכלי של הועד ע"י מלווה בנקאי. הועד המקומי בתל אביב נכנס לישיבה, שבה נידונה התכנית לפרסומי ועד הלשון.
5. שליחות הפרופ' נ. ה. טורטשינר. הפרופ' נ. ה. טורטשינר שבקר בשליחות האוניברסיטה בפולין ובבלגיה קרא גם הרצאות על שאלות חקר הלשון ועל פעולת ועד הלשון העברית. הוא הצליח לעשות פרסום רב לוועד הלשון וגם לקבל את תמיכתה החמרית של היהדות בארצות אלו.
6. מפעל המונחים החקלאיים. ביזמתו של מר יהושע מנוח, איש דגניה א', הולכים ומתרכזים ברשות ועד הלשון סכומים מיוחדים המוקדשים להכנה ולהוצאה של מלונים קטנים ולוחות מצוריים למונחי החקלאות ומכשיריה וכמו כן למלאכות הקשורות לחקלאות. הכנת החומר מתנהלת מתוך שתוף פעולה עם "השדה". המונחים יפוצו במדה רחבה במשקים וביושוב החקלאי בכלל וכמו כן בחוגי "החלוץ" ובקבוצי-ההכשרה בתפוצות. במפעל זה משתתפים לפי שעה "המשביר המרכזי", בנק הפועלים, "יכין" ומחלקת ההתישבות של הסוכנות היהודית.

7. הועדות המקצועיות:

בירושלים

הועדה לעניני לשון אקטואליים התאספה 4 פעמים, נידונו בה כל שאלות הלשון שהגיעו מן הצבור אל המזכירות המדעית בירושלים בכתב או בעל פה ורוב התשובות שניתנו למעונינים (ראה בסעיף: במזכירות המדעית בירושלים) חוברו על דעת הועדה הזאת.

הועדה לשמות חלקי-הבשר התאספה שתי פעמים וגמרה את עבודתה שנתפרסמה במלון למונחי המטבח.

הועדה למונחי הרדיו התאספה פעם אחת וגמרה את עבודתה, אשר נתפרסמה ב"לשוננו" כרך ט', חוברת א"ב.

הועדה לקביעת כללי-הפסוק התאספה פעם אחת. כל כללי הפסוק שנוסחו על ידי הועדה נידונו בקריאה ראשונה והועדה התחילה לעבור עליהם בקריאה שניה.

הועדה למונחי המתמטיקה התאספה 7 פעמים. בישיבות נידונו המונחים במתימטיקה גבוהה ונערכה לדפוס רשימה כבת 230 מונחים. הרשימה נתפרסמה ב"לשוננו" כרך ט' חוברת ד'.

הועדה למונחי התיאטרון התאספה 4 פעמים ודנה בפרקים: רקוד ובלט, אדמיניסטרציה ובנין, המכילים למעלה מ-70 ערכים.

הועדה למונחי הארכאולוגיה התאספה 4 פעמים ונידונו בה למעלה מ-140 ערכים.

הועדה למונחי הרפואה. בשנת תרצ"ו נוסדה מטעם ועד הלשון ועדה למונחי רפואה (ראה דו"ח הועד ב"לשוננו" כרך ז' חוברת ד' עמ' 412) שהתאספה רק פעמים אחדות והפסיקה את פעולתה לרגל תקופת העוצר הממושכת בשנה ההיא. להצעת ההסתדרות הרפואית העברית נוסדה בירושלים ביוני 1938 ועדה המרכבת מבאי-כח ועד הלשון וההסתדרות הנ"ל, שתפקידה לטפל במונחים הרפואיים השמושיים ביותר ובעניני לשון-הרפואה בכלל.

הועדה הזאת התכנסה במשך תקופת החשבון 3 פעמים ודנה ב-50 מונחים בערך.

על הרכבה של הועדה ופעולתה ראה בחוברת זו עמ' 89.

בתל אביב

הועדה לתקנת הלשון התאספה 25 פעמים והמשיכה כרגיל לטפל במתן תשובה לשאלות הרבות בכתב ובעל פה שבאו למזכירות המדעית בתל

אביב (ראה למטה: במזכירות המדעית בתל אביב) ובסדור החומר בשביל המדור „לשוננו-לעם“.

הועדה לעריכת המהדורה השניה של המלון למונחי התכניקה התאספה 11 פעם, סיימה את הדיון בחומר שלפניה בקריאה ראשונה והמציאה אותו ללשכה המרכזית להעתקה במכפלה לשם משלוח לעיון למוסדות מקצועיים ולמומחים שונים. בינתיים עברה הועדה על שליש החומר גם בקריאה שניה. כמה מונחים שהועדה לא יכלה להכריע בהם הובאו לפני הועד המרכזי בשיבותיו בחודש יוני.

חבר הועדה מר נ. שפרה'ס סדר במשך הקיץ רשימה מיוחדת של מונחים לצרכי מסגרים ונפחים. הכוללת 350 מונחים והיא תתפרסם בצורת מלונים קטנים ולוחות מצוירים. רשימה זו תתפרסם גם בירחון „טכניקה ומדע“.

הועדה למונחי הספנות התאספה 7 פעמים והוסיפה לעבור על רשימת המונחים שבידה. המהנדס מר גלברט, מדרך בבית הספר הימי „זבולון“, השתתף בשיבות הועדה בתור מומחה ובתור בא כח בית הספר הנ"ל. ביזמתו התכוננה הועדה הזאת, והוא שחיבר את רשימת המונחים שלפיה עובדת הועדה. במשך תקופת החשבון עברה הועדה בקריאה שניה על הפרק הראשון של רשימת המונחים (פרטי סירות משוטים) ורשימה זו תמסר בקרוב לפרסום ב„לשוננו“. הועדה סיימה את הדיון ברשימת המונחים שנשאלה עליהם ע"י מר ברלס (ראה דו"ח הועד ב„לשוננו“ כך ט' חוב' א"ב) וכמו כן דנה ברשימה שהומצאה לה מטעם החבל הימי לישראל ואשר נדרשה לו באופן דחוף לשם פעולת הסברה בבתי-הספר.

הועדה למונחי מכוניות התאספה 6 פעמים, המשיכה את עבודתה בהרכבה החדש (ראה דו"ח „לשוננו“ כך ט', חוב' א"ב) ודנה ב-130 מונחים בערך.

הועדה למונחי הזואולוגיה התאספה 4 פעמים וסיימה את עבודתה בעריכת רשימה של זוחלים ודו-חיים המצויים בארץ. ברשימה כלולים 68 שמות של בעלי-חיים והיא נתפרסמה ב„לשוננו“ כך ט' חוב' ג'.

מלבד זה נכלל חלק מהחומר שעובד בועדה זו במלון למונחי המטבח (מלוני ועד הלשון: ט') שיצא לאור באבגוסט 1938, הלא היא רשימת שמות הדגים, שיצאה תחילה בצורת לוח ותוקנה והושלמה לצרכי המלון למונחי המטבח. כמו כן נוספו במלון כמה שמות דגים שלא נתפרסמו בלוח מחוסר תמונות.

כמו כן דנה הועדה ברשימת יונקים ששערותיהם משמשים לתעשית פרוות. הרשימה הומצאה לועדה על ידי אגוד הפרוונים והכילה 9 שמות יונקים וכמה מונחי-עבודה (האחרונים נידונו בועדה לתקנת-הלשון).

עם פרסום רשימת הזוחלים והדו-חיים נסתיימה עבודת-הועדה.

8. במזכירות המדעית:

ירושלים. נוסף על הטיפול בועדות המקצועיות עסק המזכיר יחד עם המומחים למקצועות בעריכת החומר לדפוס שנידון בועדות: למ' בישול, לשמות חלקי הבשר, למ' הרדיו ולמ' המתמטיקה (מלון למ' המטבח, רשימות למ' רדיו ולמ' המתמטיקה, "לשוננו" ט'). משום כך פחת מספר הישיבות וגדל מספר הפגישות עם המומחים.

בתקופת הדו"ח נתקיימו בירושלים 50 אספות, ישיבות ופגישות ו-7 נדחו. רוב הדחיות נגרם ע"י מצב הבטחון והעוצר שהוכרו מפעם לפעם. המזכיר קרא הגהות של "לשוננו" ונענה כרגיל לפונים בשאלות לשון ומונחים. יצאו ב-112 מכתבים בעניינים שונים.

כמעט כל חודש אבגוסט נמצא המזכיר בחופשה. בחודש ספטמבר מילא שבועים את מקום מנהל הלשכה.

תל-אביב. מספר הישיבות והאסיפות שנערכו בתל-אביב, עולה ל-57. המזכיר השתתף כבא כוח הועד בהתיעצות מערכת "טכניקה ומדע" בדבר תוכן הירחון מבחינת החומר המדעי-תכני והלשוני. הוא השתתף בקריאת ההגהות של כל החומר שנתפרסם מטעם הועד וביחוד טיפל בשיפור הפרק "דגים" שבמלון למונחי המטבח על דעת הועדה לזואולוגיה, וערך את רשימת הזוחלים והדו-חיים לדפוס ("לשוננו" ט' חוברת ג').

הוא נענה בכתב ובעל פה ל-86 מעוניינים. כ-50% מן השאלות נגעו בענייני מונחים.

נקבעו קשרים בין המזכירות ובין ועדת המונחים של הסתדרות הרופאים בתל-אביב.

*
* *

דו"ח על פעולת הועד האדמיניסטרטיבי וחוברת "אמוני הלשון העברית" יבוא בחוברת הבאה.

הערת המערכת:

בחוברת הקודמת (כרך ט' עמ' 281) נדפס בטעות שם מחבר המאמר, "מונחים בכלכלה". במקום מ. אשר צ"ל מ. אטר.

8. במזכירות המדעית:

ירושלים. נוסף על הטיפול בועדות המקצועיות עסק המזכיר יחד עם המומחים למקצועות בעריכת החומר לדפוס שנידון בועדות: למ' בישול, לשמות חלקי הבשר, למ' הרדיו ולמ' המתמטיקה (מלון למ' המטבח, רשימות למ' רדיו ולמ' המתמטיקה, "לשוננו" ט'). משום כך פחת מספר הישיבות וגדל מספר הפגישות עם המומחים.

בתקופת הדו"ח נתקיימו בירושלים 50 אספות, ישיבות ופגישות ו-7 נדחו. רוב הדחיות נגרם ע"י מצב הבטחון והעוצר שהוכרו מפעם לפעם. המזכיר קרא הגהות של "לשוננו" ונענה כרגיל לפונים בשאלות לשון ומונחים. יצאו ב-112 מכתבים בעניינים שונים.

כמעט כל חודש אבגוסט נמצא המזכיר בחופשה. בחודש ספטמבר מילא שבועים את מקום מנהל הלשכה.

תל-אביב. מספר הישיבות והאסיפות שנערכו בתל-אביב עולה ל-57. המזכיר השתתף כבא כוח הועד בהתיעצות מערכת "טכניקה ומדע" בדבר תוכן הירחון מבחינת החומר המדעי-תכני והלשוני. הוא השתתף בקריאת ההגהות של כל החומר שנתפרסם מטעם הועד וביחוד טיפל בשיפור הפרק "דגים" שבמלון למונחי המטבח על דעת הועדה לזואולוגיה, וערך את רשימת הזוחלים והדו-חיים לדפוס ("לשוננו" ט' חוברת ג').

הוא נענה בכתב ובעל פה ל-86 מעוניינים. כ-50% מן השאלות נגעו בענייני מונחים.

נקבעו קשרים בין המזכירות ובין ועדת המונחים של הסתדרות הרופאים בתל-אביב.

*
* *

דו"ח על פעולת הועד האדמיניסטרטיבי וחוברת "אמוני הלשון העברית" יבוא בחוברת הבאה.

הערת המערכת:

בחוברת הקודמת (כרך ט' עמ' 281) נדפס בטעות שם מחבר המאמר "מונחים בכלכלה". במקום מ. אשר צ"ל מ. אטר.

לְשׁוֹנֵנוּ

רבעון לשכלול הלשון העברית
בהוצאת ועד הלשון העברית
בארץ ישראל

נערך תרפ"ח-תרצ"ג עלידי ד"ר א. צפרוני ז"ל

העורך:

נ. ה. טורטשינר

כרך י' חוברת ב' - ג'

יוצא לאור בסיוע מוסד ביאליק
שעל יד הסוכנות היהודית לארץ ישראל

ירושלים, תרצ"ט

חקירות בלשון

ג. ה. טורטשינר

מנצפ"ך צופים אמרום

תולדות האותיות מנצפ"ך וחשיבותן לקורות נוסח המקרא.

תולדות הצורות הכפולות לאותיות מנצפ"ך באלף-בית העברי והתפתחות חוקי שימושן לא נחקרו עדיין אפילו בקוהן היסודיים. מה שנאמר לשאלה זו בספרי דקדוק ובמחקרים מיוחדים, מיוסד רובו ככולו על הבנה מוטעית של ידיעות עתיקות, והחומר החדש, שבו היה אפשר להשתמש לבירור הבעיה, נשאר מוזנח עד היום¹. והנה פרק זה של תולדות הכתב העברי הקדום חשוב הוא לא רק לעצמו. תולדות האותיות הכפולות והתפתחות דרכי שימושן, יש בהן כדי לשמש גם מבחן לשאלת קביעתו הסופית של נוסח המקרא המסורתי.

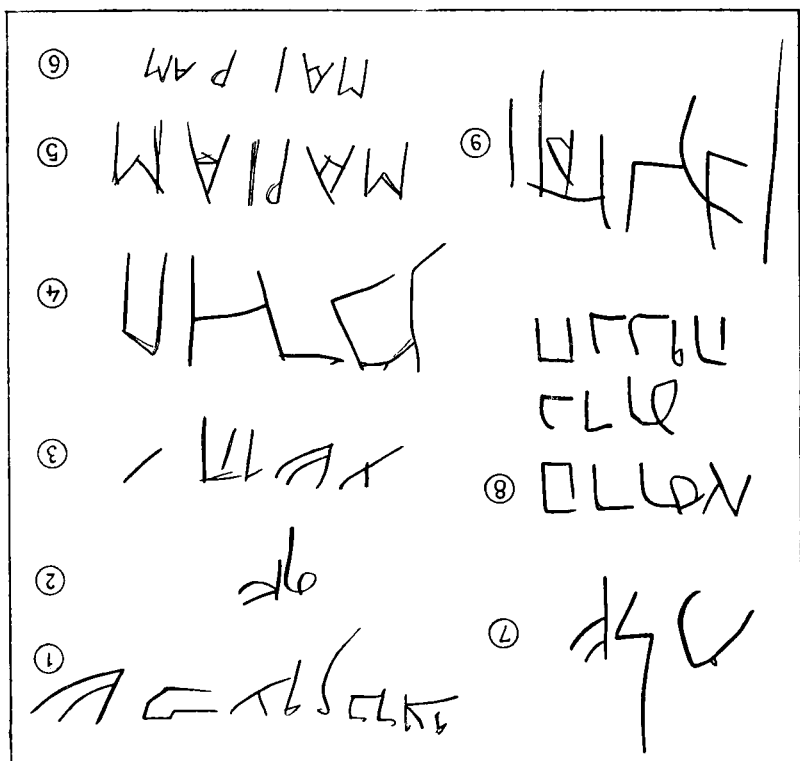
כידוע אין צורות כפולות לאותיות לא בכתב העברי העתיק, כתב רעץ, ולא בכתב הארמי של תקופת הבית הראשון, של זמן הגלות ושל מאות שנים אחרי שיבת הגולים. לעומת זאת מראה הנוסח המסורתי של כתבי הקדש שיטה קבועה, שיטה שאין לה כמעט כל יוצא מן הכלל, של שימוש צורות שונות לחמש האותיות מנצפ"ך כפי עמדתן במלה. והנה הבדל זה של כפילות האותיות לעומת אחדותן הקודמת אין בו משום העתקת אותיות קדומות לצורות אחרות לבד, אלא שינוי עניני בו לגבי הנוסח הקודם, אשר בו לא נמצאו צורות כפולות כאלה. ונדמה לך שאותם האנשים, שהחליפו אות קדומה אחת פעם בצורה זו ופעם בצורה אחרת, לא יכלו לעשות זאת אלא לפני קביעה סופית של נוסח מחייב אחד;

¹ גם מאמרו החשוב של ו. פ. אולברייט על הפירוט נש ב. Journ. of Bibl. Lit. שנת 1937 עמ' 148—176, הן בכמה פרטים של צורות האותיות. אינו רואה את הבעיה המיוחדת של מנצפ"ך הכפולות.

כי אחרי קביעת הנוסח הסופי הזה לא העז עוד שום אדם לשנות את הכתיב במקרים הבוודיים שבהם נוטה הנוסח שלנו מן החוקים הקבועים של מנצפ"ך: בישעיהו ט' ו': לסרבה במ"ם סופית סתומה באמצע תיבה; בנחמיה ב', י"ג: אשר המ פרוצים ב"מ"ם פתוחה בסוף תיבה. אמנם אפשר לדמות שגם אחרי קביעת הנוסח השתנו צורות האותיות בפני עצמן עד שהגיעו לאופין ה"מרובע". אבל הבחנה עניינית, הקובעת צורות שונות במקום אות אחת שוה בכל המקומות, היא לא יכלה להעשות לכאורה אלא לפני קביעת נוסח סופי. ועל כן נראה לך שיש כאן משום נתינת מועד אשר רק אחריו נקבע הנוסח הזה. המחקר הבא יש בו כדי להראות, שגם ניסוח זה של השאלה שלפנינו טעון הוא שינוי עיקרי, בטרם נוכל להגיע לידי מסקנות ברורות.

מתי אפוא הותקנו צורות כפולות אלו לחמש האותיות מנצפ"ך? אם נשאל את המסורת התלמודית, כי אז עלינו לקבוע ראשונה שמסורת זו עצמה איננה אחידה וגם לא הובנה על ידי האחרונים אלא הבנה מוטעית. רגילים להזכיר את המאמר החוזר במקורות התלמודיים: "מנצפ"ך צופים אמרום". ומבינים זאת, כאילו המציאו והתקינו "הצופים" את הצורות הכפולות; והצופים עצמם, בהם רואים את נביאי ישראל או את הסופרים בימי עזרא. וכך קושרים את הצורות הכפולות האלה אל "שינוי-הכתב" או "החלפת-הכתב" בימי עזרא, ואת שני התיקונים האלה יחד קובעים אפוא בדורות הראשונים אחרי שיבת גולי בבל. אבל ראשית לא היה שינוי-כתב כזה בימי עזרא אלא כפי אחת הדעות האגדיות המובעות בספרות התלמודית על יחסם של שני סוגי הכתב השונים, העברי והאשורי². אמנם תנאים אחדים אומרים: "ברעץ ניתנה תורה", והם סומכים דעה זו על הדרוש של המלה "(כתב) הנשתון" שכאילו פירושה: כתב שנשתנה — ואין צורך לומר שהמלה "נשתון" מלה פרסית היא ולא עברית, וגם במקומה במקרא (עזרא ד, ז; ז, י"א) אין היא משמשת ביחס לתורה אלא ככינוי למכתב המלך הפרסי ארתחשטא. זאת היא דעה אגדית אחת; אבל אחרים אומרים: "באשורית ניתנה תורה", וגם הם סומכים את דעתם על דרוש. מתוך הביטוי "ווי העמודים" (שמות כ"ז, י') לומדים הם, שגם צורת הווים הכתובים היתה תמיד כעמודים כמו בכתב שלנו; וכשם שהווים לא השתנו, כך לא השתנו לפי דעה זו, שהיא הרווחת בספרות התלמודית, צורות האותיות בכלל. ומלבד כל זה אין כל קשר לידיעות התלמודיות על צורתן הכפולה של מנצפ"ך אל הדעה על שינוי-הכתב.

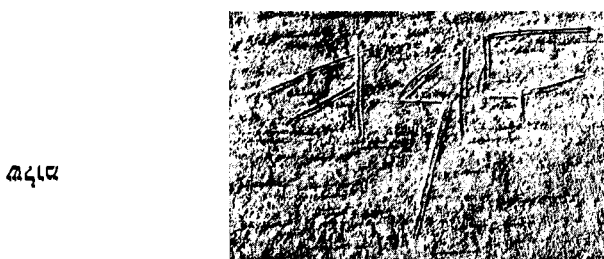
² השוה לדברים אלו את דברי מאמרי "אלף-בית" באנציקלופדיה אשכול הגרמנית והעברית. אמנם בכל הנוגע לאותיות הכפולות טעונים הדברים תיקון כפי מסקנות המאמר הזה.



8



7



9



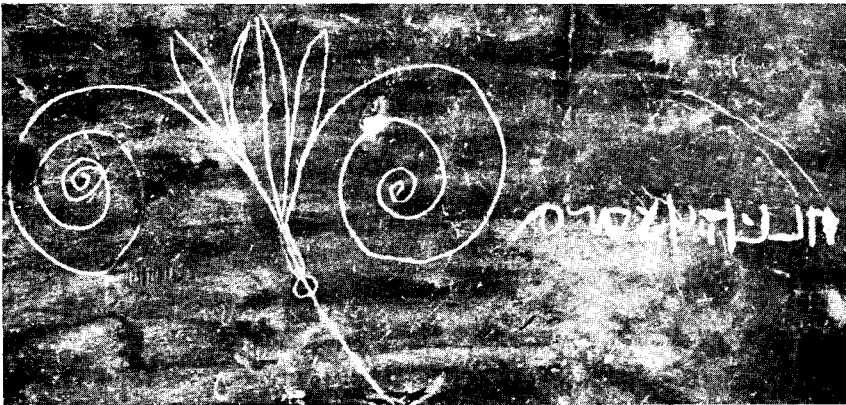
5

2



לכה התית
סמי עזיה
מלך יהודה
ולא לספתח

3



חנניה
בן
עמרם

4



יהודה
בן
עמרם

ואין ידיעות אלו אומרות מה שחושבים למצוא בהן. דבר זה ברור גם מתוך דברי התלמוד הבבלי. בבבלי שבת ק"ג ע"ב (למטה) מדבר ר' יהודה על הבדל המ"ם הפתוחה והסתומה, אחר־כך מובאת ההלכה שצריך להבחין בין אותיות דומות בכתב וגם בין שתי צורות של אותה האות. ובהמשך השקלא והטריא נאמר: "מנצפ"ך צופים אמרום. ותיסברא? הא כתיב אלה המצות, שאין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה? אלא: מיהוה הואי, מידע לא הוה ידעין, הי באמצע תיבה הי בסוף תיבה, ואתו צופים תקנינהו. ואכתי: אלה המצות, שאין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה? אלא: שכחום וחזרו ויסדום". ובאופן דומה לכך מסופרים הדברים בבבלי מגילה ב' ע"ב³.

רואים אנו שאין במסורת שלפני התלמוד הבבלי אלא המאמר עצמו: מנצפ"ך צופים אמרום, מאמר המיוסד לכאורה בעיקר על דרוש האותיות מנצפ"ך = מן צפך⁴. אבל לפי דעת התלמוד הבבלי אסור להבין מאמר זה פשוטו כמשמעו. הצופים — לפי זה כנראה נביאי ישראל — לא יכלו להמציא את האותיות הכפולות או לקבוע את שימושן, הרי גם צורות האותיות וגם דרכי שימושן קדומות הן, הלכה למשה מסיני. לא, הצופים החזירו רק את השימוש הישן אחרי שנשכח.

השקפה שונה לכאורה מאד מזו ניתנת בתלמוד הירושלמי. שם נאמר בהמשך השקלא וטריא על הכתב העברי בכלל במגילה פרק א' הלכה ט', ע"א, ע"ד: "משם ר' מתיה בן חרש אמרו: מנצפ"ך הלכה למשה מסיני. מהו מנצפ"ך? ר' ירמיה בשם ר' שמואל בר' יצחק: מה שהתקינו לך הצופים. מאן אינון אילין צופין? מעשה ביום סגריר שלא נכנסו חכמים לבית הועד ונכנסו התינוקות, אמרין: איתון נעביד בית וועדה דלא יבטל. אמרין: מהו דין דכתיב מ"ם מ"ם נון נון? צד"י צד"י פ"ה פ"ה כ"ף כ"ף? ממאמר למאמר מנאמן לנאמן מצדיק לצדיק מפה לפה מכף ידו של הקב"ה לכף ידו של משה. וסיימו אותן חכמים ועמדו כולן בני אדם גדולים. אמרין ר' ליעזר ור' יהושע הוון מינהון". ודומים לכך הדברים למשל בבראשית רבה א' ט"ו⁵.

³ ואמר ר' ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא: מנצפ"ך צופים אמרום, ותיסברא? והכתיב אלא המצות, שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה? ועוד האמר רב חסדא: מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין? אין, מהוה הוה, ולא הוה ידעי הי באמצע תיבה והי בסוף תיבה, ואתו צופים ותקינו: פתוחין באמצע תיבה וסתומין בסוף תיבה. סוף סוף: אלה המצות שאין נביא עתיד לחדש דבר מעתה? אלא שכחום וחזרו ויסדום.

⁴ ראה להלן.

⁵ א"ר סימון בשם ריב"ל: מנצפ"ך צופים אמרום הלכה למשה מסיני, רבי ירמיה בשם

גם כאן אין כל שאלה בנוגע ל מ ק ו ר האותיות הכפולות. כפילות צורתן היא גם לפי הירושלמי כמו לפי הבבלי: הלכה למשה מסיני. וגם הירושלמי יודע את הדרוש הישן "מנצפ"ך — מן צפך". הוא מביא אותו בניסוח אחר: לא "מנצפ"ך צופים אמרו" אלא "מהו מנצפ"ך? מה שהתקינו לך הצופים". כנראה אין הצופים לפי המסופר נביאים (ואולם ראה בסוף המאמר) אלא התינוקות של בית רבן בתחילת המאה השניה אחרי הספירה. ותינוקות אלו לא התקינו באמת את האותיות ואת שימושן, אלא הם דרשו אותן בדרוש נאה: ממאמר למאמר וכו'.

על פי זה אין בספרות התלמודית כל ידיעה על התהוות האותיות הכפולות, אלא אך ורק על החזרתן או על ביאור כוונתן בדרוש. וכפי שיתברר מתוך מסקנות מחקר זה, יש יסוד היסטורי חשוב בידיעות אלו.

ומתי ואיך נולדו באמת צורות מנצפ"ך הכפולות?

כבר נזכר שאין הבדל של אותיות אמצעיות וסופיות לא בכתב העברי העתיק עד לתולדותיו האחרונות, לא בהתחדשותו על מטבעות החשמונאים ולא בכתב השומרונים עד ימינו, וגם לא בכתב הארמי — שתולדתו הכתב האשורי —, לא בכתובות מאשור מלפני הגלות ולא בכל הכתובות ותעודות הפפירוס מארץ ישראל, מבבל, ערב ומצרים במאות הראשונות אחרי הגלות. עד תקופת החשמונאים בכלל אין צורות כפולות של אותיות מנצפ"ך ידועות משום מקום.

וכשם שבכלל טעות היא לחשוב, שהיהודים דוקא מתוך נמוקים פנימיים החליפו את הכתב העברי הקדום בכתב האשורי, כך טעות היא לבקש גם את התהוות הצורות הכפולות לאותיות מנצפ"ך על אדמת ישראל לבד.

הכתב הארמי, שאותו קיבלו היהודים ראשונה על יד הכתב העברי הקדום ככתב־משנה, ושאותו אנו מוצאים בשימוש אצלם ראשונה בתוך תעודות

רבי הייא בר אבא אמר מה שהתקינו הצופים. מעשה היה ביום סגריר ולא נכנסו חכמים לבית הועד. והיו שם תינוקות. ואמרו בואו ונעשה בית הועד. אמרו מה טעם כתיב מ"ם מ"ם. נו"ן נו"ן. צד"י צד"י. פ"א פ"א. כ"ף כ"ף. אלא ממאמר למאמר. ומנאמן לנאמן. ומצדיק לצדיק. מפה לפה. מכף לכף. ממאמר למאמר. ממאמר של הקב"ה למאמר של משה. מנאמן לנאמן. מהקב"ה שנקרא אל מלך נאמן למשה שנקרא נאמן. דכתיב (במדבר יב) בכל ביתי נאמן הוא. מצדיק לצדיק. מהקב"ה שנקרא צדיק דכתיב (תהלים קמה) צדיק ה' בכל דרכיו. למשה שנקרא צדיק דכתיב (דברים לג) צדקת ה' עשה. מפה אל פה. מפיו של הקב"ה לפיו של משה. מכף לכף. מכף ידו של הקב"ה לכף ידו של משה. וסיימו אותו. ועמדו חכמים גדולים בישראל. וי"א ר' אלעזר ור' יהושע ור' עקיבא היו. וקראו עליהן (משלי כ) גם במעללי יתנכר נער וגו'.

הפפירוס של יב (אלפנטינה) במצרים העליונה, הוא הכתב המלכותי הארמי, שהתפתח במלכות בבל, ואחריה במלכות פרס, בשביל הלשון המלכותית הבין-לאומית הארמית, אחרי שלשון ארמית זו זכתה לתפקיד רשמי כלשון מתווכת בכל המזרח הקרוב על יד הלשון הבבלית והפרסית⁶. בכל ממשלתם של הבבליים והפרסיים, מהודו ועד כוש, שלטה לשון זו וכתבה אתה. והיהודים קיבלו כתב זה לא בצורה אחת, אלא למדו אותו בכל תקופה ותקופה כפי התפתחות הכתב הכללית. הם כותבים בצורות האותיות שנהגו במצרים ובארם-נהרים במאות השנים לפני הגלות ואחריה, וכך הם מגיעים במשך הזמן עד צורות הכתב המרובע, אחרי שהכתב הארמי המלכותי עצמו הגיע לאט לאט לצורות כתב כאלה. די להשוות למשל את לוח האותיות של הכתב הנבטאי בספר הדקדוק של האפיגרפיקה התדמורית של י. קנטינו (Cantineau) כדי להכיר, שלמשל הכתב התדמורי של המאות הראשונות אחרי הספירה הוא כמעט ממש הכתב האשורי-עברי של אותה תקופה, והשוה למשל את לוח הכתב III במאמר אלף-בית באנציקלופדיה של הוצאת אשכול.

באותה תקופה יש מועד, שעלינו לקבוע אותו, אשר בו נפרד הכתב העברי מן הענף הכולל של הכתב הארמי, ורק מני אז נולד כתב עברי מרובע מיוחד, ההולך עם התנ"ך העברי ועם העם היהודי בדרכיו המיוחדות. ואשר ביחוד לצורתן הכפולה של האותיות מנצפ"ך, לא נולדו גם צורות אלו ראשונה על קרקע הכתב העברי לבד. אין המצב בכתב העברי, המראה צורות כפולות כאלו רק לחמש אותיות, אלא דרגה בתוך ההתפתחות. התפתחות זו הרחיקה לכת בענפים אחרים של הארמית, ורק בעברית נשארה ועמדה בדרגה זו. כך, למשל, מראה הסורית צורות כפולות גם לכמה אותיות נוספות מלבד מנצפ"ך. והערבית, אשר הכתב שלה גם הוא מתולדות הכתב הארמי הוא, הרחיבה התפתחות זו כמעט על כל אותיות האלף-בית. וכפי שנראה להלן, היו גם בעברית בזמנים ידועים צורות כפולות נוספות מלבד חמשת המנצפ"ך.

והנה עלינו לקבוע את המועד אשר בו הגיעה התפתחות זו עד לידי אותו המצב השמור מכאן ואילך בעברית: של חמש הצורות הכפולות האלה.

על פי דברי המדקדים האחרונים מראה כבר הפפירוס נש — אותה העתקה של עשרת הדברות והשמע שנמצאה בשנת 1902 ושהיא כתב היד המקראי הקדום ביותר שבידינו — את המצב הזה במלואו, לכל פרטיו ודקדוקיו. אבל, ראשית, אין בעדות זו עדות על הזמן שקדם לכתובת הפפירוס הזה, ושנית, אין גם זמנו של הפפירוס עצמו ידוע בבירור; ולא עוד, אלא שנראה להלן, שאין

⁶ השוה את חוברתי "מלים שאולות בלשוננו", פרק V ("לשוננו" כרך ח', עמ' 265—269).

התפתחות האותיות מ"ם וסמ"ך.

הקדומה, נולדה על ידי תוספת הקו המקשר ראשונה הצורה האמצעית הפתוחה ורק אחר כך מתוך צורה פתוחה זו, כדרגה אחרונה לה, הצורה הסתומה. וגם להתפתחות זו דוגמה אחרת באלף-בית העברי. גם הסמ"ך הסתומה שלנו נולדה באותה הדרך. צורת הסמ"ך הקדומה גם היא ארוכה ופשוטה היא. מתוכה נולדת בתקופת הפפירוסים צורה פתוחה של הסמ"ך, שסופה להסתם ולהיות לסמ"ך הסתומה על גבי הגלוסקמאות.

ושבו עלינו לזכור שגם התפתחותה של המ"ם הסתומה על יד המ"ם הפתוחה לא חלה על קרקע ישראל לחוד, אלא בתוך ההתפתחות הכללית של הכתב הארמי.⁷ אבל בתחום הארמית הכללית, אשר שם התפתחה ראשונה הצורה הסופית כדרגה אחרונה של המ"ם הפתוחה הקשורה לשמאול, מוליכה התפתחות זו הלאה, ולאט לאט משתלטת הצורה הסתומה האחרונה של המ"ם על הצורה הקודמת לה, עד שהיא נשארת לבדה, והמ"ם סתומה תמיד, כשם שהסמ"ך תמיד סתומה. בסורית היעקובית, למשל, ובענף הכתב הערבי, שנולד מתוך הארמי, המ"ם תמיד סתומה. הצורה האמצעית בסורית ובערבית קשורה לשמאול על ידי קו מקשר חדש, המוליך הלאה מן הלולאה הגמורה; ובסוף המלה נוסף אל העיגול השלם קו נטוי למטה, וכך נוצרת צורה סופית חדשה, ממש כמו שבכתב הרהוט המודרני שלנו נוסף קו כזה למ"ם הסתומה בסוף התיבה. ובהמשך נראה: שגם בעברית נולדה בתקופת הגלוסקמאות צורה סופית ואמצעית כזאת, בתוספת קו מסיים. אבל בכתב המרובע הרגיל שלנו נשמרו שתי הצורות האלה, הפתוחה והסתומה, זו על יד זו. וראה לזה להלן.

אין אפוא המ"ם הסופית שלנו אלא נוסח אחרון של המ"ם האמצעית הפתוחה. ומשום שכך הדבר, אפשר להניח מראש שלא בבת אחת הגיעה ההתפתחות לשימוש זה הנהוג אצלנו כצורה סופית לבד.

ובאמת כך הדבר. מתוך התהוות זו של מ"ם הסופית כצורה אמצעית בעיקרה, מתבררת לנו העובדה, שבניגוד לשימוש הקבוע לאין יוצא מן הכלל של האותיות נצפ"ך הארוכות, הסופיות ממש, בסוף התיבה לבד, מופיעה בתנ"ך ובמקומות אחרים המ"ם הסופית גם באמצע המלה, ולעומתה גם המ"ם האמצעית בסוף התיבה.

⁷ אין אני נוגע כאן בפרטי ההתפתחות הלא-יהודית. והשווה את דברי ס. א. קוק בשנת 1903. XXV Proc. Bibl. Arch. עמ' 52: All that can be said is that the Nabataean, Palmyrene, Hebrew and Syriac are closely related sister alphabets, derived from Aramaic forms current in Asia Minor, Syria and Mesopotamia in the IVth – IInd cent. B. C. Had we Aramaic inscr. from Palestine of that period, we should doubtless be able to determine the relationship and development of the several forms more clearly.

השימוש הראשון של מ"ם סופית באמצע תיבה נמצא כידוע גם בתוך נוסח המקרא המסורתי שלנו בישעיהו ט' ו' אשר שם כתובה המלה "לסרבה" במ"ם סופית באמצע. וכן נמצאת גם מ"ם פתוחה בסוף המלה בכתוב המלה "המ" נחמיה ב' י"ג. והנה לפני ארבעים שנה פירסם אברהם אפשטיין בספר היובל לכולוזון עמ' 49 וכו' מתוך בראשית רבתי לבראשית מה, ח', על יסוד שלושה כתבי יד פרק מעניין על שינויי נוסחאות לתורה, שנמצאו בספרו של רבי מאיר הנזכר גם בתלמודים, ובתוך ספר התורה שבכנישתא דסוירוס ברומי. כותרת הדברים היא: "בספרו של ר' מאיר כתוב וישני לאב שנאמר ישה ברעהו (דברים ט"ו, כ) דין היא מן מליא דכתיבן באורייתא דנפקת מירושלם בשבותא וסלקת לרומי והות גניוא בכנישתא דסוירוס", או על פי יתר כתבי היד: "אילין פסוקיא די כתיבין בספר אורייתא ברומה והות גנוזה וסתומה בכנישתא דסוירוס בשנוי אותיות ותיבות".

והנה בין השינויים המובאים שם לגבי נוסח התורה שלנו מתוך ספר תורה עתיק זה מלפני חורבן הכית נזכרים גם הדברים הבאים ⁸:

הנה נא זקנתי לא ידעתי יום מותי (במקום: יום מותי) בראשית כ"ו, ב'.

ויקומו וירדו מצרימה (במקום: מצרים) בראשית מ"ג, ט"ו.

ואקברה שמ בדרך (במקום: שם) בראשית מ"ה, ז'.

ואלה שמות הבאים מצרים (במקום: מצרימה) בראשית מ"ו, ה'.

ולקח הכהן מדם (במקום: מדם) ויקרא ד', ל"ד.

ולא אביתם לעלות (במקום: אביתם) דברים א', כ"ו.

וירשו גם המ את הארץ (במקום: הם) דברים ג', כ'.

אבל אותו הדבר נכון הוא גם לגבי הפפירוס נש. גם העתקה ראשונה זו שבידינו של טכסט תנכ"י, המראה לגבי נצפ"ך את כל הדיוק של הנוסח המסורתי, נצפ"כ באמצע, וְנָפַךְ בסוף, מראה בנוגע למ"ם אותו מצב מיוחד כמו מגילת סוירוס; בדוגמאות "להמ" שורה ד', "ימימ" שורה י"ג, "החקמי" שורה כ"ב, כתובה מ"ם פתוחה גם בסוף המלה, ממש כמו במגילת סוירוס; ובמקומות אחרים לפנינו צורת ביניים בין הפתוחה לסתומה ⁹. השוה את הצילום מספר 1 ואת ההעתקה הרצופה לו ¹⁰.

⁸ במאמרו החשוב מכמה צדדים אחרים בירחון MGWJ בשנת 1899, לא עמד אברהם אפשטיין על נקודה זו וטעה גם בפירוש מקומות אחדים.

⁹ קוק במאמרו הנזכר על פפירוס זה כותב עמ' 51: "The final form is not always closed" (הצורה הסופית איננה תמיד סתומה).

¹⁰ על כל הצילומים והציורים המצורפים למאמר זה חייב אני תודה למכון הארכיאולוגי של האוניברסיטה העברית בירושלים ולאדיבות מנהלה, חברי פרופ' א. ל. סוקניק.

[illegible]

פפירוס נש (העתקה)

(לציור מס' 1).

- 1 (אנכי י)הוה אלהיך אשר (הוצא)תיך מארץ מ(צרים מבית עבדים לוא)
- 2 (יהיה לך) אלהים אחרים ע(ל פ)ני לוא תעשה (לך פסל כל)
- 3 (תמונה) אשר בשמים ממעל ואשר בארץ (מתחת)
- 4 (ואשר במי)ם מתחת לארץ לוא תשתחוה להם (ולא תעבדם)
- 5 (כי) אנכי יהוה אלהיך אל קנא פק(ד עון אבות)
- 6 (על בני)ם על שלשים ועל רבעים לשנאי (ועשה חסד)
- 7 (לאלפים) לאהבי ולשמרי מצותי לוא ת(שא את שם)
- 8 (יהוה א)להיך לשוא כי לוא ינקה יהוה (את אשר)
- 9 (ישא את שם)ה לשוא זכור את יום השבת ל(קדשה)
- 10 (ששת ימי)ם תעבוד ועשית כל מלאכתך וביום (השביעי)
- 11 (שבת ליהוה) אלהיך לוא תעשה בה כל מלאכה (אתה ובנך)
- 12 (ובתך ו)עבדך ואמתך שורך וחמרך וכל ב(המתך)
- 13 (וגרך אשר בשעריך כי ששת ימי)ם עשה י(הוה)
- 14 (את השמי)ם ואת הארץ את הים ואת כל א(שר בם)
- 15 וינח (ביום) השביעי על כן ברך יהוה את (היום)
- 16 השביעי ויקדשו כבוד את אביך את אמך (למען)
- 17 ייטב לך ולמען יאריכון ימך על האדמה (אשר)
- 18 יהוה אלהיך נתן לך לוא תנאף לוא תרצח לוא
- 19 (תג)נב לוא (תע)נה ברעך עד שוא לוא תמוד (את ?)
- 20 (אשת רעך ול)וא תחמוד את ב(י)ת רעך שד(הו)
- 21 (ועבדו ואמתו ו)שורו וחמרו וכל אשר לרעך
- 22 (? ואלה החק)ים והמשפטים אשר צוה משה את (בני ?)
- 23 (?) (ישראל) במדבר בצאתם מארץ מצרים שמ(ע)
- 24 (ישראל) יהוה אלהינו יהוה אחד הוא וא(הבת)
- 25 (את יהוה א)ל(היך בכ)ל ל(בכך וגו').

עובדה זו, שבתוך כתב יד עתיק זה מירושלים וכמו כן בפפירוס נש משמשת מ"ם פתוחה אמצעית גם במקום המ"ם הסתומה בסוף התיבות, ושעל פי שימוש זה של מ"ם אמצעית בסוף נכתב גם "מצרימה" במקום "מצרים", מקבלת ביאור נוסף על ידי שני מאמרים המובאים בתלמוד הירושלמי בהמשך ישר ליוכח הנזכר למעלה על האותיות מנצפ"ך. שם נאמר:

"ר' ירמיה בשם ר' חייה בר בא ור' סימון תריהון אמרין: תורת הראשונים לא היה לא ה"א שלהם ולא מ"ם שלהם סתום.

ר' סימון ור' שמואל בר נחמן תריהון אמרין: אנשי ירושלים היו כותבין ירושלים ירושלימה ולא היו מקפידין"¹¹.

המאמר השני, שנראה כסתום עד כה, מחזק כעת על ידי ההקבלה "מצרים-מצרימה" במגילת סוירוס, ומקבל את ביאורו כתוצאה מן הכתיב "מצרימ, ירושלימ" במ"ם פתוחה במקום הסתומה בסוף המלה¹². וגם המאמר הראשון, המקביל לו ממש, גם הוא אינו מדבר על התורה הראשונה שאותה קיבל משה בסני, אלא על תורת התנאים "הראשונים" לפני חורבן הבית, אשר מגילת סוירוס היא דוגמה אחרונה לה. הרי גם במקומות אחרים מדובר על "משנת ראשונים" או "ספרי ראשונים" בהוראת "מורים ראשונים, דורות ראשונים" מלפני החורבן. בספרי תורה אלו לא היתה עדיין מ"ם סתומה, כי אם המ"ם הפתוחה, אשר מתוכה התפתחה אחר-כך צורת המ"ם הסתומה. — לצורת הה"א הסתומה ראה להלן.

וידועות אלו על חילוף שתי הצורות האלה של המ"ם בספרים מלפני חורבן הבית מתאשרות על ידי העובדות המופיעות בכתובות על גבי הגלוסקמאות של תקופה זו. הכתובות הרבות האלה על גבי תיבות העצמות מארץ ישראל מזמן

¹¹ לשני המאמרים האלה מוסיף התלמוד הירושלמי הערות בארמית. למאמר הראשון: "הא סמך סתום", למאמר השני: "ודכותה צפון צפונה תימן תימנה". שתי ההוספות האלה אינן מגוף המאמרים העבריים הישנים, כפי שלשונן הארמית מעידה עליהן. הן מביעות דעות מאוחרות או פירוש מאוחר, ובאמת אינן מתאימות למציאות. אין לנו עדות על "צפונה, תימנה" במקום "צפון, תימן"; ויש לנו עדות שהסמ"ך שקדם לראשונים היה פתוח ולא סתום. את הקשר שבין הכתיב "ירושלימה" (במקום "ירושלים") ובין שימוש המ"ם הפתוחה במקום הסתומה ראה בעיקר בצדק בעל קרבן-העדה בפירוש הירושלמי, אלא שהוא חושב בטעות שצריך לגרוס ממש "ירושלימ" ולא "ירושלימה" במאמר הירושלמי. ספר התורה דסוירוס מוכיח שמתוך הכתיב "מצרימ, ירושלימ" באו ממש לידי כך לכתוב גם "מצרימה, ירושלימה". ועל ידי כך מתבטלים פירושים אחרים שניתנו למאמרים אלו על ידי קדמונים ואחרונים.

¹² השוה גם את הבדל הכתיב והקרי בשמואל ב, כא, ט: כתיב "והם המתו" קרי "והמה המתו", ושם פסוק י"ב כתיב: "תלום שם הפלשתים", קרי: "תלאום שמה פלשתים".

זה — של המאה לפני הספירה ושל המאה אחריה — מראות אותן התנודות בשימוש שתי הצורות של המ"ם, כפי שנמסרו לנו בנוסח ספר סוירוס בן אותו הזמן. בעוד שבכתובות שבבתי הכנסיות מן המאה השלישית מ"ם אמצעית ומ"ם סופית מסודרות הן על פי הכללים הנוהגים אצלנו, משמשות הן בגלוסקמאות הישנות בניגוד לחוק.

נשוה למשל את כתובת הגלוסקמה על עצמות המלך עוזיהו, שאותה פרסם א. ל. סוקניק בתרביץ, כרך ג' עמ' 288 וכו'¹³. הנה בכתובת זו כתובה המלה "מלך" "לנכון" במ"ם פתוחה בראשית התיבה, אבל בשתי המלים "טסי" וגם "למפתח" כתובה פעמים מ"ם סתומה בתוך המלה.

ולא עוד: באביב תרפ"ד נתקלו הפועלים בחפירת היסוד לבנינים בשביל האוניברסיטה בהר הצופים בירושלים, במערת קברים, וגילוי מערה זו נמסר לא. ל. סוקניק, א. ילין, וא. רייפברג. את הכתובות שעל גבי הגלוסקמאות שנמצאו שם פרסם א. ל. סוקניק בקובץ השני של החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה עמ. 74 — 80. והנה שם השמות "חנניה בן עסרם"¹⁴ וגם "יהודה בן עסרם"¹⁵. בשני המקרים האלה ניתנת לא רק כמ"ם סופית אלא גם כמ"ם אמצעית צורת מ"ם עגולה וסתומה. המ"ם שבסוף המלים גם היא אותו העיגול הסתום, אלא שעוד קו נטוי למטה נוסף להם, ממש כמו בסורית, ערבית וכמה דורות אחר-כך בכתב הרהוט שלנו. אבל גם המ"ם הסתומה האמצעית שבכתובת השניה "יהודה בן עסרם" בשם "עסרם", גם היא בעלת קו נוסף כזה. וכן נוסף קו כזה גם במ"ם האמצעית שבכתב הסורי הרגיל ובכתב הערבי. על דבר הה"א במלה "יהודה" של הכתובת הזאת ראה להלן.

העיקר: בשתי הכתובות משמשת מ"ם סתומה, בקו נוסף ובלעדיו, בין בסוף המלה ובין באמצעיתה.

אותה המ"ם העגולה והסתומה מופיעה, כמו שהראה סוקניק בקרית ספר כרך י"ב עמ. 476 בתוך בקורת על ספרו של דירינגר על כתובות ארץ-ישראל העבריות, גם בכתובת שעל גבי גלוסקמה שנמצאה על ידי מקליסטר בשנת 1906 בגזר. בתוך השם שמע, שאותו עלינו להשלים עם סוקניק לשם שמע[ון], ראה מקליסטר את המ"ם הסתומה והעגולה בטעות כאות ע בכתב העברי העתיק וחשב על כן על תערובת מוזרה של כתב רעץ ואשורי יחד¹⁶.

וגם בתחילת המלה נמצאת המ"ם הסופית הסתומה למשל בתוך השם "סתייה" בכתובת על גלוסקמה שאותה משה סוקניק בתרביץ שם, ושם גם צילום הכתובת.

¹⁴ השוה את הצילום מס' 3.

¹³ השוה את הצילום מס' 2.

¹⁶ השוה את הצילום מס' 5.

¹⁵ השוה את הצילום מס' 4.

לעומת זאת נמצאת מ"ם אמצעית פתוחה גם בסוף המלה, ממש כמו במגילת סוירוס, למשל בשם שלום (הוא שם אשה, שנעתק ביונית Salome) על גבי כתובת הגלוסקמה מספר 10, שפורסמה על ידי חברי פרופ' ל. א. מאיר בבולטין מס' 175 של בית הספר הארכיאולוגי הבריטי בירושלים 1924, בעוד שאותו שם נכתב במס. 13 במ"ם סופית. כמו כן מראה גם כתובת הגבול מגזר "תחמ גזר" (הוא: תחום גזר) מ"ם אמצעית בסוף המלה¹⁸.

ושימוש שונה זה של מ"ם פתוחה ומ"ם סתומה נמצא אפילו בכתובות שנתגלו יחד במקום אחד. בספר היובל לש. קרויס (ירושלים תרצ"ז) עמ' 87—93 פרסם א. ל. סוקניק כתובות שונות שנמצאו ב"מערות קברים יהודית במורד הצפוני של נחל קדרון סמוך לכפר השלוח", והנה בתוכן "שמעון בר יני" במ"ם אמצעית כחוק, אבל "שלמ" במ"ם אמצעית בסוף, ולעומת זאת "סרתא ברת חנניה" במ"ם סתומה בתחילת המלה¹⁹. אמנם מתוך עובדות שונות "אפשר היה לראות. . . שזמן רב השתמשו במערה זו" (סוקניק שם עמ' 89), ואין כל הכתובות בנות זמן אחד.

באופן ברור ניכר מתוך כל המקורות האלה בני התקופה הארוכה שמן מלכות החשמונאים עד חורבן ירושלים ומלחמת בר-כוכבא, בהשוואה עם התפתחות הכתב בארמית הכללית, שאין להתפתחותן של צורות המ"ם כל קשר עם כפילות הצורות של נצפ"ך. אמנם, כמו אצל נצפ"ך כך נולדה גם במ"ם הצורה האמצעית מתוך הצורה הארוכה הקדומה על ידי תוספת קו מקשר לצד שמאול. אבל בעוד שאצל ארבע האותיות נצפ"ך נשארה הצורה הפשוטה כצורה סופית, אבדה לנו צורה פשוטה זו של המ"ם לגמרי, וכל ההתפתחות הבאה יוצאת מתוך המ"ם האמצעית לבד. שלוש צורות שונות מופיעות כאן, המיצגות במקורן שלוש דרגות של התפתחות²⁰: המ"ם האמצעית הפתוחה, המ"ם האמצעית הסתומה, שהיא היום צורה סופית לבד, וגם צורה שלישית, שהיא השלטת גם בסורית ובערבית, היא הצורה המוסיפה למ"ם האמצעית הסתומה עוד קו נטוי למטה.

והמ"ם לא היתה האות היחידה שבשבילה שימשו בתקופה שלפני קביעת המסורת צורות שונות זו על יד זו. כך למשל מופיעה האות תי"ו על גבי הגלוסקמאות ואפילו בפפירוס נש בצורה כפולה. ממש בהקבלה למ"ם הפתוחה והסתומה מופיעה כאן גם תי"ו פתוחה וסתומה, כלומר תי"ו-לולאה, ואותן הצורות של התי"ו בשינויים קלים מופיעים גם בכתב הסורי, עם הלולאה

18 השוה את הציור מס' 7.

20 ראה לזאת להלן.

17 השוה את הציור מס' 6.

19 השוה את הציור מס' 8.

ובלעדיה. בפפירוס נש משמשות שתי הצורות של התי"ו, הפתוחה והסתומה, ללא הבדל, גם בתוך המלה וגם בסופה, ממש כמו שגם מ"ם סתומה ופתוחה משמשות בפפירוס זה ועל הגלוסקמאות ללא הבדל מצבן במלה. וכן נמצאת באותו פפירוס גם אל"ף סתומה, אל"ף של לולאה על יד האל"ף הפתוחה הרגילה²¹.

א סתומה ככ"ל: ח סתומה: ה סתומה: ו

א סתומה ככ"ל: ז סתומה: ז

ב סתומה גל"ס: ח, ט סתומה יס"ר: ט

התפתחות האותיות תי"ו, אל"ף, ה"א.

ומתוך כך ניתן סוף-סוף גם הפירוש לחלקו השני של אותו המאמר בתלמוד הירושלמי שהזכרנוהו למעלה: "תורת הראשונים לא היה לא ה"א שלהם ולא מ"ם שלהם סתום". גם כאן אפשר לקבוע את צורת הה"א הסתומה ללא ספק. מתוך צורת הה"א הקדומה, כמו ששימשה בפפירוסים הארמיים גם אצל היהודים מאות בשנים, מתפתחת הצורה השלטת על גבי הגלוסקמאות. אבל למשל בכתובת הגלוסקמה מירושלים "יהודה בן עסרם", שנזכרה למעלה, מופיעות, וסוקניק מעיר על כך, שתי צורות אלו של הה"א, העתיקה והצעירה, יחד בשם "יהודה" בתוך אותה המלה זו על יד זו²². אבל כשם שנולדה מתוך התי"ו הפתוחה בתעודות יהודיות ובסורית גם תי"ו-לולאה סתומה, כך מראה הסורית והערבית גם ה"א-לולאה אשר התהוותה מתוך הצורות הפתוחות בכתיבה מהירה מובנת היא מאליה. זאת היא ללא ספק צורת הה"א הסתומה ששימשה בעברית גם בזמן בעלי המאמר ההוא, אלא שצורה זו אבדה אחר כך²³. אולם ברור הדבר שגם כאן היו שלוש צורות של הה"א: הה"א המשולשת הקדומה של הפפירוסים, הה"א של הגלוסקמאות ושלנו, והה"א הלולאית הסתומה. וגם כאן שימשו שלוש צורות אלו זו על יד זו כמו שימשו שלוש צורות המ"ם הדומות להן.

ונוסיף עוד שגם המאמר החוזר במקורות התלמודיים והמביע את הדעה השלטת במסורת החכמים "מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדים", שאינו מוציא

²¹ ע"י לזאת גם להלן. וראה את הציורים המדויקים במאמרו של אולבריס הנזכר בתחלת המאמר.

²² השוה את הציילום מס' 7. ²³ ראה לזאת להלן.

את המ"ם האמצעית הפתוחה מתוך כלל זה, גם הוא מניח שצורה סתומה היתה משמשת בכל מקום, גם באמצע וגם בסוף. גם הוא מעיד על תקופה, שהמ"ם הסתומה, המ"ם הסופית שלנו, היתה שלטת בכל מקום, באמצע, תיבה וגם בסופה כמו למשל בכתובות של בני עמרם.

ועתה הנה אפשר להוכיח, שסוגי הכתיב השונים, הנוטים ביסודם מן הכלל המסורתי, כפי שעלו מתוך מקורות שונים (לגבי המ"ם: מ"ם פתוחה גם בסוף המלה, ולעומת זאת מ"ם סתומה בקו נוסף ובלעדיה גם בתחילת המלה ובאמצעיתה), בנות זמנים שונים הם. בתקופות שונות נולדו הצורות המיוחדות, גברו והשתלטו והוסיפו להשתנות מצדם. ובכן אפשר לנו להבדיל כמה סוגי כתיב שמחוץ למסורת, וזמנים שונים שאליהם הם משתייכים.

שיש כאן הבדל זמני בשימוש כללי הכתיב, הרי דבר זה ברור מתוך עצם המאמרים שבתלמוד הירושלמי. אם אמרו "תורת הראשונים לא מ"ם שלהם ולא ה"א שלהם היה סתום", מכאן שבזמן התנאים האומרים את המאמר היתה המ"ם שלהם (והה"א שלהם) תמיד סתומה. ואם מדברים על אנשי ירושלים ש"כתבו ירושלים ירושלימה ולא היו מקפידין", מכאן שבזמן האומרים לא היו כותבים ככתיב אנשי ירושלים. ואם אמרו בתלמוד הירושלמי, וכן בבבלי ובמקורות אחרים: "מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדים", מכאן עדות לתקופת האומרים, שבכתב האשורי שלהם מ"ם היתה תמיד סתומה — בניגוד לזמן הראשונים אשר אצלם המ"ם לא היתה סתומה. וביתר דיוק אפשר לומר, שהמאמר על מ"ם וסמ"ך שבלוחות הוא מאוחר עוד יותר מאשר המאמר על תורת הראשונים. שהרי אלו זוכרים עדיין את המצב הקודם אשר לפיו היתה מ"ם פתוחה תמיד. לעומת זה אין המאמר "מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדים" זוכר כלל שמקודם היתה המ"ם פתוחה גם בכתב האשורי; שאלמלא כך אין צורך לחשוב על נס.

וידיעות אלו מתאימות הן באמת גם לתולדותיו הגרפיות של הסימן המשמש לאות מ"ם: שהרי מתוך המ"ם הפשוטה הארוכה הקדומה נולדה ראשונה המ"ם הפתוחה הכפופה של תורת הראשונים, ורק אחר כך המ"ם הסתומה של האחרונים. וכך זכינו במבחן חשוב לכרונולוגיה של הכתב וגם של התעודות המשתמשות בכתב. עלינו להבחין בערך סוגי-כתיב אלו שמחוץ למסורת, ואת תעודותיהן הבאות:

א. השימוש הישן של המ"ם הפשוטה הארוכה, למן צורות הכתב העתיקות ביותר הידועות לנו עד נירות הגומא הארמיים שבמצרים בכלל.

כדאי לשים לב לכך, שלעומת המ"ם הפשוטה עד לסוף תקופה זו — הנה הסמ"ך, שגם היא פשוטה בעיקרה, עוברת על כל ההתפתחות שלה כבר בתוך

הפפירוסים האלה : מן האות הפשוטה, דרך הסמ"ך הפתוחה הכפופה, המחוברת לצד שמאל על ידי קו אופקי, עד לסמ"ך הסתומה שלנו ; ובהתאם גמור לכך אין גם התלמוד הירושלמי, הזוכר עדיין מ"ם פתוחה וה"א פתוחה, יודע כלום על סמ"ך פתוחה. הסמ"ך היתה סתומה לא רק בזמנם אלא כבר בתקופת הראשונים. ב. התהוותה ושימושה היחידי של המ"ם הפתוחה, הכפופה.

תעודות לכך : תורת הראשונים. כתובת תחמ גזר.

ג. מ"ם פתוחה ומ"ם סתומה (שאך נולדה) משמשות ללא הבדל זו על יד זו.

תעודות : כתובות קדומות על גבי גלוסקמאות ("שלום, שלם" על יד "שלום"). פפירוס נש. מגילת סוירוס. אנשי ירושלים שכתבו ירושלים ירושלימה ולא היו מקפידים, ואולי "המ" נחמיה ב' י"ג.

ד. (ואפשר לחלק תקופה זו עוד יותר.) תגבורת המ"ם הסתומה, ואחר כך שליטתה היחידה ראשונה בלי קו נוסף, ואחר כך עם קו כזה.

תעודות : כמה גלוסקמאות (סתיה, סרתא ברת חנניה, עזיהו. בני עסרם). בתנ"ך שלנו : לסרבה, ישעיהו ט' ו'. המאמרים הנזכרים על מ"ם וה"א, מ"ם וסמ"ך, עד כמה שהם מעידים על הכתיב הנוהג בזמן אומריהם.

באותן התקופות השתנתה גם צורת ה"ה א : מן ה"ה העתיקה של הפפירוסים לה"א הפתוחה של רוב הגלוסקמאות (את תקופת המעבר אנו רואים בתוך השם "יהודה" שבכתובת "יהודה בן עמרם", המכיל את שתי צורות ה"ה"א זו על יד זו), ועד לה"א-הלולאה הסתומה, המכוונת ביחד עם המ"ם הסתומה בתוך המאמר על המ"ם וה"ה"א של הראשונים.

ובאותה התקופה החפתחה גם צורת ה"ו וה"ו א ל"ף באופן דומה : מן התי הפתוחה עד לתי"ו-הלולאה הסתומה. ומן האל"ף הסתומה לאל"ף-הלולאה. כאן מראה פפירוס נש את זמן המעבר בשימוש בשתי הצורות זו על יד זו. וגם כאן אפשר לראות אותה התפתחות היסטורית. כך למשל משתמשת הכתובת "סרתא ברת חנניה" בתי"ו הסתומה לבד כשם שהמ"ם שלה סתומה.

ואם נסכם את העובדות על דבר כל האותיות הנזכרות יחד, אז נראה כבנות אותו הזמן :

בתוך התקופה ב) : מ"ם, ה"א, תי"ו, כולן פתוחות.

בתקופה ג) : מ"ם פתוחה וסתומה ללא הבדל זו בצד זו, אבל ה"א פתוחה.

בתקופה ד) : תגבורת ושלטון-יחיד של המ"ם הסתומה, התהוות של אל"ף הלולאה ושל תי"ו הלולאה, המופיעות עדיין על יד ה"א ותי"ו הפתוחה, ובסוף התהוות ה"ה הסתומה שעדיין איננה בפפירוס נש.

אמנם אין להגדיר את ההתפתחויות האלה הגדרה זמנית מדויקת. באנתו הזמן שבו

התפתח שימוש חדש ידוע במקום אחד, מחזיקים בני מקום אחר בדרכי הכתיב הישנים. ספרים ישנים, אשר אותם העתיקו, מחדשים את מנהגי הכתיב הקודמים. הרי דומה לכך שוררים גם בכתיב המודרני שלנו בכל השפות צורות שונות, ישנות וחדשות, אלו על יד אלו, וכפי נטית האיש או כפי חינוכו על ידי מורים שונים, כותב פלוני כך ופלוני כך. וכן למשל מראה פפירוס נש התפתחות מאוחרת לגבי התי"ו, ואולם לגבי המ"ם קרוב הוא לתקופה מוקדמת במקצת.

אם ננסה כעת, בהתחשבות עם כל הנקודות האלה, לקבוע את מקומו של הנוסח המסורתי שלנו בתוך התפתחות זו, כי אז עלינו לשפוט, שהוא אמנם צעיר מן תקופה ב), אבל עתיק הוא מן התעודות הנזכרות של התקופה ד). אינו מכיר לא ה"א סתומה ולא תי"ו ואל"ף סתומה, ואפילו המ"ם הסתומה לא נשתלטה בכל מקום, אלא שלטת היא בחלק לבד; עומדת היא רק בסוף תיבה²⁴, ולא, כמו אפילו בגלוסקמאות קדומות, באמצע תיבה. ואם במקום אחד, ישעיהו ט' ו', כתובה מ"ם סתומה בתוך המלה "למרבה", אין לראות בכך שריד של תקופה קדומה, אלא אתחלתא של התפתחות, שהביאה אחר כך לידי מנהג של כתיב שונה, לא רק בסורית ובארמית של לא-יהודים אלא גם בכתיב תקופת התנאים הראשונה, וכבר בחלק גדול של הגלוסקמאות, ובנוגע לתי"ו ואל"ף אפילו בפפירוס נש.

או, בנוסח חיובי: הכתיב המסורתי קרוב הוא ביותר לכתיב של התקופה ה ש ל י ש י ת, תקופת הגלוסקמאות הראשונות, אשר בה מ"ם פתוחה ומ"ם סתומה משמשות זו על יד זו. אלא שבנוסח המסורת נקבע כלל מחייב, איפה להעמיד מ"ם פתוחה ואיפה מ"ם סתומה. ראה לזה עוד להלן.

כתיב הנוסח המסורתי שלנו הוא אפוא קדום, קודם אפילו לחלק גדול של הגלוסקמאות, ומוצאו מלפני ספירת התנוצצות.

אבל מצד אחר רואים אנו, שכתיב זה, ולפי-כך גם הטופס שביסודו, לא היה להם תוקף מחייב אפילו אחרי חורבן הבית ואפילו בתקופת התנאים בדורות הראשונים. ולא זאת בלבד, שמאמרים אלו על מ"ם וה"א וכו' מראים כתיב שונה לגמרי עד לתוך המאה השניה אחרי הספירה. גם הידיעות על ספרו של ר' מאיר, על שינויי הנוסחאות שבמגילת סוירוס וכמה ציטטות ידועות מן המקרא המובאות בספרות התלמודית מעידות על שינויי נוסח לגבי אותו הנוסח המסורתי הקבוע שלפנינו. ועל כן עלינו להבדיל בין שני תאריכים, מועד התהוותו של אותו הטופס המונח ביסודה של המסורת שלנו מצד אחד, ומצד אחר

24 וגם כאן מראה "המ" נחמיה ב, יג על מצב אחר.

מועד קביעתו של טופס זה כיסוד מחייב לשמירת הנוסח לדורות. לא העתק צעיר אלא טופס קדום מן התקופה שלפני הספירה מונח ביסודו של הנוסח המסורתי וכללי הכתיב הנוהגים בו. אין לפנינו אלא חזרה אל מנהג קדום בכתיב, אחרי שהתפתחות כבר התקדמה, ואחרי שכבר נעלמה, למשל, המ"ם הפתוחה מתוך הכתב הרגיל.

וכך מתברר לנו שעובדות היסטוריות מונחות ביסוד הידיעות התלמודיות, בין באלו מארץ ישראל ובין באלו מבבל. עובדה היא, עובדה היוצאת מתוך הכתובות עצמן, שהשימוש הקדום בנוגע לאותיות מנצפ"ך היה באמת נשכח לגמרי, עד שהיו מוכרחים לזרוזו ליד אותו על פי טופס מזמן קדום.

אמנם נכון הוא שהמאמר "מנצפ"ך צופים אמרו" או "מה שהתקינו לך הצופים" מראה את כל הסימנים של דרוש אגדי, אבל אין הדרוש האגדי כאן חל על החזרת הצורות הכפולות, שהיא עובדה היסטורית, אלא על כך לבד, שמצאו רמז לצורך החזרתן בעצם האותיות מנצפ"ך: "מנצפ"ך, הרי זה: מן צפ"ך".

אם נשאל אפוא, מי הם האנשים שקבעו קביעה סופית את שימוש הצורות הכפולות על יסוד טופס קדום או טפסים קדומים, כי אז עלינו לזהותם בלי ספק עם אותם האנשים בני דורו של ר' מאיר, שדרשו על פי התלמוד הירושלמי את האותיות מנצפ"ך כבר בנעוריהם, ר' אליעזר, ר' יהושע, ועל פי בראשית רבה גם ר' עקיבא. כי עד לתוך זמנם מגיעות הידיעות על שינויי נוסח בתורה מצד אחד, ועל שימוש אחר של אותיות כפולות מצד אחר.

ואולם, אם מתוך דברי הירושלמי בהמשך הדברים בארמית (שהוא כנראה מאוחר לתקופה התנאית) נדמה, כאילו מזהה הוא אותם הצעירים עם הצופים עצמם, הצדק לעומת זה עם התלמוד הבבלי, הרואה בהם, על פי שימוש המלה "צופה" במקרא את הניבאים²⁵. (השוה ביחוד יחזקאל ג' י"ז; ל"ג,ז). המהלך ההיסטורי היה כנראה כזה: אותם החכמים הנזכרים רצו לקבוע על יסוד הטופס הקדום או הטפסים הקדומים את שימוש הצורות הכפולות בשביל

²⁵ אגב: לא נאמר בפירוש גם בירושלמי, שאותם התינוקות הם הם הצופים. בעצם נשאלה אמנם השאלה "מאן אינון אילין צופים?", והתשובה ניתנת על ידי הסיפור "מעשה ביום סגריר"... אבל אין זאת אומרת שהתשובה המדויקת נתונה על ידי נושאי המעשה, כל" התינוקות, ולא, אדרבא, על ידי מאמרים על המנצפ"ך, שהוא עיקר הסיפור. אם כך הדבר, אותו הדרוש הוא עצם התשובה, וכך עלינו לאמר: מי הם הצופים? הצופים הם כפי מאמר התינוקות: משה רבנו והקב"ה, הם שמסרו את הכתב ממאמר למאמר וכו'.

האותיות מנצפ"ך, ובשביל אותיות אלו לבד, בקביעה סופית. אבל תקנה זו עמדה בניגוד לדרכי הכתיב שנהגו בזמנם. וכך כנראה טענו הטוענים נגדם: למה לנו היום עוד מ"ם כפולה? ולמה לא מצד אחר גם ה"א כפולה, תי"ו ואל"ף כפולות? כי כך נהגה בזמן זה מ"ם סתומה אחת לבד, ולעומתה, ה"א ותי"ו ואל"ף כפולות. ועל טענות כאלה השיבו כנראה החכמים הנזכרים בדרוש הנזכר: האם תחשבו שקביעת מנצפ"ך הכפולות היא חידוש שאנו מחדשים אותו? לא, אותן דרכי מנצפ"ך מצויות בטופס הקדום שלפנינו, שמקורו מתקופת הנביאים, והרי האותיות עצמן מעידות על כך: אין מנצפ"ך אלא: מן צפך!

וכך נולד דרוש זה של מנצפ"ך בו בזמן שנקבעו אותיות אלו בצורתן עצמה, וזאת היא הסבה, למה מובאות אותיות אלו כבר בתלמוד בסדר זה המתנגד לסדרן באלף-בית.

ואפשר אפילו להניח, שהדרוש הקדום "מנצפ"ך — מן צפך", כפי עדות אותיותיו, אינו מתכוון ל"צופים" ברבוי אלא ל"צופה" אחד, הוא אבי הנביאים משה רבנו, וראשית כוונת הדרוש הזה היתה ככוונת המאמר הנזכר בצדו: "מנצפ"ך הלכה למשה מסיני". ורק אחר כך, כשראו בבעלי המנצפ"ך (הצופה או הצופים) לא את יוצריהם, כי אם את מחדשי כלליהם, זיהו אותם עם הנביאים או החכמים.

וכשם שהמאמר "מנצפ"ך צופים אמרו" לא בא אלא להדגיש את קדמותן של האותיות הכפולות, כך אין גם הדרוש השני, הנזכר בירושלמי שם בשם אותם התינוקות, בא אלא לחזק את קדושת הקביעה הזאת. האותיות מנצפ"ך הן ורק הן מכוונות לדעת התורה, והן שניתנו למשה מסיני: "ממאמר למאמר, מנאמן לנאמן, מצדיק לצדיק, מפה לפה, מכף ידו של הקב"ה לכף ידו של משה". והנה כעת אפשר לנו לקבוע גם את הטופס או את הטפסים, אשר על פיו או על פיהם קבעו אותם החכמים את נוסח המקרא ואת כללי הכתיב שלו. ועל ידי כך תתברר לנו גם קביעה זו עצמה ואופיה בירור נוסף.

אין ספק שלא טופס אחד היה לפניהם, לא כתב יד אחד, כתוב בכתב אחיד, אלא כתבי יד אחדים, השונים זה מזה בפרטים. הרי ברור הדבר, שהם הם — לפחות לתורה — שלושת הספרים העתיקים אשר עליהם מספרת הספרות התלמידית בספרי לדברים ל"ג, כ"ז ובמקומות אחרים כעל היסוד לקביעת נוסח המקרא בכלל: "שלושה ספרים נמצאו בעזרה, אחד של מעונים ואחד של היא היא ואחד שנקרא ספר זעטוטים. באחד כתיב מעון קדם, ובשניה (צ"ל ובשנים) כתיב מעונה אלהי קדם. ובטלו חכמים את האחד וקיימו השנים".

החכמים הנזכרים כאן הם הם החכמים שאותם הזכרנו למעלה, בני המאה

השניה. וכאן רואים אנו את הדרך בה הלכו בקביעת הנוסח. הטפסים שלפניהם היו נוטים זה מזה בפרטים, וכך החליטו על פי העדות הטובה יותר. ספרים אלו, שלא התאימו לגמרי בנוגע לכמה נוסחאות, בודאי שונים היו גם לגבי השימוש במ"ם פתוחה ובמ"ם סתומה בכמה מקומות, כשם שגם אנשי ירושלים וספר סורוס, בן אותה התקופה, היו נוהגים לכתוב ירושלים — ירושלימה, מצרים — מצרימה, ולא היו מקפידים. וכאן, כך אפשר להניח, קבעו אותם החכמים ראשונה, עד כמה שהטפסים שלפניהם הרשו כזאת, את ה ל ל המכריע בנוגע לשימוש המתחלף של שתי צורות המ"ם: מ"ם פתוחה בראש תיבה ובאמצעיתה, מ"ם סתומה תמיד בסוף, ובסוף לבד. ושכך הדבר, שלא קבעו כלל חדש לשימוש יתר האותיות נצפ"ך אלא למ"ם הכפולה לבד, דבר זה ברור גם מתוך דברי התלמוד במגילה הנזכרים למעלה: "ותקינו פתוחין באמצע תיבה וסתומין בסוף תיבה". רק בנוגע לפתוחין וסתומין היה צורך לקבוע, אבל לא לגבי נצפ"ך הפשוטין והכפופין.

וברור טעמם, למה קבעו את שימוש המ"ם דוקא בדרך זו. הן דרך זו של שימוש שתי צורות שונות היתה נוהגת מוזמן לגבי יתר האותיות נצפ"ך, אשר אצלן נולדה הבחנה זו באופן טבעי, ועל כן לא יכלו לראות בשתי הצורות השונות של המ"ם אלא אותו הבדל של צורה אמצעית וצורה סופית. ומובן היה שצורת המ"ם האמצעית, בעלת הקו האופקי הפונה שמאלה, נקבעה לאמצע המלה, כשם שאותיות נצפ"ך הכפופות, בעלי אותו הקו הפונה לשמאל, מקומן בראש המלה ובאמצעיתה.

בכל מקום שהיו שינויים וחילופים בין כתבי היד, היה אפשר לנהוג על פי הכלל הזה. ורק במקום אחד, ישעיהו ט, ו, היה כנראה כתוב בכל שלושה כתבי-יד "לסרבה" במ"ם סתומה באמצע המלה, ועל כן נשמר כתיב זה כיוצא מן הכלל בנוסח שלנו. ובמקום אחד מצאו במקורות "המ" (נחמיה ב, י"ג) במ"ם פתוחה בסוף, ונשמר גם כתיב זה. הרי רק במקרה יוצא מן הכלל יכלו כמה ספרים יחד להזדמן לכתיב בלתי רגיל כזה.

וכך יוצא לנו מתוך תולדות הצורות הכפולות של האלף-בית העברי גם משפט על התהוות נוסח המקרא המסורתי, משפט המקוים על-ידי עדות של מקורות מקורות שונים. נוסח המקרא העברי וכללי הכתיב שלו מיוסדים על שלושה ספרים של בית המקדש בירושלים, שמקורם מתקופה שלפני הספירה. את כללי הכתיב של הספרים האלה הנהיגו חכמי המאה השנייה מחדש בניגוד למנהג זמנם; ובמקום שכתבי היד נתנו נוסחאות מתחלפות, קבעו כללים קיימים לכתוב.

נוסח המקרא משקף נוסח קדום, אשר אמנם לא קיבל את תקפו כנוסח מחייב אלא במאה השנייה שאחרי הספירה, ובאותה נוסחא (formula) יש לדון גם על

תולדות הכתב העברי: הכתב האשורי, שבו אנו משתמשים, לא נותק מן הכתב הארמי הכללי שממנו מוצאו אלא במאה השניה אחרי הספירה; מני אז יש ליהודים כתב מיוחד משלהם, אחרי שהשתמשו בכתב הארמי המלכותי מתקופת גלות בבל. אבל הכתב האשורי הזה איננו קופא ועומד באותה הנקודה אשר עדיה הגיע בתוך התפתחות הכתב הארמי הכללי; וגם איננו מתפתח מן הנקודה הזאת הלאה; אלא עם חזרת ישראל אל טופסי התנ"ך הקדומים חוזר גם כל הכתב היהודי מאתים שנה ויותר לאחור, וקובע את המנהג הקדום כמחייב לדורות²⁶. כך מתבטלת לא רק המ"ם הסתומה בעלת הקו הנוסף, והמ"ם הסתומה בכלל מצטמצמת לסוף המלה לבד. ביחד עם זה מתבטלת גם התי"ו והאל"ף הסתומה וגם הה"א הסתומה, אחרי שכבר השתלטה בכתב שלטון יחיד. והמלחמות מסביב לרפורמציה זו של הכתב משתקפות בתוך הידיעות התלמודיות על האותיות מנצפ"ך, אשר בשבילן לבד מקיימים החכמים צורות כפולות. ועל ידי הרפורמציה הזאת, על ידי חזרתם אל דרכי כתב שנשכחו אצל יתר האומות הכותבות ארמית, נוצר מחדש על יסוד הספרים העתיקים כתב עברי לאומי. אותם החכמים, שהפרידו על ידי כך בין כתב ישראל לכתב האומות, הקימו בזה חוליה בתוך המבנה של תרבות יהודית לאומית מיוחדת, המפרדת בינם ובין העמים.

²⁶ מעין זה ניסו החשמונאים במטבעותיהם לחזור לצורות הכתב העברי הקדום,

אלא שנסיגו לא עמד אלא בתקופת מלכותם.

י. ויינשטיין וא. זימרני

מלונו המקראי של רש"י

(המשך)

ד

דאָה – ידָאָה: הנה כנשר ידאָה (יר, מח – 40) יעוף.
יִדָּאָה: וידא על כנפי רוח (תה, יח – 11) ויעף.
דַּכּב – דַּכּבּ: דובב שפתי ישנים (שה"ש, ז – 10) מרחיש... לשון דבור פרומייד
[הפּוּתח=fromijjéd]
דַּכּה – להוציא דבה על הארץ (במ, יד – 36)... לשון חינוך דברים... וישנה לטובה
וישנה לרעה פרליר"ש [parleriel] בלעז.
ומוציא דבה הוא כסיל (מש, י – 18) לעג שיהו אנשים דובכין בו על חברו.
דַּבֶּת: כי שמעתי דבת רבים (תה, לא – 14) עצת רבים, פרלדייץ בלעז
[דברי ההמון=Parlediez].
וְדַבֶּת־עָם: ותעלו על-שפת לשון ודבת עם (יח, לו, 3) – פארלמנ"ט בלעז
[דבור פומבי = parlament].
דַּבְיוֹנִים – ורבע הקב דביונים (מ"ב, ו – 25 כתיב) זבל הזב מן היונים.
דַּבְלָה – דַּבְלָת: קחו דבלת תאנים (מ"ב, כ – 7) כשהם לחים קרוין תאנים
וכשנדרסים בעיגול קרוין דבלה.
דַּבְלָת: ישאו דבלת תאנים (יש, לא – 21) העשויה מתאנים, כשהן
לחין קרוין תאנים וכשנדרסים בעיגול קרוין דבלה.
דַּבְלִים: ומאה צמוקים ומאתים דבלים (ש"א, כ"ה – 18) עגולי דבלה
תאנים דרוסות וכבושות בכלי.
דַּבְק – וְדַבְקִים: ויכה את-מלך ישראל בין הדבקים ובין השריון (מ"א, כב – 34)
יש שריונות שהם עשוין קליפים קליפים... והקליפים נופלים על נקבי
השריון וסותמים אותם והם קרוין דבקים.
דבר – יִדְבֵּר: ידבר עמים (תה, מז – 4) יתן דבר.
וְיִדְבֵּר: וידבר עמים תחת (תה, יח – 48) ויהרג לשון דבר ל"א... וינהג (מ).
דַּבֵּר – מדבר באפל יהלך (תה, צא – 6) מקטב, שמות שדים (ת).

- דָּבָר הַדְּבָרִי: כְּעֵדֶר בְּתוֹךְ הַדְּבָרִי (מי, ב-12) ת"י דִּירָא מְקוֹם שֶׁהוּא מִתְנַהֵג שֶׁם (מ).
 פְּדָבְרָם: וְרַעו כְּבָשִׁים כְּדִבְרָם (יש, ה-17) כִּמְנַהֵג (מ).
 דָּגַל נִדְּגָל: וּבִשְׁם אֱלֹהֵינוּ נִדְּגַל (תה, כ-6) נִתְאַסַּף וְנַעֲשֶׂה חֵיל (ת).
 דָּגַר וְהִגָּרָה: וְדִגְרָה בְּצִלָּה (יש, לד-15) קִרְיַת הָעוֹף... לְהַמְשִׁיךְ אֶפְרוּחִים
 אַחֲרֵינוּ גִלְוִנְצִי"ר בִּלְעָז [קרא=elaciér-gloussera].
 דָּגַר: קִרָּא דָּגַר (יר, יז-11) צִפְצוֹף שֶׁמִּצְפָּצֵף הָעוֹף בְּקוֹלוֹ לְמִשׁוֹךְ
 אֶפְרוּחֵינוּ אַחֲרֵינוּ.
 דָּרָה אֶדְרָה: אֲדָרָה כָּל שְׁנוֹתֵי (יש, לח-15) אֲתָנוּדֵד.
 דָּרָם (לְדַעַת רַש"י=דָּמָם) אֶדְרָם: אֲדָמָה עַד בֵּית אֱלֹהִים (תה, מב-5) אֲאֵלִם
 וְאַחֲרֵישׁ.
 דָּרָם נִדְרָם: כֹּאִישׁ נִדְרָם (יר, יד-9) רִקְרִיץ בִּלְעָז מוֹשֵׁךְ יָדוֹ מִן הַמִּלְחָמָה וַיֵּא
 רִקְרִיאֲנִיץ בִּלְעָז [מוֹפֶתֶע=recrédanç-stupefait; נִרְעָשׁ=reeru].
 דוֹדָאִים-דוֹדָאִים בִּשְׁדָּה (בר, ל-14) סִיגְלִי עֹשֶׂב הוּא וּבִלְשׁוֹן יִשְׁמַעְאֵל יִסְמִי"ן.
 הַדּוֹדָאִים: הַדּוֹדָאִים נִתְּנוּ רִיחַ (שה"ש, ז-14) דוֹדָאִי הַתֵּאִינִים.
 דוֹדָאִי: דוֹדָאִי תֵּאִינִים (יר, כד-1) קִדְרוֹת.
 דוֹי פְּדוֹי: כְּדוֹי לַחֲמִי (אי, ו-7) ...ל'... מְדוּוּהֵם... כִּמְפּוֹת שֶׁמִּסְנִינִן בְּהֵן אֶת
 הַתְּבָשִׁיל וּמֵאֲכָל זֶה מֵהֶם. לְשׁוֹן דוֹה זֹבָה.
 דוֹכִיפֶת-הַדּוֹכִיפֶת: (ויק, יא-19) תִּרְנָגוּל הַבֵּר וְכִרְבַּלְתּוֹ כְּפּוֹלָה וּבִלְעָז הַרּוֹפֵ"א
 [הוּפֶּ=huppé].
 דוֹר -דוֹר הָעֶצְמִים (יח, כד-5) סִדֵּר וְעֶרֶךְ... לְשׁוֹן עֲרִיכָה.
 דִּי פְּדִי: בְּדִי אֵשׁ (חב, ב-13) עַד שִׁיחָא דִּיִּים אִישִׁי"ן בִּלְעָז [aséc-assez].
 פְּדִי: בְּדִי שֹׁפֵר (אי, לט-25) בְּהִרְבָּה.
 פְּדִי: בְּדִי רִיק (יר, נא-58) בְּהִרְבָּה.
 דִּין יִדִּין: ה' יִדִּין עֲמִים (תה, ז-9) לְשׁוֹן יִסּוּרִין.
 נָדוֹן: וַיְהִי כָּל הָעָם נָדוֹן בְּכָל שְׁבָטֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר (ש"ב, יט-10)
 מִתּוֹכָם זֶה עָם זֶה (ת).
 דְּכִי דְכִי: יִשְׂאוּ נִהְרוֹת דְּכִים (תה, צג-3) לְשׁוֹן עוֹמֵק וּשְׁפָלוּת.
 דֵּל -מְדוּעַ אֶתָּה כָּכָה דֵּל (ש"ב, יג-4) כְּחוֹשׁ.
 -מִשְׁכִּיל אֵל דֵּל (תה, מא-2) חוֹלָה.
 -עַל דֵּל שְׁפָתֵי (תה, קמא-3) הִיא שֹׁפָה הָעֲלִיוֹנָה (ת).
 דְּלָה מְדָלָה: מְדָלָה יִבְצַעֲנִי (יש, לח-12) תִּרְגָּם יוֹנָתָן מִקֶּר...כְּבוֹדִי. לְשׁוֹן גּוֹבָה.
 דְּלָת וּדְלָת רֹאשֶׁךְ (שה"ש, ז-6) קְלִיעַת שַׁעֲרוֹת.
 דְּלִי מְדָלִי: יוֹלָמִים מְדָלִי (במד, כד-7) מִבְּאֲרוֹתַי...כְּתִרְגוֹמוֹ.
 דְּלָפָה דְּלָפָה: דְּלָפָה עֵינִי (אי, טז-20) דּוֹמַעַת וּזוֹלֶפֶת.

הדורים והדורים: והדורים אישר (יש, מה-2) אורחות עקלקלות.

- הוד **מהודך**: ונתתה מהודך עליו (במד, כז-20) קירון עור פנים.
הוד **וקוּתִי**: והוּתִי במאזנים ישאו יחדו (אי, ו-2) שברי.
הוּת: הוות בקרבה (תה, נה-12) שברים.
הוּת: עד יעבר הוות (תה, נז-2) הרעה.
הוּת: קרבם הוות (תה, ה-10) מרמה.
הוּה - הוּה על הוּה תבא (יח, ז-26) מאורע... הוּה.
הול **ראה מהל** **בהוללים**: קנאתי בהוללים (תה, עג-3) מעורבבים כמו סבאך מהול במים (יש, א).
להוללים: אמרתי להוללים (תה, עה-5) לרשעים המערבבים.
מהולל: לשחוק אמרתי מהולל (קה, ב-2) מעורבת בבכי ואנחה.
הון - לא אמרו הון (מש, ל-15) הרבה יש לנו.
הורים **ראה הרה**.
הות **תהותתו**: תהותתו על איש (תה, סב-4) לשון הוות מחשבת שבר ותרמית.
הידות - על הידות (נחמ, יב-8) מין כלי שיר לזמר שירה.
היה **נהייתי**: נהייתי ונחליתי (דג, ח-27) לשון הוה ושבר (מ) נצטערתי.
נהיתתה: ושנתו נהיתה עליו (דג, ב-1) לשון שברון (מ).
הכר **תהכרו**: תהכרו לי (אי, יט-3) תתנכרו.
הלל **בהלו**: בהלו גרו (אי, כט-3) לשון אור ושמחה.
המם **לפי רש"י הם** **נתהם**: ותהם כל העיר (רות, א-19) נעשית הומיה.
המונה - עיר המונה (יח, לט-16) הומיה מרוב אדם.
הפוגה **הפוגות**: מאין הפוגות (איכ, ג-49) חליפין והעברה.
הפון - הפון רכב וגלגל (יח, כג-24) לשון הקפות מחנות ויש משמע הפון כמו חופן... שפירושו זרוע... וענינו חיל.
הרה **הרו**: הרו והגו מלב (יש, נט-13) לירות ולהוציא.
הרה: הרה גבר (אי, ג-3) שעובר (ת).
הורי: ברכת הורי (בר, מט-26) לשון הריון.
הרמון **ההרמונה**: והשלכתנה ההרמונה (עמ, ד-3) הגאווה והשררה.

ז

- זבל**: עמד זבלה (חב, ג-11) במדוריהן (מ, ת).
זבל: מזבל לו. (תה, עט-15) מדור (מ, ת).
זבל **זבלני**: יזבלני אישי (בר, ל-20) לשון בית זבל הירביריירא"ה בלעז בית מדור (מ, ת) [herbergerie = מלון].
זג - ועד-זג (במ, ו-4) קליפות שמבחוץ שהחרצנים בתוכן כענבל בזוג.

- וְדַ** מְדִידִים: גם מזדים חשך עבדך (תה, יט-14) מן הזדונות.
וְהָ - הר ציון זה שכנת בו (תה, עד-2) אשר.
וּלְ הַזֵּלִים: הזלים זהב (יש, מו-6) לשון יזלו מים (מ).
וְתוֹלִי: מה תולי מאד (יר, ב-36) לשון זלוול.
וּזְרָ אָךְ זָרָו: אָךְ זור ממני (אי, יט-13) לשון אכור.
וְזָרָו: לא זור מתאותם (תה, עח-30) נעשו זרים... נתרחקו.
וְיִזְרָו: ויזר את־הגזה (שו, ו-38) לשון מכבש וכן לא זורו ולא חובשו.
זָרוּ: זרו רשעים מרחם (תה, נח-4) נעשו זרים (ת).
זָרוּ: נזרו אחור (יש, א-4) לשון פרישות.
זָרוּ: נזרו מעלי (יח, יד-5) פורניט אשיברי"ץ בלעז
 [furt ésevréz-furent séparés = נבדלו].
וְיִזְרָר: ויזורר הנער (מ"ב, ד-35) נתעטש.
וְיִזְרָה וְיִזְרָה: והזורה תבקע אע"ה (יש, נט-5) ת"י ל' חימום בלעז קובי"ר..
 ל' עיצור... ולהוציא הבלוע... ועיצורו של זה הוא חימומו.
 [kover-couvé = מחמם].
וְחָלִי: על כן זחלתי (אי, לב-6) יראתי (ת).
וְזִיז: וזיז שדי עמדי (תה, נ-11) רמש השדה על שם שהם זזים
 אישמובימנ"ס בלעז [èsmovimant-mouvement = תנועה].
וְזִיז: וזיז שדי ירענה (תה, פ-14) רמש.
מִזִּיז: מזיז כבודה (יש, י-11) הזז וממשמש לבוא... אישמובינ"ס בלעז
 [èsmovimènt-mouvement = תנועה].
וְיָקָה וְיָקָה: מאזרי ויקות (יש, נ-11) גצין וגחלי אש הנזרקין בקלע.
זָכָר זָכָר: לא זכו בעיניו (אי, טו-15) יצהרו.
זָכָר זָכָר: למנצח לדוד להזכיר (תה, ע-1) לשון תפלה.
זָכָר זָכָר: בשם ה' אלהינו נזכיר (תה, כ-8) לשון הקטרה ותפלה.
זָכָה - כרם זלות (תה, יב-9) כשמתרומם איש הזולל בעיני ב"א... ומנחם
 פתר זולל וסובא.
זָלַל זָלַל: וזלזלם (יש, יח-5) הזמורות והשריגים (מ).
זָלַעְפָּה זָלַעְפָּה: ורוח זלעפות (תה, יא-6) לשון שריפה.
זָלַעְפָּה זָלַעְפָּה: מפני זלעפות רעב (איכ, ה-10) לשון שריפה.
זָמָה - אשר בידיהם זמה (תה, כו-10) לשון מחשבה, יש לטובה ויש לרעה.
 - עשות זמה (מש, י-23) עצת חטאים.
זָמָה: ולא עשית את־הזמה (יח, טז-43) לשון עצה היא (ת) יש לטובה
 ויש לרעה.

- זְמוּרָה – ויכרתו משם זמורה (במ, יג-23) שוכת גפן.
 זָמִיר: זמיר עריצים (יש, כה-5) לשון לא תזמור.
 זָמִיר עַת הזמיר הגיע (שה"ש ב-12) שהעופות נותנים זמר.
 זְמוּרָה זְמֵרוֹת: נתן זמרות בלילה (אי, לה-10) כמו כרמך לא תזמור שמכרית את הרשעים.
 זָמֵר: לא תזמר (ויק, כה-4) שקוצצין זמורותיה... ותרגומו תכסח.
 זָן: מזון אל זן (תה, קמד-13) משעת אסיף מזון גובריני"ל בלעז [מזונותינו = *gubernajl-nos approvisionnement*].
 זָעַךְ: זָעַכּוּ: ימי נזעכו (אי, יז-1) נקפצו כמו נדעכו.
 זָעַף: זָעַפִּים: והנם זעפים (בר, מ-6) עצבים.
 זָעַק: זָעַק: ויזעק ויאמר (יונ, ג-7) צווה להכריז (ת).
 זָקִים (ראה אזיקים) – הִזְקָה זָקִים (מש, כו-18) של אש ד"א זיקין פרונוולא"ש בלעז [prondils-fronde].
 זָקִים: לאסר מלכיהם בזקים (תה, קמט-8) שרשראות.
 זָקִים: רתקו בזקים (נח, ג-10) שלשלאות (ת).
 זָרִים: מים זרים (יר, יח-14) נובעים, ועוד יש לפתרו נמאסים.
 זָרְבּ: זָרְבוּ: בעת יזרבו נצמתו (אי, ו-17) לשון יצורבו רטרייט בלעז [ratrjijt-se rétrécissent].
 זָרַח: זָרַח: ויזר על פני המים (שמ, לב-20) לשון נפוץ.
 זָרִית: ארחי ורבעי זרית (תה, קלח-3) סיבבת מחיצה... לשון זר זהב וכן חיברו מנחם, ורבותינו פירשו... לשון זורה התבואה לברור את הפסולת שבה.
 זָרִיתָנוּ: ובגוים זריתנו (תה, מד-12) אפנדישני"ש בלעז (ת) [lepondis nous – tu nous répandis].
 זָרוּקָה: ושלחתי לבבל זרים וזרוה (יר, נא-2) ינפצה.
 זָרוּ: שפתי חכמים יזרו (מש, טו-7) יכתירו דעת כמו זר זהב.
 זָרוּ: (ראה זור) לא זרו ולא חבשו (יש, א-6) ע"י רופאים אבקת סממני תחבושת ומנחם פי' לשון רפואה.
 זָרוּעַ: זָרוּעוּ: ושם בשר זרעו (יר, יז-5) עזרו וכת"י.
 זָרַעַ: זָרַעִים: ויתנו לנו מן הזרעים (דג, א-12) מין קטניות.
 זָרִיף – כרביבים זריף ארץ (תה, עב-6) לשון טיפים.
 זָרִיר – זרזיר מתנים (מש, ל-31) לא ידעתי מהו ולפי המשמע היא חיה תשושת מתנים.
 זָרַם: נפץ זרם (יש, ל-30) קילוח מטר סוחף.
 זָרְמָה זָרְמָתָם: וזרמת סוסים זרמתם (יח, כג-20) קלוח הזרע.

ח

- חב **חָבִי**: לטמון בחבי (אי, לא-33) במחבוא.
חִבּוּרָה - חבורה תחת חבורה (שמ, כא-25) מכה שהדם נצרר בה ואינו יוצא
 אלא שמאדים הבשר כנגדו טק"א בלעז (ח) [tache = כתם].
חִבּוּרָה: פצע וחבורה (יש, א-6) לשון חבלה.
חִבְלָנוּ: חבל חבלנו לך (נחמ, א-7) לשון השחתה (מ).
חִבְלִים: בגדים חבלים (עמ, ב-8) ת"י זוקפים מלוה על העניים וממשכנים אותם.
יִחְבֵּל: יחבל לו (מש, יג-13) מתמשכן.
יִחְבֵּל: בעבור טמאה תחבל (מי, ב-10) עושה חבורת חבלי רשעים...
 לשון אגודות... וכן ת"י לשון סיעה.
יִחְבֵּל: הנה יחבל און (תה, ז-15) לשון הריון ולידה.
יִחְבֵּל - **יִחְבֵּל** - והיה חבל (צפ, ב-7) חבל זה לשון גורל הוא וכן ת"י (וכן יהו,
 יט-29; תה, טז-6; אי, כא-17; לו-8).
יִחְבֵּל: חבל נבאים (ש"א י-5) ת"י סיעה.
יִחְבֵּל: חבל מדה (זכ, ב-5) חוט (ת) למדוד.
יִחְבֵּלִים: והשיאו... חבלים (ש"ב, יז-13) משריין [מחנות] (ת).
יִחְבֵּלִי: חבלי רשעים (תה, קיט-61) סיעות.
יִחְבֵּלִי: חבלי שאול (ש"ב, כב-6) כתרגומו משרין. וכן תה, יח-6 (ת).
 תה, יח-5: מחנות.
יִחְבֵּלִי: אפסוני חבלי מות (תה, קטז-3) לשון חבורות.
יִחְבֵּלִי: בחבלי עני (אי, לו-8) בלשון גורל ומיתרים נקרא חבלי...
יִחְבֵּלִי בלעז [cordes-liens = כבלים].
יִחְבֵּלִים: צירים וחבלים (יש, יג-8) לשון יסורי אשה הכורעת לילד
 שצירי דלתי בטנה מתפרקים להפתח.
יִחְבֵּלִיָּהֶם: חבליהם תשלחנה (אי, לט-3) חבלי לידה.
יִחְבֵּל - וכשכב בראש חבל (מש, כג-34) תורן הספינה... משיט בלעז
 [mast - mâ].
חִבְשׁ **חִבְשׁ**: לא אהיה חבש (יש, ג-7) שופט שהוא חובש את הנידונים בבית
 הסוהר.
חִבְשָׁתָם: ולנשברת לא חבשתם (יח, לד-4) לקשור שברי עצם זה עם זה
 כמשפט הרופאים.
וַאֲחִבְשֶׁךָ: ואחבשך בשש (יח, טז-10) איפוציינישט"ויי
 [et pourceindis toi = קשרתיך]

- וַיַּחְבֹּשׁ**: ויחבש להם מגבעות (ויק, ח-13) לשון קשירה.
חָבַשׁ: מבכי נהרות חבש (אי, כח-11) כמו ויחבש את חמורו (בר, כב) (ס"א.. תקן ויחבש להם מתרגמינן ואתקין).
חֲבֻשָּׁה: והנה לא־חבשה (יח, ל-21) לשון קשירה שקושרין עצם הנשבר.
חָבְשׁוּ: ולא חבשו (יש, א-6) לשון רפואה (מ).
חָגָא: והיתה אדמת יהודה למצרים לחגא (יש, יט-17) לשון שבר אימה ופחד (ת).
יַחֲוֹגוּ: יחוגו וינועו כשכור (תה, קז-27) לשון שבר.
בַּחֲגוּי־סֹלַע (עו, א-3) כמו... לחגא ברייטיינ"א בלעז חגו
בַּחֲגוּי־סֹלַע (עו, א-3) כמו... לחגא ברייטיינ"א בלעז
פסגה=fraytène.
בַּחֲגוּי־יֹנְתִי בחגוי הסלע (שה"ש, ב-14) בנזיק (מ) לשון שבר.
חָגַר: שארית חמת תחגר (תה, עו-11) ל' עכבה... בלשון משנה פגימת הסכין כדי שתחגור בו הצפורן. ויש עוד לפתור כמשמעה לשון חגורה.
וַיַּחְגְּרוּ: ויחגרו ממסגרותם (ש"ב, כב-46) לשון פסחים (ז"א: חיגרים).
חָגַר: חגר מתניך (מ"ב, ט-1) לשון זירוז גבורה (ת).
יַחַד: אל יחד בימי שנה (אי, ג-6) ישמח.
וַיַּחַד: ויחד יתרו (שמ, יח-9) וישמח (ת).
תַּחְדָּהּ: תחדהו בשמחה (תה, כא-7) לשון חדוה (ת).
חָדַק: כמשכת חדק (מש, טו-19) קוצים (מ).
כַּחֲדָק: טובם כחדק ישר ממסוכה (מי, ז-4) הקוצים (מ, ת).
חוג - בחקו חוג על פני תהום (מש, ח-27) הקף (מ) קומפ"ש בלעז
חוג הארץ (יש, מ-22) לשון מחזגה עוגל קומפ"ש בלעז ועגול=compas.
וְחוּג: וחוג שמים יתהלך (אי, כב-14) עוגל מחוגת שמים קומפ"ש בלעז
עגול=compas.
חֻזָּה: עשינו חזה (יש, כח-15) לשון גבול (מ) וקיצונו של דבר אשומי"ר
חוח בלעז ושיא=sommet.
חֹחַ - חוח באהליהם (הו, ט-6) מיני חיות תרגם יונתן.
וְחוּחַ: קמוש וחוח במבצריה (יש, לד-13) מיני קוצים הם כגון אורטיא"ש
קוצים=ortias.
וּבְחֻחִים: במערות ובחוחים (ש"א, יג-6) מקום קבוצת חוחים שפנ"י
בלעז וקוצים=espinejjd.
חֹל, חִיל (ראה חלל, יחל) יְחִיל: לבי יחיל בקרבי (תה, נה-5) דואג.
יְחִיל: לה יחיל טובו (אי, כ-21) יצליח.
יְחִילוּ: יחילו דרכיו (תה, י-5) יצליחו (ת) ויש מפרשים יחולו.

- וּתְחַל: ותחל הארץ (תה, צז-4) לשון חיל.
 חוּלִי: מלפני אדון חולי ארץ (תה, קיד-7) המחולל.
 חוּלְתִי: לפני גבעות חוללתי (מש, ח-25) נבראתי (מ).
 חִלְלָה: חללה ידו נחש ברח (אי, כו-13) לשון חיל וצרה, לשון אחר יסדה.
 מְחוּלָל: רב מחולל כל (מש, כו-10) ברא.
 מְחוּלָלֶת: מחוללת תנין (יש, נא-9) לשון הרג חלל.
 וַיִּחַל: ויחל עוד שבעת ימים (בר, ח-10) ל' המתנה (ת).
 וַיִּחַל: ויחל נח (בר, ט-20) עשה עצמו חולין.
 מִתְחוּלָל: וסער מתחולל (יר, כג-19) משתכן מחזר לשכון.
 מִתְחוּלָל: כל ימי רשע הוא מתחולל (אי, טו-20) ומתאונן... לשון אנינות.
 חוּם – שה חום (בר, ל-32) שחום (ת) דומה לאדום רוש"י בלעז [אדום=rouge].
 חוּף – חוף הים (יה, כה-16) מרק"א בלעז (ת) [גבול, חוף=marka-marque].
 לְחוּף: לחוף ימים ישכן (בר, מט-13) כתרגומו ספר מרק"א
 [גבול=marka-marque].
 חוּר – חור כרפס ותכלת (אס, א-6) מיני בגדים צבעונים.
 חוּרִי, חוּרִי – שלשה סלי חרי (בר, מ-19) סלים של נצרים קלופין חורין חורין.
 – וארגים חורי (יש, יט-9) מצודת דגים שהן עשויות חורין חורין.
 חוּשִׁי חוּשִׁי: ובעבור חושי (אי, כ-2) שתיקותי.
 חֻשִׁים: ואנחנו נחלץ חשים (במ, לב-17) מהירים כמו מהר שלל חש בן.
 חוּהָ ראה חוזה.
 חוּזִים: ה' עשה חוזים (זכ, י-1) עננים מביאים מטר.
 חוּזִיקִי: מחזיקי בדקך (יה, כז-9) מתקני... אפייטונ"ט
 [מחזקים=appuyent]
 חָח – חח וזנס וטבעת (שמ, לה-22) תכשיט של זהב עגול נתון על הזרוע
 והוא הצמיד.
 חָחִי: ושמתי חחי באפך (מ"ב, יט-28) כמין שיר הוא שמושכין בו
 בהמה שעסקיה רעים.
 חָחִי: ושמתי חחי באפך (יש, לז-29) כמין טבעת הוא ותוחבין אותו בשפת
 בהמה שעסקיה רעים למושכה בו.
 חָחִים: ונתתי חחים בלחייך (יה, כט-4) כמין טבעת ברזל אינ"ש בלעז
 [טבעות=aéynes-anneaux].
 בְּחָחִים: ויביאהו בחחים (יה, יט-4) כמין טבעות ברזל נוקבין חוטמו
 ומושכין אותו בהן.
 חָחָת – חטאת היא (במ, יט-9) לשון חטוי.

- חטב מְחַטְבוֹת: מחטבות תבנית היכל (תה, קמד-12) מהוללות בפי רואיהן.
 חֲטוּבָה חֲטוּבוֹת: חטבות אטון מצרים (מש, ז-16) מהוללות.
 חִי – כמו חי (תה, נח-10) בגבורה ובחוזק לשון גבורה.
 חיה הִיחִיו: היחיו את האבנים (נחמ, ג-34) ויתקנו ויתזירו לקדמתן.
 (השוה דה"א, יא-8)
- חִיָּה לְחִיָּה: ויאספו פלשתים לחיה (ש"ב, כג-11) לגדוד.
 לְחִיָּת: אל תתן להיות נפש תורך (תה, עד-19) לגדודי.
 חִיתָךְ: חיתך ישבו בה (תה, סח-11) עדתך.
 חִית: חית ענייך אל תשכח (תה, עד-19) נפש (מ).
 וְחִיתָם: וחיתם לדבר הסגיר (תה, עח-50) גופם.
 חִית: חית ירך מצאת (יש, נז-10) צורך.
 חִיתָם: ולכל חיחם (במ, לה-3) צרכיהם.
 חִיָּה חִיָּת: כי חיות הנה (שמ, א-19) בקיאות כמילדות.
 חִיל – חיל בלע (אי, כ-15) ממון.
 – חיל כי ינוב (תה, סב-11) ממון (ת).
 חִילָךְ: הרוי בשדה חילך ואוצרותיך לבז אתן (יר, יז-3) ממונך.
 חִילָה: והכה בים חילה (זכ, ט-4) ממונה (ת).
 חִילָם: ישאף צמים חילם (אי, ה-5) ממונם (ת).
 וְחִילָם: וחילם לאדון כל-הארץ (מי, ד-13) ונכסיהו (ת).
 חִילָהֶם: ישאו על כתף עירים חיליהם (יש, ל-6) ממונם.
 חִילָךְ: אל תחן לנשים חילך (מש, לא-3) כחך.
 חִיל ר' חול.
- חִיל (ר' חִלָּה) חִל: ויאכל חל וחומה (איכ, ב-8) חומה נמוכה.
 וְחִל: חומות וחל (יש, כו-1) חומה נמוכה שלפני החומה הגבוהה.
 בְּחִל: ותעמד בחל (ש"ב, כ-15) משריין (ת) ויש פותרין לשון חיל וחומה:
 לְחִילָה: שיתו לבכם לחילה (תה, מח-14) לחומותיה.
 הֶחָל: וגלות החל הזה (עובדיה-20) לשון חיל... ויש עוד לפרש הגיא (מ).
 בְּחִל: בחל יורעאל (מ"א, כא-23) בבקעת... גיא (מ).
 חִיק בְּחִיק: בחיק יוטל את הגורל (מש, טז-33) בינו לבין עצמו.
 בְּחִיקוֹ: היחתה איש אש בחיקו (מש, ו-27) בשפולי בגדיו.
 וְחִיק: וחיק האמה (יח, מג-13) היסוד, לשון חיקוי קביעות.
- חכה וְכַחֲכִי: וכחכי איש גדודים (הו, ו-9) וכאסיפת איש ציד דגים האוספם
 בחכה יחד כן חכי גדודים חבורות כהניהם אמדור"ש בלעז ואף בלשון משנה
 לשון חבור... חבור אדם הנאספים יחד [דיגים = ajjmedours - pêcheurs].

- חֶבְלִילוֹת – למי חכלילות עינים (מש, כג-29) מאדימים עיניו (מ, ת).
 חֶבְלִילִי – חכלילי עינים מיין (בר, מט-12) לשון אודם כתרגומו (מ).
 חל ר' חיל.
 חֶבֶל – חלב הארץ (בר, מה-18) כל חלב לשון מיטב הוא (מ, ת).
 – חלב חטים (תה, קמז-14) טוב חטים שמנים (מ).
 חֶלְבֹן – ביין חלבון (יח, כז-18) יין לבן מבושל (ת).
 חֶלְבֶנָה – ושחלת וחלבנה (שמ, ל-34) בושם שריחו רע וקורין לו גלבנ"א
 בלעז [galbanum = חלבנה].
 חֶלֶד חֶלֶד: כל יושבי חלד (תה, מט-2) הארץ על שם שהיא נושנת וחלודה
 רודיל"א בלעז [rodila-rouille = זקנה].
 חֶלֶד: יקום חלד (אי, יא-17) מזל וזמן ד"א יקום אור חלודה שלך.
 מֶחֶלֶד: ממתים מחלד חלקם בחיים (תה, יז-14) שמתים בזקנה משהעלו
 חלודה רדוייל"א בלעז [rodijil-rouille = וזקנה].
 וְחֶלְדִּי: וחלדי כאין נגדך (תה, לט-6) וזקנתי... לשון חלודה רדוייל"א בלעז.
 חֶלֶד חֶלֶד: החלד והעכבר (ויק, יא-29) מושטיל"ה (ת).
 [moustille mustella Blindmaus]
 חֶלֶה וְיָחַל: ויחל את פני ה' (יר, כו-19) לשון תפלה (ת).
 הֶחְלִיתִי: וגם אני החליתי (מי, ו-13) האנשתי מכותיך.
 הֶחְלוּ: החלו שרים (הו, ז-5) נעשו... חולים.
 חֶלְוִתִּי: ואמר חלוּתִי היא (תה, עז-11) לשון חולי וחיל.
 חֶלְטִי וְיֶחְלְטוּ: ויחלטו הממנו (מ"א כ-33) לשון צמיחות כרתו הדבר מפיו
 שלא יחזור בו.
 חֶלִי וְחָלִי: וחלי כתם (מש, כה-12) עדי קבוצת זהב.
 חֶלְאִים: כמו חלאים (שה"ש, ז-2) קבוצת עדיי זהב.
 חֶלְיָה וְחֶלְיָתָה: נזמה וחליתה (הו, ב-15) קישוט.
 חֶלְיָהָ, חֶלְלָה: חללה לך מעשת (בר, יח-25) חולין הוא לך (ת"י).
 – חלילה לעבדיך מעשות (בר, מד-7) חולין הוא לנו לשון גנאי ותרגום
 חס לעבדיך.
 חֶלִיפָה חֶלִיפֹת: אין חליפות למו (תה, נה-20) יום המיתה.
 חֶלִיצָה חֶלִיצוֹתָם: ויקח את חליצותם (שו, יד-19) מלבושים שחלץ מעליהן.
 חֶלְכָה, חֶלְכָה לְחֶלְכָה: עיניו לחלכה יצפנו (תה, י-8) עליך יעזב חֶלְכָה (תה,
 י-31) כמו חילך חיל שלך ומנחם פתר כמו חלכאים נמוכים ומרודים
 וכה יסוד המלה.
 חֶלְכָאִים: ונופל בעצומיו חלכאים (תה, י-10) חיל נשברים שתי תיבות
 חיל כאים חיל של עניים... כאים ל' ונכאה לבב... ומנחם פתר כמו דל וחלך...

- חלל (ראה חלה) חלותי: ואמר חלותי היא (תה, עז-11) ליראני ל' חולי וחיל.
 כחללים: ושרים כחללים (תה, פז-7) לשון מחוללים.
 החל: לבלתי החל (יח, כ-9) יתחלל שמי.
 ונחלת: ונחלת בכ (יח, כב-16) תתחלל.
 נחל (ע"פ רש"י מן נחל): כי נחל (יח, כה-3) ננחל והיה מורשה.
 ונחלו: ונחלו מקדשיהם (יח, ז-24) ויתנחלו לאחרים.
 ואחל: ואחל בתוכם (יח, כב-26) ונתחללתי.
 יחל: כי-איך יחל (יש, מח-11) יחולל שמי.
 מחללך: ביד מחללך (יח, כח-9) הורגך.
 מחללי: מחללי חרב (יח, לב-26) הרוגי (ת).
 יחל: לא יחל דברו (במד, ל-3) כמו יחלל יעשה חולין.
 חללה וחללה: אשה זנה וחללה (ויק, כא-7) שנולדה מן הפסולים שבכהונה.
 וחללה: וחללה זנה (ויק, כא-14) שנולדה מפסולי כהונה.
 חלם: יחלמו: יחלמו בניהם (אי, לט-4) יחזקו (ת).
 ותחלמני: ותחלמני והחייני (יש, לח-16) תבריאני ותחזקני.
 חלמות - בריר חלמות (אי, ו-6) כמו יחלמו בניהם לשון חזק, ויש פותרים
 ל' חלום ואין נראה בעיני מפני דגשות הלמ"ד.
 חלה וחלפה: וחלפה רקתו (שו, ה-26) יוצא מצד אחר.
 תחלפהו: תחלפהו קשת נחושה (אי, כ-24) לעבור מעבר אל עבר ל"א
 תקדמהו.
 תחליפם: כלבוש תחליפם (תה, קב-27) הופך לבושו לפושטו.
 חלץ: חלץ: חלץ מהם (הו, ה-6) נשמט.
 נחלץ: ואנחנו נחלץ (במ, לב-17) נזדיין.
 יחלצון: למען יחלצון ידידיך (תה, ס-7) ינצלו מרעה.
 תחלצו: תחלצו מאתכם (במ, לא-3) כתרגומו לשון חלוצי צבא מזויינים.
 ואחלצה: ואחלצה צררי ריקם (תה, ז-5) שיחתי את חליצתו בכרתי את
 כנף מעילו... ואחלצה לשון הפשטה.
 יחליץ: ועצמתך יחליץ (יש' נח-11) יזיין.
 חלק: בחלק: בחלק שפתייה (מש, ז-21) בדבור חלקלק.
 לחלק: לחלק יגיד רעים (אי, יז-5) לחלקלקות.
 חמאה - ויקח חמאה וחלב (בר, יח-8) שומן (ת) החלב שקולטין מעל פניו.
 - יאכל חמאה (יש, ז-22) שומן (ת) החלב.
 חמה: ברחף הליכי בחמה (אי, כט-6) כמו בחמאה (ת).
 חמת: חמת מיין (הו, ז-5) מחום היין הבוער במ.

- חַמַּת: חמת אדם (תה, עו-11) כעסם (ת).
 חַמַּת: חמת עכשוב (תה, קמ-4) לשון ארס (ת) וינו"ש בלעז
 [vinose-vineuse רעל]
 חַמָּתָם: אשר חמתם שמה רוחי (אי, ו-4) ארס שלהם (ת) אנטויישי"ר
 בלעז [antojsjir-dont le venin=שרעלם]
 חָמוֹד חָמוֹד: ותמס כעש חמודו (תה, לט-12) בשרו שהוא חמדו.
 בְּחָמוֹד: בחמודו לא ימלט (אי, כ-20) בבשר יופי חמדו.
 חָמְדוֹת: לחם חמדות (דנ, י-3) פת נקייה.
 חָמְדוֹת: איש חמדות (דנ, י-11) טהור.
 חָמְדָּת: בגדי עשו בנה הגדול החמדת (בר, כו-15) הנקיות כתרנומו.
 חָמָט - והחמט והתנשמת (ויק, יא-30) לימצ"ה בלעז [שבלול=limace].
 חַמֵּם וַיַּחֲמֵס: ויחמס כגן שכו (איכ, ב-6) לשון כריתה.
 נַחֲמָסוּ: נחמסו עקביך (יר, יג-22) נגזרו.
 חָמוֹץ - אשרו חמוץ (יש, א-17) הגזול.
 חֹמֶץ: מכף מעול וחומץ (תה, עא-4) כמו חומס וכן אשרו חמוץ.
 יַחְמְרוּ: יחמרו מימיו (תה, מו-4) יגרשו רפש וחומר וטיט ומנחם חברו
 כמו מעי חמרמו רגרזנירונ"ט בלעז.
 יתכוצו [regrozetiront-se contracteront].
 חָמֶר יֵין חֶמֶר: יין חמר (תה, עה-9) חזק וינו"ש בלעז [vineux].
 חֶמֶשׁ וַחֲמֵשׁ: וחמש את ארץ מצרים (בר, מא-34) כתרנומו ויזרון וכן וחמושים.
 חֶמֶשׁ וַחֲמֵשׁ: וחמשים עלו בני ישראל (שמ, יג-18) אין חמשים אלא מווינים...
 וכן תרגמו אונקלוס מוזרין... ד"א, אחד מחמשה.
 חֵן חֵן: תשואות חן חן (זכ, ד-7) גוי.
 חֲנֹט: לחנט את אביו (בר, נ-2) ענין מרקחת בשמים הוא.
 חֲנִיכִיּוֹ: וירק את חניכיו (בר, יד-14) חנכו כתיב זה אליעזר שחנכו
 למצוות והוא לשון התחלת כניסת אדם או כלי לאומנות...
 חֲנָכוֹ: ולא חנכו (דב, כ-5) לא דר בו, חנוך לשון התחלה.
 חֲנֻמָּל: ושקמותם בחנמל (תה, עח-47) שם הארבה (ת).
 חֲנָנִים: ולא תחנם (דב, ז-2) תתן להם חן, ד"א תתן להם חנייה.
 וַיַּחֲנֵף: יאר ה' פניו אליך ויחנך (במ, ו-25) יתן לך חן.
 יַחֲנִיחִי: מה־נחנתי (יר, כב-23) מצאת חן.
 וַאֲתַחֲנֵן: ואתחנן אל ה' (דב, ג-23) אין חנון... אלא לשון מתנת חנם.
 חֶסֶד יַחֲסִדְךָ: פן יחסדך שמע (מש, כה-10) חרפת מצרים מתרגמינן חסדי דמצרים
 חֶסֶד - חסד הוא (ויק, כ-17) חרפה (ת).

חֲסִידָה – גם חסידה בשמים (יר, ח-7) ציגיניא"ה בלעז [חסידה = *ciogène*].
 חֲסִידָה: ואת החסידה האנפה למינה (ויק, יא-19) דיה לבנה ציגני"ה
 [חסידה = *ciogène*].

חֲסִידָה: כנפי החסידה (זכ, ה-9) דייה לבנה וולטויא"ר בלעז
 [מין עוף = *volltojjr*].

חֶסֶן : ולא יחסן (יש, כג-18) לא ינחילנה לבניהם.
 חֶסֶן – חסן העיר (יר, כ-5) ממון (ת).
 חסן ויקר יקחו (יה, כב-25) ממון (ת).
 חספס מְחַסְפֵּס: דק מחספס (שמ, טז-14) מגולה ואין דומה לו במקרא, וי"ל
 מחוספס לשון חפיסא ודלוסקמא שבמשנה.
 חפז יִחְפוֹז: לא יחפוז (אי, מ-23) מתקשה.
 חפץ יִחְפֹּץ: יחפץ זנבו (אי, מ-17) כמו יחפוז מתקשה
 חֲפֹץ: החפץ לשדי (אי, כב-3) ההנאה וחשש לו.
 חֲפֹצוֹ: כי מה חפצו בביתו (אי, כא-21) מה הוא חושש.
 חֲפֹרְהָ לְחַפֵּר פְּרוֹת: לחפר פרות ולעטלפים (יש, ב-20) גלולים בדמות חפרפרות
 מיני שרצים שחופרין הארץ שקורין טלפ"ש בלעז [חפרפרת = *taupe*]
 חֶץ (ר' חצץ) חָצִי: אנוש חצי (אי, לד-6) נגעי.
 חֲצִיר הַחֲצִיר: ואת החציר (במ, יא-5) כרישין פוריל"ש (ת) [כרישה = *poireau*].
 חֲצִין בְּחָצִין: והביאו בניך בחצן (יש, מט-22) אישילש"א בלעז
 [כתף = *l'aisselle*].

וְחָצְנוּ: וחצנו מעמר (תה, קכט-7) אישיל"א בלעז (ת) [*l'aisselle*].
 חֲצִין מְחָצְצִים: מקול מחצצים (שו, ה-11) פתר מנחם עורכי מלחמה וסודרי
 קרב וחברו עם... ויצא חצץ כולו לשון גדודים ד"א... הייתם יראים מקול
 אבנים חלוקי הנחל קיול"ש בלעז שהעובר עליהם נשמע קולם... לשון
 אבני חלוקי הנחל כמו ויגרס בחצץ [אבן חצץ = *cailloux*].
 חֲצִין – ימלא פיהו חצץ (מש, כ-17) אבנים (מ) דקות.

בְּחָצִץ: ויגרס בחצץ שני (איכ, ג-16) אבנים (מ) דקים שבתוך העפר.
 חֲצִיָּהּ: אף חצצריך יתהלכו (תה, עז-18) כמו חצין.
 חֲצִירֵיהֶם: בחצריהם ובטירתם (בר, כה-16) כרכים שאין להם חומה
 ותרגומו בפצחיהון שהם מפוצחים לשון פתיחה.
 וְחֲצִירֵיהֶם: הערים וחצריהם (יהו, יג-28) ערי הפרזים בלא חומה (ת).
 חֲקָה מְחָקָה: מחקה על הקיר (יה, ח-10) חקוקין.

מְחָקָה: מישר על המחקה (מ"א, ו-35) חיקוק הצורות שוקע במקום
 שקועו ובולט במקום בליטתו.

- תַּתְּחַקָּה**: על שרשי רגלי תתחקה (אי, יג-27) אפיק"ל בלעז
[apiks - tu traces des marques = תַּעֲקֵב]
- חֶקֶק** בַּחֶקֶק: בחוקו מוסדי ארץ (מש, ח-29) בחיקתו מלשון חקוי.
בַּחֶקֶק: בחקו חוג (מש, ח-27) כשרקע חוג הארץ... חוק גבול (מ) בל יעבור.
חֶקֶק חֶקֶקֶי: חקקי־לב (שו, ה-15) נכלי ליבא ערמונית (ת).
חֶקֶקֶי: חקקי־און (יש, י-1) שטרי.
- חֶרֶב** חֶרֶב: כשביות חרב (בר, לא-26) כל חיל הבא למלחמה קרוי חרב.
בַּחֶרְבֻּתָיו: יתץ בחרבותיו (ית, כו-9) באומנות חורבן.
חֶרֶג וַיִּחְרְגוּ: ויחרגו ממסגרותיהם (תה, יח-46) לשון אימה. מנחם פתר אותו
ל' רפיון ויתרפו... ודונש פתר ויפסחו.
- חֶרֶה** (ר' חרר) הַנִּחְרָם: ויבשו כל הנחרים בו (יש, מה-24) המתגרים (ת).
תַּתְּחַר: אל תתחר במרעים (תה, לז-1) האטי"ר בלעז
[a atir - ne rivalise pas = קנא]
- תַּתְּחַרָּה**: תתחרה את־הסוסים (יר, יב-5) אאטיר"ש [a atir - revalisera].
חֶרוֹץ (ר' חרוץ) - או שבור או חרוץ (ויק, כב-22) ריס של עין שנסדק או שנפגם
- מחשבות חרוץ (מש, כא-5) אדם ישר המתהלך באמת ובמשפט חרוץ.
- והון אדם יקר חרוץ (מש, יב-27) עושה אמת.
חֶרוֹצִים: יד חרוצים (מש, יב-24) ישרים.
חֶרְצִים: ונפש חרצים (מש, יג-4) ישרים האוכלים יגיע כפיהם.
חֶרוֹץ: ירפד חרוץ עלי טיט (אי, מא-22) מין זהב.
וַחֲרוֹץ: וחרוץ כטיט חוצות (זכ, ט-3) מין מראית זהב (ת).
מַחֲרוֹץ: ודעת מחרוץ נבחר (מש, ח-10) ממניי הזהב הוא (ת).
חֶרוֹצִים: אם חרוצים ימיו (אי, יד-5) ...חרוצים וקצובים.
חֶרוֹץ: למורג חרוץ (יש, מא-15) ועשוי חריצים חריצים.
וַחֲרוֹץ: ונבנתה רחוב וחרוץ (דג, ט-25) הם חריצים שעושין סביב לחומה
לחזוק העיר קאב"ה בלעז [פוש"ד בלעז חפירה, תעלה = foséd - fossé].
בַּחֲרוֹץ: לא בחרוץ יודש קצח (יש, כח-27) עץ עשוי חריצים חריצים
ושמו מורג (ת) ומחתך בו הקשין להיות תבן.
בַּחֲרָצִית: בחרצות הברזל (עמ, א-3) ת"י במוריגא דפרזלא והוא כעין
שופינא שקורין לימ"א בלעז שעשוי חרוצים ורודים בהם בני
אדם ביסורים ובהם מחתכין את קשי התבואה לעשותן תבן [שופין = lime].
תַּחֲרוֹר וּבַחֲרוֹר: ובדלקת ובחרחר (דב, כח-22) חולי המחממו תוך הגוף
וצמא תמיד למים ובלעז אישטרדימנ"ט [אֶפְלֵת = laistardement].

חֶרֶט בְּחֶרֶט: ויצר אתו בחרט (שמ, לב-4) יש לתרגמו בשני פנים, האחד... לשון סודר והשני... כלי אומנות הצורפין שחירצין וחורתין בו צורות בזהב. בְּחֶרֶט: בחרט אנוש (יש, ח-1) במכתב כתב.

חֲרִיטִים (ר' חרט): בשני חרטים (מ"ב, ה-23) מיני בגדים וסודרין כך חברו מנחם... והפותרין אומרין.. כיסין ארוכין, פירדיי"ש בלעז

[arabes-bourses longues = ארנקים גדולים]

וְחֶרֶטִים: והמטפחות והחרטים (יש, ג-20) תרגומו מחכיא דפוס של בית הרחם.

חֶרֶטֶם הַחֶרֶטִּים: על כל החרטמים (דג, א-20) אלו ששואלים בטומי מתים. חֲרִי ר' חורי.

חֲרִיץ חֲרִיצִי: חריצי החלב (ש"א, יז-18) גובנין דחלבא (מ, ת). וּבְחֲרִיצִי: ובחריצי הברזל (ש"ב, יב-31) הוא מורג (ת) חרוץ מלא חריצים כמין פצירה פים שקורין לימ"א בלעז [שופין, משוף = lime].

חֶרֶם-חרם או שרוע (ויק, כא-18) שחוטמו שקוע בין שתי העינים שכוחל שתי עיניו כאחת.

חֶרֶס הֶחֶרֶס: מלמעלה החרס (שו, ח-13) השמש החמה. לֶחֶרֶס: האומר לחרס (אי, ט-7) לשמש (מ, ת).

וּבְחֶרֶס: ובגרב ובחרס (דב, כח-27) שחין יבש (ת) כחרס. בְּחֶרֶפֶס: בחרפם בפלשתים (ש"ב, כג-9) תקעו כף להלחם בהם ולנצחם. תִּחְרֹף: עליו תחרף (יש, יח-6) כל ימות החורף.

נִחְרַפֶּת: שפחה נחרפת לאיש (ויק, יט-20) מיועדת ומיוחדת לאיש (מ, ת). חֶרֶף: זבלון עם חרף למות (שו, ה-18) בזה נפשו והפקיר עצמו.

וְחֶרֶף וְחֶרֶף: וקיץ וחרף (בר, ח-22) עת זרע שעורים וקטניות החריפים להתבשל מהר.

מִחְרֹף: מחרף עצל לא יחרש (מש, כ-4) מפני הצנה. חֲרָפִי: בימי חרפי (אי, כט-4) קדמותי, לשון ארמי הוא חרפי ואפלי.

חֶרֶץ: לא חרץ לבני ישראל לאיש את-לשונו (יהו, י-21) לשון דבור הלשון... תקרא תצעק, קול תשואות המלחמה.

יִחְרֹץ: לא יחרץ כלב לשונו (שמ, יא-7) לשון שנון.

תִּחְרֹץ: אז תחרץ (ש"ב, ה-24) תרים קול מלחמה ואבחת חרב גלפי"ד

בלעז [תעורר קול מלחמה = glapir-poussera le cri de guerre].

חֲרָצְבוֹת חֲרָצְבוֹת: חרצבות רשע (יש, נח-6) לשון קישור ואיסור (מ).

לקורות הלשון העברית כשפת הלימוד בחכמת הרפואה

לפתיחת המרכז הרפואי של הסתדרות „הדסה”
והאוניברסיטה העברית על הר הצופים, ירושלים.

I

ה ע ר כ ה

ספרי הרפואה של ימי הבינים וכיחוד אלה, הכתובים עברית אינם ידועים כמעט לבני דורנו. אנו מביטים עליהם בביטול, כעל דבר טפל, בלי כל ערך מעשי. ברם למעשה הם הם שפעלו הרבה מאד לקיום חכמת־הרפואה ולפרסומה הראוי במשך ימי הבינים — עד תחלת ימי המאה השש־עשרה. עלינו, המתחילים מחדש ברפואה עברית בארצנו, לדעת שאין אנו תולים על בלימה, אלא שיש לנו עשר רב, הן בחכמת הרפואה למעשה, הן בשפה העברית כשפת הוראה במקצוע זה. עוד במאה השש־עשרה נחוץ היה ללמוד את השפה העברית כדי להכנס אל תוך פרדס חכמת הרפואה, ולא רק במונפלייר, פאדואה, פירארה וכו', אלא גם בגרמניה גופה, במרכז שלה, בלייפציג. בנאום הפתיחה שנשא הריקטור של מכללת לייפציג, Mosellanus בשנת 1518 אנו מוצאים כדברים האלה: „בספריות של היהודים טמון אוצר כה רב של החכמה הרפואית, עד שקשה למצוא דוגמתו בלשונות אחרות. אולם איש לא יוכל למצוא את סוד האוצר הזה מבלי לדעת את הדקדוק העברי. אני לפי עצמי לא הייתי מאמין בדבר, אלמלא לא היתה דעתם של רוב אנשי הכהונה, ואותם האנשים הנוצרים, השולטים בלשון זו, כדעתי אני, ולולי היו מזמינים אנשי השם שלנו, שהם כולם רמי המעלה וחכמים ונבונים, דווקא רופאים יהודים לשרותם הפרטי. אך מהו הדבר, המעכב את הנוער הנוצרי שלנו מללמוד את הלשון הזאת, הנחוצה כל כך בשביל המקצוע (הרפואי) הזה? בכשרון תפיסתם המהירה הלא יכולים הם ללמדה במשך שנים מעטות, ומתוך חשק חיבה ללימודים אפילו במשך כמה ירחים, עד כדי כך, שיהיה אפשר להם

לתפוש ולהבין את התוכן (מובא לפי: H.Friedenwald, the Hebrew Language in medical Lit. Bulletin of the Institute of the History of Medecine. Vol. II, No. 2, p. 77 – 111. – April 1934. – J. Q. R. New, Ser. 1919, Vol. X, p. 22) כשנשים לב אל דברי Mosellanus אשר חי עוד בתחלתה של תקופת הדפוס, והיות לפי החשבון, שעשה פרידנוולד (שם עמוד 97), יוצא, שאף היום נמצאים עוד בערך חמשה עשר אלף כ"י של ספרי רפואה בלשון עברית (בספריות השונות שבעולם), וכי לעומת זה נמצאים כתבי יד רפואיים בשפות אחרות במספר פחות הרבה מזה, הרי אז יתברר, שדברי הריקטור במכללת לייפציג אינם לא גוזמא ולא דברי הבאי!

אחרי שחרור המדע מעול הכנסיה (בערך אחרי זמנו של גאלילאי ולערך יובל שנים אחרי המצאת הדפוס, פחתה חשיבותה של הלשון העברית בשביל חכמת הרפואה, ואיבעית אימא, אבדה כמעט כולה. „לא מצבת שיש ולא מטבע זכרון מנחשת ינציחו את שמה, ולא קמו משוררים ומזמרים, שיתנו לה את כבודה הראוי. האוצרות הרוחניים העשירים שהשאירה לנו אחריה מונחים באבק הספריות, עזובים ונשכחים.“ כך קובל מינץ בספרו: Münz. Jüd.) (Aerzte im Mittelalter Frankf. a/M. 1922, p. 141.

לא ליהודים בלבד מסרו והמציאו הספרים העבריים את תורת הרפואה המקובלת מן היוונים אלא גם לכל העמים שבאירופה בימי הבינים, ולא את חכמת הרפואה היוונית העתיקה בלבד הקנו לאנשי המערב אלא גם את הרפואה המזרחית. הרבה חיבורים מפורסמים תורגמו ללטינית או ללשון המדינה לא מן המקור היווני או הערבי אלא מעברית! אבי האנטומיה מימי הבינים עד לימינו אנו Vesallius, מבאר במהדורה הראשונה של ה Fabrica שלו הכתובה לטינית, כמעט כל מונח אנאטומי ע"י שמו העברי הרגיל והשכיח בימיו, וזה באותיות עבריות ובהעתקה לכתב לטיני גם יחד, כדי שיבינוהו הקוראים והמתלמידים כהוגן! (השוה את הפאכסימיליה).

בו בזמן שהכנסיה הנוצרית השתדלה (עד לימי גאלילאי — כפי שיזכר להלן) לדיכא את חכמת הרפואה והמדע, היו היהודים מלמדים אותה באופן חפשי ביחוד באוניברסיטאות מונפלייר וא"כ בפאדואה. מונפלייר לא היתה תלויה כלל בדעת הכנסיה. שם היה רוח-דרור נושב ותלמידים היו זורמים לשם מכל קצווי תבל וגם מגרמניה כי „Ubi tres medici, duo athei“. שימש אז כלל קבוע בין התיאולוגים הנוצרים. לא כן אצל היהודים. הרמב"ם, עמוד התווך שלנו בין במדע ובדת וברפואה היהודית, חשב את לימוד הרפואה לגורם חשוב מאד

של תורת המוסר היהודית (ראה מאמרי „הרופא רמב"ם"¹. ומקומות ביד חזקה, הלכות דעות ד' א' וב„שמונה פרקים" שלו פ"ה רישא), „יש למלאכת הרפואות מבוא גדול בתועלת השכליות והמדות ובידיעת הש"י. . . ויהיה לימודה ובקשתה עבודה מן העבודות הגדולות". כמעט אותו מהלך מחשבות עצמו אנו מוצאים אצל הר' אברהם אבן עזרא בפירושו על התורה (שמות כ"ג, כ"ה), אצל הרשב"ם בפירושו (ויקרא י"א, ג'), ואצל הרמב"ן בפירושו (שם). רב האי גאון (1038) מזהיר על החקירה העיונית מחמת ההשפעה הנפסדת שבה, והוא ממליץ על לימוד חכמת הטבע השכלית ועל חכמת הרפואה זמן רב קודם עלות השחר של הריניסאנס בארצות אירופה (מוסר השכל קס"ב), וזאת היא גם דעתו של הרשב"א (שו"ת. א'. תט"ו).

ועוד יש להעיר, שספרי הרפואה בלשון העברית שימשו לא רק מזון רוחני לתלמידי חכמת הרפואה ולרופאים בלבד, אלא יחד למקצועות אחרים של המדע, ושימשו גם חלק מן הלימוד בבתי מדרש ומחקר לישראל. מכאן גם העובדה, שבימי הביניים היה בהרבה מקומות הרב של העיר גם רופא העיר, וכי השימוש במקצוע הרפואה היה לאחת הפרנסות היותר מצויות של חכמי ישראל. (השוה אגרת הרמב"ם לתלמידו ר' יוסף עקנין ואת מאמרי „הרופא ר' משה בן מיימון"). לקריאה וללימוד בשביל תלמידי הרפואה של בתי מדרש הנזכרים היו מרבים להשתמש בספרי הרפואה של הרמב"ם וביחוד בספרי „הנהגת הבריאות" ו„פרקי משה", חוץ מזה בספר „ארג'וזה" של אבן סינא ובספר הקאנון שלו ובעוד כמה חיבורים של היפוקרטס וגאלינוס. והקש: *Güdemann, Das jüdische Unterrichtswesen während der span.-arab.-Periode, Wien 1873 p. 198,62* משום כך (מפני צורך בידיעת השפה העברית) היו חושבים באירופה זמן רב, שרק היהודים לבדם מסוגלים להיות רופאים, כי הם בלבד ידעו לקרוא ולהבין את ספרי המופת העבריים והערביים לחכמת הרפואה. כי טרם היו אז תרגומים חשובים, ועוד פחות נמצאו מקורות לטיניים כי אם מעט מזער, והשפה היוונית לא נתגלתה עדיין בפעם השניה.

רוב המתרגמים באירופה הנוצרית במאה השלש-עשרה היו יהודים. בעזרת הלשון העברית ניתרגמו ספרים יוונים וערבים ללטינית וללשונות המדינה, בספרד הנוצרית יסד הארכיהגמון ריימונד כבר בשנת 1130—1150 (ז"א בשעה שהיה עדיין הרמב"ם בארץ ספרד הערבית) מוסד לעשיית תרגומים מספרים עבריים וערבים. רוב העסוקים במוסד זה היו יהודים. מוסדות דומים לזה הקים הקיסר פרידריך השני בערים שונות באיטליה. הוא פקד על הרבה יהודים לעשות תרגומים לעברית (!) וללטינית וגם תרגומים

1 במבוא לספר „הקצרת" של הרמב"ם שיצא בקרוב בהוצאת ר. מס, ירושלים.

מתוך השפות האלו אל שפות אחרות. (עיי' Haeser, Gesch. der Medizin. p. 687/88)

לא אגלה כאן שום דבר נעלם אם אספר, שהמערב קיבל את כל חכמת הרפואה שלו אך מידי "המוסתערבים", ז"א מאותם המלומדים היהודים והנוצרים שחיו קודם לכן וקיבלו את השכלתם בתוך סביבה ערבית. התרגום הלטיני הראשון של המתרגם הלטיני הראשון (Constantinus Afer) היו חיבוריו של ר' יצחק ישראלי (Isaak Judaeus) ושוב אופיני הדבר, שגם התרגום הראשון ע"י המתרגם הלטיני המפורסם ביותר והנודע לתהלה גירארדוס מקרימונה (1114 — 1187) שעשה ע"י פקודת הקיסר ברבארוס גם כן היה ספרו של יצחק ישראלי. ורק אחרי כן הופיעו תרגומיו לספרי הראזי, שרפיון, אבול קאסים, אבן וואפיה, ואבן סינא. חשובים עוד יותר מתרגומיו של גירארדוס היו באוניברסיטאות האיטלקיות התרגומים הלטיניים של המלומד היהודי פראג' בן סאלים (1280) מהעיר גירגנטי, שהכין בפקודת קארל הראשון (הקרצ) מסיציליה וניאפולי. בעיקר היו אלה חבוריהם של אל-ראזי ("Continens") והספר "תקואין" של אבן ג'זל א.

מאמצע המאה הט"ז חדלה להיות הספה העברית ספת הוראה ונשארה רק כשפה ספרותית לתרגומים רפואיים ולספרי רפואת-עם שונים זולת חיבורים מקוריים בודדים (כגון צחלון, טוביה וכדומה).

אך בזמן המאוחר, בימינו אנו, חזרה הלשון העברית ותהי שוב לשפת הוראה אמיתית ולשפה ספרותית אמיתית בשביל חכמת הרפואה אצל היהודים, וביחוד בארץ ישראל. המונחים העבריים לחכמת הרפואה שבימינו לקוחים מן העברית של כה"ק, התלמוד וספרי ימי הבינים, גם מן הספרים המקוריים וגם מן הספרים שתורגמו לעברית. עד כמה שיש לנו מסורת של מונחים רפואיים בספרים ההם, מחוייבים אנו להכניסם באוצר לשון הרפואה שלנו אחרי שעברו מחדש בכור הבחינה. אם נתישנו ואינם מתאימים עוד למושגים של שפתנו החדשה, הרי עלינו לשנותם ולתרגמם מחדש. במקומות שמושגים מיוחדים טרם קמו בעברית, עלינו ליצור את המונחים מלכתחילה. אולם דבר זה מותר לנו רק בתנאים מיוחדים.

אם למרות שלטונה בשכבר הימים, ולמרות המספר הענקי של כתיבי היד, שהשאירה אחריה, לא יכלה לשון הרפואה העברית הספרותית להאריך ימים, מפני שלא היה ביכולתה להחזיק מעמד על אדמת מולדת-חורגת, ומחמת שהיתה תלושה מארץ מכורתה והולכת מגולה אל גולה, הרי עכשיו, כשהיא שבה לארץ האבות, מתחילה היא שוב להשתרש ולהתעורר בקרקע.

ואנו תקוה, שעמה יחד ובקרבה ישוב ויתחדש אותו גניוס הרפואי של היהודים, ששמו כבר יצא לתהלה בכל הגויים, לכבוד האנושיות כולה ולתרבותה. ישוב מציון תצא תורה וחכמת הרפואה מירושלים!

II

קורותיה של חכמת הרפואה הן חלק של קורות התרבות בכלל. לעולם אין התרבות מופיעה כתהליך התפתחותי פנימי בלבד, אלא כפרי יצירתו העצמאית של העם ושל עיבוד היסודות התרבותיים, שקבל העם מאת עמים אחרים ע"י נגיעה עמהם.

גם חכמת הרפואה בישראל שבתקופת התנ"ך היתה מרבה לשאוב ממקורות העמים השכנים, המצרים, האשורים והבבלים וכו', והיתה משתמשת לפעמים גם בשמות ומונחים מקצועיים אשר יצרו העמים האלה. בתקופה התנכית השפעו היהודים השפעה רבה מתרבות מצרים ואשור, ואילו בזמן התנאים והאמוראים חדרו יסודות יווניים ופרסיים למכביר לחכמת הרפואה היהודית. כבר תארתי במקום אחר¹) שלא כל ענין הבא מן היוונים פסול היה בעיני חז"ל ושלומי אמוני ישראל, וכך לא נפסלה בעיניהם גם חכמת הרפואה, שבעקיפין, דרך אלכסנדריה, נכנסה לא"י ונתפשטה שם. רבן שמעון בן גמליאל, ר' יוחנן ורבי חייא בר אבא היו קושרים כתרים לחוש היופי שבא להם ליהודים מאת היוונים. את הפסוק: "יפת אלהים ליפת וישכון באהלי שם" פירשו הם כך: "דבריו של יפת ויפתו יהיו באהלי שם" (מגילה ט, י).

אכן אף על פי שנשאלו בטויים רבים של חכמת הרפואה מכמה תרבויות אחרות, הרי הלשון, שבה למדו ולימדו היהודים שבאותו הזמן את חכמת הרפואה, היתה הלשון העברית. בתי הלימוד של הכהנים והנביאים בתקופת התנ"ך²) וכמותם בתי המדרש בזמן התלמוד, כולם היו משתמשים בלשון העברית כשהיו מדיינים על נושאים רפואיים, כך היו נוהגים בעלי העיון גרידא, כגון ר' יוחנן, שהשיב בשעה ששאלו אותו ע"ד החלב החופה על הכסלים: "אנא לא טבחא אנא ולא בר טבחא, ונהירנא דהכי הוו אמרי בי מדרשא וכו'" (חולין צ"ג). ובדומה לו ר' יהודה (שם מ"ה:). וכמו כן בעלי הלכה למעשה, חכמי הטבע ובוחני בחינות ("עסקן-בדברים" בלשון התלמוד, חולין נ"ז:), כולם מסרו את ידיעותם ברפואה העיונית והמעשית בלשון העברית. בעלי הלכה למעשה או חוקרים

1 הקש ספרי: S. Muntner. Geschichte der Leibesübungen bei den Juden Wien, 1926.

2 מציאותם של בתי לימוד לכהנים גרמות בדברים י"ז, ט' וכ'—מכללא איתמר—ושל בתי

לימוד לנביאים—בפירוש איתמר, בני-הנביאים.

כאלה היו רב, שישב "שמונה עשר חדשים אצל רועה בהמה לידע, אי זה מום קבוע ואי זה מום עובר" [בחולי עינים] (סנהדרין ה':). וכן תלמידיו של ר' ישמעאל ששלחו (נתחו) את גופה של זונה, שנתחייבה מיתה למלך (בכורות מ"ה). ר' שמעון בן חלפתא שעשה נסיונות בתרנגולת ובנמלים (חולין נ"ז): ונסיון אחר עשה פעם גם בדוכיפת [פרדיון] (ויקרא ר' כ"ב, ד'). כן גם ר' אסי, שעשה נסיונות בבני-עורב (שם י"ט, א). את הלכה בחכמת הרפואה היה מוסר האב הרופא לבנו, או מורה מיוחד היה מלמד את התלמיד באופן פרטי. בדברים ר' (ו', י"ג) נזכר משל ב"תלמיד של רופא", שאמר לרבו: "מרי, כבר לימדת כל סדרן של רפואות". חוץ מן ההוראה האישית היו מלמדים את כללי חכמת הרפואה בכל הישיבות הגבוהות, ולוא רק משום כך שחכמה זו נחוצה היתה בשביל הבנת המצוות וקיומן. הרמב"ם דורש מהשופטים, חברי הסנהדרין, שתהיינה להם מלבד ידיעת התורה גם ידיעות בחכמת הרפואה (הלכות סנהדרין ב', י'). רבא דרש במתיבתא דמחוזא ע"ד הרכב הרטיות "האי איספלניתא קירא וקלבא רישנא" (שבת קל"ג): אנטונינוס קיסר היה יכול לבקש מאת רבי שישלח לו אחד מתלמידיו כדי לרפא את עבדו החולה, מכיון שידע שכולם מלומדים גם בענייני רפואה. "נטה עבדו של אנטונינוס למיתה, שלח ואמר, שלח לי אחד מתלמידך דהוא מחיה לי הדין מיתה, שלח ליה חד מן תלמידיו[הן], ואית דאמר ר' שמעון בן חלפתא, הוה אזיל אשכחיה רביע, א"ל מה אתה רביע ומרך קאים על רגליה, מיד נודעזע וקם ליה" (ויקרא ר' י', ד'). כפי שהזכרתי כבר לעיד, היה רבא מרצה בישיבת מחוזא על נושאים רפואיים. בעיר זו היושבת על נהר חדקל נמצא גם בית לימוד גבוה לחכמת הרפואה, שבראשו עמד מניומי הרופא (שבת קל"ג): בית מדרש זה, שעמד בניגוד גמור לישיבתו של רבא, נזכר גם במקום אחר בתלמוד: "אמר רבא, כגון הני דבי בנימין אסיא, דאמרי, מאי אהני לן רבנן, מעולם לא שרו לן עורבא וכ'" (סנהדרין צ"ט:).

מלבד בבתי ספר אלו היו רבים מן התלמידים היהודים שלמדו יחד עם נסטוריאנים נוצרים את חכמת היוונים ורפואתם באלכסנדריה, אידיסה, נציבין, סיליקיה ע"י קטיסיפון זמן רב קודם הופעת האיסלאם. במקומות ההם נמצאו כבר בימים האלה בתי לימוד גבוהים לרפואה, בהם למדו היהודים ולימדו לאחרים, בעוד שבאנטיוכיה ובאמידה רבו היעקוביים. מלבד זה היו גם בתי ספר לנזירים במספר רב, שבהם למדו את תורת הרפואה. מתוך בתי לימוד הגבוהים לרפואה היתה חשובה ביותר המכללה בעיר ג'ונדיסאפור. שם היו גם בתי חולים מהוללים (השוה מ. מאיר הוף, אלכסנדריה — בגדד 15/16), בית לימוד זה נוסד בערך בשנת

450 בידי המלכים שבאו אחרי שבור (סאבור) השני, מלך פרס. שם היו מלמדים את חכמת הרפואה בלשון יוונית, ארמית ועברית. קרוב הדבר לוודאי, שפה הורה הרופא היהודי אסף ("אסף הרופא") ויוחנן בן זבדא. חבורו של אסף הרופא, ספר הלימוד הראשון לחכמת הרפואה הידוע לנו בלשון העברית (השוה וויניציאנר, Assaf Judaeus בודפשט 1915/17) נתחבר כנראה בבית לימוד זה במאה השביעית או השמינית, אופן ההבעה למושגים רפואיים אצלו עודנו פשוט מאד, את המונחים הרפואיים הוא מביא כלשונם ביוונית בכתיב עברי ובתרגומם הלטיני, הארמי והעברי עד כמה שאפשר בימיו. השבועה בה השביע אסף את תלמידיו הרופאים לפני קבלת סמיכתם — אע"פ שניכרים בה היטיב סימני ההשפעה של שבועת האסקליפאדים אצל היפוקרטס — כתובה כולה ברוח היהדות. הקללה בה הוא מקלל את כל עובדי האלילים המתפללים לעץ ולאבן ומבקשים מהם ישועה, מעידה ביחוד על קדמותה של שבועה זו (השוה את מאמרי על השבועה הזאת, העומד להופיע בקרוב).

התומך והמסייע הגדול ביותר להפצת תרבות גבוהה מקרב מאמיני האיסלאם היה הכליף הראשון בשושלת האומיידים, מועאויה הראשון (מת 680). הוא תמך גם בבתי הלימוד הגבוהים של היהודים בארצות ארם ופרס ואסף רופאים יהודים מפורסמים אל חצרו. רופאו הפרטי היה היהודי מא'ר-ג'יוויה אבן ג'ולג'ול מהעיר בוצרה. הוא היה הראשון שתירגם בשביל מושלו ספרי רפואה רבים לארמית, וראשית כל את כתביו היווניים של הרופא אהרון מאלכסנדריה. תלמידו המובהק כאליד, נכדו של המושל מועאויה גופו, תירגם את הספרים האלה לערבית. השני מבית העבאסידים, אבו ג'אפר אלמנצור, הקים בית-תלמוד עליון לרפואה בבגדאד, שממנו יצא יצחק בן עמרם הבכור, הוא שהביא את חכמת הרפואה לאפריקי הצפונית ולספרד. יורשו המפואר של אלמנצור היה אהרון אלראשיד, ורופאו הנודע לשם היה יהושע בן נון. ללמוד ממנו ולשמוע תורתו רצה העולם הרפואי כולו בימיו. יהושע השתתף בתרגומים הנעלים בתקופה ההיא מיוונית, מעברית ומהארמית לערבית. תלמידו המפורסם היה אבו יוסף יעקוב בן יצחק אל כינדי (73—813) "הפילוסוף". בן דודו של יהושע בן נון היה סאכל זיין בן רבן אלטברי, רופא גאוני. לא זו בלבד שתרגם ספרי רפואה ותכונה מעברית (!) וארמית לערבית, אלא הוא הוסיף להם גם פירוש ובאור וחבר ספרים בעלי ערך רב. בנו של סאכל, אבו אלחסן אלטברי, אף הוא רופא מפורסם, שהמיר א"כ את דתו ועבר לאיסלאם, חי בזמנו של הכליף מאמון. במלכותו של מאמון נתפשטו המדעים הערביים-היהודיים עד לאלכסנדריה, שראתה שוב ימים טובים כאז בימי התלמיים, וכן הגיעו גם עד בוצרה

וסאמארקאנד, מקום שם נמצאו בתי לימוד גבוהים לחכמת הרפואה. במערב יסדו בזמן ההוא יהודים, כמנהגם, ישיבות גדולות בערים צארה, טולידו, גראנדה, קורדובה, סיביליה וסאראגוסה, שבהם למדו לא לימודי קודש בלבד, אלא גם את חכמת הרפואה והתכונה. הכובשים הגוטים הקנאים רדפו אותם ולחצו בלי הרף, אולם הערבים, שגם הם בני-שם היו וחדורי רוח שנאה כנגד אותם הנוצרים, נראו אחר כך ליהודים כגואלים.

בימי הכליף מותוכל רבו תלמידי הרפואה היהודים במספר רב כל כך, עד שהכליף מצא לנחוץ להנהיג בשנת 853 בקאירואן ובאלכסנדריה את הלשון העברית והארמית בלבד כשפת הלימוד בחכמת הרפואה למען התלמידים היהודים. קשה להבחין, אם היתה כוונתו בזה לעכב את השתתפותם של התלמידים היהודים בהמונם ע"י שהכביד עליהם את הלימוד (במקום הנומרוס קלאוזוס שבימינו!) או שהיה בזה משום ויתור ליהודים. בין כך ובין כך מענין הוא ששפת הלימוד בחכמת הרפואה היתה העברית. אחד התלמידים המפוארים, שיצא מבתי לימוד אלו והיה אח"כ למורה מפורסם עוד כמה מאות שנה, הוא ר' יצחק בן סוליימאן אל ישראלי הנודע בשם Isaaq Judaeus (בערך בשנות 953 — 850), אשר חי יותר ממאה שנה. ספריו הרפואיים אמנם כתובים במקורם ערבית ותורגמו א"כ ללטינית ועברית, ואולם את פתגמיו, חמשים במספר, שקרא להם בשם "מוסר הרופאים" או "מנהג הרופאים", כתב בודאי בעברית, כי ע"ד מקור ערבי של ספר זה לא שמענו מעולם. מ. סואבה גלה את הספר הזה ותרגמו לאיטלקית ב *Giornale dei scienze mediche* XVIII. הנוסח העברי נדפס ב"אוצר טוב" בשנת 1884. דוד קאופמן תרגם את הספר הזה לגרמנית (מאגאצין פ. ד. וויסנשאפט דעס יודנטומס X, 1885; מלבד זה בכל כתביו). עוד ספר עברי אחד, שכתבו ר' יצחק הישראלי, נשאר לנו, והוא "ספר הרוח והנפש" (כת"י מינכן 307.5, נדפס לראש' ב"הכרמל 1871 ע' 401). ר' חסדאי (אבו יוסוף) אבן שפרוט היה שר אמנם את שיריו בשביל יהודי ספרד בעברית, אבל חבוריו הרפואיים כתב בערבית. יחד עם הנזיר היווני ניקולאוס תרגם לערבית את החבור הגדול של דיאוסקורידס על ידיעת הצמחים והפרמקולוגיה, ששלח רומנוס, קיסר ביזאנטיון מתנה לעבדו אל רחמן השלישי. הוא (חסדאי) היה גם מיסדה של האקדמיה הראשונה למדעים בקורדובה ומשך אליה מלומדים רבים ממדינות שונות. כמוהו כן גם בן ראצו, ר' אברהם אבן עזרא, הנולד בערך מאה שנה אחריו, אותו נעז'ונד נצחי, שהיה חכם בעל אשכולות וסופר מפואר בדורו שוה לרבי יהודה הלוי, גם הוא (ראב"ע) כתב את חבוריו הרפואיים בערבית: את ספר הנסיונות, ספר העצמים, ספר המדות והדוגמאות וספר הנולד.

ולא נתרגמו ספרים אלה לעברית אלא בשנת 1369 ע"י ר' יעקב אלפנדארי. והוא הדין לדאבוננו הרב גם אצל גאון רופאינו היהודיים, המאור הגדול הרמב"ם. מלבד "ספר המדע" שלו, המשמש חלק מספרו הנצחי, "היד החזקה", וחזן מכמה הוראות רפואיות, המפוזרות באגרותיו ותשובותיו, נכתבו כל חבוריו הרפאיים ערבית, באין יוצא מן הכלל. ויש ביניהם גם כאלה, שלא זכו להתרגם לעברית אפילו עד היום הזה. (ע"ד חבוריו הרפאיים של הרמב"ם הושה את מאמרי המיוחד!).

כסופר הרפואי העברי הראשון שבארצות אירופה יש לראות את ר' שבתי איבן אברהם דונולו. מלבד כמה ספרים עבריים כלליים, כגון ס' התחכמוני, פירושו לס' היצירה, פירושו לברייתא דשמואל וכו', כתב דונולו גם ספר פרמקולוגי חשוב, שלא נשארו לנו ממנו אלא קטעים בלבד (120 צמחי רפואה). את הקטעים האלה פירסם שטיינשניידר (ברלין 1867) וכן גם חקירות לאישיותו (Virchow, Archiv f. pathol. Anat. Bd. 38—42) (השווה גם ספרו Hebr. Übers. § 446 ומאמרו ב Magaz. 1892, 79). ר' שבתי דונולו נולד באפוליה שבאיטליה וחי לערך בשנים 913 — 984, בימיו היו קיימים בתי לימוד גבוהים לחכמת הרפואה בערי איטליה פלרמו, טרנטו ובארי, שבהם היו מלמדים את חכמת הרפואה או בערבית או בעברית. הלשון הלטינית טרם שלטה בארץ, היוונית היתה נשכחת כולה. התרגומים הראשונים של ספרי לימוד הרפואה לשפה הלטינית לא נעשו אלא במאה הי"א.

במאה הי"א תרגם הנזיר רוברטוס די ריגיאו בהשתדלותו של מלך הנורמאנים רוברט מסיליאה את חבורי גאלינוס לשפה הלטינית. אולם לא המקור היווני — כפי שצריך היה להניח — שימש למתרגם בסיס לתרגומו, אלא הוא עשה אותם מתוך התרגומים הערביים והעבריים (!) שהיו מצויים כבר בזמן ההוא³. מכאן אפוא, שכבר אז היו במציאות תרגומים עבריים של ספרי גאלינוס, וכפי שאפשר לשער — גם של ספרי רפואה אחרים, שלא באו אלינו.

דרך סיציליה התפשטה חכמת הרפואה גם מעל יבשת איטליה גופה. הקדום שבבתי הלימוד לרפואה נמצא בסלרנו, בדרומה של ניאפוליס. ראשיתה של מכללה זו מגיעה עד אותו הזמן של המאה התשיעית, שאז היתה העיר תחת ממשלת הלנגוברדים. הסופר הראשון של קורות עיר זו, מאצה⁴, כותב: בעיר זו

3 Hyrtl, Lehrbuch der Anatomie § 14, Haeser, Geschichte der Medizin I. 691.

4 Mazza, Urbis Salernitanæ Historia et Antiquitates. Neapoli 1681

נדפס Graevius et Purmann: Thesaurus Antiquitatum et Historiarum Italicae. Lugdun.—Batav. 1723, tom. 9.

ישבו רופאים שונים, שהתחברו לחבורה אחת בשם *Collegium Hippocraticum*. ההוראה שלהם היתה יסוד לאוניברסיטה הכבירה, שהוקמה ונשתכללה שם אחר כך ע"י הקיסר המלומד והחפשי בדעותיו פרידריך השני (1251—1200). לפי דברי הכרוניסטן הנזכר השתתפו שם בהוראה היהודי רבי אלישע (Rabbi Elinus) היווני פונטוס, הערבי עבדאללה, והלטיני מגיסטר טאלרנוס. כל אחד מהם לימד את בני ארצו הוא, ורבי אלישע בלשון העברית. לפי מסורתו של די רנזי היה היהודי סולונוס ממיסדי המכללה הזאת. די רנזי מספר ע"ד הרבה יהודים שבאו שמה לשם לימוד (16 — 111.325). דבר זה נמשך כל עוד שעלה בידי בית לימוד זה לשמור על עצמאותו מפני שלטון הכנסייה והכמרים. בדרך כלל אפשר לקבוע שהאוניברסיטה טאות הקיסריות החילוניות, היו מתיחסות ליהודים בזמן ההוא בחיבה, ואילו האוניברסיטאות הקליריקאליות היו ע"פ רוב מרחקות את היהודים מן הלימוד, וכאשר גברה יד הכנסייה על סלרנו נהפכה האוניברסיטה, לפי דבריו של ר' בנימין מטודילה, לבית לימוד לנוצרים בלבד (סביב לשנת 1160). לפי עדותו של ר' בנימין לא נמצא בקרב 600 נפש יהודים, שישבו אז בסלרנו, אף רופא יהודי אחד. רק בעיר אמאלפי הסמוכה מצא הוא רופא יהודי ושמו אחנמאלי. אולם ע"ד תקופתו של הקיסר קונסטנטינוס השנים עשר (בסוף המאה הי"א) מודיע מאצצה בספרו הנ"ל, שבימיו היו המתלמידים היהודים בוחרים במכללת סלרנו ונהרו" שמה: *Nil mirum, si illustriores viri studiosi undique Salernum affluebant, ex gente praesertim hebraicae*. של הבינדיקטינים וחדירתה של חכמת הרפואה הערבית אל תוך בית לימוד עליון זה, אשר בו שלטה עד אז השיטה ההיפוקראטית הטהורה, כלומר בעלת המהלך היווני, ומלבד זה גם התחרותן של בולוניה ופאדוה, שמצבן הגיאוגרפי תחבורתי העה נוח יותר — כל אלה הגורמים הביאו לידי ירידתה האטית של המכללה הסלרניטנית. אולם יתר על כולן הזיקו לה האוניברסיטאות שנוסדו (בערך 1224) ע"י פרידריך השני בניאפוליס ובתי הלימוד הגבוהים שבמסינה ובפאביאה.

אכן המתחרה המסוכן שבכולם היה לה בית הלימוד הגבוה שבפאבינה מונפלייר («מונטי פליירש»), שקלה תלמידיה היה מורכב מפליטים ספרדים, יהודים וערבים גם יחד. מלומדים יהודים הם שישדו בעיקר את בית לימוד זה, שממנו יצאו אח"כ בני תיבון ועוד כמה משפחות של רופאים יהודים מהוללים. זמן רב קודם פריחתה של מכללת מונפלייר היו קיימים בתי לימוד

גבוהים יהודיים במדינת הפרובינציה (פרובאנס) ובלאנגידוק, כגון בערים ביזירס, לונל, ארליס ונארבונה. בראש בית הלימוד בנרבונה עמד רבי אבון. לערך בשנת 1000, ותלמידיו הם הם שהקימו בשנת 1025 את בית הלימוד במונפלייר⁶. בשנת 1180 לערך נתחדש בית לימוד זה על-ידי ווילהלם הרביעי, הרוזן ממונפלייר. תקופת הפריחה של הפאקולטה הרפואית חלה במאה ה"ג. בימי ווילהלם iv. הוציאו את היהודים מקהל המורים ואסרו את הלימוד בלשון העברית. לעומת זאת מותר היה ליהודים ללמוד כמקודם, אף כי לא הראו חיבה יתירה כלפי היהודים⁷. וכשעבר הזעם, התחילו שוב ללמוד וללמד בלשון העברית. אחד הרופאים המפורסמים בזמנו היה רופא העינים היהודי בנבינוטוס גראפאוס ("בנבנשתי" "הרופא"?), איש ירושלים, שבא למונפלייר ולדרום-איטליה להפיץ את חכמתו וידעיותיו (בהתחלת המאה ה"ג). כל זמן שלא היתה מונפלייר תלויה בדעתה של רומא, היתה השכלתה חפשית ומתקדמת בלי השפעה מרצון הקלירוס. בעוד שמשאר בתי הלימוד יצא אך סכולאסטיקאים, היו מהללים את שמה של מונפלייר ואת מגמתה המעשית, תלמידה נחשבו כטובים ביותר, כבעלי הלכה למעשה, משום שלמדו מתוך הנסיון. ואכן יצאו מן האוניברסיטה הזאת גם חכמים בעלי ערך רב, כגון הנרי די מונדיביל, ארנלדוס די ווילאנובה, ברנרדוס גורדון, גואי די שוליאק. וכך מספר היהודים והמתלמדים בלשון העברית היה כה רב, עד שהתרגם המפורסם יהודה ליאונה רומאנו, שתרגם הרבה ספרים רפואיים מעברית ללטינית ושפות אחרות, מצא פעם לנחוץ להתודות על האמת ולומר שלא ידמו להם היהודים שרק הם הם החכמים הנבונים, יודעי תורת הרפואה ומלאכתה, אלא גם הגויים מסוגלים לכך⁸. לעומת זאת לא היה שום ערך כללי לבית הלימוד העליון הקליריקאלי שבפאריס, שנוסד בשנת 1107, שאסר על היהודים באופן עקרוני ללמוד וללמד שם באותה התקופה. והוא הדין גם באוניברסיטאות הגרמניות שבימים ההם, ביחוד במקומות בהם שלטו הישועיים. בעיר אינגולשטט ובמינכן למשל מוכרח היה כל מועמד לרפואה לנדור אפילו נדר מפורש, להנזר מכל מגע ומשא עם רופאי-אליל והרופאים היהודיים (Haeser l.c.831). ובכל זאת נהרו דווקא הגרמנים, שרצו לרכוש להם דעת עמוקה, למונפלייר ה"מיוהדת"^{8a}!

6 S. Ravel, Revue thérapeutique du Midi. Montpellier 1855
תמצית מזה תמצא גם ב Cannstatt's Jahresbericht 1855.

7 Steinschneider, Virchow Archiv 42. 52.

8 Steinschneider, Hebr. Übers. p. 490.

8a F. Weindler, Die praktische Ausbildung deutscher Medizin studenten in Montpellier. Berliner Klin. Wo. 1938, 36, 1260.

הסטודנטים של האוניברסיטאות בסאלרנו ובמונפלייר היו מחולקים (ביחוד בגלל הלשון!) לא לפי הפקולטאות, אלא לפי ה"לאומים". רובם של הסטודנטים היו מתגוררים בבתים מיוחדים: *Convictus*, *Bursae* (*Burschenschaft*!, *Collegia*). דחינו בחבורות, שהיה בהן משום חינוך ומשפט מיוחד. במונפלייר היו הסטודנטים הנוצרים זקוקים לשיפוטו של ההגמון (בישוף), ואילו הסטודנטים היהודים היו נשפטים לפני ב"ד החילוני של "שר מונפלייר" *„Seigneur de Montpellier"*; הקס, *Haeser, Geschichte der Medizin I. 824*.

בספרד ובפורטוגל היתה הלשון העברית רגילה כל כך בלימוד הרפואה, עד שהיו מתירים לרופאים ולכירורגים היהודים, אע"פ שאנסום על דתם, להמשיך ולהשתמש בספרי-רפואה העבריים שלהם. אך את מתכוני התרופות (הריצפטים) היו מחויבים לכתוב בלשון המדינה.⁹

שטיינשניידר, במאמרו הקלאסי על "קורות הספרות העברית" הנדפס באנציקלופדיה של אירש וגרובר, אומר: "מה שפעלו היהודים בשדה הרפואה, שייך לאותן הפעולות של קורות התרבות והספרות הנחשבות בכל מקום כדבר ידוע למדי ומובן מאליה, אולם לא נחקרו בשום מקום כל וכלל". מיום שנכתבו דברים אלו, עברו כמעט שבעים שנה, אך גם היום לדאבוננו, נכונים הם. כתבי יד עבריים בעלי תוכן רפואי, ביחוד ממדינות פרובינציה, איטליה ופחות מספרד, נמצאים לרוב, על פי רוב ידועים אך שמותיהם אחרים לא נבדקו עדיין, ואך מיעוט שבמיעוט מהם יצא לאור. מבין המון הכתבים הלא-עבריים של רופאים יהודים ושאיילו לא נתרגמו עדיין לעברית, רובם לא זכו אפילו להיבדק ולהיחקר עדיין בכלל, ואין צורך לומר שגם כותביהם לא הוכרו כהוגן. זהו גורלם של כל היהודים שאינם כותבים עברית!

הספרות הרפואית העברית הקיפה את כל החוגים של המקצועות, שבהם היו מטפלים בימים ההם ובארצות האלה. נמצאים חבורים שלמים בפני עצמם — *(Pandekten)* — עד כמה שעלול היה הזמן ההוא בכלל ליצור חיבורים כאלה — וכן ליקוטים, פירושים ותרגומים לעברית ומעברית. מלבד זה ידוע לנו שהיו אז מורים מצויינים לרפואה שלימדו בעברית המדוברת. במכללות אחדות היה כל הרוצה להתקבל בתור תלמיד בפקולטה הרפואית מחויב לעמוד בבחינה לשפה העברית!

בעוד שחכמת הרפואה הערבית מצטיינת בזה שהתחילה בעיבוד תרגומים — המתרגם הגדול הראשון לערבית היה היהודי מאזר ג'ייביה (סביב לשנת 675) הנ"ל, ובמערב, בספרד, אף שם היה המתרגם הראשון לערבית

המשורר העברי, ר' חסדאי אבן שפרוט, כנ"ל — הרי חכמת הרפואה העברית מצטיינת בזה שכבר בזמן מוקדם מאד יש לה חבורים עבריים מקוריים, הקודמים הרבה מאד לתקופת התרגומים! עדים לכך הם לע"ע אסף הרופא שבמאה השביעית¹⁰ ור' שבתאי בן אברהם דונולו שבמאה העשירית.

בצרפת נמצאו כבר במאה העשירית מוסדות לימוד יהודיים, ששם למדו את חכמת הרפואה כדוגמת בתי הספר של המנזרים, שמהם יצאו אח"כ האוניברסיטאות (למשל פאריס!). החשובים שבבתי לימוד ממין זה היו, כפי שהזכרתי לעיל בפרוטרוט, בעיר ארליס, ביזיר ונרבונה. וכבר אמרתי, שבערך בשנת 1000 עמד בראש ישיבות אלו בנרבונה הרופא והרב כאחד, רבי אבון. עלינו לדעת, שחכמת הרפואה, הערבית, הלטינית, והעברית, היתה בזמן ההוא במצב של קפאון. על ידיעותיו של הזמן הקודם לא היה לה להוסיף ולא כלום! היא היתה ניוונה אך במה שהשאירו לה החכמים שקדמוה.

כל הרוצה להיות רופא בימים ההם, צריך היה אפוא לרכוש לו את חכמתם של היפוקרטס וגאלינוס. אולם ספריהם הם היו לבני הדורות הללו כספר החתום. יוונית טרם ידעו לפני תקופת הריניסאנס, תרגומים לטיניים לא היו עדיין במציאות, ומכל שכן לא ספרים מקוריים. לא היו אלא התרגומים הערביים, העבריים והארמיים בלבד וכן המקורות שבשפות האלו ופירושיהם. והחפץ לרכוש לו ידיעות רפואיות, צריך היה אפוא לשלוט קודם כל בשפות הללו. ומובן מאליו שדבר זה נקל היה ביותר ליהודים! קנאביס («המהפכה בחכמת הרפואה» 11.8) ¹¹ כותב: הלשונות המזרחיות היו שגורות בפהם (של היהודים), ובזמן שגאלינוס והיפוקרטס ושאר האבות של חכמת הרפואה לא היו נודעים במערב אלא על פי התרגומים הערביים והארמיים, היו היהודים כמעט היחידים, שידעו לטפל במחלות לפי שיטה ידועה, מתוך כך, שהפיקו תועלת מתורת הזמן העתיק. — אולם בזמן קצת מאוחר לא ידעו גם יהודי צרפת ואשכנז את השפה הערבית, ומשום כך התחילו לתרגם את הספרים היווניים והערביים לעברית בכל מרצם הידוע. לכתחילה היה הלימוד גם בסאלרנו וגם במונפלייר בלשון העברית. השימוש בלשון הפרובאנצאלית והלטינית אין להוכיח מציאותו בוודאות אלא מן המאה הי"ב ואילך. אחד המורים היהודיים, שפעלו זמן רב באוניברסיטת מונפלייר, היה ר' יהודה הרופא, רבו של הרמב"ן, שבמחלוקת ע"ד ספרי

¹⁰ עיין מאמרי המיוחד: „על שבעת אסף ור' יוחנן בן זבדאי" שיופיע בקרוב.

¹¹ מובא ע"פ כרמולי ולנדאוי.

הרמב"ם השמיע גם הוא את חוות דעתו בין גדולי ישראל (ראה חליפת מכתביו עם הרמב"ן, הנדפסים עפ"ר בצרוף לאגרותיו של הרמב"ם). מלבד ר' יהודה פעלו עוד במונפלייר: רבו, ר' יצחק בן אברהם ור' יעקב הקטן, הוא שהורה את לימודיו בעברית, ערבית, לטינית ופרובאנסאלית. ממנו נשמר עוד כ"י עברי בפריס על הרכבת הרפואות בנוסח מונפלייר. רש"י (שחי במחצית השניה של המאה הי"א) כתב ביאורים רפואיים חשובים לתלמוד. ידיעותיו אלו קיבל מאת ידידו ר' משולם הרופא, מי שהיה תלמיד האוניברסיטה במונפלייר. בסוף המאה הי"ג לימד באוניברסיטה זו היהודי פרופאציוס, מקום שם שימש גם דיקאן של הפאקולטה הרפואית. את חשבונותיו והמצאותיו האסטרונומיות, שהראו דרך חדשה בחכמה זו, מזכיר קופרניקוס בחיבוריו. עד שנת 1360 הפיץ ר' נתן בן שמואל את חכמת הרפואה בכל מדינות פרובאנס בלשון העברית. הוא היה מורה מהולל, ורבים היו המחזירים אחריו.

בספרד לא נמצא אף ספר עברי מקורי אחד בחכמת הרפואה, ולפי הערך מעטים היו גם תרגומים עבריים של ספרי רפואה. גאוני הרפואה הגדולים, שמלבד עבודתם בחכמה זו כתבו ספרים עבריים רבים ושרו את שירותיהם בשפה העברית, כתבו את ספריהם הרפואיים בערבית, כמעט בלי יוצא מן הכלל. ר' יצחק בן שלמה ישראלי, ר' חסדאי אבן שפרוט, ר' יוסף אבן עקנין וכו' — כולם כתבו את חבוריהם הרפואיים בלשון הערבית. אבן ג'נאח, המדקדק הגדול, אמנם קובל על שאינם מרבים לכתוב בעברית ועל שאינם מטפלים כהוגן בלימוד הלשון העברית, ואעפ"כ הוא גופו כותב את ספרו הרפואי על הרפואות הפשוטות בלשון הערבית. ("כתאב אל תלכין" — לפי אוזייביה). ר' שלמה בן גבירול ור' יהודה אלחריזי, גם הם מתאוננים מרה על הזנחת לימוד הלשון העברית¹².

מצב הלשון העברית כלשון רפואית התחיל לעלות מעלה בתקופת התרגומים, שהתחילה במאה הי"ג. אז התחילו תלמידי סאלרנו ומונפלייר לעשות את התרגומים לעברית מן הלשון הערבית (של היהודים והמוסלמים) ומיונית, לטינית, ספרדית ואיטלקית. באופן יחסי ניתרגמו מעט מאד ספרים רפואיים, שנכתבו בידי מחברים יהודים בשפות לועזיות, לעברית. הרוח היהודי התנקם גם כאן, בשדה הרפואי כבכל מקום דומה, באותם היהודים אשר לא כתבו את דבריהם הם בעברית.

עד כמה היתה יד העברית תקיפה בשדה הרפואה, אפשר לראות מדברי

הירטל¹³, המוכיח שבתקופה שלפני Vesallius היו קוראים לרוב המושגים האנטומיים בשמות עבריים או ערביים. וויזאליאוס בעצמו, בחבורו הקלאסי המהולל "Fabrica", כשהוא רוצה לסמן איזה שם רפואי ביתר דיוק, הריהו מוסיף עליו גם את השם העברי, באותיות עבריות, ולעתים רחוקות יותר הוא מביא גם את השם הערבי. (השוה את הפכסימיליה המצורפת למאמר זה).

לאוברנטיוס פ'ריס (Laurentius Fries) מדפיס בשנת 1514 ובפעם השנייה בשנת 1535 את המלון לשמות נרדפים של הצמחים הרפואיים בעברית, יוונית, ערבית, לטינית וגרמנית (מובא ע"י H. Friedenwald, Hebrew Language... 1934). בשביל תלמידי הרפואה ותלמידי מדעים אחרים הוקמו עוד במאה ה"ו קתדראות מיוחדות ללימוד הלשון העברית כמעט בכל האוניברסיטאות: בולוניה (1488), רומא (1514) לובאיין (1517), פאריס (1500). ספרים, שמחבריהם יהודים ושנתרגמו לעברית, הם רק אלה של: ר' יצחק ישראל, ר' משה בן מיימון, ר' שלמה אבן יעיש, ר' יהושע בן יוסף אבן ביבאס הלורקי (1420), שלמה הספרדי, ומאיר אלגואדין. שאר ספרי רפואה הרבים שנשארו לנו מאת מלומדים יהודים אולם לא נכתבו בעברית — ויש מהם גם כאלה, שהיו בשעתם נודעים לשם — לא ניתרגמו ואבדו מתוך הקהל.

(המשך יבוא)

13 Hyrtl. Das Hebräische und Arabische in der Anatomie 1879.

בעיות מלים

I

פשחור – מגור

פרופ' ש. קליין, במאמרו „לחקר הכנויים והתוארים”¹ (בודפשט תרצ”ח) עמ' 413, מביא לדוגמה על קדמות הכינויים את דברי ירמיה לפשחור הכהן „לא פשחור קרא יי שמך כי אם מגור מסביב” (ירמיה כ, ג), והוא מבאר את הדברים כך: „כלומר ההיפך ממה שאומר השם העיקרי, שפירושו: פש סחור = „פשה”, התרחבה „החרות” סביב”, ועתה הנה מגור (=פחד) מסביב”. ושם בהערה מביא פרופ' קליין בקיצור ביאורים שונים שנאמרו על המשמע העיקרי של השם פשחור ועל משמעו החדש שניתן לו על ידי הנביא, היינו את פירושו של רש”י, של מאיר אברניק, ושל E. Nestle. קודם שאני מציע את דעתי אני על היחס של שני השמות פשחור – מגור, כדאי לנו לעמוד כאן על הביאורים הללו, לבררם ולבחון אותם.

רש”י מפרש את משמעו העיקרי של השם פשחור כך: „שלשון פשחור משמע אדם גדול ובן חורין פש חור”, היינו „פש” הוא לשון ריבוי וגדול, כמו פוש, פשא בארמית, וכמו „ופשו פרשיו” (חבקוק א, ח), שפירש תרגום יונתן ורש”י: רבו פרשיו; ו„חור” הוא כמו חר=חר, משרש חרר, היה חפשי. למשמע החדש שנתן הנביא לשם פשחור, כדי שיתאים לקללה „מגור מסביב”, מביא רש”י שני פירושים, האחד: „פשה שחור כמו אילן שנפשח” (נבקע ונסדק, שביעית ד, ז), „וכן ויפשחני (איכה ג, יא), היינו בקע וקרע את מי שהוא „חור”, בן חורין. הפירוש השני הוא: „דבר אחר פשח סחור רבים סביבותיך להרוג וללשון זה מגור הוא ל’ אסיפה כמו „מגורי אל חרב” (יחזקאל כא, יז). כלו’ תמור פשחור, אדם גדול ובן חורין, בא השם כמשמע של פשה-סחור, בקיעה והריגה מסביב על ידי מגור, היינו אסיפה של הורגים. פירוש שני זה מיוסד על תרגום יונתן שתרגם „מגור מסביב” כך: „יתכנסון עלך דקטלין בחרבא מסחור סחור”. וכך פירש גם בעל „מצודת דוד”: רצונו לומר לא נקרא שמך פשחור אלא לאות שאסיפת גייסות יקיפו אותך מסביב כי פשחור הוא כמו פש סחור ופש הוא ענין רבוי” וכו’. וכך פירש פרשן זה „למגור” שבפ”ד: „לאסיפת הגייסות”. אך יונתן תרגם „למגור”: „לתבר”, לשבר^{1a}.

1 תדפיס מתוך ס’ היובל לכבודו של הפרופ’ מאהר.

1a השורש „תבר” משמש גם במקומות אחרים תרגום מלים בהוראת פחד, מחתה, מגור ט.

הפירוש שמביא פרופ' קליין בשם מאיר אברניק אינו אלא קטע מדברי רש"י שאינו מוסיף לביאור הענין ולא כלום: „פש שהוא ענין רבוי, וחור שענינו שר כמו חורי יהודה“.

נסטלה² מסתמך על J. D. Michaelis, שמצא גם הוא את היסוד סחור בשם „פשחור“. פרופ' קליין כבר הזכיר שרש"י קדם למיכאליס בפירוש זה. יתר על כן, אין ספק שמיכאליס לקח פירוש זה מרש"י, אפעלפי שלא הזכיר את שם רש"י. הוא היה מראשוני המבקרים הגרמנים (בן דורו של משה מנדלזון), בזמן שחכמי הנוצרים היו עדיין שואבים את ידיעותיהם במקרא ממקור ישראל, אלא שהיו מתביישים לגלות את זה ברבים, ולפיכך לא היו מזכירים את שמות חכמי ישראל על פירושיהם. החידוש שמוסיף נסטלה, הוא שהנביא פירש את חלקו הראשון של השם פשחור, „פש“, על פי הארמי פוש, שמשמעו dauern, dauernd bleiben, התמיד, נשאר תמיד. ובכן פירש הנביא את השם פשחור פש – סחור, ringsum bleiben, נשאר מסביב. ונגד זה אמר הנביא ששמו של הכהן לא יהיה פשחור, נשאר מסביב, אלא מגור מסביב, גר ונודד מסביב, ringsum wandernd. נסטלה מתברך בלבבו שעל ידי פירוש זה הוכיח שהפעל הארמי פוש במשמע התמיד ונשאר, כבר היה קיים בימי ירמיה, וסובר הוא נסטלה שהעשיר את המילון הארמי הקדום על ידי תגלית זו. האמת היא שמשמע זה של הפעל פוש אינו ארמי כלל, אלא רק סורי בלבד, כלומר הוא שייך לפי ידיעתנו רק לדרגה המאוחרת של הארמית המזרחית, ולא היה יכול להיות ידוע לירמיה הנביא. אבל כל הפירוש של נסטלה אינו אלא פלפול מלאכותי, וגם נסטלה בעצמו מכיר במלאכותו של פירוש פשחור – מסביב, והוא עצמו אינו מקבל פירוש זה כמובנו המקורי של השם פשחור, אלא שהוא סובר שירמיה (שהרי הנביא לא היה פילולוג גרמני!) היה יכול לפרש כך. והנה, רגילים הם חכמי העמים ליחס לפעמים דברי הבאי לנביאי ישראל, אבל איך אפשר לומר שהנביא כיוון בשם „מגור“ לנדידה, בזמן שהוא אומר אחר כך „הנני נתן למגור לך ולכל אהביך“ וכו', ומה טעם יש בדברים: הנני נותן לנדידה לך ולכל אהביך?

וכן אי אפשר לקבל גם את פירושו של הפרופ' קליין שפשחור כוונתו „פשה“, התרחבה „החרות“ „סביב“. לא אתעכב על הקשיים הגזרונים להוציא „פש“ מן פשה (=פסה), ו„חור“ מן חרר, אלא אסתפק להזכיר שאי אפשר לחבר את החלק השני של השם גם עם „שחור“ – סחור, סביב, וגם עם „חור“, חרות.

האמת היא שכל שיטתו של רש"י (שממנה נובעים פירושו של רש"י ופירושים של מפרשים אחרים שהזכרתי כאן ושלא הזכרתי כאן מחשש האריכות), המחלקת את השם פשחור לשני יסודות: פש – חור, פש – סחור, וכדו', אין לה כל יסוד בלשון. היא יוצאת מתוך ההנחה שהשם החדש „מגור מסביב", שקרא לו לפשחור, קשור במשמעו למשמע השם פשחור, ולפיכך חיפשו בשם פשחור לפחות את המושג של „מסביב", ומזה יצאה ההפרדה פש – חור = פש – סחור, שאינה אלא מדרש של מלים ולא יותר. ומעניין הדבר שרד"ק בחושו הפילולוגי הבריא עבר בשתיקה גמורה על פירושו של רש"י, אפעלפי שבודאי הכיר את הפירושים הללו, ונתן פירוש אחר לדברים, שאמנם אינו הולם אף הוא את הענין. לפי דעתי היחס שבין שני השמות „פשחור – מגור מסביב" אינו יחס סימאנטי, יחס משמעי המונח במשמעם של שני שמות אלו, יחס של דמיון או של ניגוד במובנם של השמות, כמו למשל היחס בין השמות נעמי – מרא (רות א, כ). לפי כל ידיעותינו אין למצא לשם פשחור גזרון משורש עברי או שמי. ואפשר שצדק שפיגלברג³ שפשחור הוא שם מצרי. היחס בין שני שמות אלו הוא יחס הברוני, יחס פוניטי, כמו היחס במשחק המלים של נביא אחר: משפט – משפח, צדקה – צעקה (ישעיה ה, י). השמות פשחור – מגור דומים הם זה לזה בצלצול של הגייהם, חוץ מן שב, פשחור", שאין כדוגמתו בשם „מגור". ידוע הוא שפ' הוא הגה אחד עם ב, אלא שפ' הוא אי-קולי (או אטום), ו-ב הוא קולי (צלילי). וכן החוכך המקביל להם: פ הוא ב אי-קולי (אטום), כמו שלהפך ב הוא פ קולי (צלילי). ומכאן החילופים שבין פ – ב: פקע – בקע, הפקר – הבקר, שבטי (שמ"ב ז, ז) = שפטי (דה"א יז, ו), וכדומה. והנה ב הוא אחד עם מ. שניהם הם הגיים קוליים שפ"ים (שפתיים), אלא שבמ' יש גם יסוד חטמי. מ אינו אלא ב חטמי. ולפיכך מתחלפים לעתים שני הגיים אלו, כמו: נביה – נמיה, דובדבניות – דומדמניות, יבנה – Jamnia⁴. וכן ח הוא הגה אחד עם ע, אלא שח' הוא אי-קולי, וע' הוא קולי^{4a}. וכך ח בחיתוך וילוני: ח' (= הערבי) הוא אחד עם הע' הילוני: ע' (= הערבי). והנה ע' זה דומה בצלצולו לג' חוכך. או ג רפה. ולפיכך יש שנמסר בהעתק היווני על ידי Γ = Γג, כמו עזה – Γαζα (גזה)⁵. וכך דומות האותיות (העיצורים) שב, פ(ש)חור

3 W. Spiegelberg ZDMG 1899, עמ' 635, וכך גם M. Noth בספרו Israelitische Personennamen, עמ' 63.

4 השוה מ. צ. סגל, דקדוק לשון המשנה, עמ' 38; יסודי הפוניטיקה העברית, עמ' 22.

§ 40; עמ' 25, § 46. עי' הערתי שאחרי המאמר הזה. ט.

5. השוה דקדוק לשון המשנה, עמ' 33, § 44; יסודי הפוניטיקה העברית, עמ' 17 ואילך.

§§ 39, 40; עמ' 23 ואילך, § 42.

בצלצולן לאותיות ב, מגור: פ – ב – מ, ח – ע – ג, ר. וכך גם התנועות פתח ושורוק שב, פשחור" הן דומות לקמץ וחולם שב, מגור"6. ובכן הדמיון ההברוני שבין פ(ש)חור-מגור הוא שהביא את הנביא להחליף את השם פשחור למגור. אמנם השם החדש של הכהן אינו רק „מגור" אלא „מגור מסביב", אבל המשלים „מסביב" לא בא אלא אגב שגרת הלשון. והראיה, שבביאורו של השם החדש שבפ"ד אינו מזכיר הנביא כלל את המלה „מסביב", ובכל הנבואה הקשה לפשחור בפ"ד – פ"ו אין כל רמז ל„מסביב". ובתרגום הע' לא נמצאה המלה מסביב אף לא בפ"ג. הסיבה לגרירת המילה „מסביב" לשם „מגור" בפ"ג בנוסחה המסורה שלנו היא שהביטוי „מגור מסביב" הוא קבוע אצל ירמיה וחביב עליו. כך כ, י: „דבת רבים מגור מסביב" (ומכאן אף בתהלים לא, יד); ו, כה: „חרב לאיב מגור מסביב"; מו, ה: „ומנוס נסו ולא הפנו מגור מסביב"; מט, כט: „וקראו עליהם מגור מסביב". וכן במספר רבים באיכה ב, כב, שאם איננו לירמיה, שייך הוא לדורו של ירמיה: „תקרא כיום מועד מגורי מסביב". מחוץ לנבואה שלנו כאן בירמיה כ, ד, נמצא השם „מגור" במשמע של פחד רק פעם אחת בלא „מסביב", והוא ישעיה לא, ט, לעומת שש פעמים עם „מסביב".

ובאחרונה מלים אחדות על פירושו של מגור במקומות האלו. אין ספק שמשמעו הנכון של מגור מסביב הוא פחד מסביב בכל המקומות, אולי חוץ מן איכה ב, כב, שמתאים שם יותר לפרש השכונות שמסביבותי, וכמו שפירש רש"י: שכני הרעים. אבל גם כאן מפרש ראב"ע: „כאילו קראת כל הפחדים שהיו לי וקבצתם סביבי". אבל התרגום תרגם גם במקום זה: „דאתכנשון עולימי חזור חזור", שנתכנסו בחורי (ע"פ הדרש שפסוק זה הוא נחמה) מסביב. וכך תרגם יונתן בכל המקומות בירמיה מלשון גור-התאסף. אך „מגור" לבד מתרגם יונתן באופן אחר: תבר (שבר) בירמ' כ, ד; דחלא (פחד) בישעיה לא, ט. וכך נגרר גם רש"י כדרכו אחרי תירגומיו של יונתן, אלא שבירמיה מט, כט, מוסיף רש"י: „לא לשון יראה".

התרגום הארמי לתהלים (שאינו של יונתן) לא, יד, מתרגם „מגור מסביב": „רתיתא מחזור חזור", פחד מסביב; וזהו מפני שאת המלה הבאה „בהוסדם" הוא מתרגם „באיתכנשיהון", בהתאספם, ולא רצה המתרגם לשנות פעל זה פעמיים זה אחר זה.

תרגום השבעים מתרגם בירמיה כ, ג, ד, „מגור": גלות (μετοικον) מן גור, היה גר וגולה. וכמו שהזכרתי כבר למעלה, אין תרגום זה גורס „מסביב".

6 היארונימוס העתיק את השם magur; הושה A. Sperber, Hebrew based upon

Greek and Latin Transliteration, Hebrew Union. Coll. Arm. כרך XII – XIII עמ' 192.

בפ"ג, בירמיה כ, י, מתרגם הע' כמו יונתן: נאספים מסביב (συναθροισμένων) אבל בציטטה מפסוק זה בתהלים ל (לא), יד אנו מוצאים שכל הציטטה מתורגמת בתרגום הע' בתהלים כמו בירמיה, חוץ מן המלה "מגור", שהיא מתורגמת בתהלים: הגרים (παρουκούντων) וגם כן כנראה מאותו הטעם כשל התרגום הארמי בתהלים לא, יד, מפני שהמלה הבאה "בהוסדס" מתורגמת בע': בהתאספם (ἐν τῷ συναχθῆναι αὐτοῖς). בירמיה ו, כו, "מגור מסביב", מתורגם בע' (החרב) גרה מסביב (παρουκεῖ κυκλόθεν), וכעין זה באיכה ב, כב, "מגורי מסביב": המגורים, או השכונות, שלי מסביב (παρουκίας μου κυκλόθεν), אבל בירמיה מו (כו), ה, נשתבש לו לבעל תרגום הע' במקור העברי שלו "מגור" – סגור, עד שתרגם: סגורים מסביב (περιεχόμενοι κυκλόθεν). בירמיה מט, כט (ל, ז) נשתבש לו "מגור" – "מות"^{7a}, שתרגם: כליה, או אבדן, מסביב (ἀπώλειαν κυκ-)(ל, ז) (ל, ז). מה שקרא במקור העברי שלו בישיעה לא, ט, קשה להוציא מהתרגום המשובש. ואין כאן המקום להאריך.

II.

חלום – חלומות – חלומות

אנו קוראים בס' ירמיה כז, ט-י: "ואתם אל תשמעו אל נביאיכם ואל קסמיכם ואל חלמיכם ואל ענניכם ואל כשפיכם אשר הם אמרים אליכם לאמר לא תעבדו את מלך בבל: כי שקר הם נביאים לכם", וכו'. יש לנו בפסוק זה רשימה של ארבעה שמות של בעלי אומנות: נביאים, קוסמים, עוננים, כשפים, ובאמצעיתם בא השם חלמת (= חלומות). הדעת נותנת שגם חלמת הוא שם של בעלי אומנות במשמע של חולמי חלומות, ולא של פעולת החלימה במשמע של מראה שאדם רואה בשנתו, ושהביטויים "הם אמרים", "הם נביאים", חוזר גם אל חלמת יכם" כמו אל "נביאיכם, קסמיכם", וכו'. וכך הבינו רד"ק בפירושו לירמיה שם, שאמר: "פי' ואל חולמי חלומותיכם", והוא מסתמך על תרגום יונתן שתרגם "ומן חלמי¹ חלמיכון". וכן פירש גם בעל "מצודת דוד": "המגידים עתידות על ידי שאלת חלום", כלומר כאילו היה כתוב חולמיכם.

7 בכמה כ"י של הע' נמצא גם תרגום של "מסביב" (κυκλόθεν) אבל עם סימן הכוכב להורות שאינו מגוף תרגום הע' המקורי אלא הוספה על ידי אוריגינס בהכספה שלו מתוך הנוסחה העברית. ע' בהערות הנוסחיות בהוצאת B. H. Swete.

7a ע' הערתי שאחרי המאמר הזה, ט.

1 הניקוד חלמי שבדפוסים הוא טעות, כי הוא בינוני של בנין פֶּעַל, והיחיד הנפרד הוא חֶלֶם.

אבל לא הגידו לנו שני פרשנים אלו על יסוד מה הם מוציאים את השם חלמתיכם ממשמעו המקובל ומפרשים אותו כמו חולמיכם. כמו ת' יונתן, כך מתרגם גם הע' (לד, ז): „החולמים לכם“², והוולגאטה: somniores. בפשיטתא מתורגם „ולחלמיכון“, אבל קשה לברר אם הוא מן חֶלְמָא, חֶלֶם, או מן חֶלְמָא, חֶלֶם; אך מסתבר הוא שהשני הוא העיקר. החדשים³ מחליטים בפשטות יתירה שהע' גרס חֶלְמִיכֶם, ושכך צריך לתקן בנוסחתנו. בירמיה כט, ח-י, אנו קוראים: „כי כה אמר י' צבאות אלהי ישראל אל ישיאו לכם נביאיכם אשר בקרבכם וקסמיכם ואל תשמעו אל חֶלְמֵיכֶם אשר אתם מִחֶלְמִים: כי בשקר הם נבאים לכם בשמי“, וכו'. אף כאן חלמתיכם מקביל לשמות בעלי אומנות הקודמים שבפסוק: „נביאיכם“, ו„קסמיכם“, ומשמעו כמו חולמים, כי הרי בפ"ט נאמר על השלושה הנזכרים בפ"ח „כי בשקר הם נבאים“, וזה אפשר לומר רק על חולם, ולא על חֶלֶם. יונתן תרגם גם כאן „חלמיכון דאתון מחלמין“. רד"ק לא פירש כאן חלמתיכם, אבל מן פירושו „מחלמים“ יוצא שלפי דעתו חלמתיכם כאן הוא כמו חולמיכם, וזה לשונו: „מחלמים, משפטו מחלימים כי הוא מבנין הפעיל וכן הם מעזרים אותם⁴ כמו מעזרים, ופי' אשר אתם מחלימים שאתם גורמים שיהיו הם חולמים שאם לא הייתם אתם שומעים אל חלומותיהם לא היו חולמים אם כן אתם מחלימים אותם לפיכך אמר חלומותיכם כי שלכם הם החלומות שהם חולמים“. ובעל מצודות דוד פירש כאן: „חלומותיכם, האומרים לכם מה שראו בחלום: אשר אתם מחלמים, רצה לומר שאתם שואלים מהם שהם ישאלו שאלת חלום“. הע' תרגם כאן (לו, ח): „החלומות שלכם שאתם חולמים“⁵. וכך הפשיטתא והוולגאטה. ולפיכך מתקנים החדשים „חֶלְמִים, תמור „מִחֶלְמִים“, והם סוברים שהם הסופית של התיבה הקודמת „אתם“ נכפלה במם התחילית של „מחלמים“. אך כפי שהזכרתי כבר, אי אפשר לפרש הדברים שבפ"ט על חלומות שאדם רואה בשנתו. אין ספק שנכונה גרסת הנוסחה שלנו בשני המקומות, ופירוש הדברים הוא כמו שפירשו לנכון ת' יונתן ורד"ק ובעל המצודות, אלא שסובר אני שחלמתיכם אינו מספר רבים של חֶלֶם, מראה בשינה, אלא הוא מספר רבים של חֶלֶם, בעל חלומות, וכן בסורית, חֶלְמָא. זוהי הצורה קטול המשמשת

2 καὶ τῶν ἐνυπνιαζομένων ὑμῶν

3 עי' למשל בתנ"ך העברי של קיטל, ובפירושיהם של Duhm, Giesebrecht, ועוד.

4 דבחי"ב כח, כג. עי' גם בס' השרשים לריב"ג, עמ' 155; ס' הרקמה (הוצאת גאלדברג), עמ' 71.

(וילנסקי ק"ג) שד"ל (פירושי שד"ל, למברג, 1876, עמ' פ"ז), פירש: „משפטו מִחֶלְמִים והוא פֶּעֶל והוראתו על רבוי החלומות, ובגלל אות הגרון נתחלף מצב הנקודות“. אבל פירושם של ריב"ג ורד"ק הוא העיקר.

5 τὰ ἐνύπνια ὑμῶν ἃ ὑμεῖς ἐνυπνιάξεσθε

לציין שמות בעלי מלאכה או בעלי עסק או תכונה קבועה, כמו במשנית סְרוֹק־סְרוֹקוֹת, חֲכוּר־חֲכוּרוֹת, מְסוּרוֹת, דְּשׁוּאוֹת, וכדומה. ובמקראית: אָמוֹן, חֲמוֹץ, יָקוֹשׁ, ואצל ירמיה: בָּחוּן, צָרוּף (ו, כז, כט), בְּגוֹדָה (ג, ז, י). ואולי כך גם שְׁדוּדָה, שמנוקד בנוסחתנו שְׁדוּדָה, תהלים קלז, ט.

אם נכונה סברתי, זכינו למצא גם במקראית את מספר הרבים של צורה זו, אלא שהחית היתה צריכה להנקד בקמץ קיים, תמור חטף פתח שבנוסחתנו, היינו תְּלוּמוֹתֵיכֶם⁶, השוה בְּגוֹדָה, ולא בְּגוֹדָה. וכך מנוקד בכ"י קויפמאן של המשנה: לְקוֹחוֹת, מְשׁוּחוֹת,⁷ נְמוּשׁוֹת, וכו'. עי' ביתר אריכות על צורה זו בספרי „דקדוק לשון המשנה“, עמ' 75.

III

מִזְחִילִין – מִזְחִילִים

שנינו במקואות ה, ה: „הזוחלין כמעין (שאינם צריכים ארבעים סאה לטבילה) והנוטפים כמקוה (שצריכים מ' סאה)... ונוטפים שעשאן זוחלין סומך אפילו מקל אפילו קנה (כדי שלא יזחלו כולם וישארו בהם מ' סאה) דברי ר' יהודה. ר' יוסי אומר כל דבר שהוא מקבל טומאה אין מזחילין בו (כלומר אין מעמידין בו מקום הזחילה כדי שיעשה אשבורן ויכול לטבול בו), ר"ע מברטנורה; וכך פירשו הר"ש והרא"ש.

גרסה זו מזחילין בהפעיל היא קשה כאן. שהרי הפעיל הוא בנין הגורם, ובכך „מזחילין“ פירושו לעשות שיזחלו המים, ולא שיעמדו מזחול. אך ב„מתניתא דבי מערבא“, המשנה הירושלמית שבכ"י קימברידז' (הוצאת Cambridge, W. H. Lowe, 1883), הגרסה היא מזחלים, וכן גם בכ"י מינכן. היינו בפֿעֿל. ולפיכך אפשר לפרש אותו כמו פֿעֿל שלילי, כלומר למנוע את הזחילה. וכך זכינו להחזיר לנו צורה חדשה של פעל זה, אלא שקשה קצת, שהרי הדוגמות של הפֿעֿל השלילי, גם במקראית גם במשנית, הם בפֿעֿל שנגזר מן שמות; השוה בספרי הדקדוק של הלשון המקראית, ובשביל המשנית, בספרי „דקדוק לשון המשנה“, עמ' 116, § 202, (ג). אבל גם לפֿעֿל השלילי סָקַל אין בלשון שם שאפשר לגזור אותו ממנו.

6 אפשר שכבר בדיבור החי השוו את שתי הצורות וערבבו אותם לצורה אחת: תְּלוּמוֹת, גם ריבוי של תְּלוּם. וכך קרה להסך לשם פָּרָשׁ במשמע של סוס, שהריבוי שלו היה צריך להיות פָּרָשִׁים, כמו מן דָּבָר – דְּבָרִים, ובא תמיד פָּרָשִׁים (יחזקאל כז, יד; יואל ב, ד; וכך כנראה אף ישעיה כח, כח; ירמיה מז, ד), מפני שהשווהו לפָּרָשִׁים הריבוי של פָּרָשׁ (רוכב על פָּרָשׁ), או סוס. השוה E. König בספרו Lehrgebäude ח"ב, עמ' 89.

7 מורדי קרקעות, Land-surveyors.

פשחור - מגור מסביב

אוסף נא הערות אחדות למאמר חברי מ. צ. סגל על כוונת הנביא בחילוף השמות האלה.

גם לפי דעתי אין לראות בשם „פשחור“ תרכובת של שתי מלים פש-סחור, לא לפי פשוטו של השם ולא לפי הבנת הנביא. השם פשחור, אם איננו מצרי כדעת חוקרים שונים, כי אז יש לראות בו כנראה שם חיה או ביחוד שם שרץ על פי דוגמת „פרעוש“ או „עכבור“ ששימשו גם הם כשמות פרטיים של אנשים בתקופת המקרא. וכוונת הנביא בהחליפו את השם ל„מגור מסביב“ איננה קשורה כלל אל השם הישן העומד להתבטל, ממש כמו שלמשל גם דברי המלאך המשנה את שמו של יעקב לישראל אינם עוסקים כלל בשם הישן אלא בשם החדש בלבד: „לא יעקב יאמר עוד שמך כי אשאל, כי שרית עם אלהים...“. וכך אין למצא כל כוונה לשמו הקודם של „פשחור“ בדברי ירמיהו.

אלא, וגם כאן אפשר שצדק סגל, אולי שלא במתכוון נולד במחשבתו של הנביא הרמז ל„מגור (מסביב)“ ע"י הדמיון הפוניטי שבין שני השמות. ואולם כלום יש באמת דמיון פוניטי בין „פשחור“ ובין „מגור (מסביב)“? אין לראות כאן אלא דמיון רחוק מאד. מלבד הרי"ש אין לשמות אף אות שרשית משותפת ממש¹.

ואולם אם יש אמת בדעה זו, שדמיון פוניטי העלה בלבו של הנביא את השם „מגור מסביב“, כי אז יש אולי לבקש את פתרון השאלה בדרך זו: בכמה מקומות במקרא ניתן סיפור ישן בניסוח חדש. במקום אחד כתוב „שמור את יום השבת“, בשני „זכור“. פה נאמר שדוד שר שיר זה ביום הציל אותו ה' מכף כל איביו ומכף

¹ אגב: אין ח"ה הגה אחד עם ע, שח' הוא אי קולי, וע' הוא קולי" כמו שכותב סגל גם בספרו המצוטט. הח' היא ה' בלועזי (לא אלף) וכמו ה' היא הגה חוכך-ממושך (Dauerlaut, Reibelaut) ולא הגה סותם-פוצץ (Explosivlaut, Verschlusslaut). ראה ספרי המבטא העליון פרק II-III. ואין גם ג' רפויה בתקופת הבית הראשון. השה את מאמרי למבטא האותיות בנדכפ"ת „לשוננו“ כרך ח', עמ' 297-306.

ש"אול" ושם "...ומיד ש"אול". בסיפור על המלחמה ברפידים נאמר "וידי משה כבדים", אבל בהולד הסיפור אמרו בודאי "וידי משה רפו" או דומה לזה, שהרי כאן רמז (והמדרש אח"כ עמד על כך) לשם המקום "רפידים = רפו ידיים". על הנחש נאמר בבראשית ג, ט"ו: "הוא ישובך ראש ואתה תשופנו עקב". אבל בעיקר סופרו הדברים האלה בשם אחר של הנחש "שפיפון" (שפפא בארמית), והדברים רומזים לשם זה. והרבה כאלה במקרא.

וכאן שהנביא מדבר אל פקיד ממשלתו, אפשר שהשתמש בביטוי של הלשון הדיפלומטית בימים ההם, של הארמית. ומה שתרגמו לעברית² "מגור מסביב" היה בעיקר בארמית: "פגר-סחור", ובזה יש באמת דמיון פוניטי רב ל"פשחור". הרי תרגום השבעים, שתרגם "מגור" בירמיה מט, כט $\alpha\pi\omicron\lambda\epsilon\iota\alpha$ = "השמדה, כליון", הבין את המלה "מגור" משורש מגר (ולא גור) שאינו אלא מבטא אחר של השרש "פגר" עצמו, ואולי זהו הפירוש הנכון של "מגור מסביב" = "כליון מסביב". הרי בטוי זה קשור אל "חרב": "כי חרב לאויב מגור מסביב" (ירמיה ו, כה), וכן קשור ל"חרב" גם הפעל "מגר" ביחזקאל כא, יז: מגורי אל חרב היו את עמי.

ואולם אין אפילו כל צורך לחשוב שאחרים תרגמו את דבר הנביא מארמית לעברית. לא, כל התהליך הזה עבר במחשבתו של הנביא עצמו, בטרם קרא בשם "מגור מסביב". הדמיון הפוניטי שבין "פשחור" ל"פגר סחור" בארמית עלה במחשבתו, ועל יסוד מחשבה זו קרא אולי הנביא, בתרגמו את מחשבתו לעברית, בשם: מגור מסביב. וצ"ע.

למקורות סגנונו של מנדלי

כשרצה ש"י אברמוביץ לתת "סגנון עברי שיהא חי, מדבר ברור ובידיוֹ כבני אדם בימינו ובמקומנו ונשמתו תהא ישראלית"¹ פנה לא רק אל המשנה והאגדה ושאר ספרי לומדים אלא גם לספרי העם הפשוט, ל"סדור", ל"סליחה" ול"מחזור". ושני טעמים בדבר:

א. התפלה, שהיא פחות או יותר שגורה בפי המתפללים, מתקרבת ממילא אל שפת הדיבור, שכן מוצאים אנו הרבה בטיי תפלה מובלעים בדבור האידי, ותחנות רבות של נשים אינן אלא תרגום של פסוקים עבריים.

ב. מנדלי התייחס אל התפלה ברטט דתי, ואתה מוצא בספוריו מקומות לא מעטים המדברים בעניי תפלה או מתארים אותה, ובהם פועם רגש דתי חזק וחס של המחבר. כן, למשל, בבואו לספר ב"עמק הבכא" על לייזר יענקל ו"כח מעשיו" בתפלה הוא מתחיל:

"לא הזמיר, עוף מיטיב נגן זה המשמח לב הבריות בנגינותיו, לא הוא נעים זמירות ישראל. לא לנו יהודים, לא לנו ישיר באביב "בימי ספירה" שיר ידידות ויעיר בלב רגשי חשק, רגשי נועם ואהבה. חמדת ישראל הוא בעל התפלה! הוא ישיר לו שיר ה' משירי ציון ורחשי אהבה ונעימות יעיר בלבו בתפלת "אתה זוכר" ובדברי נביאים החמודים... אהבת יהודי — רוח ולא בשר, אהבה קדושה שאין לפניה גוף ודמות הגוף והוא נושא נפשו ונמשך בכל הגיגו ומחשבותיו לאלהי ישעו וכבודו — לשכינת עוזו בגבהי מרומים"²... אחר פתיחה זו, שהתחלתה נתתי כאן, הולך מנדלי ומתאר את ההכנות פְּתִית של לייזר יענקל ובנו הירשלי אל התפלות, את הצמאון של הקבציאלים לשמוע לנגונו וסלסוליו, בעמדם מאחרי חלון ביתו³. אחר כך את תפלתו בבית-המדרש בכסלון ברה"ש, את הקולות והאנחות של קהל המתפללים "כעצי יער מתרעשים ביום סופה", את בכיו המתוק של לייזר יענקל

1 ממכתבו של מנדלי לרבניצקי (דור וסופריו עמ' עט).
2 בעמק הבכה עמ' לח (כל מראי המקומות הם על פי כתבי מנדלי הוצאת דביר תרצד—תרצה) 3 שם ל"ט.

שהיה נעזר בו ומבליע את הדברים אחרי שאיתרע מזלו וקולו נחר „והיה כאלם, כיונה מתפלל ממעי הדגה“⁴. בכל התאורים הללו נכר היחס החיובי של מנדלי אל התפלה; ולא רק מפני שכן דורש התפקיד של מנדלי מוכר ספרים, אלא מפני שלא ברמזיץ עצמו היה יחס של הערצה לתפלה ובספרו „בימים ההם“, שהוא כידוע אבטוביוגרפיה של מנדלי, אתה קורא: „התפלה לשלמה-לה זוהי קרן אור, שהיתה בוקעת דרך ערפלי תוגה בנפשו השוממה להגיה חשכה, אם איו תורה בטימקוביץ הרי תפלה יש שם, תפלת חסידים“⁵ „שיש בה כמה הוד, כמה רוממות אל, כמה געגועי קדש וצמאון נפש לרבון העולמים“⁶. וכן יעיד ביאליק: „הוא החל להזהר בתפלה, בנטיילת ידים ובברכת המזון, ויש אשר מצאוהו בבקר והנה יושב על הכסא, הירמולקא בראשו וה„סדור“ בידו ושפתיו מלחשות תפלה וברכה“⁷. והקש גם הודאת בעל הדין עצמו: „האזיר הצלול, הסופג ריחות טובים של אילנות ועשבי בשמים, נשואים מלמעלה מראשי ההרים, ומבקעות ותלוליות מלמטה — נותן לי כח ועצמה, שמחת נפש ותקוה טובה, משכיחני את העיר והמונה, מסיח מדעתי את הכל. אף רגש דתי אחזני, רגש אהבה ותפלה זכה לרבון העולמים, מעין זה שאוחז אותי פעמים בשעה שאני מטייל יחידי במרחבי שדה ועולמו הנאה; מעין זה שעושה אותי טוב וישר ונותן בלבי אהבה למקום, ליוצר הכל ורחמים רבים על כל מעשיו, מאדם ועד בהמה וצומח ועד דומם“ (מספר הזכרונות עמ' קמ"ד).

לא פעם אנו מוצאים אצל מנדלי תאורים או משלי הסברה לקוחים מן התפלה לדוגמה: „רוח תקוה נצנצה בו מעין זו שבאה לו ליהודי אחר שעמד בתפלה לפני המקום וספר כל צרותיו לפניו“ (ספר הקבצנים מ"ג). „כאדם שדוחק את החזן שלא ישהה הרבה בנגינותיו במוסף של שבת, כדי שיכנס לאכל חמין ומטעמים המוכנים לו בביתו מבעוד יום“ (שם עמ' ס). „בראש האילן עורב אחד מתנענע על ענף דק באזיר העולם, ונראה מרחוק כאלו הוא מתפלל עטוף טלית קטן של לבן ותכלת יחד משתחוה ונופל אפים בכפיפת ראשו, רוקד תחתיו רקידה קלה“ (שם ח). כשישראל רוצה לבטל דברי אמו האומרת את ההלל הגדול על השדוך שהציעו לה בשבילו והולכת ומונה: „גם כסף רב — אלפי כסף, מתנות, תכשיטי זהב, אבנים טובות, מלבושי כבוד, מזונות, הכל כדרך הנגידים“ מוסיף הוא בלעג: „הכל כדרך היהודים! דברים עתיקים! תחלתם כדרך הנגידים וסופם כדרך הקבצנים: בנים, אביונות, חיי צער, מלמדות, בטלנות, סרסורות, כפיפת קומה, קידה וכריעה, כודים, נפילת אפים, תחנון ועלינו לשבח, לשבח לשבח...“

4 (שם, נז). 5 בימים ההם, צח. 6 שם, קכו. 7 כתבי ביאליק, ומנדלי זקן.

(סוסתי פרק ז'). לא מצא מנדלי אפשרות לתאר את דרגות הירידה אלא על ידי שמות של תפלה ידועים כמודים, תחנון, ועלינו לשבח.

ויש אשר הוא נוטל ומחקה תפלה כצורתה מבלי שהקורא, שאינו מצוי לגבי תפלות אלו, ירגיש מה, למשל: בספור „בסתר רעם“ מתחיל הפרק השני בלשון תפלה: „רבנו של עולם! לפניך נגלו תעלומות לב עמך בית ישראל וכו' וכו' אל בריך אלה עמך בית ישראל, באתי לעמד ולספר להם את המאורעות במקומות מושבותיהם, והם מרעישים אותי בלשונם וינקשו לי בשונם. לבלתי יאמר פי דבר שלא כרצונם. על כן אבקשך, רבנו של עולם, הורם מוסר ודרך ארץ... הבינם, שאיני צריך לחכמתם ולא יהיו מסביבים אותי בעצותיהם כחומה; ידעם, שיכירו ערכם ומקומם וישתקו... וסתום פיות הפזוים והבהולים, שלא ידחקני לבלל סדרי ספורי ולקצר יותר מדי בלשוני; ועצור בתשוקתם, שיהיו מתונים וימתינו לדברי עד אם ספרתי מתחלה את המעשה בי בעצמי מה שאירע לי במקומי, ונא זכרנו לפרנסה ולכלכלה והצליחני בדרכי שאוכל לקנות עגלה בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן“ (בסתר רעם 20). רוב התפלה הזאת לקוחה מתחנה להשׁיץ במוסף לראש השנה: אלהינו ואלהי אבותינו היה עם פיפיות, כמוכן בתוספת אמרים המתאימים לענינו ומקצתם מתפלות אחרות.

ואף על פי שבכל האמור עד כאן יש כדי להוכיח צדקת הנחתי על יחסו העמוק של מנדלי אל התפלה, איני יכול למנוע את עצמי מלהעתיק עוד דוגמה בולטת אחת: מנדלי מדבר ב„בימים ההם“ על אמו, על שרה ומביא דוגמה מדברית התחנה בשעת עשית פתילות לנרות יום הכפורים:

„רבנו של עולם יהי רצון מלפניך, אל רחום וחנון, שבזכות הנרות, שאנו עושים לכבוד שמך הגדול נזכר ונפקד לפניך בערב יום כפורים זה לטובה ולברכה ונזכה להביא נרות לבית מקדשך כשנים קדמוניות. ועל ידי הנרות הנעשים לכבוד נשמות הצדיקים יתעוררו הקדושים והטהורים האלו ויודיעו זה לזה עד האבות והאמהות התמימים, והם ילכו ויודיעו זה לזה עד אדם וחוה, שבעדם אני מניחה חוט זה בראשונה. יקומו מתוך קבריהם ויתפללו עלינו, שתהא השנה הבאה שנה טובה ולא ישלוט עוד מלאך המות בנו ובכל הבריות. את החוט השני הריני מניחה לשם אבינו נח. יבקש נח רחמים עלינו, ומי שענה לו בשעת המבול הוא יעננו ויציל נפשותינו מאש וממים וישמרנו מפגעים רעים ומשעות רעות. החוט הזה הריני מותחת לשם אברהם אבינו, כשם שהצלת אותו, רבנו של עולם, מכבשן האש כך טהרנו מכל עונות ופשעים, והנשמה שבנו תשוב לאביה שבשמים בקדושה ובטהרה כביאתה לתוך גופנו טהורה ונקיה. ובזכות החוט שאני מניחה לזכר אמנו שרה, יזכור לנו אלהינו את צערה הגדול בשעה שנוטל ממנה יצחק בנה יחידה

וכצאן לטבח נעקד על גבי המזבח. תבוא היא ותמליץ עלינו לפני כסא כבודך, שלא נהיה באותה שנה אלמנות, חס ושלום! ושלא יגולו מאתנו את ילדינו שגדלו כאפרוחים בצער גדול בנים... ושרה שוב נוטלת חוט מרימה קולה בבכיה גדולה מקוננת ואומרת:

ובזכות הנעקד על גבי המזבח ופשט צוארו תחת השכין תרחם על בנינו ותזכנו אבינו, האב הרחמן, לשכור מלמד לבנינו ללמדם תורה ומעשים טובים, כמצוה עלינו למצוא חן ושכל טוב בעיניך ובעיני כל הבריות, והיה עיניהם מאירות בתורה כאור שבעת הנרות, שהיה מדליק הכהן הגדול בבית המקדש... חוט זה הריני מניחה לשם יעקב אבינו, כשם שהצלת אותו מכל שונאיו ומיד אחיו מיד עשו כך תצילנו בזכותו מכל משטינינו ומקטרגינו, שלא ישחירו את פנינו בדברי מלשינות ועלילות בדויות... ובזכות אמנו רחל, שלכבוד שמה אני מניחה חוט זה, תקיים לנו מה שהבטחת אותה "ושבו בנים לגבולם" ותוליכנו מהרה לארצנו, אמן... חוט זה לכבוד משה רבנו, רועה נאמן... לכבוד אהרן הכהן... ולכבוד דוד מלך ישראל... חוט זה לשלמה, שבשעת חנכת הבית התחנן לפניך רבונו של עולם ואמר: וגם אל הנכרי אשר לא מעמך ישראל הוא ובא... והתפלל אל הבית הזה אתה תשמע השמים... ועשית ככל אשר יקרא אליך הנכרי" בזכותו תקבל ברחמים את תפלתנו... וזכות כל הצדיקים וחסידים מימות אדם הראשון ועד הנה תעמוד לנו כיום דין ולכל באי עולם ותיטיב לנו הכתיבה והחתומה, אמן סלה".

ומנדלי גומר את התחנה הזאת במלים אלו:

"עתה יבוא וילגלג מי שימצא את לבבו, יפתח פה ויאמר, שהדברים האמורים כאן דברי שטות הם, הבו, בני עליה, הבו נרות נשמה, הבו נרות הרבה כנרות הללו הבו לנו רחשי לב, אם יש עמכם, ודברים טובים יוצאים ממעמקי נפש, רגשי קדש ודברי תחנונים ואהבה — אהבת תורה וחכמה ואהבת הבריות! ובמי אתם מוצאים כל אלה? ביהודיות, בבנות ישראל מהמון עם, שלמראית עין הן בריות קטנות ושפלות ועניות בדעת. את תחינותיהן של היהודיות הלא ישמעו אותם בני האדם וידעו לב עברי מה הוא, ידעו ויבושו — וישתתקו סלה!" (בימים ההם, סוף פרק חמישי).

שתי הסבות הללו, האהבה לתפלה והרגל לשונה בפי העם, גרמו שהשפעתה תהיה נכרת בסגנונו של מנדלי ואתה נתקל אצלו לעתים קרובות במשפט, שהוא או חקוי לתפלה ופזמון או נסוח משם בשלמות. לדוגמה:

"וכשהיו הם דוחפים היינו אומרים: דחפו היטב, היטב דחפו מפני שהקול יפה לדחיפה" (ספר הקבצנים עמ' ו'). זהו חקוי של תניא רבי נתן אומר כשהוא שוחק אומר (הממונה): הדק היטב היטב הדק מפני שהקול יפה לבשרים (תפלת שחרית), ואף-על-פי שזוהי ברייתא בירושלמי יומא פ"ד הלכה

ד', אין להעלות על הדעת שמנדלי לקחה משם (א) אין מנדלי מצטיין בבקיות פינומינליות כזו, שיבא לחקות ברייתא, שנמצאת בירושלמי (וב) שם גם הלשון אחרת: "הדק היטב, הדק היטב שהקול יפה לבשמים" (סדר המלים קצת אחר וחסרה מלת "מפני"). "מתכוון ליחד החומר והצורה ביחודא שלם" (בימים ההם ו') חקוי ל"שם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה". "כרס רחבה ועזות וממון מעבירין את הזכירה" חקוי המשפט הידוע "ותשובה ותפלה וצדקה (על "וצדקה" כתיב למעלה באותיות קטנות "ממון") מעבירין את רוע הגזרה" (תפלת "ונתנה תוקף") "שלמה מתחיל מסדר סדר העבודה אצלו בבית אליבא דיהרצל" (בימים ההם עמוד פ') חקוי של "אביי הוא מסדר סדר המערכה משמא דגמרא ואליבא דאבא שאול" (תפלת שחרית, קטרת, לקוח מיומא ל"ג ע"א). "והבחורים העומדים מרחוק, כשהיו שומעים קול הגמיעה יוצא מפיהם היו מתחככים ומתלחכים" וכו' (בימים ההם דף קכ"ב) חקוי לשון "העבודה" של יוה"כ "וכל העם העומדים בעזרה כשהיו שומעים" וכו' "כאדם החלמון בתוך הביצה מראה עגלה, כלבנת כסף במשכיות זהב מראה הכתם על מצח העגלה" (ספר הבהמות עמ' 107). חקוי לפיוט הידוע "מראה כהן" בעבודה של יוה"כ. "ובכן אביונים ישמחו וקבצנים יעלוזו" (בימים ההם עמ' ב'). חקוי "ובכן צדיקים ישמחו וכו' תפלת ראש השנה. כורך פתילת הנר בלחם ואוכלם ביחד (בימים ההם עמ' נא) הקש "כן עשה הלל" הגדה של פסח.

אולם לרוב באים משפטים מן התפלה מעוכים ותקועים בין משפטים אחרים כמעט בשלמותם. למשל: "כל אותן הערמומיות שבבדיקה וכוונותיה התלויות בה" (ספר הקבצנים עמ' ו) ¹ "משעבד אני את כוחותי ומחשבותי כולם" (שם עמ' יד) ². "גבאי הוא, גבור הוא, תקיף הוא" (שם יז) ³ "ובכן הכל יכתירו לרבי בערישל" (שם, שם) ⁴ "רבי בערישל יתקן לי מה שפגמתי" (שם שם) ⁵ "יהמו נא רחמיד והרתיע נא" (שם, כב) ⁶ "מי ישוה לו ומי יערך לו" (שם, כג) ⁷ "אנא רבי מנדיל, דודי! התר צרורה" (שם, כז) ⁸ "להודות ליוצרים בנעימה" (שם, כח) ⁹ "וכל החיות והעופות ביערים משבחים ואומרים שירה" (שם, שם) ¹⁰ "מחבקים זה את זה בורע כחם וכורעים ביחד ונופלים על פניהם" (שם, לו) ¹¹, "הא לחמא עניא שאוכלים בצמצום" (שם, מג) ¹² "רק כלב אחד מהני כלבי דחציפיין" (שם, שם) ¹³, "עמדותי נרעש בלב קרוע ומורתח" (שם סה) ¹⁴ "מודים אנחנו לך" (שם, שם) ¹⁵ "ואתא חוטרא והכה לה על ראשה" (שם, ע"ב) ¹⁶ "שלא להיות מוכיח ודובר אמת בגלוי

1, 2 הקש לשם יחוד לפני הנחת תפלין. 3 מן הסומון אדיר הוא, הגדה לפסח. 4 מן התפלה לאל עורך דין. 5 מן רבוננו של עולם שאחר ספירת העמר. 6 מן על הצדיקים תפלת שמונה עשרה דחיל. 7 מן "נשמת". 8 מן תפלת אנא בכח וכו'. 9-10 מן יוצר שלפני אהבת עולם. 11 מסדר העבודה ליום הכפורים. 12 הגדה של פסח. 13 "מכני היכלא" פזמון לשלש סעודות. 14 "אתיתי לחנוך" תפלה לש"ץ ב' דרה"ש. 15 שמונה עשרה. 16 "חד גדיא", הגדה.

כבסתר" (שם, פ) ¹⁷ "ועלי לשבח את הכל" (שם, שם) ¹⁸, "שם אפנה לך מקום ותנוח על משכבך בשלום" (שם, פא) ¹⁹, "גם את פישקא באהבה וזכרתי" (שם, שם) ²⁰ "מנוחה ושמחה ליהודים" (שם, פג) ²¹, "ולעולם לא עבר עליה שלא יכתש לה כתישין" (שם, פה) ²², "יצרו סוכן בו" (שם, פו) ²³, "אני אחבוט ואתה מונה: אחת, ושתיים, אחת ושלש אחת וארבע, אחת ואילך ואילך" (שם, פז) ²⁴ "חבלי שנה עדין על עיני" (שם, צא) ²⁵ שהכל שרוי להן הכל מותר להן (שם, צב) ²⁶ דוד סלחן ומחלן (שם, צג) ²⁷ וכל מאמינים שהוא אב רחום (שם, צד) ²⁸ בגילה ברינה בשמחה רבה (שם, קו) ²⁹ להאיר לארץ ולדרים עליה (שם, קכג) ³⁰ קול מבשר מבשר ואומר (שם, שם) ³¹ היושב וזן את כל בריותיו בטובו הגדול, מזון לא חסר לנו ואל יחסר לנו (מסעות בנימין, קל) ³² ותוליכנו, אבינו אב הרהמן, קוממיות, קוממיות בכל דקדוקיה לארצנו (שם, קלא) ³³ מה טוב חלקם ומה נעים גורלם (שם, קלב) ³⁴ הומים ומשמיעים ביראה יחד בקול (שם, קלד) ³⁵ אבל לשוא אין גוף ואין תמונת הגוף (שם, קמ) ³⁶ הרחמן הוא יפרנסה בכבוד וישלח ברכה במעשי ידיה (שם, שם) ³⁷ כלם כאחד פותחים את פיהם ומהגים (שם, קנד) ³⁸ הגוף אינו שלך והנשמה אינה שלך (שם, קס) ³⁹ איזו לחרב ואיזו לשלום (שם, קסא) ⁴⁰ להחזיר נשמות לפגרים מתים (שם, קסט) ⁴¹ גוער ומתגעש בזעם אפו, משיב הרוח ומוריד הגשם (בימים ההם, עמ' ב) ⁴² שדכנים וכלות רברביא עם זעריא, טפלא ונשיא (שם, טז) ⁴³ "אף הוא מרגיש כי יום זה מכובד מכל ימים" (שם, כ) ⁴⁴ בעזרת העונה לעמו בעת שועם אליו (שם, מז) ⁴⁵ היא תכנס עמו לחיים ואת תהי כפרתה ותלכי למיתה (שם, סד) ⁴⁶ אמת מה נהדר היה אייזיק נפחא... אבל אשרי עין ראתה אותו בשבת ויו"ט (שם, סט) ⁴⁷ וכיון שהשמש יפנה ויבא בערב (שם, צב) ⁴⁸ וכולם עוברים לפניו כבני מרון (שם, קב) ⁹⁴ היא היא הסוד שביופי הנצח וההודחי עולמים (שם, קז) ⁵⁰ והקופיץ אץ, קוצץ ומקצץ על טבלא (מספר הזכרונות, קלב) ⁵¹ "והזן את העולם כולו בחסד" (בעמק הבכא (עמ' ו) ⁵² אבל, אנא בשם" לזר יענקל (שם, ט) ⁵³ פועל גבורות ועושה נפלאות (שם, יג) ⁵⁴

17. רבון כל העולמים" תפלת שחרית. 18. "עלינו לשבח" שחרית. 19. אל מלא רחמים". 20. "אתה זוכר" מוסף לרה"ש. 21. פזמון לשבת. 22. "אומר בשבחין פזמון לליל שבת. 23. "אמנם כן", נעילה. 24. עבודה ליוה"כ. 25. ברכות השחר. 26. התרת נדרים. 27. "אתה הבדלת", נעילה. 28. "האוחז ביד", מוסף לרה"ש. 29. פסח אכלו פחויים (מעריב ליל א' וב' של פסח). 30. יוצר לשחרית. 31. הושענות, 32. ברכת המזון 33. שם. 34. לפיכך, שחרית. 35. תתברך, שחרית. 36. "גדל", שחרית 37. ברכת המזון. 38. תתברך, שחרית 39. לך ה' הגדולה סליחות ליום א'. 40. ונתנה תקף, מוסף לרה"ש. 41. אלהי, ברכות השחר. 42. תפלת י"ח. 43. יקום פרקן, מוסף לשבת. 44. "יום זה" פזמון לשבת. 45. עזרת, שחרית. 46. כפרות לערב יוה"כ. 47. עבודה ליוה"כ. 48. נעילה. 49. ונתנה תקף. 50. האדירת והאמונה רה"ט ליוה"כ. 51. "אץ קוצץ" יוצרות לפרשת זכור 52. ברכת המזון. 53. העבודה ליוה"כ. 54. לאל ברוך, שחרית.

שמוכרין לו בעד כוס יי"ש כל חמירא וחמיעא של קבציאל בפסח (שם, יד) 55
 לשכינת עוזו בגבהי מרומים (שם, לט) 56 אלו לאלו שואלים... אלו לאלו ממללים
 (שם, מ) 57 ברוך אל עליון שנתן מנוחה לאורחינו (שם, נד) 58 מכת לחי אחת
 או ביד חזקה שתים (שם, נו) 59 לעשות רצון קונם (שם, נט) 60 במוצאי יום מנוחה
 היתה להירשלי רווחה (שם, עג) 61 אוי חלפה עונת המנוחה (שם, עה) 62 זה שבח
 של יום השביעי שבו ינוחו יגיעי כח (שם, עה) 38 היאך הקדוש ברוך עוזר דלים
 ומגביה שפלים (שם, עו) 64 כאין הם כנגד מחו של יהודי, שכחו וגבורתו מלא
 עולם (שם, צו) 66 בין שהם בני ברית ובין שאינם בני ברית (שם, צו) 66 במרום
 ילמדו עליהם זכות (שם, שם) 67 כלם אומרים שירה ולא ברוך נעימות יתנו (שם,
 ק) 68 והכסלונים כורעים ומשתחווים לו ועובדים אותו ביראה ופחד ומנחת ישראל
 ופרוטותיהם באהבה יקבל וברצון (שם, קד) 69 ברכות והודאות לשמו הגדול
 (שם, קיב) 70 ואתא כלבא עניא ונשך לחזירא (שם, קכח) 71 והן מטבילות כמה
 פעמים 72 מתעקמות ומברכות אותה על המחיה ועל הכלכלה (שם, קלז) 73 גוף בלא
 רצון בטל ומבוטל כעפרא דארעא (שם, קמג) 47 והתגרה כדת: עברה וזעם ומכת
 לחי ביד חזקה שתים ובורע נטויה שלש (שם, קס) 75 חובה כפולה ומכפלת (שם,
 קעד) 76 הן אצלם לא הן, לאו לא לאו נדרנא לא נדרי ושבעתנא לא שבעות
 (שם, קפג) 77 מקוננים על עצמם ועל מנהגו של עולם על ישראל ועל רבנן ועל
 תלמידיהם (שם, קצג) 78 הכוכבים עמדו במשמרותיהם ברקיע (שם, שם) 79 הדלת
 לא נעולה כל דצריך ייתי ויפתח 80 ואפילו אם יעלה ויבא ויגיע פתאם עם בעל
 הבית וכו' (שם, רז) 81 ומשרתים יחפזון (שם, יח) 82 מתגאה בישראל עמו ובנביאי
 האמת והצדק (שם, שם) 83 אחד אומר רבי שלי הדור בהלכה ואחד אומר: רבין
 שלי תקיף במלוכה (שם, ריג) 84 אז רוב נסים נעשו לקבציאל (שם, רלג) 85 מתרצה
 ליאהא ומתפס לקושציי (סוסי 7) 86 „זכה לשם טוב וגדלו וטובו מלא עולם” (שם,
 17) 87 אב רחום שומע תפלות ומאזין צעקות (שם, 23) 88 רפואת הגוף ורפואת

55 בדיקת חמץ. 56 עלינו לשבח, שחרית. 57 „אלו לאלו שואלים”, מוסף ליוה"כ
 58 „ברוך אל עליון” זמרות לשבת. 56 הגדה לפסח. 60 קדוש לבנה. 61 „במוצאי” זמירות
 למו"ש 62 שם. 63 „לאל אשר שבת” שחרית לשבת. 64 „עזרת” שחרית. 65 ברכה על הרעם
 66 יהי רצון, ברכות השחר. 67 ברכת המזון. 68 „לאל ברוך” שחרית. 69 „ותעריב” בתפלת שמע ליו"ט
 70 מודים דרבנן. 71 חד גדיא. 72 רמז למה נשתנה. 73 ברכה אחרונה. 74 בעור חמץ.
 75 הגדה של פסח. 76 על אחת כמה וכמה, הגדה ש"ס. 77 כל נדרי ויש כאן טעות כי נדרנא
 ושבעתנא פירוש הנדר שלנו והשבעה שלנו וצ"ל נדריהון ושבעותיהון. 78 קדיש דרבנן.
 79 מעריב, ברכה ראשונה. 80 הא לחמא ושם „ויפסח”. 81 יעלה ויבא ב"ח. 82 ונתנה תקף.
 83 ברכות ההפסטה. 84 אדיר במלוכה, הגדה ש"ס. 85 אז רב נסים, הגדה ש"ס. 86 שומר
 ישראל, שחרית. 87 אל אדון, שחרית לשבת. 88 וביום שמחתכם, מוסף לרה"ש.

הנפש (שם, שם) 89 ישמח בעלך במתנת חלקו זו שנתת לו (שם, 26) 90 הרחמן הוא יזכני להשלים את חפצי (שם, 31) 91 אבל מיד כבשו רחמי את כעסי מעליה (שם, 34) 92 ברק נורא בוקע חלוני רקיע ומאיר את הארץ בלהבות אש (שם, 36) 93 אמת לא אני אדון המושיע (שם, 49) 94 כי לו נאה כי לו יאה (שם, 50) 95 והמשכיל הלא הוא קים ושמך קים ודבריו חיים וקיימים (שם, 57) 96 מסרתי חלשים ביד חזקים (שם, 62) 97 לא הועילה לי להסיר שטן מלפני (שם, 63) 98 מה אני העני ממעש (שם, 20) 99 למען אמתך למען צדקתך (שם, שם) 100 ולו חייבים להודות להלל ולשבח 101 חוק וזמן לכלם ולא ישנו תפקידם (75) 102 עשה הכל כרצונך ואמר: כך הוא רצוני של הקהל. הכל יהא כדברייך ואמר: שהכל נהיה בדברו (שם, 96) 103 והיתה הקדשת ספרי זה לשמך ולזכרך לי לסליחה ולמחילה ולכפרת פשע (שם, 102) 104 חמלה גדולה חמלתי עליה (ס' הבהמות 111) 105 וזכר כל המעשים מימי ילדוטי ועד עתה לפני בא (שם, 153) 106 יתבשרו אחינו הקרובים והרחוקים העומדים בין בים ובין ביבשה (בסתר רעם עמ' 7) 107 עם מקדשי שביעי הקיצו משנתם (שם, 8) 108 וביום השביעי שבת וינפש (שם, 12) 109 מבלי שיצטרך לבשר ודם, לא למתנת ידו (שם, 15) 110 סארקע היתה אצלם לעילא ולעילא מן כל הושבחתא (לא נחת ביעקב, 26) 111 שהיה ככלי מלא בושא וכלמה (שם, 40) 112 מתנשאים לעומתם... ומרעימים בקול אדיר וחזק (שם, 47) 113 וסועדים את לבם בנהירו דאנפין ובחדותא (שם, 50) 114 כל התלאות שעברו עלינו מעת שנתרחקנו מעל אדמתנו (שם, שם) 115 אתינו לחננך... שאתה תהא בסעדנו (בימי הרשע, 88) 116 גופו משול כחרס הנשבר כעץ יבש (שם, 30) 117 מנוחה נכונה לנו אז תחת כנפי השכינה בצרור אחד עם העם (בישיבה של מעלה 119) 118 אבותינו כי בטחו בשם אלהי צורי הרכינו ראשם וסחרו והצליחו וגם עשו פרי (שם, שם) 119. ונח ובניו אף ינוחו בה מנוחת שלום ואהבה (שם, 122) 120 בוקע חלוני רקיע ומוציא לקראתי לבנה יפה וברה ממכון שבתה (בישיבה של מטה, 124) 121 צופה ויודע סתרינו

89 מי שברך לחולה. 90 ישמח משה, שחרית לשבת. 91 ברכת המזון. 92 רבונו של עולם, שחרית (כמנהג החסידים) 93 הכל יודוך, שחרית לשבת. 94 הושענות. 95 הגדה ש"פ. 96 אמת ויציב, שחרית. 97 כן, מסרת גבורים ביד חלשים" בימי מתתיהו, לחנכה. 98 השכיבנו, ערבית. 99 הנני, תפלה לש"ץ ברה"ש ויוה"כ. 100 הושענות. 101 לשיכך אנחנו חיבים, הגדה ש"ס. 102 קדוש לבנה. 103 ברכה על המים וכו'. 104 מוסף דר"ח. 105 אהבה רבה, שחרית. 106 אתה זוכר, מוסף לרה"ש. 107 יהי רצון אחר קריאת התורה בשני וחמישי (כמנהג אשכנז). 108 ישמחו, שחרית לשבת. 109 ושמרו ערבית לשבת (לקוח משמות לא) 110 ברכת המזון. 111 מן קדיש. 112 אלהי עד שלא נוצרתי, שחרית ליוה"כ. 113 בעריצך, קדושה לשבת. 114 כגונא' ערבית לשבת כמנהג חסידים. 115 ומפני חטאינו, מוסף לחגים. 116 אתי, תפלה לש"ץ דרה"ש. 117 ונתנה תקף. 118 אל מלא רחמים. 119 אבותי כי בטחו, סליחות לעשרה בטבת. 120 אתה אחד, מנחה לשבת. 121 הכל יודוך שחרית לשבת.

(שם, 126) 122 אנא בכח ימינך תתיר צרורה ותן לי פוזמקאות (שם, 136) 123 צרת רבים השוה, משה קטן וגדול (בישיבה של מעלה 122) 124 ואתם חיבים להודות על נסיו שבכל יום עמכם ועל נפלאותיו שבכל עת (בישיבה של מטה, 136) 125 כי רב מעשיהם תהו (שם, 140) 126 ואנו עוסקים לצרך קיומנו שהיא חובת כל היצורים (שם, 141) 127 עכשו קרבנו המקום לעבודתו (שם, 146) 128 הוא אחד ואפס זולתי (שם, שם) 129 חכמיהם בבלי מדע וספריהם הבל (שם, 154) 130 בן עמד ואומתך שחלקך כהם וגורלך ככל המונם (שם, שם) 131 למזל טוב ובשעה מוצלחת ובלבד שיהא שיח שפתותינו חשוב (שם, 161) 132 הראה לו עוז ידידות (שם, 162) 133 הבריאה היפה בזיוה וכליל תפארתה (הנשרפים, 169) 134 רוחי עם גייתי אינן פקודות לו (האבות והבנים, 9) 135 על ישראל גאותו (שם, 20) 136 וצפיר העזים הגדיל עצומיו (שם, 39) 137 הכורמים האלה ינוחו בו מנוחת שלום והשקט ובטח... ועל מנוחתם יקדישו איש את שם רעהו (רשימות לתולדותי, 119) 138 דודי, שואג אני בקול (מסעות, קפו) 139.

ומלבד זה אתה מוצא אצלו צרופי מלים רבים לקוחים מהתפלה ואבזוריה כמו "ריצת רגלים" "זהרי חמה" "עלובת נפש" "באהבה וברצון" "מלאים זיו" "ששים ושמחים" "מאזין ומקשיב" "וקבצנו יחד" (במובן הלצה כמו "וקבצנינו יחד") בפצח מפצחים, בסבלות ובעבודות, בסיקור עין, מנעימי מלל, מלך חי וקים, מעשי ילהינו, בשמחה ובצהלה, צופה ומביט, דוהרי דולקים וכדומה.

מדי עברי על ספרי מנדלי בשביל לציין ביחוד את מליצותיו הלקוחות מן התפלה והתחנה נתקלתי במקומות לא מעטים בחזיונות אחרים הראויים לתשומת לב: א. מנדלי משתמש במשלים קצרים לקוחים מאידית, ותרגומיו ראויים לעיון וחלק מהם ראויים גם להתקבל ולהכנס אל שיחתנו היום-יומית: א. כשתפול אצלי פתא — פניה הממורחים בחמאה למטה (ספר הקבצנים, יא) זהו תרגום המאמר האידי "מיטען פוטער אראפ". ב) גרוף את החוטם ומרח את פניך (שם, שם) ג) שכר עסק-עסק (שם, כז) ד) אין לשער נשמת יהודי מה היא (שם, מד). ה) אמתיה דרב מורה הוראות בישראל. ו) כל כלב שורר באשפתו (שם, סט).

122 יגדל, שחרית כמנהג אשכנז 123 אנא, תפלת ר' נחזוניה הקנה. 124 האוחז ביד, מוסף לרה"ש. 125 מורים, תפלת י"ח. 126 אתה נותן יד, נעילה. 127 ובמקהלות, שחרית לשבת. 128 מחחלת וגדה של פסח. 129 עלינו, שחרית. 130 אתה נותן יד, נעילה. 131 עלינו, שחרית 132 רבון העולמים סאתר קטרת כמנהג ספרד. 133 ברוך י' יום יום, זמירות לשבת. 134 ישמח משה, שחרית לשבת. 135 אדון עולם, שחרית 136 על ישראל אמונתו, יוצר ליוה"כ. 137 זמירות לשבת, המלה עצומיו מעידה שמנדלי מביא את הלשון של הפיטן ולא של הכתוב, שכן הכתוב אומר: וצפיר העזים הגדיל ע ד מ א ד. 138 אחא אחד מנחה לשבת. 139 אמנם כן, נעילה.

ז) הקדוש ברוך הוא ממציא לאורג את פשתנו ולמוזג את יינו (שם, עד). ח) האשה בטבע בריאתה אשה היא (מסעות בנימין, קעא). ט) אין אדם מישראל נכשל בלילה עד שנגזר עליו מלמעלה (שם, קעח). י) מזנב החזיר אין כובע דרבנן נעשה לעולם (בימים ההם, כו). יא) בעל מאה מיני מלאכה ומחוסר ברכה והצלחה (שם, לג). יב) גדול הדחק שהוא שובר גם בריחי ברזל (שם, קו). יג) אמרי אינשי: מי מנחות הוא עד למאד ומעמיד וחופר עד היסוד (שם, קכה). יד) כשם שנוגנים כך מרקדים (שם, קמא). טו) אורח לשעה והרבה ראה (בעמק הבכא, מח). טז) באשר שנים השלישי שם הוא (שם, נ). יז) אין צרור נופל מן הקורה עד שנגזרה עליו גזרה (שם, פט). יח) מי שאינו מעמיד מעותיו בגורל אינו זוכה בו (שם, קה). יט) למי פרה לו טרח וצרה (קלה). כ) בפני כלב מוכה אין מראים חוטרא (156). כא) המלמדות והמיתה אין מאחרין לעולם (לא נחת ביעקב, 47). כב) ממעה ומעה נתמלאה הסאה (שם, 49). כג) אם להתנהג על פי הרופא ומצותו, לא יוציא איש את שנתו (ספורים קטנים, 62). כד) ברצות ה' גם המטאטא יורה כחץ (בימי הרעש, 77). כה) אימתי יהודי מזמר כשהוא רעב (מסעות בנימין קנא). כו) אין עצה ואין תבונה לנגד קרטיסים רעים (ג קה). כז) יאה חוטרא לכלבא (בישיבה של מעלה 159). כח) באין ברירה אין מעמידים על דין תורה (בעמק הבכא י).

ב. מנדלי אוהב לפעמים לגון את הפרווה בחרוזים קלים העשויים כלאחר

יד. —

זוחלת שטופה וכפופה (ספר הקבצנים, לט). זה מקיש בקורנוס ואורר, וזה במגרה מנסר וגורר, זה יועץ וזה נואץ, קול ילדים וקול נשים נשמע ברמה, תוכחה ונאצה שמה, הרמת ידים ומכת לחיים, בכיה ושחוק עד לשמים (שם, מח). עין טרוטה, ראש מוקרה, כתף מרוטה (שם, נ). מחבר חבורים, בורים! (שם, קה). כפופים וסגופים, נדהמים ונאלמים (בעמק הבכא, יא). כלם ישובו צפופים וכפופים, סבוכים ומסבכים (שם, מג). ומיטב המליצה, חרוזה או פשוטה, היא הפרוטה (שם, צז). ברוך שפטרנו מרוחות סרוחות ומוזהמות אלה (שם, קמג). סגופים וסחופים כל ימיהם (שם, קצה). שם סמרטוטרים כפופים וסרסורים שפופים רוכלים, נוכלים טילנים ובטלנים (סוסי, 44). סגופים כפופים וסחופים, דוויים חלשים ותשושים (שם, 46). ההוהבים זבובים — היום ישנם ומחר אינם (שם, 57). יענקל מימין משחק ואיציקל משמאל מצחק גם הבתולה בריינדל העצובה שכחה לשעה קלה את זליג אהובה ובשחוק חן פיה פתחה. וחיה, נפש נאנחה החליפה כחה, אם הבנים שמחה (שם ופת בעגלה, 74). דברי הימים לבני ישראל נקראים בקרבי, ורובם אך קינים והגה, צומות וזעקה, עקה ומועקה, לעג ורוגז וקללה וכל מדוה ומיני בהלה, נקיון שנים, עצלתיים וחבוק ידיים, עצימת עינים, עברה וזעם וביד חזקה אחת ושתיים וקידה וכריעת ברכים, זחילה על כפים ורגלים; דבר שפתים אוסף רוח בחפנים

וכתישה במכתשת — מים... ורשעים לשם שמים (בישיבה של מעלה, 148). רבי יעקב גומל חסדים טובים, והעניים — מפצחים עצמות ורעבים (לא נחת ביעקב, 42). מי יחיה ומי ימות, מי בחיות רעות ומי בפרעות — מי ינוח ומי ינוע — מי ביבשה ומי במים לארבע רוחות השמים (בימים ההם, לח). גם בעיר נכריה אתה א"כ המטבע הבה ונמציא לך ימי משתה ואכילה בשמחה רבה וגילה (שם, קיד). והנה בנושא אחד שני הפכים באים: רגש עצבות ורגש נעים; מזל טוב כהלכה ועמו יגון ואנחה, בגלוי — פנים שוחקות, משמע משא דומה, ובסתר — אבל ובכי ונפש עגומה (מס' הזכרונות, קלח) האובים ששו, להם היתה תקוה טובה ואורה, וחנונים עלו בקבלת סחורה, רבי אשר היה שטוף בזמה של מסחר ומאד נתעלה, וליבצי הולך ומעלה את הרבית למעלה למעלה... (בעמק הב', קכא). הכל אצים ורצים, מתדפקים ומתרפקים, הכל מכרכרים והכל מקרקרים מז"ט בריה שפלה ודלה... (בישיבה של מעלה, 125).

ג. קובעים ברכה בפני עצמם שעשועי הלשון של מנדלי. יש מהם הרומזים לפסוק ויש שאינם אלא קלמבורים שנוי אות או תנועה:

הטרקנים "בני הרח"ש" (ספר הקבצנים, מב). קלמבור מ"בני הרכש". החזן שזמרת סוסים זמרתו (שם, עט). סרוס אותיות מן זרמת סוסים זרמתם", יחזקאל כג. כ. כתרינא מלאה דיצה (שם, קו) כך יאמר על תיבת הנגינה הנקראת ברוסית קטרינקא ויש כאן קלמבור מן הרוסית Катерина Молодинца קטרינה הצעירה, שכבר שונה החסידים לכת רנה מלאה דיצה". קול ספר נשמע (שם, קצט) קלמבור מן "שופר", עשוי בכונה בטעם הסגנון של מודעות המו"לים. "ערת דברים" (בימים ההם, ז). ק"ר מן "עשרת" בהברה האשכנזית. שריקה ונהימה, שיר וצוחה בימות החמה (שם, יט). ק"ר מן "שיר ושבחה" ש"בישתבח". יש בו דברים שבגוי (שם, פו) כלומר יש בו משל נכריות משל גויות ק"ר מן "דברים שבגו" כלו' בפנים. "שם בני קרח" (שם, צט) ק"ר מן "בני קרח. הכל צריכים ל"מארי דחייטא" (בעמק הבכא, ז) ק"ר מן הכל צריכין למרי חטיא (ברכות, סד) (הלומדים רגילים לומר "מרי דחטא"). בעגלה ובזמן קריב (שם, פד) ק"ר מן "בעגלא" שענינו מהם. ובבית אחר התמרמר אליו פראק"פגולים (שם, קצו) ק"ר מן פרק (או מרק) פגולים (ישעי' סה, ד)*. כל דצריך ייתי ויפתח (שם, רו) ק"ר מן "ויפסח" בהברה אשכנזית. והייתי מתחמם לעורה (סוסי, 12) ק"ר מן הוי מתחמם כנגד אורן של חכמים (אבות ב). וביום שמחתכם ובראשי חידושכם (שם, 40) ק"ר מן "ובראשי חדשיכם". היה מעשה: והמן פדגוג יושב בקתדרא (השערה, 156) ק"ר מן "אמון פדגוג" (על הכתוב "ראהיה אצלו אמון" משלי ה, ל) אומר המדרש אמון — פדגוג (ב"ר א). "לא נחת ביעקב"

שם של ספור ק־ר מן "לא נחש ביעקב" (בלק). להשגות עברים בדרך (האבות והבנים 34) ק־ר מן "עורים" מהכתוב: "ארור משגה עור בדרך" (דברים יז, כח) וכן ונעו עברים בחוצות (שם 16) מן ונעו עורים בחוצות (איכה ד, יד) ופעם שלישית "הוא פוקח ממש עיני עורים" "עיני עברים" השכיל פיהו אחד הבחורים (שם, 20). "ורגש ושחק ואין נחת" (שם, 21) ק־ר מן ורגו וכו' (משלי כט, ט). הם עם לא בדד ישכון (שם, 42) ק־ר מן עם לבדד ישכון. אין אמר ואין דברים רק אבל אכלים (שם, 48) ק־ר מן "הבל הבלים". גם שכוי הודי נראה שם בכבודו. — בגאווה ימתח כקשת את נוצתו רבת החן, מכה ארץ באברתו (שם, 66) ק־ר מן "מכה בעברתו" "מחורף, הבריאה לא תחרוש" (שם, 84) ק־ר מן מחרף עצל לא יחרש (משלי כ, ד). וכבר שנה המתרגם את נקוד הכתוב הזה: מחרף עצל לא יחרש (מתחסד עטל לא שתק). חץ ופגע יקרה את כלם (ס' הזכרונות, קלז) ק־ר מן "עת ופגע (קוהלת ט, יא) אך לצרה אב אני (שם, קלו) ק־ר מן "אח לצרה" (משלי יז, יז). ה' יברך אותו בקול בעמק הבכא. (סד) ק־ר מן ה' ברך את אברהם בכל. לפניו תרוץ דאבה (שם, ע) ק־ר מן תדוץ דאבה (איוב מא). קטרת טובה לך (סוסתי) ק־ר מן "קטרת תועבה" (ישעי' א).

יש גם מקומות של לשון נופל על לשון, ובמתכון: ראשי ישיבות רשים (בימים ההם, קיב). "חלה מעשה שטן את רגליו ורגלים לדבר שעשה זאת בערמה" (שם, קיט). "הייתי קץ בעיר וקצתי בחיי" (מספר הזכרונות, קלח) הראשון מלשון קיץ וקץ עליו העיט והשני מן קוץ. "קצתי בחיי" דרבקה. בכל דבר שהם נוגעים שם הנגע (לא נחת, 38) לשאתו היתה יתר שאת (האבות והבנים, 61) הראשון מלשון שאת וספחת. נח ובניו ינחו בו (בישיבה ש"מ 122). מערות ומאורות (מס' הזכרונות, קלט). צמתתני גם הצמאה (קבצנים, קיט). את הנדוניה לא פרע והצוארון פרוע (מסעות, קמ). גרגרתי, ומה תגרגר עלי בגרון (בימים ההם, קטו) וכדומה. לחלק הזה יש לצרף הדוגמאות המעטות, שנמצאו אצלו לעקום פירוש המלות על דרך טוביה החולב. מנדלי שם בפי ר' יעקב פסוקים אלה עם פירושיהם: יי ילחם לכם: מי שנתן לחם לכל בשר וכו' יפרנס גם את היהודי (לא נחת, 49). הללוהו בתוף ומחול: בסוף הרי ימחול (שם, 50). יש לצרף הנה גם הדוגמאות המעטות של עקימת שפתיים. כמו "אלתר מתרעם ומציץ בשפתיו: מציץ-ציצא (קבצנים, סא). מה לי אור-הור ומה לי ריקות-בוקקות (בימים ההם, פ). השמות הפרטיים גורמים לפעמים גם הם לשעשועי לשון ממין השבוע, למשל, השם "אפרים" בהאבות והבנים גרר אחריו המון פסוקים שיש בהם השם הזה: "דבר אפרים רתת" (האזה"ב, 7) אפרים... מתנודד (שם, הקש ירמיהו לא) "בשנה אפרים לקח ויבוש מעצת אשתו" (שם, 72) "אפרים לשמה היה" (שם, 95) מעת נצרר אפרים מענין טבריא חיה כיונה פותה אין לב כי הואיל הלך אחרי צו אליעזר (שם).

„אפרים מה לו עוד למכאובים שכח את חליו ואת מזורו“ (שם, 96), „עשוק אפרים“ (שם, 97), „וכל יגיעי כי לא ימצאון לי עון אשר חטא“ (שם,) התוגה היתה כעש לאפרים וכרקב לעצמותיו, אכלה את כחו גם שיבה זרקה בו (שם, 99). כל המאמרים האלה לקוחים מהושע על אפרים. „אבל קרא בן דוד בשנותו את טעמו“ (שם, 50). כן גרם השם דוד לשבוץ מן התהלים פרק לד. „ארור — ברוך“ נהם גברילא כדוב (בסתר רעם 29) וזהו שבוץ מן המימרא: עד דלא ידעי בין ארור המן לברוך מרדכי (מגילה ז). „ופרח ישראל“ נקרא שם הפרק הי”ט ב”סוסתי” שבו מסופר על „ישראל“ הטס באויר והיה צריך לומר „ישראל פורח“ אלא שיש כאן שבוץ מן הכתוב: יציץ ופרח ישראל (ישעי’ כז, ו) „שמריל ולוי בעצה אחת“ (בעמק הבכא, קנב) מדברי רש”י על שמעון ולוי אחים (בראשית, מט) הנה שיד גם הקלמבור: „לא נחת ביעקב“ כי המדובר הוא ביענקיל שנעשה לר’ יעקב. „גלוי אליהו תחת כפת הגג“ (בישיבה ש”מ 112) על איש ששמו אליהו; „ושם יש גם אליהו זכור לטוב“ (שם, 113) „פתח אליהו“ (116) „כסא של אליהו“ (שם) „תחת דגים ממולאים ימצאו בעלי המרתף לפניהם דג חי, אותך רבי פישל“ (קבצנים, פח) כאן יש שעשוע לשון באידית (פיש — דג).

ד. חדושי הוראה. מנדלי משתמש הרבה במלים ובטוים בהוראה שונה מן המקובל, אולם ברוב המקרים הללו מפנה הוא עצמו את דעת הקורא על זה, על ידי פזור האותיות באותו מאמר ולא אתעכב עליהם. אולם יש אשר השינוי בא מובלע בנעימה בלא הדגשה יתרה ומאלה אני רוצה להעביר לפני הקורא לדוגמה:

„הרבנים מפשפשים במעשיהם של בני העיר ודורשים בעריות“ (בעה”ב, יח) המלה „דורשים“ מפוזרת באותיותיה, כי כונתו כאן „מחפשים עבירות בעניני עריות ואין זו הוראת התלמוד במקור, אולם אותו בטוי בא במקום אחר: „ואלו שהפרוטה מצויה בכיסם דורשים בעריות, במרכבה ובסוסים“ (בישיבה של מעלה, 128) כאן הוצא הבטוי ממשמעותו באופן אחר אלא שהוא נבלע בנעימת הפרוזה, כאלו אינו לקוח ממקום אחר ובשנוי הוראה. אבל דוקא בטוים כאלה ראויים לתשומת לב. ביחוד מפתיעים בטוים כמו אלה ששנוי בהוראתם כאלו חל בהם בלא כונת מכוון וצירוף עם מלים אחרות היא טבעית ורק בנו בקוראים היודעים את המקור כעורר הזווג החדש צלילי לווי אחרים. למשל:

„חבריד כיהודים פשוטים כבר הלכו לעולמם ולעבודתם בשוק“ המלים: „הלכו לעולמם“ הן כאן טבעיות מאד, לא שאנו רגילים לצרף אותן לענין אחר הרגיל בהזכרת נשמות. ממין זה הם הבטוים „ביצה מגולגלת ומטובלת באפר כירה“ (קבצנים, ל) „מתבונן במעשה מרכבה“ (בעמק הב’ סז). במקום לומר שהספרים והתחינות הם מקור פרנסה דל. הוא אומר: שומע אתה? שרה בת טובים

היא כלה שויה פרוטה... בוא וראה עמה חיים. כאן אתה נזכר בכתוב „ראה חיים עם האשה אשר אהבת“ (קהלת ט, ט) ואתה מרגיש בשנוי ההוראה שחל בצרוף „ראה חיים עם“ אצל מנדלי. הבטוי „דברים שבצנעא“ בא אצלו במובן פשוט סודות דברים שאינם גלויים לאחרים „הזהרו ברבי מנדלי שהוא בקי בהטיה ובדברים שבצנעא“ (בישיבה של מעלה, 126) בבטוי החריף „בקי בהטיה“ שמצאנו גם אצל ביאליק ב„אלוף בצלות“ משתמש מנדלי פעמים אחדות: „בקי בהטית מסלות“ (בעמק הבכא, צט) „מח חריף בקי בהטיה“ (שם, קג) בטויים חריפים כאלה שמנדלי מפיג חריפותם ע"י שטפא דלישנא יש לראות בפרוזה: „ינטיל היתה תובעת את בעלה בפה יומם ולילה ואומרת השיא את בתנו“ (בעמק הבכא, קז) „האשה נקנית והכל יודעים היאך כלה נכנסת לחופה“ (שם, קיב) ע"י שנוי של „למה“ ל„היאך“ נטהר המאמר מנבולו. „שלא תהא גולגלתו נעשית מוכת עץ (בישיבה ש"מ 112) כאן עקם מנדלי כמה מלים, כדי להוציא מעין דבר מגונה מפיו, שהרי יכול לומר שלא יכה ראשו. שלא תכה גולגלתו בעץ“ וכדומה. „פתח פתוח מצאתי לצאת בו מן המבוכה“ (בסתר רעם, 10). יש אשר ישתמש כלאחר יד בבטוי לקוח מן הדקדוק: מי בנדנד אברים, מי בתנועה קטנה, מי בתנועה גדולה (בעה"ב, צד). ומפני שהוא קורא לעגלה „מרכבה“ נקראים הסוסים „נשרים“ „אריות“ (שם, קיט). השם הפרטי „זמזומים“ שמש בהוראה בעלי מחשבה נוכלים (מן השרש זמם) „אתה עושה את היהודים בזמננו ערומים וזמזומים ולשונם לשון סגינהור!“ (בישיבה ש"מ, 157) „חצפא כלפי שמיא“ משמעו כפשוטו: כלפי השמים „בתיה אינם עומדים בקומה זקופה ובחוצפא כלפי שמיא, אלא הם שפלים“ (בסתר רעם, 7) „ששי בחמישי“ „ששי וחמישי אני עמכם“ (מספר הזכרונות, קלג) כן אומר מנדלי לעופות ולשרצי-העוף ור"ל קרוב אני לכם, שאתם נבראתם ביום החמישי בשבת ואני ביום הששי והוא בטוי לקוח מקרובי משפחה: שני בשני שלישי בשלישי וכדומה, שהכונה על הדורות. „נפשן קצה בחדר וברבו רב החובל (בעמק הבכא, לג) כן יקרא למלמד על חבלו בתלמידיו; ובמקום אחר קורא לאשת המלמד „אשת מפחיד“ הבטוי לקוח משושנת יעקב. „עם קדושים חייבים „בתשלומי כפל“ (חג האסיף, 133) כלומר פי שנים, ביוקר; וכבר צינתי הוראה זו אצל ביאליק (עיין כנסת תרצו, עמ' 135) אולם האמת היא שכבר הקדימם הפיטן „ואשרי כל חוכה לתשלומי כפל“ (ברוך אל עליון, זמירות לשבת).

השפעתם הלשונית של הפייטנים הקדומים על משוררי ספרד

לשירת ספרד שהיא, בלי שום ספק, הגילוי הנהדר והנשגב של הרוח היהודית בימי הבינים, יש כמה מקורות-השפעה, שהשפיעו על עיצוב דמותה במובנים שונים. על אחד החשובים ביותר ממקורות-השפעה אלו רוצה אני כאן ליחד את הדיבור — השפעת הפייטנים הקדמונים על משוררי ספרד במובן הלשוני.

גם כוונה מיוחדת יש לי בדברי אלו, שאני רוצה להביעה כבר בתחילת מאמרי זה, והיא: להכיר פעם את השנאה הכבושה, המפעפת גם עד היום הזה בליבות יחידיהם, לספרות-הפיט, המהווה חטיבה ספרותית מיוחדת בספרות העברית הכללית. שנאה זו שנאה היסטורית היא, שנמשכה מימי ר' משה אבן-עזרא, ר' אברהם אבן-עזרא ואחרים עד ימי תקופת ההשכלה ועד ימינו אנו¹. והיא שגרמה לכך שאבד לנו הקשר החזק שבין יצירות הפייטנים לבין יצירותיהם של משוררי ספרד. שנאה משונה זו היא שמנעה בעדנו מלהבין, ששירת ספרד אינה אלא המשך ישר לפיוט הקדום תוך כדי התפתחות מודרגת ומשוכללת, שהגיעו אליה משוררי ספרד הגדולים. תקופת הפייטנים היתה תקופה גדולה הרת חידושים נועזים בלשון העברית. ומי שרצה לעסוק במקצוע חדש בלשון זו: בדקדוק, בקראות, בפילוסופיה, בשירה או בתרגום מלשונות לועזי לעברית, מוכרח היה להתייצב על הדרך, שהראו עליה הפייטנים הקדמונים, דרך החידושים, דרך של גישוש ומישוש בכוח יצירתה של הלשון העברית הקדומה, ולהתאימה לצרכיה החדשים, אחרת היה צריך היוצר להסתלק מיצירתו. האוצר הלשוני המוגבל, שהורישו להם הדורות שלפניהם, לא הספיק להם לפייטנים.

1 עי' "לתכונת הפיוטים" לפרופ' י. דודסון בקובץ: "מדעי היהדות", כרך א, הוצ' האוניברסיטה, ירושלים, תרפ"ו, עמ' 187 ואילך.

התכנים החדשים שנוצרו בתקופתם המריצו אותם להשתמש ככל האפשר בגמישותה של הלשון העברית וליצור צורות חדשות.

השפעת הפיוט על שירת ספרד יש לה ארבעה דרכים:

- (א) בצורה החיצונית,
- (ב) במלים תנכיות שאין להן רע במקרא,
- (ג) יצירת פיוטים,
- (ד) חידושי-לשון ע"ד הפייטנים מכל הצורות.

א. בצורה כיצד?

— 1. יש פיוטים שבסוף כל שורה חורזת-חוזרת אותה מלה עצמה. כמו שאנו מוצאים אצל הפייטן הקדום, הראשון שנודע לנו בשמו, יוסי בן יוסי, במלה: לזכרון², או אצל יוני במלה: לילה³, או אצל ר"א הקליר במלה: מים⁴, או: פסח⁵ וכו'.

2. פיוטים סעפ"י סדר אלף-בית בראש כל שורה⁶, באלף בית-כפול⁷,

2 לדוגמה: „אפחד במעשי אדאג בכל עת. אירא ביום דין, בבואו לזכרון אדרוש לחנון, אחלה לרחום, אחנן לחק לי יום לזכרון בבואי למשפט במי אשען ומי יחפש לי צדק לזכרון באבות בטחתי ופעלם אכלתי והם היו לי קדם לזכרון“ (אפחד במעשי, מוסף ר"ה, זכרונות).

3 לדוגמה: „אז רוב נסים הפלאת בלילה בראש אשמורות זה הלילה גר צדק נצחתו כנחלק לו לילה“ (חלק ה' מן הקרובה המתחילה ב„אויזי פטרי רחמתי“, נמצא גם בהגדה של פסח בד"ה: „אז רוב נסים הפלאת בלילה“).

4 לדוגמה: „אקשטה כסל וקרב להביע בעד מים אזום לפי טעם געת בלחלוח מלאכת מים אחספה מעין מעש מפעל מים את פני מבין להשמיע גבורות מים“ (אקשטה כסל, תפלת גשם).

6 לדוגמה: „אומץ גבורותיך הפלאת בפסח בראש כל מועדות נשאת פסח

גלית לאורחי חצות ליל פסח“ (חלק ה' מן הקרובה, המתחילה ב„אסירים אשר בכושרות“, נמצאים בהגדה של פסח בד"ה: „אומץ גבורותיך“).

6 עיי' בפיוטי יוסי בן יוסי, יוני, הקליר וחבריהם וחברי חבריהם. דרך זו כבר נמצאת בכמה פרקים בתנ"ך (תהי' ל"ד, קי"ט, קמ"ה; איכה א'—ד' ועוד). מוזכרת גם במד"ר (קהל' א', 33), וכבר היא נמצאת בשימוש „בתקופת הפייטנים הקדמונים עלמי השם“ (עיי' ברודיוניר, „מבחר השירה העברית“, ליפסיה, תרפ"ב, עמ' ט"ז—כ"ו).

7 עיי' „אפחד במעשי“ ליוסי בן יוסי, ועיי' עוד „אתן תהלה“ ב„מבחר השירה העברית“, עמ' כ"ד—כ"ו.

משולש⁸, מרובע⁹, משושה¹⁰, וכדומה. אצל הפייטן יוסי בן יוסי אנו מוצאים גם באלף-בית מעושר¹¹.

3. פיוטים, שהאלף-בית משולב בהם בשתי צורות: (א) כל שורה מתחלת בסדר אלפביתי, ו-ב) כל מלה שבשורה מסומנת באותה אות שבה מתחלת השורה¹².

(4) פיוטים ע"ד תשר"ק¹³.

(5) פיוטים, שיש בהם חרוזים בסוף כל שורה¹⁴.

ב. במלים תנכיות כיצד?

ידוע שהמשוררים הספרדים השתמשו הרבה במלים בלתי רגילות שבמקרא וגם בזה הלכו בעקבותיהם של הפייטנים הקדמונים, שהם היו הראשונים שהשתמשו שימוש מרובה ומופרז במלים שנמצאו רק פעם אחת בתנ"ך¹⁵, ואינן בשום ספרות קודמת לספרות הפיוט. השימוש במלים תנכיות בלתי שכיחות הוא אחת ההמצאות של הפיוט וסגולתו, שבעקבותיו יצאו גם משוררי-ספרד. ג. יצירת פיוטים כיצד?

לא רק נושאי שירי הקודש של משוררי ספרד דומים הם לאותם של הפייטנים, וגם הם, המשוררים, חיברו אוהרות, סליחות, סדרי-עבודה, רשויות, יוצרות, קרובות, פזמונים ותחנונים לימי החגים, המועדים והצומות, אלא גם שמותיהם — ראשיהם של פיוטי המשוררים דומים לשל הפייטנים¹⁶. וזאת לדעת, שבפיט הספרדי עסקו, בהשפעתם של הפייטנים הקדמונים, טובי המשוררים של ימי הביניים: ר' יוסף אבן-אביתור¹⁷, ר' שלמה בן-

8 עי' "אתה מבין", שם, עמ' י"ט—כ"ג.

9 עי' "אשקטה כסל" לר"א הקליר, ועוד.

10 הוא, "אאבך ביום מבך", קרובה לת"ב.

11 "אזכיר גבורות" ספר עבודה ליוה"כ ליוסי בן יוסי, ובמקרא נמצא א"ב כפול שמונה

(תהל' קי"ט).

12 "אלה אחוזות אתנן" ליניי (גנוי שכטר ח"ג, עמ' 21—22).

13 הוא, "תן עטרת" (שם, עמ' 9), ועוד.

14 רוב הפייטנים.

15 עי' במבוא ל"מלון קונקורדציוני ללשון הפיוטים" תרצ"א, עמ' X, ועי' עוד במאמרו

של מו"ר כרופ' ילין: "שלמה בן-גבירול בתור פייטן" ("לשוננו", כרך ז' עמ' 22).

16 עי' "אתה כוננת מישרים" לר' יהודה הלוי, קרובה לר"ה (הוצ' ברודי, שירי קודש,

עמ' 240); "אתה כוננת זבול צאצאין" להנ"ל, מובא אצל צונץ Lit. gesch. d. Syn. Poesie.

17 הוא חיבר רשות וסדר עבודה (מובאים בקובץ "מעשי ידי גאונים קדמונים", ח"ב,

עמ' 18—25). משורר זה נזכר גם אצל שד"ל בתור מחבר פיוטים, שקורא לו אחד מגדולי משוררי

ספרד (מבוא למחזור בני רומא, ח"א, עמ' ט"ז, וגם בהוצאה המיוחדת של המבוא בחדר עם

"אתה כוננת" ליוסי בן יוסי בפירושו של שד"ל).

גבירול¹⁸, ר' יצחק אבן-גיא¹⁹, ר' משה אבן-עזרא²⁰, ר' יהודה הלוי²¹, ור' אברהם אבן-עזרא²². הגיע הדבר לידי כך, שר' משה אבן-עזרא, אחד המשוררים הגדולים בדורו, נתכנה גם בשם "הסלח"²³, לרוב הסליחות שחיבר²⁴. ובאמת, פיוטיהם של אלו נתחבבו מאוד על הקהל היהודי שבספרד, וקבעו אותם בתפילות לאמרם בציבור בבתי-הכנסיות²⁵. מכאן גם הצורה העממית הרחבה לפיוטים אלו והתפשטותם בכל בית יהודי שבארץ ספרד ומחוצה לה. למקום שם גלו יהודי ספרד²⁶, גלו עמהם פיוטיהם החביבים עליהם והנהיגום בכל מקום בואם.

יצירה זו, יצירת הפיט, ששרשה נמשך מזמנים קדומים מאוד, הגיעה לידי גובה ספרותי בעל ערך ניכר בימי המשוררים הספרדים הגדולים, ולפיכך — והדבר מסתבר מאליו — עזבו היהודים הספרדים הנאורים, בעלי הבחנה ספרותית

¹⁸ על רשב"ג בתור פייטן אומר ר"י חריזי: ושירי ר' שלמה הקטן לפניו כל גדול יקטן וכו' והאל משחו למלך על שירי עמו שיר השירים אשר לשלמה וכו' גם במעמד הצומות הראה נוראות עצומות וחבר ספר ליום הכפורים כל ענינו נרדים עם כפרים ("תחכמוני", שער ג').

¹⁹ על הפייטן ר' יצחק אבן גיא אומר הרמב"ע בספרו: "שירת ישראל" (כתאב אלמחאצרה ואלמד'אכרה): "ובשנים האחרונות של הדור הוא (דורו של רשב"ג) קמה קבוצה אחרת של משוררים שהלכו בדרכים של אלו שקדמום וחקו את מעשיהם וכו' הזקן שבחבורה והמעולה שבהם היה ר' יצחק אבן גיא וכו' הוא הרבה לחבר יותר מאלה שקדמוהו דברי מוסר ותפלות, שירי תהלה וקניות; אבל לא כתב הרבה שירים שקולים משום שידיעותיו בחכמת בני ערב היו מועטות" וכו' (תרגום לעברית ע"י בן-ציון הלפר, הוצ' שטיבל, ליפסאה, תרפ"ד, עמ' ע"ב).

²⁰ על הרמב"ע בתור פייטן אנו קוראים בספרו של ר"י חריזי: "ור' משה בן עזרא מושה הפנינים ממליצות הרעיונים ושירו אשר חבר ללילות התחנונים דובב שפתי ישנים גם הוא עשה סדר ליום הכפורים מליו מכלי פז יקרים" ("תחכמוני", שער ג').

²¹ וכן שם על ריה"ל: "ושירי הלוי רבי יהודה לוית חן לראש התעודה וכו' כי במלאכת הפיוט לשונו ברור ושחוט ובשירי תפלותיו ימושך כל לב ויכבשנו וכו' ובקיותיו יזיל ענן הבכי ויבקענו" (שם).

²² וכן הוא אומר על הרמב"ע: "ושירי רבי אברהם בן עזרא עזרה בצרות וגשמי נדבות וכל פיוטיו נוראים ועניניהם נפלאים כהם לא ראו הוראים גם הוא חבר סדר ליום הכפורים עניניו ככור שכל יצוקים ועל הלבבות חקוקים" (שם).

²³ ר' יעקב גבישון (בסוף ספר "עומר השכחה", פירוש על משלי, דפוס ליוורנו, ק"ט): "גם הרב הסלח היה משה בן עזרא ע"ה חבר ספר כלו מחמדים בערבי" וכו' וע"ה גם ב. הלפר במבואו ל"שירת ישראל" של הרמב"ע, עמ' ט'.

²⁴ נמצאים במחזורים ספרדיים שונים, וע"ה לדוגמה סדר רע"ג, ח"ב, דפוס ורשה, ועוד.

²⁵ ואלו דברי הרמב"ע: "ובין המשוררים הנזכרים למעלה ובין אלה שאזכיר אחר-כך (כלומר, רוב משוררי ספרד) היו אלה שחברו את מיטב דבריהם בשירים בלתי שקולים הנקראים בצבור ביום הכפורים וביתר התקופות והצומות והחגים" ("שירת ישראל", עמ' ס"ה).

מפותחת, את פיוטי ינאי, הקליר וחבריהם והחליפום באחרים, גידולי ארצם, בנויים לפי טעמים ורוחם הם. מכאן שדברי גרץ, האומר, ש"השפה הברורה הזאת (היינו, השפה העברית) נהפכת לחידה (אצל הקליר) אשר לפתרה דרוש להיות בקי בכל המדרשים²⁷ ובכל אלה נתקבלו פיוטיו בבתי התפלה אשר בקהלות ישראל שבבבל, איטליה, אשכנז וצרפת, אך יהודי ספרד טובי הטעם ויודעי החן והנעימות בהדיבור המליצי לא קבלו את פיוטיו"²⁸, אינם נכונים אלא בחלקם. לעומת זאת נראים יותר דברי שד"ל האומר, ש"חכמי ספרד להיותם נתונים בין הישמעאלים למדו חכמה יונית וישמעאלית ולא היתה רוחם נוחה בפיוטי הקליר וחבריו ועזבו ועשו להם פיוטים חדשים"²⁹. ואמנם כן הוא הדבר: הקהל היהודי הרחב בספרד פסק מלהשתמש בפיוטי ינאי והקליר, כאמור לעיל, ועזבו, אך יוצרי הפיוט שבספרד, המשוררים הגדולים, השתמשו הרבה בפיוטים שקדמו להם, ידעו והכירו היטב את הפייטנים: יוסי בן יוסי, ינאי³⁰, הקליר³¹, וחבריו, אלו מהם שחיו לפני מנחם ודונש ותלמידיהם, כגון הפייטנים יהושע ופנחס³², שרבינו סעדיה גאון³³ מזכיר אותם ביחד עם יוסי בן יוסי, ינאי והקליר, מחשיב אותם ומביא דוגמאות מפיוטיהם כמה פעמים³⁴, או הפייטנים: שפטיה³⁵, אמתי בן שפטיה³⁶, זבדיה³⁷, רבי יהודה בן קורייש³⁸ ורבי שלמה הבבלי³⁹, שהיו לפני ימי רסע"ג, בימיו ולאחריו, הידועים לנו והבלתי ידועים. חברי-פייטנים גדול זה השפיע השפעה עצומה על משוררי ספרד לא רק בצורה ובתוכן, בחרוז ובצלצול, אלא גם — ובעיקר — בתפיסתם המיוחדת של חוקי הלשון העברית ודרך השימוש והיצירה בה. משוררי ספרד הרבו ללמוד מן הפייטנים הקדומים והסתמכו עליהם כעל בני-סמך גדולים וחשובים והשתמשו כמעט בכל החידושים הלשוניים שנוצרו בתקופתם, ובדרכיהם הלכו גם בשעה שהם עצמם באו לחדש צורות לשוניות משלהם⁴⁰.

27 בעקבות בקרתו של הראב"ע על הקליר. ועי' עוד להלן.

28 "דברי ימי ישראל" ח"ג, עמ' 167—168, בתרגומו של שפ"ר.

29 מבוא למחזור בני רומא, כרך א', עמ' ט"ז.

30 חיו, כנראה, בתחילת המאה השביעית בא"י.

31 חיו, כנראה, בסוף המאה השביעית בא"י.

32 חיו, כנראה, במאה השמינית. 33 חיו, כנראה, בתחילת המאה העשירית.

34 עי' ספר האגרון לרסע"ג, הוצ' הרכבי, הוספה ראשונה, עמ' ק"ה—ק"ח, ועי' עוד "פיוטי ינאי" למנחם זולאי, הוצ' שוקן, XI.

35 חיו, כנראה, בסוף המאה התשיעית.

36 בתחילת המאה העשירית. 37 כנ"ל. 38 כנ"ל. 39 בסוף המאה העשירית.

40 כשתלמידי דונש מוכיחים את תלמידי מנחם על חטאם ללשון העברית, הם מראים על פיוטי ינאי והקליר כעל שירים ראויים להסתמך עליהם ולעשות כמתכונתם, ואומרים: "כי לא

הנה מאמרו החשוב של מו"ר פרופ. דוד ילין "שלמה בן גבירול בתור פִּיטוֹן"⁴¹, שבו אנו רואים ביסוס נוסף לדברי, ש"גדול משוררי ספרד וגאונים" לא רק שחיבר, כדרך הפייטנים "פיוטים למועדי השנה", אלא "כמוהם הוא מרבה בחידושי לשון ויוצר צורות חדשות וכו' וכמוהם הוא מטפל גם בפרטי הלכה מקצועית אחת"⁴², וכו'. אולם כאן מתבלט ההבדל הגדול שבין חוקר הפיוטים וחובבם הפרופ. י. דודסון לבין חוקר השירה הספרדית הפרופ. ד. ילין, שיחסו אל הפייטנים הוא סוף סוף יחס של סבילה כלפיהם. הפרופ. דודסון מהו אומר: "ומצד הבלשני יש להזכיר שאוצר הלשון העברית נתעשר על ידי הפיוטים האלה במספר גדול של בטוים חדשים שודאי יביאו תועלת גדולה למדקדקים וחוקרי השפה. גם הפייטנים היו ממרחיבי השפה"⁴³, אבל הם לא הרחיבו אותה על-ידי מלים משפות אחרות אלא מתוך אוצר השפה שבכתבי הקדש"⁴⁴. והפרופ. ילין מהו אומר: "בנוגע לפייטנים לא הצרך הביאם לחדש. לא מפני החסר שהורגש בחיים בנוגע לחדושיהם, כי אם מאהבת החדוש בלבד, וכמעט תמיד הם מעמסה נוספת על אוצר המלים שישנו כבר בלשון לאותם הדברים המחדשים ללא צרך וכו' ובנוגע לפייטנים אשר כמעט כל חדושיהם מיתרים וכו' וכל קורא דבריהם נצרך לקרא יחד אתם את הפרושים שעליהם"⁴⁵. גם צונץ⁴⁶ וגם דודסון שניהם כבר ראו שאין להפריד בין הדבקים: צונץ כשמביא חידושים לשוניים מן הפיוט הוא מראה גם על הקליר וגם על רשב"ג, גם על יוסי בן יוסי וגם על ר' יהודה הלוי או הרמב"ע"⁴⁷, ודודסון הוציא ארבעה כרכים

יאמר בלשון היהודית אִמֶּן אֶשְׁתָּךְ חֲבֵרְךָ כִּי אִם אֶשְׁתָּךְ, אִמֶּן ולא יאמר כזאת בשיר על מנהג עורכי השיר. רבי ינאי ורבי אלעזר קליר לא היה כן חוטא", ע"כ (תשו' תלמידי דונש על תלמידי מנחם, הוצ' שטרן, עמ' 37).

41 עי' "לשוננו" כרך ז', עמ' 219—245. 42 שם, עמ' 219.

43 צונץ כבר ראה את ערכם החשוב של הפייטנים מן הצד הלשוני וכתב:

die Erzeugung neuer Worte war gerade ihre eigentliche Stärke. Aus Biblischen, seltener aus talmudischen Stämmen werden Verba zum Schaffen von Hauptwörtern, Haupt- und Nebenwörter zum Schaffen von Verben gebraucht... Ohne Neubildungen lebt keine Sprache, und dem Paitan war die Hebräische keine tote... (S. P. d. M. 122)

44 "גנוי שכטר", ספר ג', תרפ"ה, הקדמה, עמ' ה'.

54 ("לשוננו" שם, עמ' 222). אולם גם בשירה הספרדית, שירת משוררי ספרד הגדולים,

לא מעטים הם השירים, שדבריו האחרונים של המחבר חלים גם עליהם: "וכל קורא דבריהם נצרך לקרא יחד אתם את הפרושים שעליהם". אין לשכוח, שרוב דברי שירה עתיקים נזקקים לפירושים כדי להבין את עניינם. 46 עי' הערה שלפני הקודמת.

47 חידושים "פייטניים" אצל המשוררים ראה צונץ S. P. d. M. הוספה י"א, עמ' 385.

גדולים של „אוצר השירה והפיוט” של שנים שהם אחד: הפייטנים והמשוררים. זוהי הדרך הנכונה. הפרופ. ילין, שאינו מחשיב את הפייטנים ודרך יצירתם בלשון העברית, הסובר, שכל חידושיהם הם „מעמסה נוספת על אוצר המלים שישינו כבר בלשון” מתפלא, כמובן, על רשב”ג, שהולך בדרכיהם של הפייטנים, ושואל: „מה הביא את גאון המשוררים (רשב”ג) שהכל מודים בגדולתו ללכת בדרך קשה ומלאה תחתיתם כזאת (כלומר, ליצור יצירות פיוטיות כדרך הפייטנים ולחדש צורות לשוניות כמותם)? — הוא שואל והוא עונה: „מלבד אהבת החקוי לפייטנים שקדמוהו ישנה עוד סבה חשובה שגרמה לזאת, והיא: החפץ להכניס את יצירותיו אל בית־הכנסת ולעשותן לרכוש העם כלו”. ולשם פילוס „דרך ליצירותיו אל היכל הקדש ראה צרך לו כי יצירותיו אלה תדמינה לגמרי אל היצירות של אלה שקדמו לו. זה היה ותור גדול לטעמם של בני תקופתו”⁴⁸. מכל האמור עד כאן מסתבר, לדעתי, שאין כאן סיבה ותולדתה בצורה זו אלא בצורה הפוכה ממנה: מכיוון שהרשב”ג, מתוך היותו נתון להשפעה החזקה של הפייטנים הקדומים יצר כדמותם וכצלמם, כמנהג, לפיכך נתקבלו יצירותיו — פיוטיו, שלו ושל חבריו, שגם הם הלכו בדרך סלולה זו, לתוך מחזורי התפילות למועדי השנה. ומכיוון שביצירותיהם של משוררי ספרד היתה משום התקדמות ניכרת לפי טעמם המחדש של היהודים הספרדים, לפיכך נדחו הפיוטים הקדומים ואת מקומם ירשו פיוטי בני ארצם — משוררי ספרד המשובחים⁴⁹.

כבר הזכרתי במקום אחר⁵⁰, כי ר’ אברהם אבן־עזרא קרא תגר על לשונם של הפייטנים בדרך כלל, ובפרט על ר’ אלעזר הקליר, וגינה בכל לשון של גנאי, את דרכם זו דרך החידוש⁵¹. אולם עוד יותר מן הראב”ע התנגד לחידושים ע”ד הפיוטים המשורר ר’ משה אבן־עזרא, שקדם להראב”ע בכמה שנים. בספרו „שירת ישראל”, שכבר הובא לעיל, הראה הרמב”ע את עצמו משמר לשוני חריף ואסר, בצורה בקרתית נאה, כל חידוש בלשון שלא ע”ד המקרא: „ובכתבי הקודש נמצאים הרבה דוגמאות בענין הזה. ואתה תוכל להשתמש במה שנמצא שם, ומה שלא מצאת שם אל תכניס לשיריך על־פי ההקשה. בדרך שתלך הלשון תלך גם אתה. עליך לחקות אותה ולא ליצור דבר חדש, ללכת אחריה ולא לפניה”⁵². ולא רק בשמות־עצם חדשים אוסר עלינו הרמב”ע להשתמש, אלא גם

⁴⁸ „לשוננו”, שם, עמ’ 233.

⁴⁹ עיי’ שד”ל (הובא לעיל), מבוא למחזור בני רומא, כרך א’, עמ’ ט”ו.

⁵⁰ במבואי לחוברתי „מלון קונקודנציוני ללשון הפיוטים (עמ’ II, הערה 6).

⁵¹ מתוך דבריו המפורסמים של הראב”ע בפירושו לקהלת (ה’ א’) אנו רואים, שחכמי

הדור התוחכחו אתו ולא הסכימו לגור־הדין הקשה, שהוציא המבקר על הקליר, והשתדלו לענות

לו על קושיותיו החמורות בצורות שנות (עיי’ שם).⁵² „שירת ישראל”, עמ’ קמ”ז.

לגזור בניינים חדשים מבניינים קיימים אין הוא מתיר לנו: „אם מצאת שרש מן השרשים שלא ינטה אלא בנפעל או התפעל או שהוא פעול בלי פועל, עליך לנטות אותו על-פי מה שמצאת בנפעל או התפעל, או במשקל פעול בלי פועל” וכו’⁵³. ואפילו דבר קטן כמו שינוי מספר יחיד למספר רבים או להפך, אין הרמב”ע נוטה להרשות, ולא-כל-שכן שאינו מתיר גזירת פעלים משמות, שדבר זה אצלו חטא כבד כנגד חוקי הלשון הוא. ובוזה כבר הוא מתנגד גם לגדולי המשוררים שבימיו, ואומר: „הזהר גם כן בשמוש יחיד ורבים של השמות, והשתמש בהם כמו שנמ”צאו בכתבי הקודש. אמנם כבר השתמשו הגדולים שבמשוררים ביחיד של „סנורים”, אכן זוהי שגיאה, משום שמלה זו היא כמו „מלואים”, „כפורים”, „שמורים” וכו’. יש עוד סופרים שהפרידו בין שתי מלים הבאות תמיד יחד והשתמשו רק כאחת בלבד; הם אמרו: „גבותיו” מן „גבות עיניו”⁵⁴, „בבותיו” מן „בבת עינו”⁵⁵, „מחלפותיו” מן מחלפות ראשו⁵⁶, וכו’ אבל אין להפריד את המלים הללו וכו’. המשוררים הרשו לעצמם להשתמש גם ברבים של המאורות, כמו שמש, ירח, כימה, וזולתם על פי ההקשר של „כוכבי השמים וכסיליהם”⁵⁷ וכו’. כדבר הזה עשו גם בנוגע לאבנים טובות, כגון לשם, יהלום, כסף, זהב, וזולתם, משום שמצאו במקרא: „את צרורות כספיהם”⁵⁸. כל המבטאים הללו הם נגד חוקי השפה ואינם נכוחים וכו’. אכן השגיאה היותר גסה היא אצל מי שנטה את השמות כמו הפעלים וכתב: „שהיא מושהמת כולה מיושפה”⁵⁹. הוא גזר את המלים הללו מן „שהם וישפה”⁶⁰. הוא⁶¹ כתב גם כן: „ונפש פניניה”, שגזר מן „אדמו עצם מפנינים”⁶². (למלה זו לא נמצאת יחידה), וכוונתו: נפש טובה כפנינים. כל זה אינו אלא התחכמות שאין לה יסוד”⁶³ ע”כ.

מתוך כל האמור עד כאן מתבקשת, לכאורה, המסקנה ההגיונית הפשוטה ביותר, שמשוררים-מבקרים אלו — הרמב”ע והראב”ע — המתנגדים ניגוד גמור

53 שם, עמ’ קמ”ח.

54 ויקר’ י”ד ט’. 55 זכר’ ב’ י”ב.

56 שופט’ ט”ז י”ב. 57 ישעי’ י”ג י’.

58 בראש’ מ”ב ל”ה.

59 חרוז משירו של רשב”ג „מי זאת כמו שחר”, המחבר אינו מודיע את המקור. אצל

הרשב”ג אנו מוצאים לפחות עוד כעם אחת פעל גזור מן השם: שהם:

„והצופה יהי נרדם ורואתיו מעט יעצה

ומדבריו משה מים בעת ינוב ובעת יפצה (תבורך מבלי קצה).

60 שמות ל”ט י”ג.

61 כלומר, הרשב”ג. 62 איכ’ ד’ ז’.

63 „שירת ישראל”, עמ’ ק”ג—ק”א

וחותך לפריצת גדרם של חוקי השפה ולכל חידושי-הלשון ע"ד הפייטנים, הדורשים בכל תוקף לא לשנות פעלים ושמות ועל אחת כמה וכמה לא לחדש צורות ולא להחליף צורות בלשון. כי "בדרך שתלך הלשון תלך גם אתה... ולא ליצור דבר חדש"⁶⁴, וודאי הוא שהם עצמם נזהרו זהירות-משנה לבלי סור מן הדרך הקדומה של הלשון, המקראית, אף כמלוא השעל, ובספריהם ושיריהם שכתבו ידעו יפה להישמר מכל משמר מבלי לסטות ימין ושמאל מן המסילה, שסללוה לאחרים. אולם, לאמתו של דבר, לא כן עשו. הם עצמם לא נזהרו בכל החומרות הללו ועברו עליהן תמיד. לא רק הראב"ע, שצעק חמס על דרכו של הקליר, לא נשתחרר מהשפעתם של הפייטנים וגם אצלו אנו מוצאים אי-אלו חידושים על-דיך הפיט, אלא גם — ובעיקר — הרמב"ע, המחמיר הגדול, מרבה בעצמו לחטוא כנגד חוקי הלשון עוד יותר מהראב"ע, וגוזר שמות מפעלים, פעלים משמות, משנה מספר יחיד למספר רבים, וכדומה, אף-על-פי שבספר הבקורת שלו הוא אומר, שזוהי "התחכמות שאין לה יסוד"⁶⁵.

במה יש לבאר חזיון מופלא זה?

— איני מוצא אלא תשובה אחת לכך:

השפעתם של הפייטנים הקדומים היתה כל-כך חזקה על משוררי ספרד, עד שגם מתנגדיהם הגדולים הושפעו מהם בעל-כרחם ובלא יודעים, ולא היתה ביכולתם להשתחרר לגמרי מספרות הפיט, סגנון הדורות ההם. ועוד דבר: יצירת הפייטנים היתה יצירה של התפרצות ושל שכירת כל הכלים הקיימים. הפייטנים בפיוטיהם לא ידעו ולא הכירו כל גבול וכל חומה, לא שמו לבם לשום עול של חוקים קבועים, פרצו בשעתם כל גדרות-הלשון ויצרו צורות משונות ומזרות כאלו, שלא שמעה אותן אוזן אדם מעולם. וכשראו המבקרים הספרותיים החשובים, הרמב"ע, הראב"ע ואחרים⁶⁶, שגם המשוררים הגדולים משוררי ימי הבינים כמו מנחם, דונש⁶⁷, ר' שמואל הנגיד, ר' יצחק אבן גיאת, ר' שלמה בן-גבירול, ר' יהודה הלוי ועוד רבים מבני הדור ההוא, נגררים אחרי הפייטנים והולכים בעקבותיהם, יתר על כן, גם הם עצמם: הרמב"ע והראב"ע, נתפסים לדרך זו, הם מחדשים חידושים ומחליפים צורות לשוניות ע"ד הפייטנים, אז התחילו לעמוד בפרץ ולבקר דרך מקובלת זו; החלו לרסן את עצמם ואחרים והשתדלו במלא כוחם להיחלץ מתחת השפעתם של הפייטנים ומחדשי הלשון למיניהם, ואז כתבו מה שכתבו

⁶⁴ שם, עמ' קמ"ז.

⁶⁵ שם, עמ' קנ"א.

⁶⁶ "בשביל פרטים כאלה גנו המבקרים את חכמי הלשון" (שם).

⁶⁷ שניהם, מנחם ודונש, נחשבו אצל הרמב"ע "בין המליצים והמשוררים והמחברים...

כמו שידוע מחבוריהם כל אחד לפי כשרונותיו" (שם, עמ' ס"ד).

והזהירו על מה שהזהירו⁶⁸. רק אז כתב הרמב"ע בספרו הנ"ל: "רכב ברשות הרבים והנח דרכים עקלקלות"⁶⁹. והכוונה היא, וודאי, לדרכים העקלקלות של הפייטנים; ורק אז כתב הראב"ע בפירושו לקהלת⁷⁰ דברים קשים ונמרצים אלו: "לשון הקדש ביד רבי אליעזר [הקליר] נ"ע עיר פרוצה אין חומה... ולא אוכל לבאר אחד מני אלף מטעות הפייטנים" וכו'. ובאמת, בקרתו החריפה של הרמב"ע על "שירת ישראל" לא באה לעולם אלא לאחר שכבר כתב ופרסם את כל שיריו ורוב חיבוריו. וכך אומר המחבר בעצמו מפורש בספרו הנ"ל: "אפשר שישאלני השואל: האם שמרת אתה את כל הכללים שהזכרת ונזהרת מן השגיאות שתארת, עד שחבוריך הם שלמים מכל פגימה ונקיים מכל מום? על זה אשיב אמרי: לא! אמנם מודה אני על חטאי שחטאתי בשביל סבות שונות. הרי כל בשר ודם חוטא וכו' ויש גם סבה אחרת: השירים והחבורים הנמצאים אתי, יש מהם שחברתי בימי שכרון הבחרות ובחיים הנעימים של הנערות. בעת ההיא עדיין לא הייתי בקי ורגיל" וכו'. הוא הדין גם ביחס לר' אברהם אבן-עזרא, שכתב את קטרוגו הגדול על הפייטנים בוודאי רק לאחר שכבר פרסם את רוב שיריו וספריו.

יוצא לנו אפוא שהשפעתם של הפייטנים היתה חזקה לא רק על ההולכים אחריהם אלא גם על המתנגדים להם. ואזהרותיהם של הראב"ע והרמב"ע לא היו אלא כעין ריאקציה כנגד הפריצות והחפשיות בלשון שהנהיגו הפייטנים. יתר על-כן: חידודי לשון אלו, שמצאו המשוררים בפיוטי הפייטנים הקדומים, על כל צירופיהם וצירופי צירופיהם, השונים והמשונים כיום הזה בענינו, הם הם שמשכו את עיניהם ולבם של משוררי ספרד וגירו את יצרם ועטם לעשות כמתכונתם. בקורת קשה ועוקצת זו כלפי הפייטנים מצד המבקרים החשובים היא עצמה כבר מראה על עוצם כוח ההשפעה של הפייטנים משוררי-ספרד.

המשך יבוא

⁶⁸ ועי' עוד מאמרי: "מאוצר לשונו של הקליר" ("לשונו", כרך י', ח"א, עמ' 24—25).

⁶⁹ "שירת ישראל", עמ' קמ"ח. ⁷⁰ ה' א'.

להרחבת הלשון ולתיקונה

חיים אריה חזן.

הריבוי של איזה ואיזו בעברית שבתלמוד.*

כינוי התואר לשאלה במובן: הזה אם זה (אם אחר)? הכזה אם כזה (אם כאחר)? יובע בעברית על ידי כינוי ההוראה "זה", הבא אחר מלת השאלה "אי" הנסמכת עליו, וכן יוצא בנינו: אי זה. במקרא נמצא כינוי זה בצורה הזאת בלבד, כלומר, שתי תיבות נפרדות, שהאחרונה שבהן נכתבת ונקראת "זה" לשני הזנים, לזכר ולנקבה: "אי זה (מן הזמנים) יכשר", (קהלת יא, ו); "אי זה (מן הדרכים) טוב", שם ב, ג; מלת היחס המוסבה אליו תבוא סמוכה לחלקו השני: "אי מזה עיר אתה" (שמואל ב, טו, ב); "ואי מזה עם אתה" (יונה א, ח).

בעברית שבתלמוד נמצא אותו כינוי כתוב בתיבה אחת: "איזה הוא מין במינו", חלה, פ"ד, מ"ב; (הצירוף "איזה הוא" מצטמצם כמעט תמיד ל"איזהר"), אבל לזכר בלבד; לנקבה משנה הוא את צורתו ל"איזו", כלומר: מחליף הוא את חלקו השני "זה" — כינוי רומז לזכר — בבן זוגו שלנקבה "זו" (שהיא קיצורה של צורתו בלשון המקרא "זאת", הבאה גם במקרא עצמו פעמים אחדות בכתיב "זה": "לא זה הדרך ולא זה העיר (מ"ב, ו, יט); "איזו היא נקימה ואיזו היא נטירה" יומא, כ"ג. (הצירוף "איזו היא" נשאר כמעט תמיד בעינו, שתי תיבות, ורק מעטות יצטמצם ל"איזוהי"). מלת היחס המוסבה אל הכינוי הזה תבוא בראשו: "באיזה ספק אמרו", (נדה ז), "מאיזה מקום אתה?", (אבות ו, ט); "באיזו דרך נלך ללוד" (ערוב' נג:).

הצורה "איזו" לנקבה היא מובנת ונכוחה לכל שומע עברית ומניחה את הדעת יותר מחברתה שבמקרא ("אי זה"). והכינוי הזה בשתי צורותיו אלו נמצא

* אמנם לא חדשה הדעה המובעת במאמר זה, וביחוד עסק בשאלה הרב מ. צ. סגל בספרים ובמאמרים. עם כל זאת ערך רב לדברי המאמר החשוב שלפנינו לבירור השאלה העיונית והמעשית.

כידוע בעברית שבתלמוד הרבה מאות פעמים. כי אף על פי ששאלות ממש, כלומר שאלות ששואלן מצפה לתשובה עליהן מפי אחר, אינן רבות-מספר בעברית שבתלמוד, אבל תחת אלה מרובות בה מאוד שאלות הזירו, כלומר: שאלות, ששואלן עצמו משיב עליהן תכף לשאילתן ושכאילו הוא מתכוון לזרו בשאילתו את שומעיו, שישמעו ויקבלו את תשובתו.

המשנה הראשונה בסדרי המשניות שלנו מתחילה בשאלה כזאת: „מאימתי קורין את שמע בערבית?“ שתכופה לה באה תשובתה: „משעה שהכהנים נכנסין לאכל בתרומתן“, ברכות ב, א. דומות לזאת הן השאלות: „מאימתי קורין את שמע בשחרית?“ שם, ב, ב. „כיצד מברכין על הפירות?“ שם, ו, א. וכן „במה מדליקין ובמה אין מדליקין?“ שבת, ב, א; „הבונה כמה יבנה ויהא חייב?“ שם, יב, א, וכאלה עוד רבות מאוד.

גם שאלות הקשורות בכינוי „איזה“ מצויות הן: „איזהו חכם? הלומד מכל אדם“. „איזהו עשיר? השמח בחלקו“ (אבות ד א). איזו היא דרך ישרה שיבור לו האדם?“ (שם ב א). ביחוד רווח הכינוי הזה בשאלות הפירוש, כלומר: בשאלות הזירו הבאות לפרש מלה שנאמרה בדיבור, שאינה ידועה לרבים, כמו: תנו רבנן: עושין אנומלין בשבת ואין עושין אלונטית. ואיזו היא אנומלין ואיזו היא אלונטית? — אנומלין — יין ודבש ופלפלין, אלונטית — יין ישן ומים צלולים ואפרסמון. (שבת קמ). או לפרש מלה ידועה בכלל, אלא שהענין דורש להוראתה צמצום וקביעת מדה, כגון: תנו רבנן: המהלך במקום גדורי חיה וליסטים מתפלל תפלה קצרה. ואיזו היא תפלה קצרה? רבי אליעזר אומר: „עשה רצונך בשמים ממעל, ותן נחת רוח ליראיך מתחת והטוב בעיניך עשה“. „ברוך אתה ה' שומע תפלה“ רבי יהושע אומר: „שמע שועת עמך ישראל ועשה מהרה בקשתם“. בא"י ש"ת. (ברכות כט:) ושאלות הפירוש האלה, בעלות הכינוי „איזה“ לזכר ו„איזו“ לנקבה, מרובות בתלמוד כל כך, עד אשר יעלה מספרן למאות. ואם יבואו פעמים בכינויים מוחלפים, „איזו“ לזכר ו„איזה“ לנקבה, אין הדבר בעיני הכל בלתי אם טעות מעתיקים בלבד.

אבל כל העושר הגדול הזה אינו לפני עיני הרואה אלא למספר יחיד לבד — ואולם בריבוי שוררת לכאורה בתלמוד עניות מתמיהה. אין בתלמוד (הבבלי) לכאורה אף שאלה עצמית אחת בעלת הכינוי „איזה“ בריבוי, ורק שתי שאלות כאלה מביא ר"א בן-יהודה ז"ל במלוננו הגדול: האחת ישרה (נמצאת ב„ספרי“) והאחרת נטויה בירושלמי. גם שאלות הזירו והפירוש ספורות הן, וכמעט נער יכתבם. ואולם עיקר התמיהה איננו בעניות מספרן, אלא בדלות ערכן ושויין, כי משתים-עשרה או שלש-עשרה השאלות האלה אין צורת הכינוי מניחה את הדעת אלא באחת בלבד, החוזרת אמנם באותו מקום פעם שנית, והיא: הרי הוא (הכתוב)

אומר: „עד מלאת הימים“ (במדבר ו, ה). אי אלו הן ימים שצריכין למלאות? הוי אומר שלשים (ובסמוך החזרה: „אמר מר: „אי אלו ימים“ וגומר) (בזיר, ז:). הצורה „אי אלו“ בנויה מן כינוי הרמז לרבים „אלו“ (הבא בעברית שבתלמוד תמיד תחת אלה שבמקרא) ממש באותה דרך, ש„איזה“ בנוי בה מן „זה“ ו„איזו“ מן „זו“. ועל כן הצורה הזאת היא מובנת, מניחה את הדעת, וראויה להשתמש בה בלשון. ואולם בשאר השאלות הנדונות — בשאלות העצמיות מן ספרי וירושלמי וגם במזרזות ובמפרשות שבתלמוד בבלי — בא הכינוי בצורה מתמיהה: „איזו“ (ז' פעמים) ו„איזהו“ (ח' פעמים). השאלה העצמית הישרה היא: שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי: (1) „באיזו“ כלים פרה נעשית? (ספרי, חקת קכג). שאלות הפירוש הן אלה:

- (2) איזו טוטפת ואיזו סרביטין? ... (שבת נז:).
- (3) ואיזו הן מעשי ידיו של אדם? ... (כתובות עב:).
- (4) ואיזו הן שנים נביאים שנתנבאו בפרק אחד נבואה אחת? ... (סנהדרין יז:).

- (5) איזו הם אנשים שנעשה להם מופת? ... (שם צג:).
- (6) איזו הן מכובדין ואיזו הן מבוזין? ... (עבודה זרה מג:).
- (7) איזו הן ימים החשובין שנה? ... (בכורות כח:).
- השאלות העקיפות הן: (1) נאמרו דברים בפה ונאמרו דברים בכתב ואין אנו יודעין איזה מהן חביבים (ירושלמי מגלה ב, ע"ה, ד).
- בשאלות פירוש: (2) איזהו שבילי בית גלגול? ... (עירובין כב:).
- (3) איזהו עטרות כלות? ... (סוטה מט:).
- (4) ואיזהו ימים שיש בהם ירחים ואין בהן שנים? ... (גדה ל:).
- (5) איזהו סימנין? ... (שם מז: (משנה).
- עוד נמצאות שלוש שאלות פירוש, שכנראה נמנעו בהן בכוונה מריבוי של „איזה“ והמירו אותו במלים אחרות:

- (1) ניקנור נעשו נסים לדלתותיו. תנו רבנן: מה נסים נעשו לדלתותיו? אמרו: כשהלך ניקנור להביא דלתות וכו' עמד עליו נחשול שבים לטבעו וכו' (יומא לח:). כאן בא תחת הריבוי של „איזה“ — שנעלמה מן המספר צורתו הנכונה, וחשש לתת לו צורת היחיד — כינוי השאלה הכללי „מה“, כדרך „ומה דמות תערכו לו?“ (ישעיה יח).

- (2) ת"ר: מפולת שאמרו בריאות ולא רעועות, שאינן ראויות ליפול ולא הראויות ליפול.

הי ניהו בריאות, הי ניהו שאינן ראויות ליפול? הי ניהו רעועות, הי ניהו ראויות ליפול?

כאן בא במקום הריבוי של „איזו היא“ תרגומו ללשון החול של החכמים, וכן גם בבאה אחר זאת:

(3) שהמלכות ניתנה בשלשים מעלות. מאי ניהו? — בכסף, בזהב, בנשים, בעבדים וכו' (כלה רבתי ח, קרוב לסוף).

אפשר שהמחפש הבקי בתלמוד יגלה עוד שתיים שלוש דוגמאות שנעלמו מעיני האוסף את אלה, אבל שלל רב לא ימצא אף הוא.

הקשיות שבדבר הן מרובות וגדולות. האחת: מה ראו המדברים בלשון העברית שבתלמוד, — שהקפידו על לשונם והגיונם כל כך, עד אשר שינו מלשון המקרא וניקבו את הכינוי „איזה“ (הבא במקרא לשני הזנים) ל„איזו“, — מה ראו, כי לא החזיקו בשיטתם ויעמדו בחצי הדרך בהגיעם לריבוי? — השנית: מפני מה, כשהראה אחד מהם את הדרך הפשוטה והנכונה לבנין הריבוי הדרוש, לא למדו זאת ממנו חבריו ותלמידיהם, ולא קיבלו את דבריו?

והשלישית, והיא הגדולה והקשה מכולן: מאין המדה השונה הזאת, מאין חוסר שוי הערך (דיספרופורציה) הגדול הזה בחלוקת שאלות הפירוש לשתי צורות המספר? כי בה בשעה שביחיד מגיע מספר שאלות הפירוש למאות, קטן מאד מספרן בריבוי. ולא מפני שהדברים הבאים בריבוי לא יבואו להם פירושים. אפס כי הפירושים האלה יבאו בעיני קוראיהם ולומדיהם לא בדרך שאלות.

מאמרות הפירוש למלים הבאות בריבוי מתחילים במלה „אילו“ (בכתיב יד ובדפוסים ישנים אחדים הכתיב הוא מלא יוד; ורק סופרים השמיטו ממנה את היוד), והיא מלה הידועה בעברית שבתלמוד — תמורת אלה שבמקרא. למשל:

המים המוכים פסולים (לאפר פרה אדומה). אילו הם המים המוכים המלוחים והפושרים.

המים המכזבים פסולים.

אילו הם המים המכזבים — המכזבים אחת לשבוע. (פרה ח, ט).

השמות הבאים ביחיד, פירושיהם באים תמיד בדרך שאלה, המתחלת בכינוי השאלה „איזה או „איזו“, לפי זן השם. ואולם אם נמיר בהם את כינוי השאלה בכינוי הרומז שכנגדו, לא נשנה את טעם הפירוש במאומה, והדברים הבאים בתשובה על השאלה יוכלו לבוא בו תכופים אחריה בלשונם, בלי שינוי בהם. למשל: אם במקום: „איזו היא תפלה קצרה?“ נאמר: „זו היא תפלה קצרה“, נוכל לשים תכף לזה את התשובה: „עשה רצונך בשמים ממעל וכו“, וטעם הפירוש לא יומר, ואולם בכל המון הפירושים לשמות דברים, הבאים ביחיד אין גם אחד המתחיל בכינוי רומז, מפני שכך קמה ונקבעה דרך הדיבור בפי בעלי הלשון העברית שבתלמוד. ואיכה זה נקבעו שתי דרכי דיבור, דרך שאלה ודרך רמיזה, לדבר אחד? צריך היה להיות או דרך השאלה בכל מקום, או דרך.

הרמיזה בכל מקום. ואם שתי הדרכים היו מהלכות בלשון, היה להן לשמש בערבוביה — בשתי צורות המספר.

נשוה פירושים כאלה ביחיד ובריבוי, ונראה כי אין בין אלה ובין אלה כל הבדל. בלתי אם בתחלתם בלבד: ביחיד — הכינוי איזה ואיזו, ובריבוי — הכינוי אילו. — דוגמאות:

איזהו עם הארץ? כל שאינו אוכל חולין בטהרה (ברכות מז:).
אילו הן יסורין של אהבה? כל שאין בהן בטול תורה. (ברכות ה:).

איזהו מבוי שניתר בלחי וקורה? כל שאורכו יותר על רחבו וכו' ואיזו היא חצר שאינה ניתרת בלחי וקורה וכו' כל שמרובעת. (עירובין יב:).
אילו הן (תפילין ישנות? כל שיש בהן רצועות ומקושרות (ואילו הן) חדשות (שיש) בהן רצועות ולא מקושרות (עירובין צז:).

איזהו סריס חמה כל שהוא בן עשרים ולא הביא שתי שערות (יבמות פ:).
ואילו הן סימניו כל שאין לו זקן ושערו לקוי ובשרו מחליק (יבמות פ:).

(שומא) גדולה הרי זה מום קטנה אין זה מום ואיזוהי גדולה? פירש רשב"ג עד כאיסר האיטלקי (כתובות עה:).
במומין גדולים כופין אותו להוציא ואילו הן מומין גדולים, פירש רשב"ג כגון נסמית עינו נקטעה ידו ונשברה רגלו (כתובות עז:).

מזה נקבעה לנו העובדה, כי — במסגרת זו — המלה "אילו" נרדפת היא עם "אי-אלו", כלומר: היא ריבויים של הכינויים "איזה" ו"איזו".

ועתה בראש הכל עלינו לברר את מוצאה והתפתחותה הלשוני של המלה הזאת. כשנתבונן אל האמור כאן קודם בדבר "אי-אלו", ונוכחנו כי רחוק הוא להניח, כי המלה הקלה והפשטה הזאת לא היתה נפוצה בלשון עדיין. וקרוב הדבר כי דרך העם להרבות בדיבורו בשאלות זירו, וכן נצטמצם לו "אי-אלו" לאחד, הוא אילו.

אמנם יש להניח, שהמדברים היו מבדילים במה-שהוא בין "אלו", ריבוי של "זה", ובין "אילו", רבוי של "איזה". *

אולם ההנחה כי דרך אחת בהבאת משפטי פירוש גם ביחיד וגם בריבוי, אין בה ראייה גמורה שאין עוד אחריה מקום לבעל דין לחלוק. — "הלא" — יחלוק בעל דיננו — "אם אין הבדל בהבנת הענין, בין כשתקדם לתשובה שאלה

* טוב להבדיל בניקוד ובמבטא: אלו לרמו, אילו לשאלה. ז.

ובין כשתקדם רמיזה — מי זה יאמר, שאין רמיזה במקרים אלו? — אבל האפשרות להמיר פתיחתו של פירוש, הבאה בדרך שאלה, באחרת, הבאה דרך רמיזה, אינה קימת אלא כשהתשובה היא תכופה לשאלה, כשאין הפסק ביניהן, ואולם כשיבוא הפסק כל שהוא ביניהן, אין רמיזה אפשרית כלל. ננסה ובמקום: „איזו היא אנומלין ואיזו היא אלונטית?“ נאמר: „זו היא אנומלין וזו היא אלונטית“, ואחר כך נביא את התשובה:

„אנומלין — יין ודבש ופלפלין,

אלונטית — יין ישן ומים צלולים ואפרסמון“.

הנה אז יהיה הפירוש בעינינו נלעג לשון, יען כי יש הפסק בין הדברים. נמצא: ההפסקים בין פתיחתו של הפירוש ובין נעילתו יתכנו רק בבואו בדרך שאלה ותשובה. והנה כל מיני ההפסקות, שאנו מוצאים אחר „איזה“ ו„איזו“, מוצאים אנו גם אחר „אילו“.

דוגמאות:

אילו הן מדבריות ואילו
הן ביתיות? מדבריות כל
שיוצאות בפסח ורועות באפר
ונכנסות ברביעה ראשונה. ואילו הן
ביתיות כל שיוצאות ורועות חוץ
לתחום ובאות ולנות בתוך התחום
רבי אומר: אלו ואלו ביתיות הן,
אלא אילו הן מדבריות?
כל שיוצאות ורועות באפר ואינן
נכנסות לישוב לא בימות החמה
ולא בימות הגשמים (ביצה מ.).
נכסים הידועים לבעל לא תמכור,
ואם מכרה ונתנה — בטל; ושאינן
ידועין לבעל לא תמכור, ואם מכרה
ונתנה — קיים. ואילו הן ידועין ואילו
שאינן ידועין אמר ר' יוסי בר'
חנינא: ידועין מקרקע; שאינן
ידועין, מטלטלי. ורבי יוחנן אמר:
אלו ואלו ידועין הן; ואילו הן
שאינן ידועין? כל שיושבת

אינהו דם תבוסה? פירש
ר"א ברבי יהודה: הרוג שיצא ממנו
דם (בין בחייו בין במותו) ספק
בחיים יצא, ספק במותו יצא, ספק
בחייו ובמותו — זהו דם תבוסה.
וחכמים אומרים: ברשות היחיד
ספקו טמא, ברשות הרבים ספקו
טהור; אלא איזהו דם תבוסה?
הרוג שיצא הימנו רביעית דם בחייו
יבמותו ועדיין לא פסק; ספק רובו
בחייו ומיעוטו במותו, ספק מיעוטו
בחייו ורובו במותו, זהו דם
תבוסה. (נדה עא.).

איזהו גר תושב? כל שקיבל עליו
בפני שלשה חברים שלא לעבוד
עבודה זרה דברי ר' מאיר. וחכמים
אומרים: כל שקבל עליו שבע
מצוות, שקבלו עליהם בני נח. אחרים
אומרים: אלו לא באו לכלל גר
תושב; אלא איזהו גר תושב?

זה גר אוכל נבלות, שקבל עליו לקיים כל מצוות האמורות בתורה, חוץ מאיסור נבלות. (עבודה זרה סד:).

כאן נפלו לה נכסים במדינת הים (כתובות ע"ח:).

בבנין הדומה לשני אלה ממש בא הפירוש לצורות ע"ז האסורות שעל כלים — פירוש שלפי הנראה המיר בו סופר מעתיק את המלה "אילו" ב"איזו" כדי להבליט, כי שאלה כאן.

משנה: (צורות) שעל המכובדין אסורות, שעל המבוזין מותרות. גמרא: איזו הן מכובדין ואיזו הן מבוזין? אמר רב: מכובדין — למעלה מן המים, מבוזין — למטה מן המים. ושמאל אמר: אלו ואלו מבוזין הן; אלא אילו הן מכובדין? שעל השירין ועל הנזמים ועל הטבעות (עבודה זרה מג:).

כשנשוה בכל הדוגמאות את דברי החולקים על הדעה הראשונה אלה לאלה, וראינו כי הקדמותיהם לחווי דעת עצמם כולן יצוקות במוצקת אחת. מהצד האחד — ביחיד: "אלא איזהו דם תבוסה?" "אלא איזהו גר תושב?". ומהצד האחר — בריבוי: "אלא אילו הן מדבריות?" "אלא אילו הן מכובדין?". מזה יוצא בבירור, כי "אילו" ו"איזה" משמע אחד להם.

יש שיבוא הפסק בן מין אחר בין המאמר המתחיל ב"אילו" ובין הדברים שכינוי זה מוסב אליהם, הפסק שאינו מתישב כלל (או מתישב בדוחק גדול) אחר מלת רמיזה, ומתישב יפה אחר מלת שאלה. למשל:

בשלשה פרקים בשנה כהנים נושאים כפיהם ארבע פעמים ביום: בשחרית, במוסף, במנחה ובנעילת שערים: בתעניות ובמעמדות וביום כפור.

אילו הן מעמדות.

לפי שנאמר: "צו את בני ישראל את קרבני לחמי", וכי היאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו? התקינו הנביאים הראשונים כ"ד משמרות.

על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים: של כהנים, של לויים ושל ישראלים וכו' (תענית כו.) (משנה).

כאן רואים אנו בין תחלת הפירוש למעמדות ובין המפורש "מעמד" הפסק חיצוני גדול, המברר את הצורך במעמדות, הפסק שאחר שאלה הוא מובן ונמצא במקום הראוי לו, אבל לא כן אחר רמיזה: שם לא יכירנו מקומו כלל. ועוד יותר מזה: אלמלא נשמט ההפסק כולו, ואלמלא היתה גם המלה "מעמד" שאחריו תכופה

למלה מעמדות שלפניו בצורה: „אילו הן מעמדות מעמד היה בירושלים על כל משמר ומשמר“ וכו', — גם אז לא היו הדברים מובנים אלא ב„אילו“ שואלת, ולא במלה „אלו“ רומזת. כי אחרי „אלו מעמדות“ ברמיוה היה צריך לבוא „מעמדות“ או „מעמד ומעמד ומעמד“, אך בשום פנים לא „מעמד“ גרידא. בכלל, אחר „אלו“ ברמיוה צריך לבוא תכף פירוט הדברים הרמזים, שעליהם אין להוסיף: ומהם אין לגרוע. מאמרים בעלי „אלו“ בראשם, שאין פירוט דברים תכוף להם, יש בתלמוד לא אחד ולא שנים ולא חמשה ולא עשרה.

דוגמאות: ואילו הן כלים חדשים שלא שבעתם העין כגון בדי מחטין וצנוריות ומחרוזות של קרדומות. (ב"מ כד.).

כאן המלה „כגון“ לא דיה שהיא מפסקת בין הרמיוה ובין הדברים הרמזים, אלא שהיא מוספת עליהם את כל הדומים להם, וזה הוא דבר לא יתכן. אילו הן אונסין ששומר שכר חייב עליהן.

כגון ותפול שבא ותקחום וג' (שם צ"ג:).

בדוגמה זאת לא פורט אפילו אונס אחד, אלא רק הוראה דמיון כח האונסין. ברור, כי אחר „אילו“ שואל יפים הדברים לתשובה, אבל אחר „אלו“ רומז יכחש בם מקומם, כי שם צריכים לבוא שמות האונסין עצמם בפירוש.

היורד לנכסי שבוי אין מוציאין אותן מידו... ואילו הן נכסי שבויין? הרי שהיה אביו או אחיו או אחד מן המורישין הלכו להם למדינת הים, ושמעו בהן שמת. (ב"מ לח:).

כאן חסר העיקר מן הפרוש, והוא: „הרי נכסיו נכסי שבוי“, אחר אילו שואל הדברים שאחרי השאלה הם רמיוה לתשובה, הנשמעת מהם מאליה על סמך „ודי לחכימא ברמיזא“; אבל אחר „אלו“ רומז אין לדברים כל שחר, כי אין כאן נרמזים כלל.

וכן הדבר גם בשני הפירושים, האחד לנכסי נטושין והאחר לנכסי רטושין, הבאים אחר זה:

ואילו הן נכסי נטושין

הרי שהיה אביו או אחיו או אחד מן המורישין הלכו להם למדינות הים ולא שמעו בהן שמת. (שם).

ואילו הן נכסי רטושין.

הרי שהיה אביו או אחיו או אחד מן המורישין כאן ואינו יודע, להיכן הלכו (שם).

דברי רמיוה כאלה מוצאים אנחנו גם בזה: חורור והמים הקבועין איזהו חורור הקבוע? כל ששהה שמונים יום. רבי חנניא בן אנטיגנוס אומר: בודקין

אותו שלש פעמים בתוך שמונים יום. ואילו הן מים הקבועין? אכל לח ויבש של גשמים, לח ויבש של שלחים, או אוכל היבש ואח"כ הלח, אינו מום, עד שיאכל הלח ואח"כ היבש. (בכורות לח:).

בדוגמה האחרונה מוצאים אנחנו עוד ראייה נוספת, ברורה וגמורה — לא מצד התוכן אלא מצד הצורה — כי "אילו" זה הוא כינויהשאלה, ריבוי של "איזה" (איזו). "ואילו הן המים הקבועין" בא כאן בצמד עם חברו, השאלה: "איזהו חורור הקבוע?" ועל כן שאלה גם הוא כחברו.

נביא עוד דוגמאות אחדות, המתישבות יפה ב"אילו" שואל, ואינן מתישבות כלל ב"אלו" רומז:

(א) יינן (של עבדים מן העכו"ם שמלאו ולא טבלו) גדולים עושין (אותו) יין נסך, קטנים אין עושין י"נ. אילו הן גדולים ואילו הן קטנים: גדולים — שיודעין בטיב ע"ז ומשמשיה, קטנים — שאינן יודעים בטיב ע"ז ומשמשיה. (ע"ז נו:).
(ב) אין חופרין כוכין וקברות במועד וכ' (משנה) מאי כוכין ומאי קברות? אמר רבי יהודה: כוכין בחפירה, וקברות בבנין. תניא נמי הכי: אילו הן כוכין ואילו הן קברות? כוכין בחפירה וקברות בבנין (מועד קטן ח:).

דברי הברייתא אינם מתישבים אלא בלשון שאלה ותשובה, ושאלת הגמרא הקודמת לה מסיעת לזה.

(ג) אילו הן חרצנים ואילו הן זגין? "החרצנים — אלו החיצוניים, הזגין — אלו הפנימיים" דברי רבי יהודה. רבי יוסי אומר: "כדי שלא תטעה — כזוג של בהמה: החיצון — זוג, והפנימי עינבל" (נזיר לד: משנה).

(יד) מה יעשה אדם ויהיו בניו עשירים ויתקיימו? יעשה חפצי שמים וחפצי אשתו.

ואילו הן חפצי שמים

יפור מעותיו לעניים, שנאמר: פזר נתן לאביונים.

ואילו הן חפצי אשתו

רבי אליעזר אומר: "יפתה אותה בשעת תש"מ רבי יהודה אומר: "ישמחנה בש"ת בדבר מצוה, שנאמר: שומר מצוה לא ידע רע. (כלה סמוך לסוף).

מכל הדברים האמורים נמצאנו למדים:

(א) כל מאמרי ההגדרות — המתחילים במלה "אילו" (בדפוסים החדשים — "אלו", בהשמטת ה"ו") — כולם — אף אחד לא נעדר — ניתנים להתפרש ברוחה בדרך שאלה ותשובה, שבזה הם דומים דמיון גמור לחבריהם שביחיד, שבראשם באים הכינויים "איזה" ו"איזו" (הצורה "אילו" מתבארת כקיצור טבעי בשטף לשון העם של: אי-אלו). אמנם רבים מהם, ז"א: אלה, שהתשובה תכופה

בהם לשאלה, ניתנים להתפרש גם דרך רמיזה; אבל מכיון שביחיד אין מאמרים ממין זה באים דרך רמיזה כלל — קרוב הדבר לדעת, כי גם אלה נאמרו בתחלתם כולם בלשון שאלה ותשובה.

(ב.) רבים מן המאמרים האמורים (שבראשם המלה "אילו") אינם ניתנים להתפרש בלא דוחק בלתי אם בדרך הזאת (דרך שאלות ותשובות) בלבד, והם. (1) אלה שאין התשובה באה בהם תכופה לשאלה, ו-2) שאין התשובה בהם ניתנת בפירוט.

(ג.) כמעט כל מאמרי ההגדרה והפירוש בעלי המלה "אילו" בראשם, יש להם כנגדם בעלי "איזה" או "איזו" בראשם דומים להם בכניסם, חוץ מן בעלי "ואילו" הן" שאחר שם מספר, כמו: "כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואילו הן פסח מצה ומרור" (מפני ששם דבר אחד אין דרכו לבוא בלית שם מספרו בפירוש).

(ד.) כל מאמרי ההגדרה בעלי "איזה" או "איזו" בראשם יש להם כנגדם דומים להם בעלי "אילו" בראשם, חוץ מבעלי "הוי אומר" לפני תשובתם, שבכאלה יחולו במלה "אילו" שינויים שונים, שהאחד מהם ("אי אלו", נזיר ו:) הוא יפה וטוב, ושאריתם ("איזו" "איזהו") הם תמוהים וגרועים.

(ה.) במאמר אחד מכאלה מוצאים אנו המלה "אילו" באה בצמד אחד עם חברתה "איזה" ("איזהו חורור קבוע" ו"אילו הן מים קבועין").

צורת ריבוי של כינוי השאלה "איזה" ו"איזו" בפי מדברי העברית שבתלמוד היתה אפוא: "אילו", וממנה נשארו בתלמוד מאות דוגמאות. אבל מפני שלמידת התלמוד עברה לחוץ לארץ, לאנשים שהגו ודיברו בלשון אחרת, נשכח הדבר.

אף על פי שגם הסופרים המעתיקים את כתבי היד ואחריהם גם המדפיסים, בהעלם מהם לגמרי מציאות שני המינים של "אילו" ו"אלו", לא הניחו בתיבות האלה כל סימן, אשר תוכר ותובדל בו האחת מחברתה, לא יתקשה הרבה כל יודע ספר עברי, בהודע לו הדבר, להבדיל בין זו לזו על פי הענין, ואולם גם סימנים חיצוניים נשארו להן בסדר ביאתן עם מלים אחרות, שהן זקוקות להן, — סימנים אשר כל יודע את הלשון העברית, ביחוד העברית שבתלמוד, לא יאחר להכירם.

כל השומע עברית יודע כי כינוי השאלה "איזה" (וכן גם "איזו") מלווה את שם הדבר, שהוא מוסב אליו, מלפניו, וכינוי ההוריה "זה" ("זו") — מאחרינו. כן יאמרו, למשל: איזה איש? איזו אשה? איזה דבר? ולעולם לא יבואו בסדר ההפוך, לאמר: "איש איזה" וכו'. ולהפך, הכינוי הרומז "זה", "זו" מלווה את שם הדבר, שהוא מוסב אליו, בבואו אחריו, ועל כן יאמר: "איש זה", (בלשון המקרא

„האיש הזה“, אשה זו (האשה הזאת), דבר זה. בסדר ההפוך הכינוי הוא נפרד מן השם הבא אחריו ואפשר לשים את המלה הוא (היא) ביניהם כמו: זה-ספר תולדות האדם (בר' ה, א); זאת — האשה, וזה — בנה. אשר החיה אלישע (מ"ב ח, ה).

נכון הדבר כי כן הוא הסדר גם בריבוי: בשאלה הסדר הוא: „אילו אנשים? אילו נשים? אילו דברים?“ וברמיזה: „אנשים אלו, נשים אלו, דברים אלו“. וכשנמצא בראש מאמר „אילו“ (או „אלו“) — הקודם לשם שעמו, וידענו, כי כינוי השאלה לפנינו.

משפטי רמיזה שבראשן „אלו“ — הבאות בסדר כזה, הן מעטות מאוד בתלמוד, וקרוב הדבר כי אין אלה בלתי אם טעויות סופרים מעתיקים קדמונים. ואלו הן: אמר עולא: „אלו ששה ספקות (צ"ל ששה ספקות אלו) באושא התקינו“ (שבת טו:); „על אלו מומין (צ"ל מומין אלו) שוחטין את הבכור ופסולי המקדשין נפדין עליהן“ (בכורות מא. משנה); „אלו שבע מדות (צ"ל שבע מדות אלו) שמנו חכמים בצדיקים כלן נתקיימו ברבי ובבניו“ (אבות פ"ו מ"ט).

משנסתלקו האמוראים הראשונים, אשר שימשו עדיין את רבנו הקדוש בא"י ואשר ידעו את הלשון העברית ידיעה טבעית, ניתקה הלשון מפי לומדי התורה, ונשכחו הוראות רבות של מלים, של צורות ושל דרכי דיבור, ובתוך השאר גם הוראת „אילו“ כריבוי של „איזה“ ו„איזו“. זמן השכחה הזאת חל כבר בימי האמוראים הראשונים. הדבר הזה נראה ממחלקותם של רבי יוחנן וריש לקיש בדבר „אילו טריפות“ ו„אילו כשרות“ שבמשנה, חולין ה. רבי יוחנן אמר: „אלו טרפות דוקא“ ורבי שמעון בן לקיש אמר: „אילו כשרות דוקא“.

בבירור גדול ובהקף כולל יותר משבזה יוצא הדבר מעוד שני מקומות בתלמוד בבלי: האחד הוא (קדושין טז:): מתיב רב עמרם: „ואילו מעניקים להם היוצא בשנים וביוכל ובמיתת האדון ואמה העברית בסימנים“. ואם איתא ניתני נמי מיתת אב וכי תימא תנא ושייר והא אלו קתני (כלומר: המלה „אלו“ מורה, שהמנויים שאחריה — אין זולתם: מהם אין לגרוע ועליהם אין להוסיף). ודומים לכך דברי הגמרא למשנה, שהבאנו קודם, ששנוי בה „על אלו מומין“ תחת „על מומין אלו“, וזה לשונם:

הא תו למה לי? הא תנא ליה רישא: „על אילו מומין שוחטין את הבכור!“ התלמידים שואלים: למה חוזר שונה המשנה על דבריו? הלא שנה כבר בראש הפרק אותם הדברים (הפרק, שהדברים המובאים באים בקרוב לסופו, מתחיל באותם הדברים: „על (אילו) מומין שוחטין את הבכור“, לזו, ותכף אחריהם מתחילה שורה של מומין, הנמשכת בהפסקות שונות ומגעת עד משנתנו (מא.). ברור כי המקומות האלה נחשבו להם לרמיזות גם שניהם, כי את השני לא יתכן

לחשוב לשאלה מאפס תשובה אחריה. ואמנם המקום השני רמיזה הוא, אך לא על דברים הבאים אחריה, כי אם על המומין המנויים לפניה, ובא לא בלשון הרמיזה, כנראה מפני טעותו של סופר מעתיק אשר, בחשבו גם את ראש הפרק לרמיזה, נגרר אחר לשונו של זה וכתב „אלו מומין“ במקום הראוי מומין אלו, כבלשונם של ראש הפרק הבא „מומין אלו בין קבועין בין עוברין פוסלין באדם“ (מג). ושל משנה סמוכה לשלנו מלפניה „מומין אלו מנה אילא ביבנה, והודו לו חכמים“ (מ).

ואין תימה שלא הרגישו ולא התבוננו אל חסרון צורת הריבוי של „איזה“, אל הבדל ההוראות שבין „דברים אלו“ ובין „אילו דברים“ ודומיהם, וכל האלוין שבתלמוד נחשבו להם לרומזות — אפילו אלה שבהן, שבין הרמיזה ובין הדברים הנרמזים יש בהם הפסקים שוני מדה ושוני תוכן. אבל הפסק אחד נמצא, שהוא נוקר בעצמו את העין ומכריז על עצמו, כי בין שאלה ותשובתה הוא עומד, והוא הדבור „הוי אומר“. בהגיע סופר מעתיק אל הפסק כזה, אי אפשר היה לו לבלתי תת דעתו אל הדבר אשר הוא כותב, ואז לא אחר להכיר כי בשאלה הוא עוסק, ובאין לו כל סבה להעלות על דעתו, כי „אילו“ שלפניו היא עצמה מלת שאלה היא, חשבה לטעות וישלח ידו בה לתקנה. התיקון הקל בקלים הוא: לבלתי שנות אלא אות אחת בלבד, ועל כן שינה את „אילו“ ל„איזו“, ומזה בא:

- (1) ואיזו הן מעשי ידיו של אדם? הוי אומר: בניו ובנותיו. (כתובות ע ב.).
- (2) ואיזו הן שני נביאים שנתנבאו בפרק אחד נבואה אחת? הוי אומר: אלדד ומידד. (סנהדרין יז.).
- (3) איזו הם אנשים שנעשה להם מופת? הוי אומר: זה חנניה מישאל ועזריה. (שם צג.).
- (4) איזו הן ימים החשובין שנה? הוי אומר: אלו בכורות. (בכורות כח.).
- עוד מקום אחד יש אשר שם שינה המעתיק אחרי „הוי אומר“ „אילו“ ל„איזהו“.
- (5) איזהו ימים שיש בהן ירחים ואין בהן שנים? הוי אומר: אלו ירחי לידה. (נדה ל:).

רק סופר אחד תיקן כראוי: „אילו“ ל„אי אלו“. (6) אי אלו ימים שצריכין למלאות? הוי אומר: שלשים. (נזיר ו:).

ואם יקשה השואל לשאול: מאין המדה ומדה בחלוקת השאלות בעלות „הוי אומר“ לשתי צורות המספר: שבשעה שביחיד מגיע מספרן לעשרות רבות, אינו עולה בריבוי על שש במספר — על זאת אפשר להשיב כי מעתיקים רבים היו יכולים לחשוב את המלים „הוי אומר“ שאחרי אלו למיתרות, שנשתרבבו שם בטעות. ולהשמיטן, ומעשה כזה, כמובן, אין בידו להשאיר לנו כל סימן וזכר. יש גם שהכירו את צורת השאלה על פי ההפסק „פלוגי אומר“ ותיקנו שם „אילו“

ל"איזו" — ו"איזה" כקודמים:

7) איזו (כלים) הן מכובדין ואיזו הן מבוזין? אמר רב: מכובדין — למעלה מן המים, מבוזין — למטה מן המים וכ' (עבודה זרה מג:).

8) ואיזהו שבילי בית גלגול אמרי דבי ר' ינאי: כל שאין העבד יכול ליטול סאה של חטין ולרוץ לפני סרדיוט. (ערובין כב:).

9) ואיזהו סימנין (לנערה שבגרה)? רבי יוסי הגלילי אומר: משיעלה הקמט תחת הדד. ר"ע אומר: משיטו הדדים. בן עזאי או': משישחיר (צ"ל משתשחיר) הפיטומות. רבי יוסי אומר: כדי שיהא נותן ידו על העוקץ, והוא שוקע ושוהא לחזור. (נדה מז. משנה).

בגמרא שלמשנה זו מובאת ברייתא הדומה לה בתכנה ובלשונה, ששם "אילו" בלא שינוי:

ת"ר: אילו הן סימני בגרות? רבי אליעזר ברבי צדוק אומר: כשיתקשקשו הדדין ר"י בן ברוקה א': משיכסיף ראש החוטם. (לפי דעת רבי אשי) משיפציל ראש החוטם. רבי יוסי אומר: משתקיף העטרה. ר"ש אומר: משנתמעך (צ"ל משתתמעך) הכף. (שם).

בשאר המקומות (ששה במספר), שבא בהם "פלוני אומר" אחר "אילו", בא אילו בלא שינוי, כבזה. ברור כי המעתיקים חשבו את המאמרות לרמיזות, ועל ההפסקות לא היו נותנים את דעתם.

במקום אחר נסתרסו שני מאמרות סמוכים זה לזה, בבוא באחד מהם "איזהו" תחת "אילו הן", ובחברו — "אילו הן" תחת "איזו היא":

10) איזהו עטרת כלית? עיר של זהב וכ'. אילו הן חופת חתנים? זהורית המוזהבת. (סוטה מט:).

כמעשה הזה ממש עשו גם כשהוראות השאלה של "אילו" היתה ניכרת ע"י ביאת "אילו" בצמד אחד עם "איזה" או "איזו":

11) יוצאה אשה בסבכה המוזהבת ובטוטפת ובסרביטין הקבועין בה. איזו טוטפת ואיזו סרביטין? (שבת נז:).

רק בצמד: "איזהו חורור הקבוע וכ' ואילו הן מים הקבועין" נשארה המלה "אילו" בעינה, כנראה מפני שיש הפסק גדול בינה ובין השאלה הקודמת לה.

מובן הדבר כי גם בשאלות העצמיות לא יכלו לעשות אחרת, בלתי אם לשנות את "אילו" ל"איזה" ול"איזו", כמו שראינו כבר בקודם לזה:

12) נאמרו דברים בפה ונאמרו דברים בכתב ואין אנו יודעין איזה מהן חביבים. (ירושלמי מגלה ב עד ד).

(13) שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי: באיזו כלים פרה נעשית? (ספרי חקת קכג:).

יש שנתקלו מעתיקים ב"אילו", במקום שהרגישו כי בראש שאלה היא באה, אבל לא היה הדבר ברור להם כל צרכם, עד שימצאו את לבם לשנותו, ועל כן שינו קצת את המלים המלוות, כדי שתיראה השאלה ברמיזה. כן מוצאים אנחנו במשנה (ב"מ קטז:):

הבית והעליה של שנים שנפלו, שניהם חולקין בעצמים ובאבנים ובעפר; ורואין אילו (ה)אבנים (ה)עשויות להשתבר.

הנוסחה הפשוטה והמובנת ביותר, ועל כן גם הנכונה, היא המובאת בפירוש רש"י: "אילו אבנים עשויות להשתבר" (בלא ה"אין) שביחיד יבוא כנגדה: רואין "איזו אבן עשויה להשתבר" — שאלה עצמית עקיפה. אבל מעתיק שהאמין כי "אילו" זאת רומזת היא, הוסיף ה"א על "עשויות" (כן הוא במשנה שעם הגמרא), ומעתיק אחר (במשניות שבלא גמרא) הוסיף ה"א גם על "אבנים". ומזה יצא: "רואין אלו האבנים העשויות להשתבר" (ביחיד כנגדו: "רואין זו האבן העשויה להשתבר"). אמנם הלשון היא מגומגמת, גם הרעיון מטושטש קצת, אבל מחשש לשון שאלה הציל את קוראיו.

לעברית החדשה של ימינו תביא הכרה זו תועלת מרובה, בבערה ממנה את הצורות המוזרות "איה" ו"איזו" שלא במספר הראוי, אשר אף אחד מן הכותבים והאומרים אותן אין רוחו נוחה מהן, ובשתלו בה תחתיהן שנית את שתילה הרך, אשר נעקר ממנה בהיותה ימים רבים שדה עזוב ושמם, את "אילו". זכות הקיום בלשון יש לתת גם לאביו אי-אלו, וגם, בעת חפץ, לראש בית אבותיו הראשון אי-אלה.

דוב יוז'ק - ראובן סילמן - נ. ה. טורטשינר

המוצדק השימוש ב"לא" לשלילת ההווה

ויכוח לשוני

על השאלה, אם מוצדק השימוש ב"לא" לשלילת ההווה, התקיים ויכוח בסימנריון לבלשנות עברית המתנהל על ידי באוניברסיטה בירושלים. מר ד. יוז'ק טען נגד השימוש הזה, אחריו דיבר מר ר. סילמן בעד, ובסוף ניסיתי אני לבדוק את טענות הצדדים ולהסיק את המסקנות הנראות לי כנכונות. מסקנות אלו נתקבלו ע"י כל הצדדים, ועל כן אין לראות דברים שונים בהרצאות היריבים אלא כ"הווה אמינא" לפני כביעת ההלכה.

אולי כדאי להזכיר, שמר יוז'ק בהרצותו את דבריו לא ידע את תוכן דברי מר סילמן, ועל כן מובאים דברי הצדדים, המתפרסמים כאן אחרי תיקונים וקיצורים שונים, כפי סדר הויכוח אף על פי שמצד הענין ראוי היה אולי להקדים את הטענות בעד השימוש המפוקפק. נדמה לי שדברי הויכוח יענינו גם קהל יותר רחב ויועילו לתיקון שיבוש ההולך ונפוץ עלידי ברור סיבותיו. ט.

דברי הקטיגור (דוב יוז'ק)

קביעת התחומים בשימוש שתי מלות השלילה "לא" ו"אין" נעשתה אקטואלית לרגל ריבוי האנשים המערבבים בהן בהשפעת לשונות לועזיות. אחת מן התכונות העיקריות. שבהן נבדלת הלשון העברית מן הלשונות האירופיות, שבהיותן שגורות בפי היהודים במשך תקופה ארוכה הן משפיעות כיום השפעה כבירה על התהוות הלשון העברית החדשה, היא תפיסה אחרת בקביעת הפעולה בזמן. כתוצאה מתפיסה זו הועמד מספר הזמנים על שנים: עבר ועתיד, בעוד שההווה, עד כמה שנחיצותו מורגשת בלשון, בוטא על ידי יצור בעל תכונות שמניות, הבינוני. בהתאם לעובדה זו נתיחדו מלות מיוחדות לשלילת העבר והעתיד מצד אחד והבינוני מצד שני. העבר והעתיד נשללים על ידי מלת השלילה הכללית "לא" והבינוני על ידי המלה "אין" שתוכנה מורכב מהבעת הישות והמציאות יחד עם שלילת הישות הזאת, כתוכן שתי

המלים "לא יש". שמירת ההבדל הזה בשלילת הבינוני לעומת העבר והעתיד, הנובע מתוך ההבדלים הפנימיים במושגיהם, נמשכת בלי הפסק בכל תקופות התפתחותה של הלשון, החל מן המקרא, המשך במשנה וכלה בתקופה שלפני התחלת הדיבור החי בארץ ישראל. רק בתקופה החדשה, עם זרם העולים החדשים, האמונים על לשונות ודרכי מחשבה זרות, פרץ לתוך הלשון העברית בין יתר שימושי לשון בלתי חוקיים, גם השימוש במלה "לא" בבינוני, תמורת הצורה ההיסטורית והמקובלת "אין". השימוש הזה, העומד בסתירה להגיון הפנימי של הלשון ולמסורתה, זכה להתפשטות מרובה, וביטויים כמו: "אני לא רוצה, אני לא יודע, לא צריך, אנו לא יכולים" ודומיהם נפוצים מאד לא רק בפי עולים חדשים מקרוב באו, לא רק בפי ילדים, אשר לשונם באה אליהם דרך צינור מקולקל ופגום, לשון הבוגרים הנשחתת, ובהכרח שלא תהיה כלשון מבוססת על מסורת טובה, אלא גם בפי הנוער בגיל בית הספר, וגם בין תלמידי האוניברסיטה, ואפילו בפי מורים וסופרים שכיחה השגיאה הזאת עד מאד והמעיר עליה כמעט ששימוהו מן המתמיהים.

סיבת התפשטותה המרובה של השגיאה הזאת היא, מלבד הלחץ החזק מצד הלשונות האירופיות, שבהן יש מלת שלילה אחת משותפת לעבר, לעתיד ולהווה, גם תכונת האינפלכסיביליות, אי-ההנטות של המלה "לא" לעומת "אין", המשתנית על ידי הוספת סימני הגוף, הכינויים, בצורת "אינני, אינך, איננו" וכו'. קשה לו לעולה החדש, האמון על לשונות לועזיות, שהמלה נבדלת בהן כרגיל מן הכינוי, לסגל לו את הקונסטרוקציה החדשה, וביחוד כשהמלה עצמה סובלת ו"נשברת" על ידי צירוף הכינויים אליה. סיבה זו גרמה גם לכך, שהתחילו מרחיקים בכלל את צורות המלות עם כינוייהן ולומר "הספר שלי" במקום "ספרי", "אבא שלי" במקום "אבִי", "הילדים שלכם" במקום "ילדיכם" וכדומה. והנה לאותם האנשים, אשר מפני הלחץ הגדול של השימוש הנשמע מכל צד ועבר פעמים אין ספורות התחילו גם הם תוהים בספקות ויש אשר החליטו על פי ראיות ידמיון כראיות ששימוש זה חוקי, להם אני רוצה להוכיח שגיאתם וטעותם ולאשר אשר נוסף את אשר ירגיש יונק הלשון ממקורותיה באינטואיציה הלשונית שלו, כי השימוש הנכון, השגור והיפה בשלילת הבינוני ברוב המקרים שמשתמשים בהם בחיי יום יום, הוא השימוש במלה "אין".

מלת השלילה "אין" הוראתה העיקרית כידוע "לא יש", בארמית לִית-לִית-לֵא אִית, בערבית ليس בגרמנית es gibt nicht, בצרפתית il n'y a pas, באנגלית there is not. ההפוך ל"אין" הוא "יש". המלה "אין" תצטרף לשם עצם להורות על שלילת מציאותו או על שלילת תואר המיוחס לו. כאשר היא באה לשלול מציאות נושא סתמי ואינה דבוקה בחזקה לנושא העיקרי הנסתר מאחרי הנושא הסתמי, היא באה בצורת הנפרד "אין", וכשהיא דבוקה לנושא הנשלל העיקרי, היא באה בצורת הנסמך "אין". במקרה הראשון באה המלה "אין" אחרי הנושא העיקרי הנשלל, או

שהנושא הזה איננו מופיע כלל במשפט בהיותו מובן ממשפטים קודמים. במקרה השני תבוא השלילה לרוב לפני הנושא הנשלל, הממשש לה או סומך.

דוגמאות: (א) הנושא הנשלל איננו מופיע במשפט שבו מופיעה מלת השלילה „אין“ כי אם במשפט קודם לו המחובר אליו: ויאמר (שאל לדודו): לבקש את האתונות והלכנו) ונראה כי אין ונבוא אל שמואל (ש"א י, יד). ועתה, אם תשא חטאתם (מוטב) ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת (שמות לב, לב). אם באמת אתם משחים אתי למלך עליכם באו חסו בצלי ואם אין תצא אש מן האטד ותאכל את ארזי הלבנון (שופטים ט, טו). ויעברו בארץ שעלים ואין (ש"א ט, ד). העניים והאביונים מבקשים כים ואין (ישעיה מא, יז). יקו לאור ואין (איוב ג, ט).

(ב) הנושא הנשלל מופיע במשפט לפני מלת השלילה „אין“: ואדם אין לעבד את האדמה (בראשית ב, ה). כי באו בנים עד משבר וכח אין ללדה (מ"ב יט, ג). ואלהים זולתי לא תדע ומושיע אין בלתי (הושע יג, ד). ובהפסק: אין: היש ד' בקרבנו אם אין (שמות יז, ז). וכשלו איש באחיו כמפני חרב ורדף אין (ויקרא כו, לו). (ג) השלילה באה לפני הנשלל ונסמכת אליו כדין נסמך לסומך בצורת „אין“: וישב ראובן אל הבור והנה אין יוסף בבור (בראשית לו, כט). אין נבון וחכם כמור (שם מא, לט). לגור בארץ באנו כי אין מרעה לצאן אשר לעבדיך (שם מז, ד). ויפן כה וכה וירא כי אין איש (שמות ב, יב). ורבות כהנה.

ואולם יש אשר תבוא השלילה אחרי המלה הנשללת וצורתה בכל זאת צורת הסמיכות. הדבר הזה יקרה כשברצון הדובר לשלול את הנושא העיקרי בפירוש ולא באמצעות נושא סתמי, וכאחת ירצה להטעים ולהדגיש את הנושא ההוא, שהוא חשוב לו יותר מן השלילה, והוא העיקר במשפטו, שעל כן יקדים אותו לפני מלת השלילה. דוגמות: ולחם אין בכל הארץ (בראשית מז, יג). וישסעהו כשסע הגדי ומאומה אין בידו (שופטים יד, ו). הישאג אריה ביער וטרף אין לו (עמוס ג, ד). מלך אין לארבה ויצא חצץ כלו (משלי ל, כז).

נגש עתה לחקור את שימושה של מלת השלילה „אין“ בצירופה לבינוני. לשם כך אביא דוגמות מן המקרא ומן המשנה שבהן בא השימוש הזה. השתדלתי לבחור בדוגמות הלקוחות מסגנונות שונים: סגנון מליצה, סגנון הלכה, סגנון הדיבור ההמוני וכדומה, אבל ביחוד שמתי לב לזה האחרון, הינו הסגנון ההמוני אשר בו השאלה היא אקטואלית ביותר.

סופרינו ומשוררינו מכל הדורות, גם כשהלשון העברית נכרתה מפיהם כלשון הדבור החי, הבחינו יפה בשימוש של „אין“ ו"לא", מפני שהרגישו הרגשה אינטואיטיבית חזקה באופי השונה של הבינוני לעומת העבר והעתיד. כל עצם השאלה לא התעוררה אלא בדיבור ההמוני הרהוט, ההולך ונוצר לעינינו בארץ ישראל. כאן, באין יסוד רחב ומוצק של דיבור המוני מן הדורות הקודמים, ניתן מקום להשפעה

חזקה של הלשונות הלועזיות, שהיו שגורות בפי ההמון ושהדובר מנסה לתרגמן במלים השאולות מן המלון העברי. ואולם אין ספק שלשון כזו, שרוחה רוח של לשון זרה ורק מלותיה עבריות, יכולה להיות לכל היותר לשון שימושית, שאפשר לבוא בה לידי הבנה על צרכי יום יום, אבל אינה יכולה להיות כלי ליצור ולשמור בו ערכי תרבות, שאינם רק משפיעים על הכלי במובן העדנתו והאצלתו, כי אם גם מושפעים ממנו. בררתי אפוא דוגמאות מן הלשון הרהוטה שבמקרא ובמשנה, שרק היא יכולה לשמש לנו יסוד להקמת סגנון המוני עברי עשיר, מדויק ויפה. הדוגמות האלה מראות לנו שהשימוש ב"אין" בבינוני מצוי ושגור גם על יד הפעלים הפשוטים, כמו ידע, נתן, הלך, יכל וכדומה, כלומר על יד הפעלים השכיחים ביותר בסגנון המוני.

דוגמות: (א) מלת השלילה "אין" בלי כינויים בצירופה לבינוני. אתם לכו קחו לכם תבן מאשר תמצאו כי אין נגרע מעבודתכם דבר (שמות ה, יא). תבן אין נתן לעבדיך ולבנים אמרים לנו עשו (שמות ה, טז). כל העיר עזובה ואין יושב בהן איש (לאמר: ואין איש יושב בהן). (ירמיה ד, לט). ואפילו שנים אומרים: אין אנו יודעים (סנהדרין ה, ב). היה אחד עושה ככר דבלה ושנים אין עושין (שביעית א, ד).

ובלי פירוט הנושא: יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו ואלמלא הקדוש ברוך הוא עוזרו אין יכל לו (סוכה נב).

ועם פעול: (שורה) אחת מעשר ואין ידוע איזו היא (דמאי ז, ח). ואין ידוע אם עד שלא נגחה ילדה אם משנגחה ילדה (ב"ק ה, א). אין אסור משום כלאים אלא צמר ופשתים (כלאים ט, א). ויש שטעון ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו (נדה ו, י). כלים המיוחדין... ושאין מיוחדין (ביצה ה, ג). בדבר שאין צבד (ב"מ עו:).

ועם נושא סתמי. לרוב בהוראת איסור: אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש (ברכות ה, א). אין נוטעין ירקות בתוך סדן של שקמה, אין מרכיבין פיגם על גבי קדה לבנה מפני שהוא ירק באילן, אין נוטעין יחור של תאנה לתוך החציר, אין תוחבין זמורה של גפן לתוך האבטיה, אין נותנין זרע דלעת לתוך החלמית (כלאים א, ח). אין רוכבין על סוסו ואין יושבין על כסאו ואין משתמשין בשרביטו, ואין רואין אותו כשהוא מסתפר ולא כשהוא ערום ולא כשהוא בבית המרחץ (סנהדרין ב). בית הכנסת שחרב אין מספידין בתוכו ואין מפשילין בתוכו חבלים ואין פורשין לתוכו מצודות ואין שוטחין על גג פירות ואין עושין אותו קפנדריא (מגלה ד, ד). ורבות כהנה.

המלה "אין" בכינויים. בכינויים נטית המלה "אין" במקרא: אינני, אינך, אינך, איננו, איננה, אינכם, אינכן, אינם, אינן; צורה עתיקה "אינמו" תמורת "אינם".

במשנה: "איני" תמורת "אינני", "אינו" תמורת "איננו" שביחיד "אינה" תמורת "איננה". הצורות אינך, אינך, איננו ביחיד, אינכם, אינכן ברבים לא באו במשנה בכלל, ותמורתם באה "אין" בהוספת הכינוי המתאים, למשל: "אין אנו יודעין" במקום "איננו יודעין".

דוגמות: אינני, איני. אינו, נתן לכם תבן (שמות ה, י). כי אנכי מת בארץ הזאת אינו, עבר את הירדן (דברים ד, כב). גם כי תרבו תפלה אינו, שומע (ישעיה א, טו). כי יצמו אינו, שמע אל רנתם וכי יעלו עולה ומנחה אינו, רצם (ירמיה יד, יב). ויאמר ירמיה: שקר, אינו, נפל על הכשדים (שם לו, יד). ובמשנה: "איני": אמר להם (רבי גמליאל) איני, שומע לכם לבטל הימני מלכות שמים אפילו שעה אחת (ברכות ב, ג). אני איני, נאמן, איש פלוני נאמן (דמאי ד, ו). סבורה הייתי שאני יכולה לקבל ועכשו איני יכולה לקבל (כתובות ז, י). יודע אני שיש מפירין אבל איני יודע שזה נדר (נדרים יא, ז). המשאל אומר שאולה מתה... והלה אומר איני יודע חייב (ב"מ ח, ב). זה אומר איני יודע וזה אומר איני יודע יחלקו (שם); ורבות כהנה.

אינך. ועתה השב אשת האיש ואם אינך משיב דע כי מות תמות (בראשית כ, ז). אם אינך ממלט את נפשך הלילה מחר אתה מומת (ש"א יט, יא). כי בד' נשבעתי כי אינך יוצא (ש"ב יט, ח). אינך יודע מה דרך הרוח (קהלת יא, ה). מדוע פניך רעים ואתה אינך חולה (נחמיה ב, ב). מה זה רוחך סרה ואינך אכל לחם (מ"א כא, ה). — ועם הא השאלה: האיןך ראה מה המה עשים (ירמיה ז, יז).

איננו, אינו. את הגמל כי מעלה גרה הוא ופרסה אינו מפריס (ויקרא יא, ד). כי יהיה לאיש בן סורר ומורה אינו שמע בקול אביו ובקול אמו (דברים כא, יח). אינו פתח דלתות העליה (שופטים ג, כה). אשר אינו יוצא אחרי שאול ואחרי שמואל כה יעשה לבקרו (ש"א יא, ז). והשבע לעשיר אינו מניח לו לישון (קהלת ה, יא). כי אינו ידע מה שיהיה (שם ח, ז). ובמשנה אינו: וכל דיין שלוקח שוחד ומטה את הדין אינו מת מן הזקנה עד שעניו כהות (פאה ח, ט). וכל מי שאינו צריך ליטול (צדקה) ונוטל אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות (שם). אינו דומה לומד מעצמו ללומד מרבו (כתובות קיא). טבל באחת מהן ואינו יודע באיזו מהן טבל (מקואות ב, ב). מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר אינו רשאי להאריך, לחתום אינו רשאי שלא לחתום, שלא לחתום אינו רשאי לחתום (ברכות א, ד). או שנים עושין ואחד אינו עושה (שביעית א, ד). ורבות כהנה.

איננה, אינה. לכל הבהמה אשר היא מפרסת פרסה ושסע איננה שסעת וגרה איננה מעלה טמאים הם לכם (ויקרא יא, כו). במשנה: אינה:

רבי יהודה אומר: כל הרכבה שאינה קולטת לשלושה ימים שוב אינה קולטת, (שביעית ב, ו). הקפת החנות אינה משמטת (שם י, א). במה אשה יוצאה ובמה אינה יוצאה (בכורים ו, א). כל מלאכה שאפשר לעשותה מערב שבת אינה דוחה את השבת (שם יט, א). הכניסה לו (האשה)... שתיים (שפחות) אינה מבשלת, שלש – אינה מצעת לו המטה (כתובות ה, ה). אמר לו: השאילני פרתך אמר לו: אינה פנויה (נדרים ד, ו): ועוד כאלה.

איננו (רבים)= אין אנו. הדבר אשר דברת אלינו בשם ד' איננו שמעים אליך (ירמיה מד, טז).

אינכם. ובדבר הזה אינכם מאמנים בד' אלהיכם (דברים א, לב). קול דברים אתם שמעים ותמונה אינכם ראים (שם, ד, יב). ויאמר אליהם מדוע אינכם מחזקים את בדק הבית (מ"ב יב, ח).

אינם, אינן. ויאמרו למלך אשור לאמר הגוים אשר הגלית... אינם ידעים את משפט אלהי הארץ (מ"ב יז, כו). ולמד אתם השכם ולמד ואינם שמעים לקחת מוסר (ירמיה לב, לג). ובית ישראל לא יאבו לשמע אליך כי אינם אבים לשמע אלי (יחזקאל ג, ז). ואת דתי המלך אינם עשים (אסתר ג, ח). ובמשנה אינן, הבאות מחוץ הים וממדינת הים אינן צריכות בדיקה (כלאים ט, ז). ותפלין ומוזוות אינן נכתבות אלא אשורית (מגלה א, ח). עשרת השבטים אינן עתידין לחזור (סנהדרין י, ג). שתי אבנים שהקיפן זו לזו ועשאן שקת... המים שביניהן אינן מקדשין (פרה ה, ט). כל השרצים אינן פוסלים חוץ מן החולדה (שם ט, ג). המניח זיתים בגג לגרגרם אפי' הן רום אמה אינן מוכשרים (טהרות ט, ו).

מסקנה: מן הדוגמות המובאות רואים בעליל כי השימוש ב"אין" בבינוני הוא השימוש השגור והרגיל במקרא ובמשנה, כלומר, בשני המקורות הראשיים ללשון עברית חיה וטבעית.

ועתה למלה "לא". כאן בדעתי להוכיח שהשימוש ב"לא" בבינוני, באותו מובן שמשתמשים בו כיום, אינו בנמצא בלשון המקורות, או שלכל היותר הוא נמצא שם במדה כל כך נדירה, עד שאין הוא יכול להשפיע כל השפעה על השימוש הכללי התדיר. את ההנחה הזאת אוכיח על ידי כך שאביא מן המקרא את כל המקומות שבהם באה "לא" בצירוף לבינוני, ומן המשנה אביא דוגמות טפוסיות נבחרות ואעיר על אופין השונה מן השימוש שלנו כיום. לצורך ביאור האופי הזה יהיה עלי לבאר שימושים כלליים אחדים של מלת השלילה "לא", שאביאם רק במדה הדרושה למטרתי העיקרית. נשימה וא אל לב כי ההבחנה בין העבר והעתיד לבינוני בשימוש מלות השלילה איננה רק דבר שבמקרה כי אם חזיון קבוע, הנמשך בכל רחבי ספרותנו, ושיש לקיימה גם מסברה, מהבנת אופיו המיוחד של הבינוני, כאשר אבאר, וכן

שההבחנה הזאת חיה באופן אינטואיטיבי בהרגשתם של אמוני העברית המקורית עד היום הזה. נשים אל לב מצד שני שהשימוש ב"לא" בבינוני הוראתו ולידתו בטומאה, בהשפעת לשונות זרות לרוח הלשון העברית, ושהוא הורס את אחד מסימניה המובהקים של הלשון העברית וגורר אחריו מעמסה שלמה של ביטויים משובשים. ואם השימוש הזה, על אף כל האבסורדיות שבו, נפוץ הוא עד מאוד בקהל, עד כי רבים יחשבוהו בתומם לביטוי עברי מקורי, לא יפלא אם אבוא לידי המסקנה כי יש לראות את השימוש ב"לא" בבינוני כאחת השגיאות היסודיות בעברית המדוברת, וכי על כל אוהב הלשון והמוצא בה ערכים אסתטיים להדיח ביטויים כאלה כמו "אני לא רוצה, אני לא הולך אני לא יודע" ודומיהם מסגנון דיבורו ולהמירם בביטויים מקוריים בשימוש המלה "אין".

מלת השלילה "לא", בארמית ובערבית "לֹא", בגרמנית *nein*, בצרפתית *non*, באנגלית *not*, בצירופה לשם עצם היא מורה על שם עצם שאיננו שייך לקבוצת המושגים המיוצגים על ידי שם העצם הנתון. למשל: ונפל אשור בחרב לא איש וחרב לא אדם תאכלנו (ישעיה לא, ח). המלה "לא" בצירופה למלה "איש" מורה כאן על איזה עצם שהוא, שאינו שייך לקבוצת המושגים הכלולים ב"איש". הוראת המלה "לא" נבדלת אפוא במקרה זה מהוראת המלה "אין", למשל בביטוי "אין איש" בזה, שהמלה "לא" הופכת את השם ומוציאה אותו מכלל קבוצתו בשימה במקומו שם מתוך הקבוצה שמחוצה לו. לעומת זאת מורה המלה "אין", שהיא צירוף של המושגים "לא איש", על שלילת מציאותו של המושג המדובר. בה בשעה שהביטוי "לא איש" הוא עצמו רק שם עצם, ואינו מהווה אפוא משפט, מפני שחסר בו פעל שיוכל לשמש כנשוא, הנה הביטוי "אין איש" הוא משפט שלם, שנושאו הוא "איש" ונשואו הוא "אין". נסמן את ההוראה הזאת של המלה "לא" כתכונת ההיפוך שלה, "היפוך" במובן זה, ששימוש כפול (פעמים) במלה הזאת בצירופה לשם עצם משאיר את שם העצם כמו שהוא. למשל, הביטוי "לא לא איש" הוראתו "איש". מן התכונה הזאת נובעת גם העובדה שהמלה "לא" מסוגלת לשלול את תוכנו של משפט שלם הבא אחריה, וכן היא מסוגלת לשמש כדיבור מלה מרוכזת מאוד, שיש בה כדי לשלול את תוכנם של מערכת משפטים שלמה. שאלה ארוכה ומסובכת מאד אפשר לפטור לפעמים במלה הקטנה "לא". במובנים אלו, כלומר במובן של סימון המושג ההפוך למושג הנתון או של שלילת תוכנו של משפט הבא אחרי השלילה, באה המלה "לא" גם בתנך.

דוגמות: "לא" לשלילת שם עצם. ונפל אשור בחרב לא איש וחרב לא אדם תאכלנו (ישעיה לא, ח). ויתעם בתהו לא דרך (תהלים קז, מ; איוב יב, כד). "לא" לשלילת שם תואר. לא טוב היות האדם לבדו (בראשית ב, ח).

ל א טוב הדבר אשר אתה עשה (שמות יח, יז). ומן הבהמה אשר ל א טהורה היא (בראשית ז, ב). כי ל א שלם עון האמרי (בראשית טו, טז). (ואולי "שלם" כאן הוא עבר). ל א נכון לעשות כן (שמות יח, יב). ל א טובה העצה אשר יעץ אחיתפל (ש"ב יז, ז). ומסגרתיהם (של המכונות) מרבעות ל א עגלות (מ"א ז, לא). ויחפאו בני ישראל דברים אשר ל א כן (מ"ב יז, ט). הנמלים עם ל א עז (משלי ל, כה). שפנים עם ל א עצום (שם, כו). וכפתו ל א רעננה (איוב טו, לב). הוא בן ל א חכם (הושע יג, ג).

כשילית תואר תצטרף לפעמים "לא" גם לבינוני פעול או לבינוני פועל, אבל זה דוקא כשיש לבינונים האלה אופי של תואר יותר מאשר של שם, ודוקא בהוראת ההיפוך הנזכר.

דוגמות: הוי שודד ואתה ל א שדוד (ישעיה לג, א). לכתך אחרי במדבר בארץ ל א זרועה (ירמיה ב, ב). ללכת נתיבות דרך ל א סלולה (שם יח, טו). הנה נפשי ל א מטמא (יחזקאל ד, יד). את ארץ ל א מטהרה היא (שם כב, כד). ידיך ל א אסרות ורגליך ל א לנחשתים הגשו (ש"ב ג, לד).

נבחן עתה בפרוטרוט את כל המקומות במקרא שבהם באה "לא" בצירוף לבינוני פועל. מספר המקומות האלה בסך הכל ששה. נראה שלכל הפחות בחמשה מהם אין השימוש ב"לא" דומה לגמרי לשימוש בימינו.

(א) וזה דבר הרצח אשר ינוס שמה וחי: אשר יכה את רעהו בבלי דעת והוא ל א שנא לו מתמול שלשם (דברים יט, ד). אין ספק שצריך להבין כאן את הביטוי "לא שנא לו" במובן איננו שונא, איננו השונא שלו, ולא במובן איננו שונא אותו, כלומר שלמלה שנא יש כאן הוראת שם עצם מובהקה ולא הוראת פעל בהווה. על התפיסה הזאת בביאור הביטוי הזה כאן יעידו: (א) היחס שאליו — "והוא ל א שנא לו". כרגיל בא הפעל שנא ביחס הפעול. ויסיפו עוד ש נ א אתו (בראשית לו, הח). ל א תשנא את אחיך בלבבך (ויקרא יט, יז). ולשנא את-אהביך (ש"ב י"ט, ז). כי כל אלה אשר שנאתי (זכריה ח, יז). ושנאתי את-החיים (קהלת ב, יז). ושנאתי אני את-כל עמלי (שם, יח). (ב) הפסוק המקביל ביהושע הוא: ולא שנא הוא לו (יהושע כ, ה). מהקדמת המלים "לא שנא" למלת הגוף "הוא" נראה ביתר ברור ש"לא שנא" הוא מושג אחד שנתקבל על ידי הפיכת המלה "שנא" במלה "לא" למושג ההפוך לו מבחינה הגיונית. כן אפשר לראות זאת מתוך הכתוב: וכי יהיה איש שנא לרעהו. (דברים יט, יא). כתוב: "וכי יהיה שנא" ולא "וכי ישנא".

(ב) גם לי לבב כמכם ל א נפל אנכי מכם (איוב יב, ג).

(ג) ותעשה אדם כדגי הים כרמש ל א משל בו (חבקוק א, יד). כדי להסביר את התפקיד המיוחד של המלה "לא" בשתי הדוגמות האלה נתבונן בדוגמות הבאות: ל א מות תמותון. (בראשית ג, ד). ל א איש אל ויכזב. (במדבר כג, יט). הדוגמות

האלה מראות לנו, כפי שהזכרתי מקודם, שלפעמים מוסבה המלה "לא" לכל המשפט הבא אחריה ולא רק למלה הסמוכה לה בלבד. בפסוק "לא מות תמתוך" יש כאילו שני חצאים: (א) מות תמתוך, (ב) לא. יש אפוא משפט שלם המכיל רעיון חיובי: "מות תמתוך" ואפילו עם ההדגשה המיוחדת למשפט חיובי — חזרת הפעל בצורת המקור על יד הצורה הניטה, ומיד לאחריו מחיקתו על ידי מלת השלילה "לא". כמו כן בדוגמה: לא איש אל ויכזב, ודאי אין המלה "לא" מוסבה רק למלה "איש". שאם כך הדבר היינו מקבלים את ההפך מן הרעיון שרגילים להבין בפסוק הזה, היינו: לא-איש אל, ויכזב, לאמר — חלילה — אל הוא לא-איש וכזב יכזב. על לב איש בודאי לא יעלה לפרש כך את הפסוק. גם כאן מחולק הפסוק לשני חלקים: איש אל ויכזב — החלק האחד המכיל רעיון חיובי — ומיד לאחריו מחיקת תוכן המשפט הזה על ידי מלת השלילה לא. וכן "כי לא עץ מאכל הוא". במובן זה משמשת המלה "לא" גם בשתי הדוגמות המובאות. "נפל אנכי מכם" זהו חלק אחד של המשפט באיוב המבטא רעיון חיובי, והמלה "לא" באה לשלול את תוכן כל החלק הזה. וכן הפסוק בחבקוק: ותעשה אדם כדגי הים כרמש לא משל בו. המלה "משל" איננה באה כאן כתחליף לפעל הווה. כי אז היתה כוונת "כרמש לא משל בו": כמו רמש שאינו מושל בדבר מה אחר, מה שבודאי אינו מכונן. יש אפוא גם כאן שני חלקים: (א) "משל בו", במובן יש בו (ברמש) שליט ורודה; (ב) "לא", מחיקת כל התוכן החיובי. כדי להבין בבהירות השלמה את העיקרון שקבעתי, נקח לנו עכשיו דוגמה לשימוש "לא" בבינוני, כפי שהוא שגור בשוק הדיבור, למשל, בביטוי "אני לא קורא בספר". כאן "קורא" בא כתחליף לפעל הווה. גם לו היינו מוחקים את המלה "בספר", היה אמנם המשפט חסר השלמתו אבל היה נשאר משפט בעל מובן לפי שיטת הבוחרים בשימוש זה. לעומת זאת, אם נמחק בכתובים "לא נפל אנכי מכם" או "כרמש לא משל בו" את ההשלמה "מכם" ו"בו", יאבד כל מובנם. הראשון יהיה לא נפל אנכי, אבל הלא אין איוב רוצה לדבר כאן על איזו נפילה מחלטת אלא על נפילה יחסית בהשוואה לרעיו. הפסוק בחבקוק יהיה בלתי מובן בכל.

נשאלו רק שלושה מקומות אשר בהם מופיעה השלילה "לא" בבינוני לכאורה בהוראת שימושנו כיום. המקומות האלה הם: ה' צדיק בקרבה לא יעשה עולה בבקר בבקר משפטו יתן לאור לא נעדר ולא יודע עול בשת (צפניה ג, ה). נתסו נתיבתי להותי יעילו לא עזר למו (איוב ל, יג). ואהי כאיש אשר לא שמע ואין בפיו תוכחות (תהלים לח, טו). והנה מה שנוגע לכתוב הראשון, "ולא יודע עול בשת" — אין התוספת הזאת במשפט מובנת כאן כל עיקר ואין היא מתקשרת יפה לענין שלפניה ואין להביא ^{היא} מכתוב זה שאין אנו מבינים אותו. הלא אפשר לבאר למשל גם כאן את הצירוף "לא יודע" כמושג אחד כמו "לא-אדם. Der Unwissende. מה שנוגע לכתוב באיוב, ברור ש"עוזר" משמש כאן כשם עצם — כמו "רופא,

אויב" ואפילו "לא שונא לו" ולא כצורה חיה של פעל בינוני.

נשארה אפוא רק דוגמה אחת ויחידה בתהלים: ואהי כאיש אשר לא שמע ואין בפיו תוכחות, אשר עליה אין לי תשובה. אבל, כפי שכבר הדגשתי, אין דוגמה אחת יכולה לעקר את הכלל השגור והתדיר בעשרות דוגמות (בכל המקרא יש לערך מאה בינונים עם השלילה "אין"). כך למשל לא יעלה בודאי על לב איש להתיר את השימוש ב"אין" בעבר ובעתיד ולומר: "אני אין הלכתי" או "אני אין אלך", מפני שנמצאו דוגמות אחדות גם לשימוש זה במקרא — (וירא) והנה הסנה בער באש והסנה אינו אכל (שמות ג, ב). ויאמר המלך צדקיהו: הנה הוא בידכם כי אין המלך יוכל אתכם דבר (ירמיה לח, ה).

השימוש ב"לא" בצירוף לבינוני במשנה. גם במשנה מעט השימוש, ביחס. בשלילת הבינוני על ידי "לא", ובמקום שהוא בא, הוא בא בהוראה שונה לגמרי מאותה הנהוגה כיום. השימוש ב"לא" בבינוני במשנה בא רק בסגנון הלכי בביטויים קצרים ובשרשרת שלמה של "לאוים", (א) והוא הרוב בהוראת לא זה ולא זה כעין הביטוי weder—noch בגרמנית neither—nor באנגלית, או (ב) כהקבלה למשפט חיובי במובן: זה אבל לא זה.

דוגמות: דשין וזורין ודורכין ומעמרין אבל לא קוצרין ולא בוצרין ולא מוסקין (שביעית ו, ב). ואלו הן משום שבות: לא עולין באילן ולא רוכבין על גבי בהמה ולא שטין על פני המים ולא מטפחים ולא מספקים ולא מרקדים (ביצה ה, ב). ארבע מדות בהולכי לבית המדרש: הולך ואינו עושה... לא הולך ולא עושה (אבות ה, יד). ואלו מלאכות שהאשה עושה לבעלה טוחנת ואופה ומכבסת מבשלת ומניקה את בנה מצעת לו את המטה ועושה בצמר. הכניסה לו שפחה אחת לא טוחנת ולא אופה ולא מכבסת שתיים אין מבשלת ואין מניקה את בנה שלוש אין מצעת לו המטה ואין עושה בצמר (כתובות ה, ה). — הדוגמה האחרונה הזאת מענינת: מפני אריכות הביטוי "מניקה את בנה" עוברת המשנה פתאום מן השימוש ב"לא" לשימוש ב"אין", וזה השפיע גם על הביטוי הקודם ("אין מבשלת") והבאים אחריו.

קיצור הדברים: השימוש ב"לא" בבינוני במקרא ובמשנה בא לעתים נדירות ובמובנים מיוחדים, שונים לגמרי מאותם שמשמשים בהם בדיבור כיום. עלינו אפוא לעקור את השימוש ב"לא" בבינוני וללמד את לשוננו להשתמש ב"אין".

II דברי הסניגור (ראובן סילמן)

השימוש הרווח והעקשני בפי שדרות רחבות של דוברי עברית ב"לא" בהווה על אף המלחמה המתמדת בו במשך כל התקופה הארוכה של תחית הלשון אומר דרשני.

קשה לומר שאותם רבבות הילדים העקשנים הגורסים "אני לא יודע", "אתה לא מבין", "המורה לא מרשה" וכו' קיבלו את ה"שיבוש" הזה מפי הגדולים, שהרי אלה הגדולים קיבלו את חנוכם העברי בעיקר מן הספר והכתב, והכלל האוסר שימוש "לא" בהווה מצוי כידוע בכל ספר יסודי להוראת הלשון. סבורני שדוקא השימוש הזה ב"לא" הוא טבעי במידה ידועה, טבעי לרוח הלשון ולהתפתחותה. כמו כן אנסה להוכיח שהשימוש הזה גם נכון הוא.¹

קודם כל נעמוד נא על הסיבות הפסיכולוגיות הגורמות לנקיטת לשון "לא" ולהעדפתו על "אין" בהווה, ואולם נעיר מראש שאין אנו מחשיבים נימוקים אלו כנימוקים בעלי משקל אלא כמסייעים בלבד.

(א) המלה "לא" קצרה לעומת "אין" או "אין" וביחוד "אינני" (במשנית "אינני"), "אינך", "אינך", ("אינו") וכו'.

(ב) "לא" משמשת לעבר ולעתיד, והגוקט לשון "לא" בהווה הולך ישר על פי שימושה בזמנים האחרים.

(ג) "לא" צורתה קבועה, אינה משתנית ואינה מקבלת אותיות נוספות כחברתה "אין".

(ד) "אין" מקומה אינו קבוע במשפט. פעמים תקדם ופעמים תאחר. "ואיש אין בארץ" (בר' יט, 31) ולעומתו "אין איש עמנו" (שם לא.ג). "ולחם אין בכל הארץ" (בר' מז, 13), ולעומתו "כי אין לחם" (שמות כא, ה). "ופותר אין אתו" בר' מ, 8), ולעומתו "ואין פותר אותם" (שם מא, 8) וכד'; אך "לא" תמיד קודמת. כשתבוא בצירוף עם שם, היא קודמת לשם או לכינוי: "לא נביא אנכי" (עמוס ז, 14) "לא איש דברים אנכי" (שמות ד, 10) "לא זה הדרך ולא זה העיר" (מל"ב ו, 19). כשתבא בצירוף עם תואר, היא קודמת לתואר: "לא טוב הדבר" (שמות יח, 17), "כי לוא טובה השמעה" שר"א ב, 24), "לא נכון לעשות כן" (שמות ח, 22); וכשתבוא בצירוף עם פעל, תבוא תמיד לפני הפעל: "כי לוא חטא לך" (שמו"א יט, 4), "כי לא דברתי את אבותיכם" (ירמ' ז, 22).

כאמור אלה הן טענות היכולות לסייע בידינו להצדקת השימוש ב"לא" רק אם נמצא הוכחות יותר מבוססות לכך. לשם כך עלינו לפנות אל המקראות.

אולם לפני כן נשאל נא את עצמנו לרגע קט: אילו היה האיסור על השימוש ב"לא" בהווה מוצדק, האם לא היינו עומדים בפני עובדה תמוהה: אותה "לא" המשמשת לשלילת הפעל גם בעבר וגם בעתיד, המשמשת לשלילת השם, הכינוי ושם התואר, דוקא היא אסורה לפני פועל בהווה? ממה נפשך? אם הבינוני-הווה אינו פעל אלא שם או בן-שם עצם או בן-תואר, מדוע זכו אבותיו להיתר שם העצם והתואר בשימוש ב"לא" והוא נתקפח? (הרי גם אצלם ישנה האלטרנטיבה "אין"). אלא תאמר: הבינוני הזה פעל הוא, זמן ככל הזמנים? אם כן מדוע רשאים אחיו, העבר והעתיד, להצטרף ל"לא", והוא אינו רשאי?

עתה הבה נציין כמה דוגמאות של שימוש ב"לא" לשלילת ההווה במקרא ובספרות שלאחריו.

"והוא לא אויב לו ולא מבקש רעתו" (במד' לה, 23), והראב"ע אינו חושש לפרש "ולא מתכוון לבקש רעתו", "והוא לא שונא לו מתמל שלשם" (דבר' ד, 42, שם יט, 4, שם, שם, 6) "ולא שונא הוא לו" (ההו' כ, 5). על השלמת יחס הפעול בל' השווה "וכי יהיה איש שונא לרעהו" (דבר' יט, 11) וכן בשרש "אהב", ההפוך בהוראה ל"שנא": "ואהבת לרעך כמוך" (ויק' יט, 18) "לא נפל אנכי מכם" (איוב יב, 3, יג, 2), "משפטו יתן לאור לא נעדר ולא יודע עול בשת" (צפנ' ג, 5), "כי המצוה הזאת אשר אנכי מצוך היום לא נפלת היא ממך ולא רחוקה היא" (דבר' ל, 11) ומבאר רש"י "לא מכוסה היא ממך". "ואהי כאיש אשר לא שומע" (תהל' לה, 15), "גם כל חלי וכל מכה אשר לא כתוב בספר התורה הזאת" (דבר' כח, 61) ועוד...

במשנה רבות מאד הדוגמאות של צירוף "לא" בהווה. אמנם מחבר הקונקורדנציה למשנה, הרב קסובסקי, מחלק את הדוגמאות למחלקות שונות. הוא מביא למשל שבעים ואחת דוגמאות של משפט שולל כנגד משפט מחייב בנושא אחד, כמו: "אלו אוסרין ולא מקדשין" (כלאים ז, ג), "שמעלין בקודש ולא מורידין" (שקלים ו, ד, מנחות יא, ז) "יר"ט שחל להיות בע"ש תוקעין ולא מבדילין (חולין א, ז) וכו' או כמה דוגמאות של "לא" אחרי "אין": "אין קורעין ולא חולצין" (מ"ק ג, ז) "אין פוחתין מכ"א תקיעות במקדש ולא מוסיפין על מ"ח" (ערכין ב, ג), או כמה דוגמאות של משפטים שוללים אחדים כנגד מחייבים אחדים "דשין וזורין ודורכין ומעמרין אבל לא קוצרין ולא בוצרין ולא מוסקין" (שביעית ו, ב). אבל זוהי רק חלוקה סידורית שאינה מוכיחה כלל שהשימוש ב"לא" מותר רק במשפטים מעין אלו, שהרי הובאו כמה דוגמאות שאינן נכללות במחלקות הנ"ל. אביא בזה אחדות מהמשנה וממקורות אחרים: "שאר כל הנשים או שותות או לא נוטלות כתובה" (סוטה ד, ג), "אפילו הוא אנוס והיא לא אנוסה, היא אנוסה והוא לא אנוס (יבמות ו, א) "המודר הנאה מחברו לפני שביעית לא יורד לתוך

שדהו ואינו אוכל מן הנטיעות הנוטות" (נדרים ד, ה) "ו לא יכול אני לראות" (מד"ר ברכה פה"א).

עתה נתעכב נא מעט בשאלה נוספת: טוענים שהשימוש ב"לא" בהווה לקוח מלשונות הזרות לרוחה המקורית של לשוננו. היוצא מזה ששפות הקרובות לשלנו אינן גורסות שימוש זה. הבה נחקור מעט בשכנתנו הקרובה ביותר, הלא היא הארמית, המלווה אותנו מימות אברהם אבינו ועד עתה, זו הלשון שמרבית מליה וכן בנינה ותחבירה משותפים לשלנו.

המלה "לית" (= לא אית) בארמית מקבילה אמנם למלה "אין" בעברית, וכן "ליתי, ליתך..." ל"איני, אינך..." ואמנם ברוב המקומות של "אינני" במקרא מתרגם אונקלוס או יונתן "ליתי", אבל בדרך כלל, בארמית הטבעית, לא זו המלאכותית של התרגומים, אלא של דניאל ועזרא או בתקופה מאוחרת יותר, של התלמוד — "לא" משמשת לשלילת הפועל בהווה, ולא עוד אלא שגם בתרגומים כובשת לפעמים "לא" את מקומה של "אין". "כי אין גרע מעבודתכם דבר" (שמות ה, 11) מתרגם יונתן "לא מתמנע מפולחנכון... 5" "תבן אין נתן לעבדיך" (שמות ו, 16) — "תבנא לא מתיבה לעבדיך". "ופרסה איננו מפרס" (ויק' יא, 4) — ופרסתי לא סדיקא". ולפעמים התרגום משנה עבר להווה ומשתמש ב"לא". "מאן יבמי להקים לאחיו שם בישראל" (דבר' כה, 7) — "לא צבי יבמי". בדניאל: "לא חשחין אנחנא על דנא פתגם להתבותך" (ג, 16), (רש"י: לא חוששין אנו על זאת) "וחלמא אמר אנא קדמיהון ופשרה לא מהורעין לי" (ד, 4) "וכל רז לא אנס לך" (שם, 6) (רש"י: "וכל סתום לא נאנס ולא נכחד ממך") ובעזרא "לא שליט למרמא עליהם (ז, 2) ועוד... ובים התלמוד הרי מצוי "לא" בבינוני לאלפים. אזכיר רק ביטויים ידועים אחדים: "לא מסיימי קראי", "לא מסמנא מילתא" "לא מקדים אינש פורענותה לנפשיה" "לא מסתיעא מילתא" "מילתא דעבידא לאגלויי לא משקרי אינשא" וכו'.

נזכיר נא עוד שתי דוגמאות קטנות, של רבי שמואל הנגיד (שלח יונה מבשרת ואם היא לא מספרת) ושל ביאליק (חמוטל לא לומדה כלל" ב"שיר לחמוטל"), ונסכם:

לדעתי אין לאסור את השימוש ב"לא" לשלילת ההווה, כי הוא הגיוני ומתאים לרוח הלשון העברית, כי הוא רגיל ומצוי בספרות העברית המקורית, מצוי גם בשימוש אצל אחותה הקרובה של לשוננו, אצל הארמית, כי הוא נוח וקצר וטבעי. העובדה, שיש שימוש מקביל על ידי המלה "אין" וכינוייה, אינה מונעת את השימוש ב"לא". אדרבה, מכניסה היא גון יפה לשימוש הלשון.

בירור וסיכום

(ג. ה. טורטשינר)

שונות הן הטענות אשר בהן משתדל הסניגור להצדיק את השימוש ב"לא" בהווה: טעמים של הגיון ויופי, של דוגמת הלשון הארמית הקרובה, ועובדות מתוך שימוש הלשון העברית במקרא ובמשנה.

נדון ראשונה בשאלת הלשון הארמית.

כאן עלינו לקבוע את הכלל שאין להעביר את חוקי הלשון הארמית על העברית כלל וכלל. עד כמה שונה מבנה המשפטים בלשון זו מן העברית, אפשר לראות מתוך המקרא עצמו. מתוך ספר דניאל למשל. כל סדר המלים וכל מבנה הזמנים שונים הם מן העברית הטהורה. ואף על פי שכמה חלקים מכתבי המקרא העבריים מושפעים השפעה רבה מלשון זו, בולט הוא ההבדל בין העברית לארמית גם במבנה הצורות וגם בתחביר (סינטקסיס). וביחוד שונה המצב בארמית מזה שבעברית בנוגע לשאלת המלים "לא" ו"אין". הרי בארמית אין המלה הקצרה "אין" כמלת שלילה בכלל! אין שם אלא המלה המורכבת "לא יש" והתפתחויותיה: והמלה הפשוטה "לא", ומה יעשה המתרגם מעברית לארמית? הרי בעל כורחו יתרגם "לית" או "לא", שהרי אין לו המלה "אין". וגם כאן נראה להלן שאין "לא" סתם ממלא את מקום "אין" העברי בתרגום הארמי. וגם בארמית אין אף דוגמה אחת של משפט על פי הטופס "אני לא רוצה" ממש.

ואשר לטעמי ההגיון והיופי, לא נכון הוא שמעדיפים את השימוש ב"לא" על השימוש ב"אין" מפני קיצור הביטוי הראשון. וזה מפני טעמים שונים.

1. אין באמת השימוש ב"לא" יותר קצר מן השימוש ב"אין"; אדרבה, בקשר עם הכינויים קצר יותר הצירוף ב"אין" מן הביטוי ב"לא". השוה "איננו, איני, אינך, איננו, אינו" לעומת: "אני לא, אתה לא, הוא לא" וכו'. ועל יד הבינוני אין כל הבדל של קיצור או אורך; השוה "אין רוצים" לעומת "לא רוצים".

2. אין הלשון חשה לקיצור או לאורך. אדרבה, במשפטים שליליים נוטה הלשון לכל מיני הוספות לשם חיזוק מלת השלילה, וכן נולד למשל בצרפתית השימוש הידוע ב"ne pas" במקום ne הפשוט שהפך אפילו את המלה הסתמית "pas", (בעיקר — צעד) למלת שלילה; בערבית המדוברת "מוש" (בעיקר "מא" הו "שיא" = אין הוא דבר) במקום "מא" לבד, ומתוך כך נולדה גם כאן מלת-שלילה או הברת-שלילה חדשה "ש" (מתוך "שיא" = דבר), למשל "אכתבש" = לא אכתוב. הקיצור בלשון נולד באופן פוניטי על ידי הבלעת הגאים ההופכת שתי מלים ויותר למלה אחת, אבל לא על ידי בחירת מלה אחרת במקום המלה הנכונה.

ובכלל אין הדבר כך שהילדים המשתמשים בביטוי הנידון למדו אותו מפי יודעי עברית שמקור ידיעתם הם במקורות שבספרותנו. כי כפי שנראה להלן,

אין הביטוי בצורתו המשובשת נמצא כלל במקורות האלה. מקור הביטוי "אני לא רוצה" בהוה הוא אך ורק בלשונות הזרות. בלשונות הזרות האלה, בהן לבד עומד זמן ההוה במבנה הפעל בשורה אחת עם העבר והעתיד: *Ich wollte nicht, Ich will nicht, Ich werden nicht wollen*. בכל הצורות האלה מביעים את הכינוי לחד ואת עיקר הפעל לחד, ומלת השלילה, השהו בכל מקום, נכנסת בין הנושא ובין הנושא. אבל בעברית אין הדבר כך; שונה הוא מבנה העבר והעתיד גם בחיוב וגם בשלילה ממבנה ההוה: "(לא) רציתי, (לא) ארצה, (אין) אני רוצה". הרי הוראת ההוה היא בעצם הוראת בינוני שאינו פעל שלם אלא בתוספת הפעל העיקרי: אני (הוה) לומד, אני (נמצא) לומד, בלעז *I am learning, Ich bin lernend*, אמנם נכון הוא ש"לא" משמשת בעבר ובעתיד, אבל אין ללמוד מתוך כך שזכותה לשמש גם בהוה. הרי אין מבנה ההוה כמבנה יתר הזמנים, ואין תכונתו כתכונתם. עבר ועתיד, "שמר, ישמור", פעלים שלמים הם. ואולם הבינוני לבד, "שומר", "רוצה", אינו פעל שלם, אלא חלק מביטוי מורכב, שרק ביחד הוא משמש כפעל. וכשאני אומר "אני לא רוצה" שולל אני לא את הפעל השלם, אלא רק חלק ממנו.

ובזה נגענו בעיקר השאלה. הטוען בעד מזכיר כטענה לטובת השימוש ב"לא" בהוה את העובדה, שמקומו של "לא" קבוע במשפט (בעוד שמקומו של "אין" יכול להשתנות). אבל בכך עיקר הנקודה שעל יסודה עלינו לקבוע את הלכות שימושה של "לא" בבינוני: "לא" שוללת רק את הבא אחריה, ואין לה כל ענין למה שנאמר או שנכתב לפניה. באמרי "אני לא רוצה" שולל אני רק את המלה "רוצה" הבאה אחרי "לא", אבל אינני שולל את התחלת הפעל המורכב "אני רוצה". ועל כן מרגיש העברי, שרגש לשונו חי בו, שהמשפט "אני לא רוצה" איננו שלם בפני עצמו. את המלה "רוצה" שללנו, אבל את המלה "אני", שהיא מתחילה בהבעת הרעיון, לא שללנו. ומרגישים אנחנו שמשפט כזה טעון השלמה אני אמנם לא "רוצה", אבל אני בכל זאת למשל "עושה". ומחכים אנו להשלמת הפעל, וכשאין השלמה כזאת באה, נפגע הרגש הלשוני שלנו. מכאן עיקר הטעות, ומכאן גם הרגש שאין משפט כזה נכון.

ואם על יסוד זה נבדוק את הדוגמאות שבספרות, גם בעברית וגם בארמית, נראה שאין דוגמה לשימוש כזה, אשר בו תכנס המלה "לא" לבד בין הנושא ובין הנושא: "אני לא רוצה". אבל מובן הוא שהמלה "אין" תוכל לבוא בכל מקום; הרי "אין" משמש בעצמו כפעל (= לא נמצא), ואחת היא אם פעל שלם זה יעמוד לפני הנושא או אחריו: אין אדם, אדם אין — ממש כמו: "לא נמצא אדם, אדם לא נמצא".

על כן נבין, שבמקום שהבינוני משמש בפעל בהוה, אין מלת השלילה

„לא“ יכולה לבוא בתוך הפעל עצמו, כלומר בין הכינוי ובין הבינוני. ואין דוגמאות לשימוש כזה במקורות. ובביטויים כמו „והוא לא שונא לו“ וכדומה אין באמת „שונא“ עוד בינוני אלא שם, שם עצם או שם תואר כפי שהוכיח בצדק הטוען כנגד. ודי להשוות תרגומי מקרא מדויקים שונים, שלא התכונו לבעיה שלפנינו. תרגומים אלו מתרגמים את הפסוק *da er ihm nicht feind gewesen* (אני), *ohne dass er ihm feind war* (Reuss) *ohne verfeindet gewesen zu sein* (Segond) *sans avoir été son ennemi*, (Kautzsch), משום שמרגישים הם שאין „שונא“ חלק מן הפעל בהווה „הוא שונא“, אלא שם עצם או תואר.

ועל כן מבינים אנחנו שאף על פי שאי-אפשר להגיד בעברית נכונה „אני לא רוצה“ בהכנסת מלת „לא“ לתוך הפעל „אני רוצה“, אפשר להגיד „לא רוצה אני“, „לא נופל אנוכי מכם“ וכדומה. והוא הדבר שהתרגום יכול לתרגם גם בארמית למשל „אין נגרע“ ב„לא מתמנע“. במשפטים כאלה באה המלה „לא“ באמת לפני כל הפעל השלם, ואין כאן מקום להתנגד לשימושה זה. אלא שאין „לא רוצה אני“ השלילה של „אני רוצה“, אלא השלילה של „רוצה אני“, או במלים אחרות: גון אחר למשפט כשאני אומר „רוצה אני“; הולך אני“ או שאני אומר „אני רוצה, אני הולך“. הבדל יש כאן בהטעמה; כשבדעתי להדגיש את הפעל הדגשה מיוחדת, רק אז אומר היום בסגנון הפרוזה „רוצה אני“ במקום „אני רוצה“; ורק כשאותה הדגשה באה בשלילת המשפט, אומר גם: „לא רוצה אני“. הרי ממש כך נוכל להגיד גם בשינוי סדר המלים: „לא אני רוצה, לא אני אומר“, גם כאן קודמת מלת השלילה „לא“ לכל הפעל „אני רוצה“, ואין בזה חטא ללשונו, אלא הטעמה יתרה על הנושא „אני“: „לא אני רוצה“ אבל אחרים הם הרוצים בכך.

אבל במשפטים רגילים בלי כיוון מיוחד, נאמר בלשון פשוטה „אני רוצה, אני הולך“, ושלילת משפט פשוט כזה איננה אפשרית אלא על ידי הביטוי „אינני רוצה, איני רוצה, אין אני רוצה“ לבד.

ומתוך הבדל זה נבין גם שבמשפטים כוללים בתלמוד כמו „מעלין בקודש ולא מורידין“ או בהמשך הדברים כמו „שאר כל הנשים או שותות או לא נוטלות כתובה“, שאין בהם נושא על יד הפעל, ואין מלת השלילה מנתקת את הנושא מן הבינוני, ששם לא הקפידה לשון המשנה להגיד גם „לא“ במקום „אין“. וגם הדגשת הפעל בשלילה היא שגרמה שקיצרו ואמרו „ולא מורידים“ כלומר „ולא מורידים (האנשים)“ במקום הביטוי הבלתי מוטעם „ואין מורידים“.

לא כדאי לנגוע בפרטים. חשוב העיקר, אשר על פיו עלינו לקבוע את מנהג לשוננו בדיבור או בכתב: השימוש בביטויים כמו „אני לא רוצה, ראובן לא הולך“ שיבוש גס הוא שאין לו כל יסוד בשום מקור בספרותנו העתיקה. עיקר השיבוש אינו בזה שמלת „לא“ באה על יד הבינוני להוראת ההווה. הרי אפשר

להגיד גם: "לא חוטא אני, לא נופל אנוכי" וגם: "לא אני רוצה, לא אנוכי חוטא". השיבוש היסודי הוא בזה שמכניסים את המלה "לא", שמקומה במשפט קבוע לפני הפעל, לתוך הפעל עצמו: "אני לא רוצה"; הרי האומר כך מתחיל ב"לא רוצה" משפט חדש, כלומר "אני, לא רוצה (אני)" מבלי לגמרו, שהרי הפריד מן הפעל את נושאו, ואין לפנינו אלא משפט חסר-נושא. שונה מזה משפט המקדים את מלת השלילה "לא": "לא רוצה אני, לא אני רוצה". משפט כזה אפשרי הוא, אלא שהוראתו שונה מן המשפט הרגיל והפשוט: "אינני רוצה" בהדגשת הפעל או בהדגשת השם. כך ההלכה, ועל חובבי הלשון וסופריה ומוריה לעקור את השיבוש "אני לא רוצה". אין אנו רוצים בו.

„מלבד" ו„חוץ מן" וההבדל שביניהם¹

הדברים הבאים דנים בהוראת המלים והביטויים „לבד מן, מלבד, חוץ מן" ובהבדל שביניהם, שבהסיחנו את דעתנו ממנו ובהשתמשנו באחת המלים הנ"ל תחת חברתה, — לא רק שהמשפט לא יובן די צורכו, אלא יש וכוונת דברינו תסתרם, ושומעם יבינם להפך מאשר היה בלבנו להגיד.

אין „לבד מן" ו„מלבד" באים אלא להוסיף. „לבד מן" בא להורות: כי הדברים הכלולים בחלק המשפט שלפני המלה הנ"ל נוספים על העצם או העצמים שבאים אחריו. אם המשפט כולו הוא חיובי, אז גם עליהם חל החיוב, ואם כל המשפט הוא שלילי, כי אז חלה השלילה גם עליהם. תרגום המלה „לבד מן" בלועזית היא *ausser, in addition to, besides*.

„שש מאות אלף רגלי לבד מטף" (שמ' יב, לז) = נוסף על הטף. „לבד מנדריכם ונדבותיכם" (במ' כט, לט), „כל אלה ערים בצורות, חומה גבוהה, דלתים וברית לבד מערי הפרזי", „וגם דם נקי שפך מנשה... לבד מחטאתו אשר החטיא (מל"ב כא, טז). (ועיין שוופטים ח, נו; יהושע יז, ה; מל"א י, טו ועוד). בכל המקומות האלה אין „לבד מן" אלא: נוסף על.

הביטוי „לבד מן" — התפתח גם ל„מלבד", וגם בצורה זו שמר על ההוראה הקודמת². „ויהי רעב בארץ מלבד הרעב הראשון" (בר' כו, א), „וכל הנפש ההיא... מלבד נשי בני יעקב" (שם מו, כו). „ויקרב את המנחה... ויקטר על המזבח מלבד

1 מתוך הרצאה בסמינריון לבלשנות עברית שבאוניברסיטה העברית בהנהלת הפרופ' נ. ה. טורטשינר.

2 בעצם יש כאן אותו הבדל כללי שבין האדורב למלת היחס. האדורב הוא בנפרד ומלת היחס בסמיכות, ובמקרים רבים אין מלת היחס גם בצורתה אלא סמיכות (כלומר צורה מקוצרת הנשענת על המלה הבאה) של האדורב. יכול אני להביע את משפטי בצורת נפרד באדורב: „מלמעלה, מלמטה, מתחת" וגם בסמיכות, במלת יחס: „מעל לארץ, על הארץ, מתחת לארץ, תחת הארץ". והוא הדין גם כאן: א) „מלבד (עומד) הרעב הראשון" = אדורב, נפרד, ב) „לבד מן הרעב", מלת היחס, סמיכות. וקשה לדון מי קודם למי במקרים כאלה. ט.

3 פעם אחת נמצא „לבד על" בהוראה שהוכרנו (עין עזרא א, ו).

עולת הבקר" (ויק' ט' י"ז), "זאת תורת הנזיר אשר ידר קרבנו... מלבד אשר תשיג ידו" (במד' ו' כא), (ועין עוד: שם, יו' יד; דברים כח, סט; יהושע כב, כט; מל"א י, יג; עזרא ב, סה; דהי"א ג, טו).

פעם אחת נמצא "מלבד" קשור לשלילה, ומורה שאין דברים אחרים נוספים עליו: "אין עוד מלבדו" (דבר' ד, לה), אין אלהים אחרים נוספים עליו, אבל השלילה מבוטאת כמובן במלה "אין", ואין גם כאן "מלבד" אלא "נוסף": אין עוד מלבדו, אין עוד נוסף לו.

רק במקום אחד בכל המקרא, במגלת אסתר, שסגנונה אינו על פי טהרת לשון הקודש, אנו מוצאים "לבד מן" בהוראת *except, ausgenommen*: "כל איש ואשה אשר יבוא אל המלך, אל החצר הפנימית, אשר לא יקרא. — אחת דתו להמית לבד מאשר יושיט לו המלך את שרביט הזהב וחייה" (אסתר ד, יא), כאן "לבד מן" מוציא את הבא אחריו מהכלל שבחלק המשפט שקדם לו.

אמנם יש עוד מקום אחד במקרא, שאחדים מפרשים "מלבד" הנמצא שם בהוראת — חוץ, *ausgenommen, except*, אולם רוב המפרשים מקיימים גם שם את ההוראה הקבועה בכל התנ"ך: נוסף על *besides, in addition to* ובלי ספק צדקו האחרונים. הוא הפסוק: "וכשעמדו תשבר מלכותו ותחץ לארבע רוחות השמים, ולא לאחריתו, ולא כמשלו אשר משל כי תנטש מלכותו; ולאחרים מלבד אלה" (דניאל יא, ד). מרטי וקאוטצש קושרים את "מלבד אלה" = "ולא לאחריתו" ומבארים מלבד אלה = "חוץ מאלה, "מאחריתו" = מבניו ויוצאי חלציו. גוניוס מעיר על הביטוי שבפסוקנו: *Unklar-gew. mit Ausschluss von ihnen*.

לעומת זאת מתרגם גיימס מונטגומרי *for others: (Montgomery)* *apart from these*. הוא מוסיף: "מלבד אלה" מובן ע"י הרוב כמוסב "לאחריתו", אולם היארונימוס מבאר: "נוסף על ארבע מדינות הדיאדוכים תחולק המלכות לעוד מדינות קטנות, ארמניה, קפדוקיה ועוד"; וכן מבארים את הביטוי הזה *Grotius* *Bevan van Lengerke*. האחרון טוען כי "מלבד" הוראתו תמיד "נוסף על" (*in addition to*) ולא "חוץ מן" (*to exclusion of*). אולם אפשר כי לפנינו כאן שימוש יחיד ובודד של הביטוי הזה ולכן תרגמנו "apart from". שאפשר להבינו "נוסף על" או "חוץ מן".

הראב"ע: וטעם ו"לאחרים מלבד אלה", שקשר וגם אחרים על הארבעה מלכים שמלכו בארבעה מקומות. הרי שפירש: נוסף על אלה. וכן רס"ג: ותנתן לאחרים מלבד אלה הד'. ובעל המצודות: כי מלכות אלכסנדרוס תחלק לד' מלכויות האמורים (ות) למעלה וגם למלכויות אחרים (ות) קטנים (ות) מלבד אלה. הנה ראינו שרק במקום אחד הוראת "לבד מן" היא "חוץ מן" (באסתר ד.

יא), והביטוי הזה מוציא מהכלל שהוזכר לפניו את הבא אחריו. בכל שאר 46 מקומות שבמקרא „לבד מן“ ו„מלבד“ באים להוסיף על האמור אחריהם. במשנה לא מצאתי את השימוש ב„מלבד מן“ או „מלבד“; רגיל שם הביטוי „בלבד“ „ובלבד“: „לא על משה בלבד אמרו אלא על כל הצדיקים“ (סוטה א', ט) ועוד.

ועכשיו נבחן נא את הוראת הביטוי „חוץ מן“.

השימוש בביטוי זה בהוראת השלילה של הדברים הנזכרים אחריו *except, ausgenommen*, מצוי מאד במשנה, ובמקרא נמצאהו רק פעם אחת: „כי מי יאכל ומי יחוש חוץ ממני“⁴ (קהלת ב, כה). ותרגומו: בר מני.

„כל השופרות כשרין חוץ משל פרה“ (פרה ג, ב), ז. א. של הפרה אינו כשר. „הכל כשרין לקרות את המגלה חוץ מחשו“ק“ (מגלה ב, ד). „הכל שוחטין חוץ מחשו“ק“ (חולין א, א). ובמקומות רבים אחרים.

הרב קסובסקי בקונקורדנציה למשנה, ערך חוץ, אומר שלפעמים משתמשים ב„חוץ מן“ בהוראת „מלבד“ „להגיד על הכל שהוא מוסיף על הפרט... וביחוד במדות ושעורים, להורות על השעור שאינו מצומצם, וכי השעור האמור הוא מלבד הדברים שאינם נכללים עמו בשעת השעור, שמדת השעור מוסיפה עליהם“, והוא מביא את המשנה בשבת ז' ד': „המוציא אוכלים — כגרוגרת חייב, ומצטרפין זה עם זה, מפני ששור בשעוריהם; חוץ מקליפתן וגרעיניהן ועוקציהן וכו'“. אולם אין באורו של הרב קסובסקי נכון כלל וכלל; גם כאן „חוץ מן“ בא למעט, להוציא מהכלל את הבא אחריו, ולא בהוראת „מלבד“, להוסיף את הנאמר לפניו על הבא אחריו. ר' עובדיה מברטנורה: „חוץ מקליפתן, שאינו אוכל ואין משלימין את השעור“. דנבי (Danby) בתרגומו האנגלי למשנה: *excepting their husks, kernels and stalks etc.* בתרגומו *ausgenommen sind die Schalen, die Kerne, die Stengel etc.*

אמנם במקום אחד אפשר לכאורה לומר, ש„חוץ מן“ הוראתו — „מלבד“: „מעטין את הבכורים חוץ משבעת המינין, רע“א: אין מעטין את הבכורין אלא משבעת המינין“ (בכורים ג, ט). אולם כאן „חוץ מן“ מוסב על הדברים שאינם נזכרים ושמוכן שאינם כלולים בשבעת המינים, ר"ל: מעטין את הביכורים בכל שאר הפירות שהם חוץ משבעת המינים, — שאינם כלולים בהם. וכך השכיל לתרגם גולדשמיד: *Man schmückte die Erstlinge auch mit Früchten, die nicht zu den sieben Arten gehören“*

⁴ יש קושרים את הפסוק הזה לבא אחריו וקוראים כאן „ממנו“, והכוונה לאלהים — חוץ מרשותו ורצונו.

מהרצאת הדברים נוכחנו, כי יש הבדל יסודי בין הוראת „מלבד“ ובין „חוץ מן“. הביטוי הראשון הוראתו — נוסף על, שהדברים הנזכרים או הכלולים בחלק המשפט שלפני „מלבד“ נוספים על זה שנאמר אחריו; אם צורת המשפט היא שלילית, מורה הביטוי „מלבד“ על שהדברים הנזכרים או הכלולים לפניו אינם נוספים על זה שבא אחריו. אבל כל הנאמר אחריו אינו נשלל ע"י כך: „אין אלהים מלבדך“, אבל אתה ד' קים ונמצא⁵. לעומת זאת בא הביטוי „חוץ מן“ להוציא מכלל הנאמר לפניו את כל מה שנזכר אחריו.

בלתי נכונה היא אפוא הגדרתו של בן יהודה למלה מלבד, לבד מן: „לבד מן“ כמו „חוץ מן“. להורות שהדבר המדובר עליו אח"כ לא נכלל בכלל הדבר שנאמר קודם. ההגדרה הזאת מתנגדת לעובדות שבספרות הקדומה ומביאה לידי טעות הבנה בשימוש החי. הרי לפי הגדרה זו יאמר האומר למשל: תמצאני בכל ימות השבוע, בשעה 3—2, מלבד שבת. לא נבין, לפי הגדרתו של בן-יהודה, מה דינה של שבת כאן — האם נמצאנו בבית או לא; הלא לפי הגדרתו „לבד מן“ בא להראות „שאינ הדבר הבא אחריו נכלל בדבר שנאמר לפניו“, אולם הן כוונת הדובר לומר, שמלבד שבת, נוסף על היום הזה שאפשר למצאו בבית, ימצאנו דורשו גם בשאר ימות השבוע בשעה זו וזו. ויתר על כן, מהגדרתו של בן-יהודה והשוואתו את הביטוי מלבד לחוץ מן, נבין את המשפט דלעיל להיפך מכוונת דוברו. הוא רצה לומר — נוסף על שבת, ולפי ההשוואה הזאת יוצא — חוץ משבת, בשבת לא ימצאנו בבית. והן לשם הוראה זו, ברצות האדם לומר, כי רק בימים הנזכרים ימצאנו דורשו, אולם לא בשבת, יאמר: בכל ימות השבוע חוץ משבת, בשבת לא.

גם את הביטוי „חוץ מן“ מגדיר בן-יהודה ומבארו: מלבד הדבר ההוא. הוא אינו מבחין בהבדל היסודי הגמור שבין שני הביטויים האלה.

וכבן-יהודה כן גרובוסקי במלונו הגדול: „מלבד“ — חוץ מן, נוסף על. גם במלון האנגלי-עברי בעריכת הד"ר קויפמן אין הבחנה בין הביטויים הנ"ל. וכך מתרגמים: מלבד, זולת — except' חוץ מן, מלבד, נוסף על זה, חוץ מזה, מלבד זה — besides. לעומת זאת דייק פרופ' טורטשינר, ותרגם במלונו הגרמני-עברי: יוצא מן הכלל, חוץ מן — ausgenommen חוץ מן mit Ausschluss von ולא: מלבד.

⁵ שים לב: אין „חוץ מן“ אלא במקום שיש כלל: „כל הדברים חוץ מדבר אחד“. ואין „מלבד, לבד מן“ אלא אחרי חלק מן הכלל המכיל גם את העומד „לבד“: הגברים, מלבד (=נוסף עליהם) הנשים והטף. ועל יסוד זה עלינו לבקש גם את פירוש הפסוק בקהלת ב, כה: כי מי יאכל ומי יחוש חוץ ממנו, כלומר: אין כל אוכל... חוץ מן... ט.

אביא כאן קטעים מספר מהספרות והעתונות כדי להראות על אי־הדיוק שבשימוש בביטויים הנדונים, ועד כמה מסרס חוסר הדיוק את כוונת המחבר. בן־יהודה כרך א', ערך אנה בהערה ו': אן בהוספת ה' המגמה והמקום, ולכן כולם מלעיל, לבד (=חוץ) משנים "אנה אנחנו עולים" (דברים א, כח); "אנה אלך מרוחק" (תהלים קלט, ז).

צ. ה־ר־הב, בבקורתו, מלון חדש "לשוננו" כרך ז': "חוץ (=מלבד) מהטעויות שנפלו בדפוס... יש אף טעויות של המחבר".

הנ"ל: "דקדוק לתלמידים" (שם) "חוץ (=מלבד) משני חסרונות אלה מצויים אף כללים שלקויים הם ואינם מדויקים" וכו'.

יחיאלי בהקדמתו לספרו של מוימן "ראשי פרקים של הפדגוגיה האכספרי־מנטלית": "...5 ו־5 ספרים ומאמרים חבר בשאלות מדעיות שונות, חוץ (=מלבד) מעבודתו במערכת העתון הפדגוגי החשוב" וכו'.

— על תיבות הדאר בת"א חקוק: שעות ההרקה בכל יום מלבד (=חוץ מ) שבת.

בפתקה הדבוקה לספרי הספריה הלאומית כתוב: "אם הספר לא יושב עד היום הנזכר למטה, השואל ישלם קנס 2 מיל ליום מלבד (=חוץ מ) שבתות". "כל הארצות הערביות (אולי מלבד (=חוץ מ) מצרים, שיש בה כבר ישוב צפוף), מוכנות לפתוח שעריהן לעליה יהודית" ("דבר").

"רק מתי מספר חוץ (=מלבד) מהרבנים וחוגי המזרחי התריעו על חלול השבת" ("הצופה").

"כלם, מלבד (=חוץ מ) אחד, נמצאו חייבים ונקנסו בסכומי כסף שונים" ("הארץ").

בסעיף 40 של הדו"ח של הועדה המלכותית נתרגם הסעיף הראשון של המנדט כדלקמן: "לממשלה הממונה תהיינה סמכויות מלאות לתחוקה ולהנהלה, מלבד (=חוץ מן) במצב שסמכויותיה תוגבלנה ע"י תנאי טופס הממונות הזה".

מודעה עירונית בת"א: "לבתי קפה (מלבד [חוץ מן] בארים, מחלבות וחנויות למכירת גלידה), מותר להיות פתוחים (סגנון למופת: ד. א.) בשבת ובחגים (מלבד [=חוץ מן] יוה"כ וערב תשעה באב) וכו' — בשעות אלה ואלה". היודע עברית יבין את המודעה העירונית, שבשבת ובחגים אפשר ומותר לפתוח את בתי־הקפה בשעות המוגבלות עפ"י החוק, אולם ביוה"כ וערב תשעה באב אפשר לפתוח בלי כל הגבלה, כי הן זה פרושו של מלבד. "חוץ מן" היה לו לומר!.

לצערנו רב הזלזול ברוח שפתנו, ובספרות ובעתונות נמצא משפטים ז'רגוניים במלים עבריות, עלינו לעמוד על המשמר ולבער את הקוצים מכרם לשוננו.

ועוד ל"כבר"

במאמרי על המלה כבר ב"לשוננו" כרך ט' הראיתי שאין שימוש המלה הזאת שלא בתחילת המשפט חידוש של התקופה האחרונה, שהרי גם חכמי צרפת, ורש"י בראשם, משתמשים במלה זו בשימוש "המחודש" הכפול הזה:

(א) לפני ביטוי הזמן כמו:

כבר מקודם, כבר בעת יציאתם, כבר מימות המרגלים, וכדומה.

(ב) אחרי הפועל כמו:

גדלה כבר, נתתי לך כבר, שנזכר כבר, ונמצה דמו כבר, והרבה כאלה.

לשימוש זה הבאתי דוגמאות הרבה, ובשעת קריאה מצאתי עוד כהנה וכהנה מעין אלו. ואולם בנוגע למקור השימוש הזה הנחתי ששימוש זה התפתח בימי הבינים באופן טבעי יחד עם התפתחות הוראתה של המלה "כבר". כי מלוננו הגדול של בן-יהודה, שאמנם לא הביא גם כל דוגמה לשימוש זה של "כבר" גם מתוך הספרות המאוחרת, לא הביא זכר לשימוש כזה מתקופת התלמוד; ולשון התלמוד היתה לפני בן-יהודה סדורה במלונים שונים, ויכולנו להניח שמה שאינו אצלם ואצלו, אינו במציאות. ואמנם הוכיחו הדוגמאות, שהבאתי בשמו של דר. ז. בן-חיים מתוך הלשון הארמית של השומרונים, שאין שימוש זה של "כבר" בן השפעה זרה, אלא תוצאת התפתחות שמית עתיקה. כי כבר אצלם ובספריהם הישנים נמצאו הדוגמאות האלה כגון: אנן אנון כבר ראשי חרשיה. ולית אנון כבר שמעין. היא כבר גזירת דבחה, וכדומה.

ולא בארמית השומרונים לבד רגיל היה שימוש זה של "כבר", אלא גם בארמית-סורית של הנוצרים בארץ ישראל. מתוך בת-לשון זו רשם דר. בן-חיים על פי בקשתי למשל את הדוגמאות האלה¹.

(א) כבר אחרי הפעל:

צביא אנא כבר דתתל לי על דסקוסא רישה דיוחנס מצבענא (רוצה אני

1 כמובן שונה במקרים ידועים חוראת המלה בסורית מהוראתה בעברית.

כבר שתתן לי על לוח את ראשו של יוחנן המטביל. אונג' מרקוס ו, כה).

(ב) כבר לפני שם :

דהא כבר תלתא יומין הנון מכתרין עמי (שכבר שלושה ימים הם מחכים עמי. אונג' מתי טו, לב) וכדומה.

אין ספק אפוא ששימוש זה של "כבר" עתיק ושמי הוא, ולא זר וצעיר. אלא שעדיין נשארה השאלה: מנין קיבלו רש"י וחבריו את השימוש הזה? והנה בעברי במקרה על פרקים שונים במדרשי ההלכה והאגדה הקדומים שלנו נוכחתי ששימוש זה של "כבר", אף על פי שאינו מובא בשום מלון, עתיק הוא גם בספרותנו, ורש"י בפירושו וחכמים אחרים לא למדוהו אלא מתוך הספרות התלמודית עצמה. השווה למשל:

(א) אחרי הפעל:

ת"ל לא יגרע. ממי גורעים? ממי שנתנו לו כבר (מכילתא משפטים, ג).

אין לו אלא שלא יעשה, העשוי כבר מנין שלא יקיים? (מכילתא יתרו, ו). בן בתירה אומר מנין אם קמץ בשמאל יחזיר ויחזור ויקמוץ בימין, תלמוד לאמר משם ממקום שקמץ כבר. (ספרא ט').

שנאמר למען יביאו בני ישראל את זבחיהם אשר הם זובחים, זבחים המותרים להם כבר (ספרא קסד).

על שדה איש עצל עברתי. זה שקנה שדה כבר. אדם חסר לב. זה שקנה כרם [כבר] (ספרי דברים מח)².

דאמר קרא יד העדים, שהיתה כבר (שבת מה, ע"ב).

(ב) כבר לפני שם או כינוי:

ועתה הוא כבר אלף ומאה וחמשים ואחד (פסיקתא רבי א).

כבר עד שלא נתתי לכם המצוות הקדמתי לכם מתן שכרן (מכילתא יתרו א).

ר' יוסי הגלילי אומר כשנכנסו ישראל לים כבר הר המוריה נעקר ממקומו (מכ' בשלח ג).

ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים. ר' שמעון בן יוחאי אומר כבר חמה ולבנה מעידין בהם שקרעתי להם את הים (מכ' בשלח ג).

מה תצעק עלי כבר אני מרוצה עליהם (מכ' שם שם).

אם לדין כבר הדין אמור (ספרא קפב).

חזור לאחר־כך שכבר אתה מתחייב בנפשך (ספרי קטז).
והדברים עתיקים. כבר כל אחד ואחד מפורש בפני עצמו (ספרי
זוטא בהעלותך י, כט).

כבר אני סמוך למיתה (ספרי דברים ד).
רבי אומר כבר אלו אמורים (ספרי דברים ע"ה) והרבה כאלה.
אמנם אין מקרים אלו של שימוש חפשי במלה "כבר" כל כך מרובים
כשימושה בתחילת המשפט לפני הפעל, אבל כבר בארנו סיבת הדבר: "כבר"
זאת שבראש המשפט איננה בעיקר ביטוי הזמן אלא מלת חיזוק סתם, שהוראתה
„הנה" ושהתפתחה רק אחר כך לכיוון הזמני לבד. הרי גם במקומות המרובים שההלכה
נלמדת בצורת השאלה „והרי כבר נאמר", אין „כבר" „כבר" ממש. כי גדול מאד
מספר המקומות האלה אשר בהם הציטטה המובאה ב„כבר נאמר" מאוחרת היא
לציטטה השניה שאליה היא מתיוחסת. דוגמאות כמו הבאה רגילות הן מאד:
„בשנאת ה' אותנו (דברים א, כז). אפשר שהקב"ה שונא את ישראל, והרי כבר
נאמר אהבתי אתכם אמר ה' (מלאכי א) (ספרי דברים כד) — והרי בשעה שמשנה
אמר את דברו, דברי מלאכי עדיין לא נאמרו. ואין ספק שרש"י, מוריו, חבריו
ותלמידיו למדו שימוש זה של כבר מתוך הספרות התלמודית עצמה. הרי למשל,
כשרש"י בפירושו לשמות כג אומר: „לא תעשה לך, אין לי אלא שלא יעשה.
העשוי כבר שלא יקיים מנין?", אין זאת אלא ציטטה מתוך המכילתא (יתרו ו):
„אין לו אלא שלא יעשה, העשוי כבר מנין שלא יקיים?" מכאן שלא חידוש הוא
להשתמש במלה כבר באופן חפשי במשפט, אלא הרחבת שימוש שהיה נוהג כבר
בימי התלמוד.

ולא חכמי צרפת לבד המשיכו בזה מנהג לשוני מימי התנאים, אלא גם
חכמי ספרד, אף על פי שבדרך כלל הלכו בעקבות הלשון הרבית, שבה רגילים
להגיד אך ורק *قَدْ* *فعل* (קד פעל) „כבר פעל", לא דייקו לשמור כלל זה ככלל
של הדקדוק העברי. כך למשל כותב אפילו ר' יהודה אבן תבון בתרגומו את דברי
ר' יהודה הלוי מערבית בהקדמת הכוזרי: „וזכרתי מה שמעתי ו כבר מטענות
החבר אשר היה אצל מלך כוזר". שימושה החפשי של המלה „כבר" עתיק הוא
בעברית ועל פי עדות השומרונית והסורית של א"י גם בארמית. והעובר על
ספרותנו העתיקה בשתי השפות ימצא בודאי דוגמאות נוספות לכך.

וכאן אתקן עוד טעות. במאמרי (עמ. 280) העירוני שאין אני יודע כל
מקור עתיק לשימוש הנפוץ היום של „מכבר". טעות היא. מצאתי בעצמי, והעירוני
אחרים על כך, שאפילו בן־יהודה במלוננו מזכיר שתי דוגמאות לשימוש זה מתוך
ירושלמי קדושין.

בקורת וביבליוגרפיה

א. אברונין

לניקודה של המשנה

בקורת על הוצאת המשנה סנהדרין – מכות בניקוד, תרגום ופירוש מאת הפרופ' ש. קרויס¹.

בעית הניקוד של הטכסט המשנתי היא אחת הבעיות החשובות וכל מי שהדיבור העברי יקר לו, חייב להזקק לה. ערך הבעיה הזאת לא נכחד גם מנגד עיני הפרופיסור קרויס, מתרגמן ומבארן של שתי המסכות סנהדרין–מכות, ובין שאר הערותיו הבלשניות, התוריות וההיסטוריות שספר זה מלא בהן, תופסות ההערות על הניקוד מקום לא קטן. ומכיון שהספר תורגם ובואר גרמנית לחועלת אלה – משלנו ומשל או"ה – ששערי מפרשינו נעולים בפניהם, מצאתי לאפשר להניח את החלק הזה למבקרים אחרים להתגדר בו, ולהזקק רק לחלק העברי הקרוב אל לבי יותר.

משוררנו ח. נ. ביאליק בהקדמתו החשובה לסדר זרעים (מהדורת דביר חרצ"ב) עומד על חמר בעיה זו ונותן רשימה ארוכה של מלים שניקודן (או כתיבן) שנוי במחלוקת בין המסורות השונות הנמצאות בעמנו ואשר „מספר שבטי ישראל מספרן“ (ע"ש עמ' 8–10). אני רוצה לעמוד כאן עוד על מכשול אחד, שבו לא נגע המשורר ושיש לו ערך מכריע ביחס לניקוד: והוא שהמסורות עצמן אינן ברורות לנו למדי. לפחות אפשר לומר כך ביחס למסורת היהודית-האשכנזית.

הנה מקובל אצלנו שאת הקולות *o, e, a* הלטיניות הובר האשכנזי כפתח (א) סגל (א) וקמץ (א) והספרדי קמץ-פתח (א, א) צירה-סגל (א, א) וחולם קמץ (א, א). היצא מזה שעלינו לסמן עפ"י המסורת האשכנזית כל מלה שיש בה קול *a* רומי בפתח ולא בקמץ (שהוא קול *o*) וכל *o* רומי בקמץ (ולא בחולם שהוא קול מרכב *au* או *eu*) וכן הקול *e* הרומי צריך לסמן בהברה זו ע"י סגל ולא ע"י צירה (שהוא במבטא האשכנזי קול מרכב *ei*). אולם האמת היא שביחס

1 בקורת זו אמנם נכתבה לפני כמה שנים אבל דבריה לא התישנו ותורה בהם גם לבירור שאלות מעשיות בדקדוק לשוננו. המערכת.

להברת מלים שנכנסו לתלמוד, אף אם הן עבריות מקראיות, אין בין האשכנזים לספרדים ולא כלום. כאלה כן אלה הוברים את הקמץ a, את הצירה e ואת החולם o. על תופעה זו עמד כבר המשורר אדם הכהן בבאורו הידוע לתלמוד לשון עברי של בן-זאב, הנקרא בשם "יתרון לאדם". הוא סידר רשימה ארוכה של מלים שקריאתן ביהודית אשכנזית דומה לספרדית-בבלית, למשל חָבֵר ehawer, שְׂבַט schwat, דָם dam, גֵּט (גֵּטִין) get, הֵן hen, שֵׁד sched ודומה לזה מָזַל טוב (masal) tow, לוֹמְדִים lomdim, יוֹרְשִׁים jorschim וכן רבות למאות¹. המשורר אדם הכהן רצה להוכיח מזה שההברה הספרדית היא הנכונה, אולם מבלי הכנס בוכחים על אודות נכונותה של הברה זו או אחרת, שאין זה מעניננו עכשו, הנה העובדה עצמה שהיהודים האשכנזים הוברים מאות מלים כספרדים, אין להכחישה, ומובן מאליו שמעטה טעונה השענות על מסורת זו זהירות ובדיקה. דבר זה נעלם כנראה מעיני המבאר ק. והוא, ששפט למשמע אזניו נתעה לשבש ניקודן של כמה וכמה מלין אף כי עפ"י התנ"כ והדקדוק אין ניקודן מוטל כלל בספק.

למשל "וחתניהם" (עמ' 128 סנהד' פ"ג, ד הערה 10). המבאר פליג בצדק על צ. ד, הופמן² המנקד "וחתניהם", אולם גם ניקודו של שטראק³ "וחתניהם" לא יוכה בעיניו, ונימוקו הוא "שהשם חתנים (שממנו צריך לבוא עפ"י דקדוק חתניהם כמו מן: חתמים חתמיהם) אינו בכה"ק (מה שכתוב "חתניו" (בראשית י"ט, י"ד) אין בשביל המבאר מספיק...) והקריאה המקובלת היא חתנים (כמו קטנים, גפנים, גמלים) וזוהי הקריאה הנכונה ומכאן שצ"ל וחתניהן". והנה אמת הדבר שהאשכנזים קוראים גם הם Chasanim, אבל לא משום שהם מנקדים את התיו בפתח ודגש חזק אחריו, אלא משום שהם קוראים שם זה כספרדים, והניקוד הנכון הוא אפוא חתנים (כעדות חתניו) ומזה חתניהן כקריאת שטראק, והראיה החזקה ביותר כנגד ניקודו של קרויס הוא הניקוד של השם גפנים שהוא עצמו מביאו, שכן "גפנים" בא בפירוש בכתוב גפנים (בפ"א קמוצה ורפה אחריו) אין יבול בגפנים (חבקוק ג, י"ז) ונהגפנים סמדר (שיה"ש ב, י"ג). וכלום יעלה על הדעת לנקד גפניהם תמורת גפניהם מפני שהם הוברים את השם gefanim? כלום אפשר להעלות על הדעת שהמשקל פָּעַל (Qatl) יבוא בנטיה דגושה גָּפַן, גִּפְּנִים? העלמת עין מחזיון זה גרמה לו לקרויס לנקד מלים אחרות עבריות וארמיות בתוך הערותיו שלא כדיון. כן למשל ינקד "שלא תנעול דלת בפני לְוִין (עמוד 142 הערה 3). ברור הדבר שמן היחיד לָוֶה: לוה רשע ולא ישלם" (תהלים לו, כ"א) בא הריבוי לְוִים בלמד חלומה ולא בקמץ אף ע"פ שהיהודים האשכנזים

1 עין תלמוד ל"ע עמוד 24-25 וילנא תרמד.

2 ברלין 1898. 3 לייפציג 1910.

הוברים lowim. כי כמו שאמרנו למעלה, אין בין המסורת האשכנזית למסורת הספרדית במלים תלמודיות ולא כלום. כך ניקד בטעות: פֶּהָנָא רְבָא (עמ' 93 הערה 1) תמורת „פֶּהָנָא רְבָא“, אמנם גם כאן קוראים האשכנזים Kahana ולא Kohana, אבל כידוע עובר החולם העברי הקים בארמית לקמץ ולא לפתח: עולם=עֶלְמָא (הניקוד עֶלְמָא משובש, עיין דלמן וספרי התימנים), אומרים-אֶמְרִין אֶמְרִי אינשי ולא אֶמְרִי אף כי הוברים amre, והספרים המנקדים פֶּהָנָא בכף פתוחה משובשים (ועיין גם קאניג ערך כהנא).

עמוד 144 ש' 11 מלמטה. על דברי המשנה: סנהדרין ד. א: „דיני ממונות מִטִּין על פִּי עֵד אחד“ (שם 142) מעיר ק, שבחבורו Mischna Treatise Sanhedrin עמ' 40 הציע לנקד מִטִּין, קל מן מוט. כמו דור מן נדר (ג, ב) בשגם לנטות (שמות כ"ג, ב) הוא קל. כלפי ליא? „דור“ הוא צווי מן „נדר“ וזוהי צורתו המשנית (תמורת „נדר“ המקראית), אולם ההוה מן „נטה“ בקל צ"ל „נוטים“. ל„מוט“ אין שום ענין לכאן, כי הוראתו הוא: מעד, כשל: „לעת תמוט רגלם“ (דברים לב, ל"ה) מִטָּה רגלי“ (תהלים צד, י"ח). אגב לא שם המחבר לב שלשון זו „מִטִּין“ מתפרשת בגמרא דף לו ע"ב: מנא הני מילי אמר רב אחא בר פפא דאמר קרא לא תִטָּה מִשְׁפָּט אביונך בריבו (שמות כ"ג) משפט אביונך אי אתה מִטָּה אבל אתה מִטָּה משפט שור הנסקל „וכש"כ שאר דיני ממונות“ (תוי"ט, עפ"י רש"י) „הרי שמִטִּין“ נגזר באמת מן נטה בהפעיל ולא מן הקל „לנטות“ או מן „מוט“.

עמוד 169 הערה 7. „עדי הַזֶּמָּה“. הניקוד הַזֶּמָּה בזין דגושה הוא מוטעה בלא ספק, כי זוהי צורה של שם מחפ"נ, כמו הַכֶּרֶה, אבל לא מכפולים (זמם). גם הניקוד של יסטרוב, פין, בן יהודה הַזֶּמָּה בה' חטופה אבל בזין קמוצה אינו נכון, וצ"ל הַזֶּמָּה כמו הַסֶּבֶה מן „סבב“, וכן צ"ל הַגָּנָה עצמית ולא הַגָּנָה שזוהי צורה לקוחה מע"ו הַשֶּׁבֶה הַבָּאָה (מן שוב, בוא) ובארץ ישראל שאין מבדילים בין קמץ לפתח אפשר לנקד הַגָּנָה הַזֶּמָּה.

עמוד 191 הערה 6. „ואין האשה נסקלת עֲרוּמָה“ כך מנקד ק. מלא ודגש ומעיר „מכיון שבבראשית ב' כ"ה (ראה הראב"ע על הפסוק) ואיוב כ"ב, ו' מנוקד עֲרוּמִים ז. א. מ"ם דגושה אחרי תנועה ארכה, צריך גם פה לנקד עֲרוּמָה“ מלא ודגש. שטראק. עֲרָמָה“. ההקש הוא יפה, אלא שאין מקישים במסורה בדבר שהדקדוק לא יאבה לו. שתי המלים המובאות מפקיעות את עצמן שכן עליהן באה המסרת ומוסיפה גם סימן „ערטילאין דגשין“. אולם חוץ מאלה, וכיוצא בהן שהמסורה מצינת, אין לנו רשות לנקד מלא ו' ואחריו דגש על פי מה מצינו, וראיה לדבר, מנקד ספרו של הושע הנביא לא השתמש גם הוא במה מצינו זה ונקד: „פן אפשיטנה עֲרָמָה“, כדין (הושע ב, ה) ממש כמו שטראק, להבדיל.

עמוד 230 „והמדבר מִשְׁחִיו” כך מנקד קרויס ונכון. אולם מה שהוא מעיר כי שְׁחִיו הוא על משקל „פְּלִיו” זוהי טעות, אין „פְּלִיו” בא בכתוב אלא „פְּלִיָּה” „אל פְּלִיָּה לא תתן” וכן יש „תְּלִיָּה” אבל ניקוד זה בא רק בגוף השני לזכר, אולם בגוף הראשון והשלישי גם שני לנקבה בא חיריק. הקש: פְּרִי, פְּרִי, פְּרִימוֹ, פְּרִיָּה. ושטראק שנקד שְׁחִיו טעה בזה שהוא השוה שם שיש בו גרונית אל שם רגיל והיה צריך להקישו אל לְחִי לְחִיָּה וְדַמְעָתָה על לְחִיָּה.

עמוד 232 הראשון בסקילה וְהַשְׁנִי בְּחֻנֵּק. ניקוד זה (ע”מ פָּעַל) הוא חידושו של המחבר, אנו כלנו רגילים לומר הֶרֶג וְחָנַק (ע”מ פָּעַל) ושטראק מנקד כאן בְּחֻנֵּק מפני הס”פ. וכן צ”ל.

עמוד 234 „כך מְטִיבָה וכך מְרַעָה”. נכון יותר לנקד מְטִיבָה (הפעיל מן טוב) ע”ד מְקִימָה או מְטִיבָה מלא דמלא (מן יטב) ככתוב „והמה מְטִיבִים את לבם” (שופ’, כט, כ”ב). ואלברכט בדקדוקו מנקד מְטִיבָה.

שם הערה 2. „הַמְסִית זה הדיוט המסית את ההדיוט” ובירושלמי יבמות פרק טז „הַמְסִית זה הדיוט והנִסְתָּה זה ההדיוט”. קרויס המביא את הירושלמי רוצה להקיש ניסת אל נָסוּג או נָדוּן ורוצה לנקד נָסוּת. ולי נראה כי הניקוד שבירושלמי הוא הַמְסִית וְהַנִּסְתָּה (כמו הַמְזִיק וְהַנִּזָּק). הקריאה הדגושה „מְסִית” נמצאה גם בכתובים: מְסִית אותך בנו (ירמי, מ”ג, ג) וכן כי יִסִּית אתכם (מלכ’, ב, יח) ובילדותי שמעתי קריאה זו: „הַמְסִית וְהַמְדִּית” מפי מלמדי, וקריאה זו ראויה לתשומת לב שכן יש בה מיסוד זווג המלים הנהוג גם בתלמוד כמו „מדיח ומליח” הידועים. וכן חגיגה ה ע”א עבד שרבו מסיתין לו וְנִסְתָּה.

עמוד 276: דור הַפְּלָגָה אין להם חלק לעולם הבא. שטראק אינו מביא פיסקה זו כלל. אולם הופמן מביאה ומנקד הַפְּלָגָה, והוא הנכון, ולפלא שקרויס לא הרגיש בזה ולא שם לב לא לניקודו של הופמן ולא להערתו שהערותי בספר הזכרון לאז”ר (ת”א תרפד עמוד 123) ולא דן ע”ז כלל. אולם כבר הסכימו רבים לדעתי¹ שהאהב „הפלה” אינה הא המשקל אלא הא הידיעה, והשם הוא „פְּלָגָה” או פְּלָגָה (דעת הד”ר צפרוני ז”ל) או פְּלָגָה ע”מ בְּקָשָה (ח. ילון).

עמוד 278 „הַחֲמִירָה וְהַגְמָלָה”. כן מנקדים גם יסטרוב ובן יהודה; דלמן ושטרק מנקדים הַחֲמִירָה וְהַגְמָלָה. וניקוד זה נראה לי יותר מפני שיש בו כדי להבדיל בין השְׁחִירָה של חמורים וגמלים ובין האשה העוסקת בחֲמִירות ובגְמָלוֹת. המחבר לא העיר כלום.

עמ’ 298 „נִמְצָא חֲמָרוֹ קְלוֹ”. שטראק קורא „חמרו”, וכן מקובל בפי הלומדים, וזוהי קריאה נכונה יותר משל ק’ כי היא מבדילה בין „חמר” מלשון „חמר ולבנים” ובין „חמר” מלשון „חמר הדין”.

עמ' 308 "שהוא חייב לְגָלוֹת אין אומרים יְגָלָה זה תחתיו". שטראק מנקד נכון: "לְגָלוֹת", בקל, כשם שהפעל יְגָלָה הוא בקל. המחבר בחר בנוסח לְגָלוֹת=לְהַגְלוֹת (עיין נספחים), אולם זוהי נסחה משובשת בלי ספק, שכן אין הגלות אלא ההפך מִהַכְסוֹת. במובן גָלוֹת בא הפעל תמיד בקל: "עד גָלוֹת הארץ (שופטים כ"א) "גָּלִינוּ מארצנו" (תפלת מוסף) וכדומה.

עמ' 312 הָעִידוּהוּ וכן שטראק. זהו ניקוד משובש. ה' הפעיל בגזרת ע"ו בא אמנם בחטף כמו הַסִּירוֹתִי הַקִּימוֹתִי, אולם לפני ע' באה ההא בלי חטף "הָעִידוֹתִי" "הָעִירוֹתִי" (וכן בכפולים הַסְּבוֹתִי אך הַחֲלֵתִי, הַחֲלֵם, כידוע) וצ"ל הָעִידוּהוּ ובצווי הָעִידוֹנִי (מכות פרק ג' בסופו). ולא הָעִידוֹנִי.

עמ' 314 עד שִׁזְמוּ את עצמן. הניקוד של שטראק יִזְמוּ [יִזְמוּ], בהפעיל' נכון יותר, שכן מקביל הוא אל ההפעיל וְהִזְמוּם שבאותה משנה.

עמ' 318 "וְהִזְמוּם" שטראק מנקד וכותב "וְהִזְמוּם", הכתיב המלא הוא אמנם שגיא, כמו שמעיר בצדק קרויס, אולם הניקוד בס גל הוא נכון יותר משל מחברנו, כי "וְהִזְמוּם" היא צורת הצווי. בנספחים 402 מציץ קרויס וְהִזְמוּם אולם זהו שיבוש ברור שהרי הצירה של הִזְם מוכרח עפ"י דקדוק להשתנות ברדת הנגינה, מצירה לשוא כידוע.

עמ' 362 "מִלְקָט". כך מנקד המחבר בהקשה לְמִזְלָג ולמִפְתָּח שמות של כלים, ונכון, אולם גם הניקוד של הופמן מִלְקָט וגם הנוסחה של שטראק מִלְקָטָת שמחברנו מערער עליהם נכונים מצד הלשון. שמות כלים על משקל מִפְעֵל יש לנו: מִלְמָד, מַעְצָד, מִגָּל וגם מִלְקָחִים הוא מן מִלְקָח (מן מִלְקָח היה צ"ל מִלְקָחִים) וכן על יד מִזְלָג יש גם מִזְלָגוֹת מן מִזְלָג או מִזְלָגָת, כן יש לנו כלים על משקל מִפְעֵלָת מִרְחֶשֶׁת מִחְרָשֶׁת, ואפשר אפוא לומר עם שטראק מִלְקָטָת.

עמ' 260. הבוועל אֶרְמִית קנאין פוגעין בו. ניקודו של המחבר וכן של שטראק אֶרְמִית (בריש קמוצה) הוא שיבוש והנכון הוא הניקוד של הופמן אֶרְמִית (ריש פתוחה ומם דגושה אחריה כדין תאר. השוה אֶרְמִי אובד אבי (דברים כו, ה) אֶרְמִים (מ"ב ח, כ"ב) אֶרְמִיָה (דה"א ז, יד). אֶרְמִית הוא שם השפה של בני ארם (מ"ב י"ח כ"ו). והוא בעקרו תאר הפעל.

עוד הערה אחת יש לי להעיר שאין לה שיכות אל הניקוד אלא אל שימוש הלשון המשנית. "ומנין שֶׁבִּנְצָא אחד מן הדיינים וכ' (עמוד 134) המחבר בהערה 5 מעיר: "כך הוא בדפוס ניאפל ואף כי הוא נוסח קשה אבל לא בלתי אפשרי, בעברית שבמקרא היה בא כאן "בִּנְצָא" אבל גם בִּנְצָא יכול להיות כמו בִּנְצָא. הקש אסתר ג, ד בְּאֶמְרָם (כתיב) בְּאֶמְרָם (קרי)". אפשרות זו איני יודע על מה יש לה לסמך, במקרא (ומכש"כ במשנה שאין שם כלל השימוש של ב', כ' בכלמיות) אין בכל"מ בא בעבר, יש רק ה' הידיעה "ההלכו" "ההקדישו" וב'

בְּהֵכִין (דהי"ב א, י"ד), אולם בְּהֵכִין ר"ל במקום אשר הכין, ואין לאות ב' הוראת ב' השימוש הבכלמי: הראיה מאסתר באמרם, כאמרם, היא רק על אפשרות חילוף אותיות אלו לפני שם הפעל. אבל לפני עבר מאן דכר שמיה? אמנם יש שימוש ב, כ בתלמוד גם שלא לפני שם הפעל: "במתכון" בנותן טעם" כְּחָס על הפתילה" אבל אלה הם בינונים. עם העבר אפשר למצוא רק בפיוטים: "בְּרִיחִם" "בְּבִלְבֵּל" "כְּהוּשַׁעַת" (עיין צונץ ס. פ. עמוד 384 מהדורת פריימן). וכן מביא גנאח ברקמה בשם דוגש "כְּשֶׁקֶט בשמרים" (רקמה מהדורת וילנסקי עמוד מ"ו) אבל כל זה מאוחר מן המשנה מאות רבות בשנים; וראוי לבדק אם יש בכלל נוסחה כזאת באחת המהדורות, שכן שטראק המציין גם הוא את דפוס ניאפל מביא בשמו: "שְׁשִׁיצָא" ובכל ח. נ. אין לו זו של קרויס כלל, מצד שני אין קרויס מביא זו של שטראק בנספחיו הוא, האין כאן פשוט טעות ההעתקה?

חושבני שההערות המעטות שבאו כאן אין בהן בכדי למעט את ערך הספר בן ארבע מאות העמודים המלא חכמה ודעת על כל גדותיו, ומה גם שבכלל יש בספר, אפילו ביחס לניקוד, התקדמות לאין ערוך לעומת הניקוד של משניות מהדורת הופמן, ובטוחני שאם יש אמת בדבר, יקבלנה המחבר ממי שאומרה, כדרכו.

„שעורים באודונטורפיה“

מאת ד"ר יעקב ירדני, הוצאת אגודת רופאי השנים, ירושלים, תרצ"ט

I

מקציע רפואת השנים בא"י שהיה עקר עד עתה מבחינה ספרותית עברית חזר ופקדו שר־הפריון במשך תקופה קצרה בערך: לא עבר זמן רב מיום צאת המלון למונחי רפוי השנים ע"י „הסתדרות רופאי השנים בא"י, סניף חיפה“ והנה נתנה אף „אגודת רופאי השנים בירושלים“ את חלקה להקמת מדע רפוי השנים בלשוננו, בדמות ספרו הנאה של הד"ר יעקב ירדני: „שעורים באודונטור גרפיה“.

זו הפעם הראשונה מאז צאת ספר „הרפואה“ בניו־יורק בשנת תרפ"ד שנכתב ספר מקצועי עברי באחד מענפי הרפואה, שהרי כל מה שנדפס עד עתה אינו אלא ספרות פופולרית או מדעית למחצה, מלבד כתבי העת הרפואיים היוצאים בקביעות („הרפואה“ בא"י, „הרופא העברי“ בניו־יורק, „דפים רפואיים“ בהוצאת קופת החולים). וספר חדש זה, הנאה בתיצוניותו, אף „תוכו כברו“, ניכרת בו יד דואגת ומסדרת, ומבחינה לשונית הנו בלי ספק אחד החבורים הרפואיים המצויינים ביותר שנכתבו בעברית החדשה. התוכן התאורי היבש לבוש צורה לשונית נעימה, מושכת.

מבחינה טרמינולוגית אין המחבר נגרר אחר „המחדשים להכעיס“ ולשבחו יאמר שמספר המונחים שחידש אינו גדול. אמנם אף אלה אינם מוצלחים ביותר. קַנְכָּן=alveola (ככא בארמית שֶׁן) והתואר: הַקְּנָכָּי=alveolaris; לדעתי מוטב להשתמש במונחים המקובלים „גומת השן“ (מזיא) או „קן השן“ (טשרניחובסקי). המחבר משתדל להשתמש ב„קנככו“, אולם יש שבעצמו נכשל בלשונו וכותב „אלביאולה“ (עמוד 53) אשר אינה צורמת כל כך את האזן. ערוץ=erosio, נלקח כפי הנראה ממונחי הגיאו־לוגיה; ספק אם תתאים למושג הרפואי „erosio“, ואף המחבר עצמו כותב במקום אחר „ארוזיות“ (עמ' 49). שפיר־השנים=matrix; לאמחו של דבר אין אנו יודעים את הוראתה המדויקת של המלה „שפיר“. „פִּיל“ קורא המחבר ל„קלפֶּר“, אף כי המלה „פִּיל“ מקובלת ברפואה למושג „titer“.

פניון=רוח והמחבר עצמו אומר במקום אחד „הפניון הבין-שני“ interproximal embrasure (עמ' 56) ובמקום אחר „הרוח הפרוזדורי“ (buccal embrasure). אם בלועזית מספיקה מלה אחת, לשם מה צריכים אנו למלה מחודשת נוסף למלה הישנה, המקובלת? מלגזו bifurcatio, אין זאת אלא השתעבדות לפשט המלה „bifurcatio“. המלה „עיסני“ = plastic אינה פלסטית ביותר. שָׁנָן = dentitio ויפה מזו הצעתו של הד"ר לוי: „אשננה“. המחבר משתמש עוד במלה „שָׁנָנִים“ למושג שונה בתכלית (עמ' 15).

מנין לו למחבר המלה „חליון“ = artikulieren? מן „חוליה“? מה ענינה לכאן? רָכִיב = Komponente, מסופקני אם כאן המקום לחדשה. תָּאָר = contours (עמ' 22); „אגן“ ניחא, אולם „אגן מזולש“ מאי קא משמע לן? למושג „antagonist“, משתמש המחבר במלה „תואמת“ אבל גם „מנוגדת“ אינו מושך את ידו (עמ' 56). במונחים אחדים נגרר המחבר אחר מציא אף אם אין הביטויים המוצעים יפים, למשל: „מוך השן“ = פֶּלְפָּה; „צפיר האזן“ = tragus וכו' הזהירות המציינת את המחבר בדרך כלל בבחירת המונחים, אינה חלה כמעט על ביטויים כלליים שאין ענינם מקצוע מסוים דוקא. כאן הוא מרשה לעצמו לפעמים לפרוץ גדר גם כשאין צורך מוחלט בכך. חדוש מתמיה למשל הַצְטָנוּת שמשמעה, כנראה, „הַצְנוּת“. „החלל הולך ומְצַטֵּר“ (עמ' 7) (אולי מוטב להגיד „הולך וצר“ או „מִצֵּר והולך“?), וכן „האגנים – מצררים את החריץ המרכזי“ (עמ' 26). אם „הצטור“ נגזר מ„צור“, למה לא אמר כאן „מְצִיר“ וכיוצא בזה? חדוש בעלמא הוא „צבעון“ (עמ' 9) וכן „השרש בר־נע בתוך מצעו“ ושמא „בר־תנועה“ או „נעיע“ כפי שכבר הוצע? „פשוט“ = vereinfachen, והרי „פֶּשֶׁט“ משמש להוראות אחרות? מוזר החדוש „שוני“ ל-Verschiedenheit (עמ' 52). „תנוחה“ (עמ' 62) משמשת בטרמינולוגיה הרפואית למושג positio, ולא ל„מנוחה“.

הביטוי „גינזן הדנטין כתמומי“ (עמ' 51) הוא קשה-הבנה וקשה-הגיה כאחד. סלסול-מה יש בביטויים „לְסַמֵּל“ (= לְסַמֵּן), וב„מַפְלֵג“ (= מַחְלֵק). המחבר נתקל בקשיים בבואו לגזור שמות תואר משמות עצם. יש שהוא מנסה להוסיף „ני“ לשם העצם, כגון: „לְחִינִי“ (עמ' 12), או „זויתני“ (עמ' 16) ויש שמסתפק בהוספת „י“, כגון: „צוארי“, „פרוזדורי“, „לשוני“ להביי וכו' (עמ' 12). אף כי לפעמים אין להמנע מיצירות כאלה, הרי צריך למעט בשמושן עד כמה שאפשר ולהמירן ב„סמיכות“. „שטח לעיסי“ אפשר להמיר ב„שטח הלעיסה“ מבלי לטשטש את דיוק התוכן, וכן לרוב.

שגיאה רווחת „אינו ניתן יותר לתקון“ (עמ' 9) וצ"ל „אינו ניתן עוד לתקון“. שגיאות הדפוס מעטות מאד (כרום רירי במקום „קרום“ (עמ' 62). לעומת המגרעות שמניתי לעיל מצויים גם ביטויים יפים בשפע, כגון:

הם (השרשים) עומדים במשק" (עמ' 40); "חלץ את החריץ" (עמ' 32); "צור צורת התלילית" (עמ' 33); "הִכֵּר" משנתף (עמ' 33); "(החריצים) סדורים לסירוגין" (עמ' 42); "תור הבקיעה" (עמ' 47); "הִתְרַחֲחוּ" = "spacing" (עמ' 48); "כחות ההסט" (עמ' 57).

עוד חסרון אחד רוצה אני לציין בספר זה מתוך תקוה שגם הוא יבוא על תיקונו במהדורה השניה. רשימת-מונחים "עברית-לועזית" הכרחית היא בספר מסוג זה כדי לאפשר גם לאלה, שאינם בקיים בטרמינולוגיה הרפואית העברית שימוש קל בספר.

מכל האמור לעיל נובע שספר זה, שהוא אולי ראשון לשורת ספרים במדע רפואת השנים, תשורה נאה הוא לספרות המקצועית העברית בכלל ולספרות הרפואית בפרט.

II

"חיי האדם"

מאת ד"ר מר. אב. מטמין.

אחר הפסקה ארוכה בפעולתו הבלשנית – המחדשת, שבשעתה שמשה חמר גם לבקורת חריפה, הופיע לפנינו המחבר – המחדש בכל שיעור קומתו בספרו החדש, המקורי, בהקדמה נדפסו שורות אחדות לתשומת לב, בעלי הניקוד "המתבקשים" לעיין קודם בשורות אלו, לפני שיתחילו בבקרת שאין בה ממש". ואלו הן "השורות": "עלי להעיר כאן על אי-אלה תקונים דקדוקיים שנכנסו לפי דרישתי. אנכי בטלתי את חק חלופי הנקודות מנפרד לנסמך ברבים שסיומם - ות. לא יאמר יותר דְּרָגָה - דְּרָגוֹת אלא דְּרָגָה - דְּרָגוֹת, שחֲלָה - שחֲלוֹת זְקָפָה - זְקָפוֹת וכדומה. כמו כן הִסְבֹּאתי את המלים רחם, שד למין נקבה".

הקורא ישאל, ובצדק גמור: "מי יפה את כחו של המחבר ולעשות בלשון כבתוך שְלוֹ? מי הרשה לו להכניס תקונים יסודיים בניקוד שאף מוסד לשוני מוסמך לא היה מֵעוֹ להכניסם?"

אותה ההפקרות שהביאה את המחבר להצהרתו היהירה הנ"ל, התירה לו גם דרכים בחדוש מונחים רפואיים. וכמו בכללים שחדש, כן גם במונחיו אינה ניכרת מקוריות כל שהיא. יש והוא נטפל אל שטת הרופאים האמריקאים, שרצו לחדש מונחים ע"י מווג מלים כבלע"ז ממש. והנה מפרות מאמציו: "תֵּאֲרָע, תֵּאֲרָעִים" (spermatozoon); "זִבְאָשֶׁן" (epididymis); "הִבִּיקְרָע, בִּיקְרָעִים".

הם (השרשים) עומדים במשק" (עמ' 40); "חלץ את החריץ" (עמ' 32); "צור צורת התלילית" (עמ' 33); "הִכֵּר" משנתף (עמ' 33); "(החריצים) סדורים לסירוגין" (עמ' 42); "תור הבקיעה" (עמ' 47); "הִתְרַחֲחוּ" = "spacing" (עמ' 48); "כחות ההסט" (עמ' 57).

עוד חסרון אחד רוצה אני לציין בספר זה מתוך תקוה שגם הוא יבוא על תיקונו במהדורה השניה. רשימת-מונחים "עברית-לועזית" הכרחית היא בספר מסוג זה כדי לאפשר גם לאלה, שאינם בקיים בטרמינולוגיה הרפואית העברית שימוש קל בספר.

מכל האמור לעיל נובע שספר זה, שהוא אולי ראשון לשורת ספרים במדע רפואת השנים, תשורה נאה הוא לספרות המקצועית העברית בכלל ולספרות הרפואית בפרט.

II

"חיי האדם"

מאת ד"ר מר. אב. מטמין.

אחר הפסקה ארוכה בפעולתו הבלשנית – המחדשת, שבשעתה שמשה חמר גם לבקורת חריפה, הופיע לפנינו המחבר – המחדש בכל שיעור קומתו בספרו החדש, המקורי, בהקדמה נדפסו שורות אחדות לתשומת לב, בעלי הניקוד "המתבקשים" לעיין קודם בשורות אלו, לפני שיתחילו בבקרת שאין בה ממש". ואלו הן "השורות": "עלי להעיר כאן על אי-אלה תקונים דקדוקיים שנכנסו לפי דרישתי. אנכי בטלתי את חק חלופי הנקודות מנפרד לנסמך ברבים שסיומם - ות. לא יאמר יותר דְּרָגָה - דְּרָגוֹת אלא דְּרָגָה - דְּרָגוֹת, שחֲלָה - שחֲלוֹת זְקָפָה - זְקָפוֹת וכדומה. כמו כן הִסְבֹּאתי את המלים רחם, שד למין נקבה".

הקורא ישאל, ובצדק גמור: "מי יפה את כחו של המחבר ולעשות בלשון כבתוך שְׁלוֹ? מי הרשה לו להכניס תקונים יסודיים בניקוד שאף מוסד לשוני מוסמך לא היה מֵעַז להכניסם?"

אותה ההפקרות שהביאה את המחבר להצהרתו היהירה הנ"ל, התירה לו גם דרכים בחדוש מונחים רפואיים. וכמו בכללים שחדש, כן גם במונחיו אינה ניכרת מקוריות כל שהיא. יש והוא נטפל אל שטת הרופאים האמריקאים, שרצו לחדש מונחים ע"י מווג מלים כבלע"ז ממש. והנה מפרות מאמציו: "תְּאֵרְעִים" (epididymis); "זִבְאָשֶׁן" (epididymis); "הִבִּיבָרַע, בִּיבִּיבָרַעִים" (spermatozoon); "זִבְאָשֶׁן" (epididymis); "הִבִּיבָרַע, בִּיבִּיבָרַעִים".

„ביבֿשֶׁתֶן, גִּיבֿשֶׁתָּנִים“; „פֶּטְבֶּעַת“ (פי הטבעת); „הִפִּירְתֶּם“ „קְרוֹמֶרִיר“;
 „הֶצְוֶרְתֶּם“ (צואר הרחם); „הֶזְרִיד“; „גופתוֹךְ – גּוֹפְתוֹכִים“ (centrosoma);
 „גּוֹפְגוֹנִים“ (chromosoma); „עוֹרְחוֹךְ“ (ektoderma); „עוֹרְפָּנִים“ (entoderma);
 „עוֹרְתוֹךְ“ (mesoderma); „עוֹרְשִׁלִּיה“ (amnion); „עוֹרְדֶּק“ (scrota); „אֲדוֹמְתָאִים“
 (תאים אדומים!) וכו'.

הוא משתמש גם בחדושיהם של הנ"ל: „מִקְרוֹסְקוֹפ“ (mikroskop); „עֶלְלִיָּה“
 (glandula suprarenalis) וכו'. לשיא השלמות הגיע בחדושו הנאה: „בֶּסְקְרִיסוֹת“
 (eunochoidism?); והוא כותב: „מֶטְפּוֹס הַבֶּסְקְרִיסִים“.

יש והמחבר נוקט בדרכי הבעה עצמאיות, כגון: „הִתְגַּלּוּתִיּוֹת“ (intuitio);
 „שְׁרִירוֹם“ (myoma); „יִכְלֵת הַתּוֹדָעוֹת“; „דְּמֹדוּמִים“ (= halucinatio); משגל נאִג
 (coitus interruptus); „הִלְסַת הָאֲחֵרוֹנָה“; „נּוֹצִיּוֹת הַשְּׁרִירִים“; מִי הַלְדָּה
 (וכי מים אלה מתהווים בשעת הלידה?).

לא ניחא לו בביטויים מקובלים וברצון יחליפם באחרים: „הִלּוּזָה“
 (epiphysis); „תִּמְךְ“ (ת' תִּמְצִית); טֶרַפֶּשׁ (diaphragma) ת' סְרַעֶפֶת; „שֶׁאֵת –
 שֶׁאֲחֻת“ (tumor) ת' גִּדּוּל.

מדת־מה של גסות מורגשת בביטויים: „מִזְמוּז“ (flirt); „לְהַשְׁתַּגֵּל“ (ת'
 להזדווג); „בְּתִיקָה“ (deflorativ).

מהחדושים הראויים לתשומת הלב, כדאי להזכיר: חִפְּיָה (epithel);
 זִקְפָּה (erectio); מְוִלִּיָּה (multipara); צִיָּנָן (frigid); אֲוִנוֹת (potentia) – אֵינְאוֹנוֹת
 (impotentia); שוֹפְרִיּוֹת (tubae) וכו'.

סגנון הספר הוא בדרך כלל חי ושוטף, לעתים אפילו יפה, פרט למקומות
 משובשים, כגון: „ידיעת והבנת בעית המין“, „רִבְּנִית וקיום המין“, „להחזקת
 ולהחזרת הכחות“, כמו כן: „בטרם שחדר הביזורע, מיד למטה מִנְקֵב זה;
 השחלה של האשה עושה 1/5000 ממשקל הגוף; „את אותן התכונות“; „היא
 רק בצורת מעבר בלבד“; „בכל כמה רגעים“; „בפועלים בכיוון הכחדת הגופים
 הזרים“; „תחת השם משגל וכו' אנו חושבים...“; „ולא רק זו בלבד“; „הסכויים
 להריון הם אותם“; „לא נדיר באים גברים“; ועוד כהנה.

בנוגע לניקוד אינני מצו להקשות קשיות, כי הרי אינני יודע מה נחשב
 לפליטת פה ומה בבחינת „חדוש“ (קרי „הפקרות“). האם שפִּיּוֹת או שִׁפְיּוֹת
 (labia); מִפְּשָׁעָה או מִפְּשָׁעָה?; שֶׁל או שֶׁל; הוֹרְקָה או הֶרְקָה? מוריקה או
 מְרִיקָה? למרות הגזרה שיצא מלפניו על השָׁדִים, נכתב בכמה מקומות: „מתגדלים
 השדים“, „השדים רכים“ וכו' אמנם ב„וסת“ דקדק עד שכתב: „וְסַת בְּלִיתִי וְסַתִּיה“ (ז).
 חיצונותו של הספר משביעה רצון. ציוריו נאים, אותיותיו מאירות עינים.
 מי יתן ובשאר חלקי הספר תהיה דרך המחבר „וְסִיתָה“ יותר בחדוש המונחים.

ספרים שנתקבלו במערכת

אבנימלך מ. הסתכלויות גאולוגיות בחופה של נתניה (הדפסה מיוחדת מ"ספר מאגנס")
ירושלים תרצ"ץ

איצקוביץ יעקב בוטניקה בעריכת י. אביזוהר ספר ראשון ספרית מס למדע מופולרי ספר 17.
אל בלאדרי, ספר אנסאב אל-אשראף, כרך רביעי, חלק ב' הוציאו מכס של סינגר
(מטעם המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית) ירושלים תרצ"ט.

בריל משה ד"ר הילד ככד און וחנכו עם הקדמה ופרק על המחלות הפוגעות בשמיעה
מאת ד"ר מרכוס זלצברגר ירושלים תרצ"ט.

ברנשטיין ש. ד"ר ה"חווה" מפרנקפורט ניו-יורק תרצ"ט.

ברקוביץ מ. פרופ. ד"ר. כתבים, חלק א', בילסקו תרצ"ט.

גרובסקי יהודה. לכסיקון למלים זרות. הוצאת "דביר", ת"א תרצ"ט.

דוד בן אברהם אלפאסי. כתאב ג'אמע אלאלפאסי הוציאו ש. ל. סקו, (New Haven
Yale University Press 1936 חלק א').

הד החנוך עתון הסתדרות המורים בארץ ישראל, ייצא אחת לשבועים על ידי מרכז
הסתדרות המורים, שנה שלש עשרה גליון ה, ו-ז, ח-ט, י, יא-יב.

הורוויץ אברהם מרדכי הלוי. אוצר לשון המדרש, ספר המתאימות למדרש רבה.
(6 גליונות הראשונים)

החוגר מדריך להכשרת מגן הוצאת מרכז "הפועל" תל אביב 1938

החנוך רבעון פדגוגי-פסיכולוגי יוצא לאור ע"י הסתדרות המורים בארץ ישראל. העורכים:
פרופ. ד"ר שניאורסון עורך ראשי; ד. לוי, ד"ר יעקב לוי.

הטבע והארץ כרך ה' חוב' י. טבת תרצ"ט. — כרך ו' חוב' א' ניסן תרצ"ט. — כרך ו
חוב' ג' תמוז תרצ"ט.

הירש ז. ד"ר גידול צאן בארץ ישראל, ספריה חקלאית הוצאת הסתדרות העולים
החקלאים בארץ ישראל.

המזון רבעון מדעי עממי לשאלות תזונה ומשק-בית חוב' 2 אייר תרצ"ט, חוב' 3 אב תרצ"ט
הרפואה. ירחון רפואי כרך ט"ז (תרצ"ט) חוב' א', ב', ג', ד', ה'.

השדה. ירחון למשק החקלאי המעורב כרך יט חוב. ה', ח', ט', יא-יג.

וויינברג יחיאל יעקב הרב. מחקרים בתלמוד ספר ראשון רובו בהלכות נזיקין ברלין
תרצ"ז תרצ"ץ.

ועד עדת הספרדים בירושלים דין וחשבון מפעולות הוועד הכללי לעדת הספרדים בירושלים לתקופה של שלש שנים תמוז תרצ"ה – תמוז תרצ"ח, ירושלים שבט תרצ"ט.

טכניקה ומדע. ירחון למדע שמושי ולהשכלה א' (16) טבת-שבט תרצ"ט, ב' (17) ניסן תרצ"ט, ג' (18) אייר-סיון תרצ"ט, ד' (19) תמוז תרצ"ט.

טורטשינר נ. ה. המבטא העליון, מהדורה שניה מתוקנת ורשה תרצ"ט.

ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה. שנה ו' חוברת ב' ג' תרצ"ט.

ידיעות עירית תל-אביב. שנה תשיעית חוב' 5 טבת תרצ"ט, חוב' 7-6 שבט-אדר תרצ"ט, חוב' 9-8 ניסן-אייר תרצ"ט.

ילין דוד. חקרי מקרא, באורים חדשים במקראות, ישיבת הוצאת דרום, ירושלים צ"ט.

מעצמות חד-יומן הוצא על ידי קהילת התלמידים שעל יד הגמנסיה המעורבת והליקאון של החברה ליסוד בתי ספר עברים בקאלוש העורך ד"ר מ. מרגלית, קאלוש, סיון תרצ"ט.

נהוג כחת רגלים ספר שמוש לשוטרים המוספים הוצאת „לגורט" חיפה תרצ"ט 1939. סיני ירחון דתי-לאומי לתורה למדע ולספרות, בעריכת הרב יהודה ליב פישמן שנה שניה חוב' ז-ח; י-יא, יב; שנה שלישית חוב' א-ב (כו-כז) סיון תמוז תרצ"ט.

ספר השנה ליהודי אמריקה לשנת תרצ"ט בעריכת מנחם ריבולוב צמ' 442.

פרוינד ש. ד"ר. המקנה במשק, חלק א, יסודות ההיגיונה והאטנומיה של בהמות הבית ורפיון פרינדלנד רחל אינג'נר דצנט ובטון.

קובץ לטיפוח הבקר בעריכת ש. ד. יפה (ע"י התאחדות מגדלי הבקר בא"י, תל אביב, תרצ"ט).

קלוגאי י. M. Sc. מרצה בתכניון העברי בחיפה, יסודות החימוה האורגנית, תרצ"ט, 1938-1939, חיפה, בסטנסיל, צמ' 103.

קרית ספר רבעון לביבליוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שנה ט"ז, חוב. א ניסן תרצ"ט, חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית ירושלים.

רבינוביץ יהודה ליב הלוי ספר מקור נפתח לתורה נביאים וכתובים, מפתח לספר יסוד לשון המקרא צ"פ א"ב, תרח"ץ.

רובינשטין שמואל משה ב"ר יצחק הרמב"ם והאגדה (איך התייחס הרמב"ם אל האגדה ואיך הבינה), כולל דברי הרמב"ם שזכר בהם מאמרי אנדה בספרי תשובותיו ואגרותיו עם מראה מקומות והערות, קאונאס התרצ"ז. הנ"ל, לחקר סדור התלמוד. כולל: א. חלוקי המקורים בתלמוד. ב. המלאכותיות בתלמוד, קיבנה, תרצ"ב.

הנ"ל, ספר דברי הסופרים, חקירות על דבר מקורות ההלכות שנזכרו בספרי תורה שבעל פה בשמות דברי סופרים, מדרבנן, מדבריהם, ועל דבר התקנות שנתייחסו להאנשים הקדמונים, קיבנה, התר"ץ. הנ"ל, קדמוניות ההלכה, ראשית מקורות ההלכה לפי רחבי-הקדש וספרי תורה שבעל-פה ועל

פי מקורות מדעתם.

רודי צבי ד"ר, לכסיקון לפילוסופיה והמדעים הקרובים לה בעריכת ד"ר צבי וויסלבסקי
הוצאת „דביר“, תל אביב תרצ"ט.

רמה ירחון לדברי ספרות מדע ושאלות הזמן כרך ב' חוב' י-י"ב (כא-כב) סבת-אדר,
תרצ"ט ניו-יורק.

**The American Journal of Semitic Languages and
Literatures** Vol. LVI, April 1939 2.

Beer Georg Prof. Dr. D., Hebräische Grammatik Band I, II
Sammlung Götschen.

Davidson Israel Prof., Researches in Mediaval Hebrew Poetry,
Philadelphia 1939.

Feuring Isaak, (1889-1937) (חוברת מוקדשת לזכרו).

Hirschberg J. W., Jüdische und christliche Lehren im Vor-
und Frühislamischen Arabien, Kraków 1939, (הוצאת Polska Akademia
Umiejętności).

Meyer Isidore S., Hebrew at Harvard (1936-1760).

Rabinowicz J. L., Grundlage der Bibelsprache in 1000 Bibel-
versen Prag 1939.

Revue des Études Juives, Publication Semestrielle de la
Société des études juives, Nouvelle Série Tome I (CI) No. 1 - 2
Janvier-June 1937.

Weil H. M., Gage et Cautionnement dans la Bible, Bruxelles
1938 (extreite des Archives d'Histoire du Droit Oriental, Tom II).

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,
Band 92-Heft 2.3. (Schlussheft).

הערות והצעות

לחידות הראב"ע

בפתרון החידה של הראב"ע על הלשון קורא הפרופ' טורטשינר (חוברת א, עמוד 40) במקום „אשר לא כל עת“ „אשר אישו כל עת“. לדעתי אין צורך בתיקון רדיקלי כזה. אפשר לתקן רק „לא“ ל„לו“ ויהיה פרוש הבית: „מי איש אלהים אשר לו כל עת, ז"א אשר הוא שיד כל עת לו, לאלהים, ועת איש אלילים וכפרושו של הפרופ.

שם עמוד 41. חברון בחלקו ולקח מאב המון השקלים.

צעיר וערשו כמדת ערש גביר הנפילים.

לדעתי כיון לאמת מר ש. ה. קוק במזרח ומערב כ"א עמ' 32 וז"ל:

הראב"ע מרמז פה לאותיות דטלנ"ת שהן ממוצא הלשון. המון השקלים הם ארבע מאות השקל שלקח עפרון מאברהם, זוהי אות „ת“ שמספרה 400, עכשו לכמדת ערש גביר הנפילים, אלה הם ד, ט, כי כן מדת רחבה וארכה של ערש ע"ג תשע (ט) אמות ארכה וארבע (ד) אמות רחבה (דברים ג, יא), בן שלשים-ל, ובן חמשים „נון“, הרי דטלנ"ת. ובקריית ספר שנה י"ג עמ' 13 הוא משער שהמלים „חברון בחלקו“ כונתן לקריית ארבע ובזה רמז לד'.

שם 39 שורה 27 „ודג מגדולים“ ובהערה 10 נון (דג גדול בארמית) נון הוא דג בין גדול ובין קטן, והמלה מגדולים לא באה אלא לבאר שכאן במלת לשון הנון היא סופית גדולה, ארכה.

שם שורה 28 „רק בארם נהרים שם נפלו לו חללים“ ט. מבאר: „בארמית „לשן“ בלי וו וגם רמז על החללים שהפילה הלשון בבנין מגדל בבל“ ולי נראה שבית זה מבאר את הקודם: וכל מה שאמרתי „דג“ אין בעברית אלא בארם נהרים, כלומר בארמית, שם נפלו לו חללים (כצל ת"מ חללים כי יציאה כזאת כבר באה למעלה שורה 17), כל' בארמית אומרים על דג נון.

בפתרון החידה „בני הכן רעיונך“ טפילתי אני כבר בשנת תרפ"ט, ופתרוני נדפס במזרח ומערב חוברת ו' עמ' 282 ואחרי שגם אני הגדתי החידה במובן אונים, אין לי מה להוסיף על דברי הפר' ט. אלא שאני פליג על הגימטריה

ק"ח של ב"חיק" שעל פיה הוכרח ט. לגרוס אזניים בשתי יודין שלא כהלכה וגם להכנס בדחק פי'נחס שנחס בגימטריה 118, האמת היא שהכתיב בחיק מלא יוד תקונו של כהנא, אצל רוזין כתוב בחק חסר, ואני קוראו בחק והוא הגימט' 108 היינו כמספר "אזנים" ומה שאמר "שאל פינחס בן אלעזר" ר"ל שאל פי כהן, אורים ותמים (פינחס בן אלעזר נבחר רק לשם חרוו והוא הדין לכל כהן בעלמא), אגב על הפתרון הנכון הזה (ר"ל כי כונתו לאזנים ולא ל"עינים" כדעת רוזין וכהנא ועוד) מורים הבטוים שמצאתי לראבע במק"א למשל בשיר "חרשים מעשי אל" (כהנא שיר לה), "ושת און בלי נוע נטועה (שורה 5) ובחידתנו: בלי נוד ממושבותיהם. וכן שם שורה 23 "נאם האון לעין החרש נא ומה תוכל ולך צרך לאורים" ובחידתנו "בעת מחשכים ועת אורים", וכן שם "ובלילה שערך סגורים" ואצלנו "יום ולילה לא נסגרים".

א. אברונין

מפעולות ועד הלשון

יוסף ריבלין

פעולתו של דוד ילין בלשון ובועד הלשון

זה יותר מיובל שנים עומד דוד ילין על משמר השפה העברית באמונה כסופר, כחוקר וכאחד הראשונים בזמן ובמעלה בועד הלשון העברית. על סגנונו המיוחד של דוד ילין כבר עמדו לפני עשרות שנים מבקרי הסגנון העברי, כמעט עם ראשית הופעתו על בימת הספרות העברית. כבר אז הרגישו שסגנון עברי חדש הולך ונוצר בארץ-ישראל. המליצה הקלה והנאה ושפע החיים היו חותמיו. ואכן בסגנונו של דוד ילין הגיע הסגנון הארץ-ישראלי לידי שלמות. ראשונים לו היו חכמי הספרדים במליצותיהם המיוחדות במינן וברוח ההומור שנתברכו בו. רבי יעקב ספיר, בעל "אבן-ספיר" הניח יסודותיו במדה ידועה בספרו "אבן-ספיר", בשאלו מאותה "מליצה" חיה הרבה מגנוניה. "הלבנון" "יהודה וירושלים", "החבצלת", "לוחי א"י" ו"ירושלים" וסופריהם הר"י בר"ל, הר"מ סלומון, הר"י ריבלין, הר"ד פרומקין ורא"י לונץ פתחו פתוחיו גם במקצוע הפובליציסטיקה וגם בספרות היפה והמדע. בהשפעתם הגדולה של רבי יחיאל מיכל פינס וגיסו רבי זאב יעבץ הוצבו דלתותיו והוכנס בו הדיוק והיופי שבסגנון חכמי הגולה, ואולם ילין וחבריו כרבי יצחק יחזקאל יהודה, אחיו הפרופ' אברהם שלום יהודה ורבי יוסף מיוחס, שתו עליו עוד לווית חן מהסגנון הערבי, שהיו אמונים עליו מראשית ילדותם ולמדוהו משחר נעוריהם. ואולם אם בסגנונו של ר' יצחק יחזקאל יהודה עוד מרגשים חבלי הביטוי וההתאבקות הקשה לעתים קרובות — אם גם שההפסד יוצא בשכר "אבני מסע" נכבדות, שהוא מכניס לשפה, ענין שטרם עמדו עליו — הנה קיבל סגנון זה בכתביו של דוד ילין את השלמות הנאה. סימניו הם: מליצה, לא גבובי מליצה והארכת דברים שלא לצורך, ושפע החיים הנובע מתוכו. מצטיין הוא בבהירותו הרבה, ולפעמים מרחף עליו אותו ההומור הקל, מורשה מאותו הסגנון הספרדי, שהמשיך את קיומו עד לדורות האחרונים בספרי "חכמי הספרדים". כזה הוא סגנונו כבר בפיליטוניו היפים שנתפרסמו ב"המליץ" בזמנם ושלא אבד מחנם עד היום הזה, וכזה הוא

בתרגומיו הנאים מ־אלף לילה ולילה¹. ואם סגנונו של בן־יהודה, שבקש לפרוץ כל גדר לשם תחית השפה במלוא המובן, לא העמיד תלמידים, אם לא נביא בחשבון את העתונות הירושלמית כ־"חרות" לפני המלחמה ואת סגנון "בן אב"י" הרי סגנונו של ילין נמשך בכה או בכה גם ביצירות של רבים מתלמידיו, ביחוד אלה מבני הארץ והמזרח.

כחוקר הקדיש דוד ילין את כל כשרונו לשפה העברית. יש בחקירותיו מיוחדות מלכתחלה ללשון כמו "הפעל — נפעל בעברית וארמית"². "המבטא והכתיב", הרצאה בועד הלשון שעוררה בזמנה ויכוחים חשובים, "הוראות נשכחות לשרשים עבריים" "הימים" ועוד. ואולם לא רק במאמריו המוקדשים ללשון עוסק הוא בלשון, כי אם בכל מקצועות החקירה שבהם עסק, סובב הולך הכל בעיקר מסביב לשפה. גם בחקירותיו בשירת ימי הביניים ו"בתנ"ך", שני מקצועות, שתרם בהם דוד ילין תרומה נכבדה למדע העברי, גם בהם — אם לא נביא בחשבון את "הוצאת שלשת חלקי שירי רבי טדרוס אבו אל עאפיה", גן המשלים והחידות ושירי משוררים שונים שפרסם — עוסק הוא בעיקר בחקירת "הצורה", אם הפיוטית ואם הדקדוקית, ו"פרוש המלה", "ההסטוריה" מעסיקה אותו רק במקצת מן המקצת. ו"הרעיון" הוא בא על־פיה הרוב כתוצאה מן הצורה והפרוש, באופן שנוכל לאמר בצדק שבחקירתו הוא "בעל מלאכה אחת". בעל מלאכת הלשון העברית הוא, אם ב"חקרי מקרא", שהוציא לספר איוב ובשעה זו גם לספר ישעיה, "הצמיד השלם בתנ"ך". ובעל מלאכה אחת כזה הוא בחקירותיו בשירת ימי הביניים. "מליצת ישמעאל בספרות ישראל" שפרסם כבר ב"השלח" של אחד־העם, "השגת תלמידי מנחם בן־סרוק", "שירים חדשים לר' שמואל הנגיד", "שלמה בן גבירול בתור פיתון", ואפילו כשהוא עוסק ב"שלמה בן גבירול האיש והמשורר" ו"משה בן עזרא ושירתו", הוא נתפס מיד לצורות, למשקלים ולביאור. עד כאן במה שנוגע להלכה, ואולם כמו כן רב פעלו של דוד ילין ללשון גם בהם "הרעיון" צמוד של הצורה והפירוש ומייסד עליהם. למעשה כמורה וכאיש ועד הלשון.

דוד ילין היה ביחד עם בן־יהודה בשעה שנעשה הצעד הראשון להכניס את השפה העברית כשפה חיה בבית־הספר של כ"ח בירושלים, או בהנהלתו של נסים בכר. ועם בן־יהודה יחד סדר את ספר הלמוד הראשון, את "מקרא לילדי ישראל", ואחרי כן לבדו את הספר "מקרא לנערי ישראל"³. אחרי שנים

1 השוה מאמרי "בית מדרשה של ירושלים".

The Hippa'el-Niff'al conjugation in Hebrew and Aramaic, and the Assimilation 2

3 of T in the Hitpa'el conjugation

ראה מאמרי "ספרי הלמוד הראשונים של דוד ילין" (הד־החנוך שנה יג גליון ח־ט). דרכו של דוד ילין בחנוך העברית, "החנוך" שנת תרצ"ט חוברת ד.

הוא מחבר את ספרי הלמוד „לפי הטף“, ספרי למוד שנתחברו ביחוד לשמה של הוראת השפה העברית כשפה חיה, ושהשפיעו בזמנם הרבה על החיאת השפה בפי התינוקות. כמו כן היה ראש לשלשת מיסדי „גן הילדים העברי הראשון בירושלים“ (עם ישעיה פרס ואריה לוי). במשך כל שלשלת השנים הנמשכת מאז לא זו מבית הספר העברי. ואם אמנם היה בן-יהודה סמל להחיאת השפה העברית, וביתו הראשון לדבר בה, הנה היה ילין, שביתו היה שני לקבלת עול הדיבור העברי, לסמל הדיבור העברי. הנאה, והדוגמה לשפה היפה. הוא היה במיסדי „הסדרות המורים העברים“, שהציגה לה בראשיתה לראש מטרותיה את הפיכת השפה העברית לשפה חיה, והיה גם ראשה בשנות קיומה הראשונות. ואם הגענו לידי הכרה, שאלולא המורה העברי ובית-ספרו, לא היתה שפתנו שבה לתחיה, ורק מפי עוללים נוסדה, הרי חייבים להודות, שילין נטל בזה חלק בראש; כמורה לתינוקות בבתי הספר העממיים בראשונה וכמורה המורים בבית המדרש למורים.

וכאן הוא המקום לציין את פעולתו בעיקר בוועד הלשון — שכיום דוד ילין הוא — לאריכות ימים — שיור מאותו מספר אנשים אנשי מדות שחברו להם יחד לפני חמשים שנה ויסדו את ועד הלשון. הצעיר בהם היה אז, ואולם כבר בימים ההם הוזה אגף מיוחד בוועד הלשון. בוועד הלשון נוצרו כבר בראשית ימיו שני אגפים, אגף המשמרים ואגף המחדשים בכל התנאים. בראש האגף המשמר עמד רבי יחיאל מיכל פינס ז"ל. אמנם הוא בעצמו נמנה על המחדשים „עוד בהיותו בחוץ לארץ“, ואולם הוא נקט בדרך „לחדש מלים עד כמה שאפשר מאוצר הלשון עצמה או למצער ברוח הלשון הזאת עצמה“. הוא היה אומר: „הגדולה שבמעלות למלה חדשה אם איננה חדשה“. ובמקום שיש הכרח לחדש יש „לשים לב, כי תעשינה המלות האלה על האבנים של השפה העברית ותשקלנה כמשקליו לבל תשבתנה את הרמניתה ולא תעוינה את פניה“. ואולם גם המשקלים העברים עצמם נתנו לברכה, ויש בהם שמעוטס יפה ורבוים קשה. „המלים השמיות אם גם זרות, אם רק משקל עברי להן“ באות במדרגה שניה, אחרי החפוש באוצרות השפה. ורק במדרגה שלישית באות „המלים התלמודיות, שאין להן משקל עברי, אלא שדשו בהן רבים“, „המעלה הפחותה שבפחותה היא למלות השפה הזרות, שאין משקל עברי להן, שנתקבלו בכל הלשונות“. בענין הרכבה היה מצד אחד מתנגד לשמות המרכבים „מטעם קשי הנטיה שבמרכבים“, אך מצד שני היה בעד הרכבה שלמה שאין חלקיה נכרים. אהבת הדיוק של המושג הביאתו לידי חדושים בעיקר בשדה המדע, כגון בספר הכח. מתוך זה חדש גם בנין בעברית על משקל „תפאעל הערבי, הוא בנין התפועל להוראת פעולת הגומלין¹. על דגלו של הרי"מ פינס חנה הרא"מ לונץ, גם הוא תלמיד חכם מצוין.

1 הגדרות בענין דרך פינס בלשון לקוחות ממאמרו של דוד ילין „רבי יחיאל מיכל פינס

ד"ר מוֹיָא אומר עליו ש"איננו מהמחדשים הנלהבים להרחבת השפה" "הוא חלק חשוב מהכח המשמר בועד הלשון"². הוא לא נתפס לחדושו של בן-יהודה "אם אמנם, כי גם הוא, — כעדות בן-יהודה — חידש איזה מלים"³. כנגד הרי"מ פינס החזיק בן-יהודה בשיטה לחדש מלים עד כמה שאפשר, בכל מחיר שהוא, אם רק תבוא על ידן הרחבה ללשון. התנגדותו לשימוש במלים זרות הביאתו עד לידי אבסורדים. הוא חדש, מבלי לבדוק הרבה, לפעמים חדושים, ששמו את ועד הלשון לקלסה לא רק בפי סופרי וחכמי חוץ לארץ, כי אם גם בפי חבריו שבארץ. על צבאו נמנה במדה ידועה הד"ר אהרן מוֹיָא, מצד אחד תלמיד חכם בקי בחדרי התורה וחושף צפונות, ומצד שני נתפס גם לחדושים מעין אלה של בן-יהודה. כזה היה מראה ועד הלשון בעת ההיא. ובמצב כזה תפס כבר אז דוד ילין, הצעיר בחבריו, מקום מכובד מאד. כבר אז היה בועד-הלשון הוא הצעיר מעין "תלפיות" ששתי הפיות נשואות אליהם משתי בחינות. האחת ידיעותיו המרובות בשפה הערבית ובדקדוקה, אשר לדעת הכל היתה היא מקור נאמן לפתרון כמה שאלות באוצר מליה — לפי אמונת בן-יהודה "באמונה שלמה שעם כל אלפי שרשיה, שאין להם "אחים" בשפתנו העברית, עלינו להתחשב כעם שרשים עברים טהורים"⁴. ידיעותיו אלו שמו אותו למכריע בשאלות כאלה ולפוסק אחרון. ומצד אחר היו ידיעותיו בדקדוק העברי על יסודות הדקדוק הערבי לגורם חשוב בשאלות כאלה. ועל כל אלה עמד לו טעמו הטוב וחושו הטבעי בעניני לשון. וככה היה ילין, שאגב השפיעה עליו לא מעט שיטת מורו וחותנו הרי"מ פינס, אחד הפוסקים הראשונים, וברבות הימים גם פוסק ראשון בכל מה שנוגע לצורות המלים ולגזרתן. ידוע הוא דוד ילין בעיקר בעמדתו המיוחדת בענין הכתיב החסר, שלא חדל מללחום את מלחמתו עד הימים האחרונים, וכמו כן בדרישתו לשפור המבטא באותיות חטע"ק על טהרת הלשון העברית. בשתים מהן, באותיות ח"ע, שהיה לסמל הדיוק במבטאן, נצח במדה מרובה. הוא עורר גם את שאלת בנין הפעל, שאם אמנם עודנו שמור רק בהלכה, הנהו ראוי לתשומת לב בשעת הישיבה על אבני השפה.

זכה ילין, משיירי אבות הלשון הראשונים, להמשיך את עבודתו גם בתור הזהב השני לחיי ועד הלשון בתקופתו של חיים נחמן ביאליק ז"ל, ואף לעמוד זה כשתי עשרות שנים כנשיא בראש ועד הלשון, ואנחנו תפילה שיתהלך בתוכנו וילך לפנינו עוד כהנה וכהנה, כחטיבה מיוחדת בבנין הלשון העברית.

ז"ל ופעולתו בלשון ובעד הלשון". 2 חיי אבי לחנה לונץ עמ' 39—40.

3 שם עמ' 35, השוה גם מאמרי "עתונותו של אברהם משה לונץ וקובציו" קובץ מאמרי דברי ימי העתונות בארץ ישראל כרך ב.

4 ראה מאמרו של דוד ילין על בן יהודה 2. Journal of the Pales. Orient. Soc.

כללי הפיסוק

קביעת כללים לשימוש אחיד בסימני פיסוק מנויה כאחת המטרות העיקריות של ועד הלשון בהכרזתו ב"יסודות עבודות ועד הלשון" סימן ו, סעיף ד. כי השימוש בסימני-פיסוק בלשוננו היום רחוק הוא מהיות אחיד ועקיב ומיוסד על עקרונות המתאימים למבנה שפתנו. משמשות בה בערבוביה מגמות שונות שחדרו לתוך לשוננו מלשונות זרות, בעלות כיוונים שונים בדרכי פיסוק המשפט. ואם לפני המלחמה היה אפשר לראות התפתחות ידועה בלשוננו, המוליכה כביכול לאחדות-מה בהשפעת השפות של אירופה המזרחית והמרכזית, שדרכי הפיסוק בהן אינן רחוקות כל כך אלו מאלו, הנה אחרי המלחמה הלכה וגברה בארץ השפעת הלשון האנגלית, השונה מהן בשיטתה. ואמנם בדיקת הספרות העברית מתקופת ההשכלה ואילך מוכיחה שגם בה ניכרים זרמים שונים, ואין אחדות ועקיבות.

לפיכך מינה ועד הלשון — אחרי נסיונות קודמים — לפני שנים אחדות ועדה מיוחדת מתל-אביב לעיבוד כללי הפיסוק. סיבות שונות, ובפרט לחץ עבודות אחרות, מנעו את הועדה מלגמור את מלאכתה. ובסוף שנת תרצ"ז הורכבה בירושלים ועדה חדשה לקביעת כללי הפיסוק. ועדה זו, שעבודתה נפתחה בהרצאתו של פרופ' קלוזנר, שנתפרסמה ב"לשוננו" כרך ט, עמ' 127—132, טיפלה קרוב לשנתיים בבעיית הפיסוק בישיבות, בחילוף מכתבים ובפגישות עם מומחים ללשונות ולחינוך, במגע תמידי עם שאר חברי הועד ועם מוסדות חינוך ותרבות בארץ. ועל יסוד דיון מקיף זה ניסחה הועדה את הכללים המוצעים כאן.

כללים אלו מכוונים ללשון הרגילה, זו הנלמדת בבתי ספר, הנכתבת בספרי לימוד ומדע, בעתונים וכיוצא בזה. לא התכוונה הועדה כמובן לצמצם את חופש המשורר ביצירתו. כמו כן נתברר לה שלא תמיד ניתנת לשון מקורותינו העתיקים לפיסוק לפי כללים מודרניים.

בקביעת הכללים התחשבה הועדה עם חומר רב מתוך הלשונות האירופיות וגם עם הנסיונות שנעשו להכנסת סימני פיסוק חדישים בלשון הערבית החדשה. הועדה עמדה גם על העקרונות השונים שהשפעתם ניכרת במידה שונה בלשונות אירופה: השפעת ההגיון התחבירי, המפריד את המשפטים וחלקי המשפט על פי גבולם הסינטקטי, השפעת השלטת בשפות הסלביות ובגרמנית ובמידה רבה בשפות

הרומניות — והשפעת העקרון של החלוקה על פי הנשימה ועל פי דביקת המלים כפי קשרם הענייני (כמו למשל דביקת משפט הזיקה אל המלה שהוא נסמך אליה: „האיש אשר הלך“ וכדו') שהוא השליט בפיסוק האנגלי. ביחד עם זה הושם לב להבדל שבאורך המשפט בין השפות הלועזיות ובין העברית. במקום שהן מאריכות העברית מקצרת; ומה שמורגש בהן כמשפט, מורגש בעברית לפעמים רק כמלה אחת או כביטוי אחד. ולא זו בלבד שהתחשבו החברים בעקרונות ובהשפעות האלה, אלא שקלו גם את ערכם של הקשרים ההיסטוריים, שבהם קשורה ספרותנו אל הלשונות אשר בהן עקרונות אלו פעילים.

על יסוד גורמים שונים ומתנגדים אלו ניסתה הועדה כמה נסיונות, ועל יסוד התגובה על הצעותיה בדקה וחזרה וניסחה את הכללים המוצעים כאן. אמנם רבות הן הבעיות שבפיסוק — ותוך כדי דיון נתעוררו בוועדה גם בעיות דקדוקיות חדשות — וכמה צורות תחביריות ניתנות להבנה שונה. ברי לה לוועדה שבתנאים אלו לא יכלה להניח את דעתם של כל המעוניינים וכי נסיון זה, המפשר פשרה בין כמה נטיות, השפעות והשקפות, לא יפתור מיד את כל השאלות. אבל נדמה לה שמתאימים החוקים המוצעים כאן ביסודם ובכיוונם הכללי: לכוון את סימני ההפסק למקום שצורך בהם לשם בהירות לשוננו המרוכזת והמצומצמת. ועתה יוצאות מסקנות הועדה לשימוש בחיים. כי רק השימוש החי יוכל להורות על התיקונים הדרושים. ועל יסוד הנסיון ילכו הכללים וישתפרו ממהדורה למהדורה.

חברי הועדה היו:

פרופ' נ. ה. טורטשינר (ועד הלשון)

פרופ' ד. ילין “ “

פרופ' י. קלזנר “ “

פרופ' ח. ל. רות

ד"ר א. ריגר (מחלקת החינוך של הועד הלאומי)

מוזכיר הועדה: ד"ר ז. בן-חיים.

זכורים בתודה חברי ועד הלשון ה"ה: ד"ר ד. צ. בנעט, י. גרוזובסקי, ד"ר ש. טשרניחובסקי, פרופ. נ. סלון, ד"ר בנימין קלאר ודוד שמעונוביץ, חברי מחלקת החינוך של כנסת ישראל ומשרד המפקחים שלה, והאדונים: י. ל. בלום, י. בנטוין, ד"ר ש. ד. גויטין (ממחלקת החינוך הממשלתית), על העזרה שהגישו לוועדה בהכנת כללי הפיסוק.

הכללים

פסיק

א. פסיק בא לפני כל משפט מוסגר (parenthetic clause) ולאחריו:

דוגמאות:

(1) המנהג, אומרים בני-אדם, מבטל את הדין.

(2) פלוני, הוא היה אז מתושבי ירושלים, השתתף במלחמה כחייל תורכי.

ב. בין שני פסיקים באים גם ביטויים מוסגרים אם יש בהם יותר

ממלה אחת. (דוגמאות 1, 2, 3).

הערה: אם הביטויים המוסגרים כתובים בראשי תיבות, לא יוסגרו

בפסיקים. (דוגמאות 4, 5).

דוגמאות:

(1) אליהו הנביא, זכור לטוב, יבשר לנו בשורות טובות.

(2) ביאליק, נוחו עדן, היה גדול משוררי התחיה.

(3) טיטוס, ימח שמו, החריב את בית המקדש.

אבל:

(4) ביאליק נ"ע היה גדול משוררי התחיה.

(5) רבותינו ז"ל אמרו.

(6) ראובן למשל הוא איש טוב.

(7) שמעון כנראה לא היה כאן.

(8) הכירו אפוא את גדולתו! 1.

ג. מלים וביטויים הבאים כהערה נוספת למשפט לשם הגבלתו או תיקונו

(afterthought). וביחוד כשהם משולבים במשפט שלא בהתאם לסדר המלים

הנהוג (דוגמה 3), באים בין שני פסיקים.

דוגמאות:

(1) כל אדם, כלומר אדם בריא, הייב להתייצב לעזרת העם.

(2) מסורת זו, בכל צעירותה, הריהי קיימת בעין.

(3) אין עתה, לפי עניות דעתי, השעה כשרה לכך.

אבל:

(4) לפי עניות דעתי אין עתה השעה כשרה לכך.

ד. אחר מלה או ביטוי, שבהם בלבד כבר מובעת תגובה חיובית או שלילית, יבוא

פסיק.

דוגמאות:

(1) כן, צדקת!

1 המלה „אפוא” איננה בעצם מלה מוטגרת (כמו indeed באנגלית) אלא מלת השלמה הקשורה

למלה הקודמת: מִי־אפוא = מִי־זה.

- (2) אדרבה, נסה נא לעשות את הדבר הזה.
- (3) אל תאמר שהמלאכה הזאת מיותרת; להפך, היא מועילה מאוד.
- (4) לא, כי צחקת.
- (5) לא, זו הדרך. (לעומת: לא זו הדרך).

ה. כשם שאין פסיק בא בין השם ובין התואר המשמש ספח (attribute) (הבית הגדול), כך לא יבוא פסיק בין השם ובין התמורה המבוטאת במלה אחת (יוחנן הסנדלר). אם שם מן השמות שבמשפט מלווה בשני ספחים או יותר, ואין מלת חיבור ביניהם, צריך להפסיק בין ספח לספח.

הערה 1: אם הספח הנוסף – או הספחים הנוספים – מיסבים לא אל השם בלבד אלא אל השם וספחו הראשון (שהם מהווים דבר אחד), אין מפסיקים ביניהם (3, 4).

הערה 2: ביטויים מורכבים מן „בן, בעל, איש, בת, אשת” וכיו”ב ומלה אחרת נסמכת להן נחשבים בענין זה כמלה אחת (א) כשהם (חלק מן) שם פרטי (בן-אברהם), (ב) כשהם מביעים תואר רגיל (כמו: בן שנה, בעל-זקן, איש-אלהים, בת שלוש, אשת-חיל (דוגמה 5, 6).

הערה 3: אם הספח מורכב משתי מלים או יותר, והן מהוות דבר אחד אין פסיק בא אחריהן (דוגמה 8).

- (1) הבית הגדול, הבנוי אבן, הוא היפה בבתי העיר.
- (2) אברהם בן עזרא, המדקדק הגדול, כתב פירוש לתורה.
- (3) הקיסר הרומי החכם חיבר ספרים.
- (4) בבית הספר הריאלי העברי מתחנכים נערים ונערות.
- (5) ראובן בעל-הזקן הוא יליד ירושלים.
- (6) תינוק בן שלוש מבקר בגן ילדים.
- (7) (אבל: רד”ק, בעל ה”מכלול”, היה מצאצאי ספרד).
- (8) אהרן הכהן הגדול היה אחיו של משה רבנו.

ו. פסיק בא לפני פְּנִיָּה (invocation) ולאחריה. (אם יסתיים המשפט בפניה, יבוא יבוא אחריה סימן קריאה).

דוגמאות:

- (1) שמים, בקשו רחמים עלי!
- (2) אדוני הנכבד, (כרגיל בנוסחי מכתבים).
- (3) עקיבא, נחמתנו!

(4) לכה, דודי, לקראת כלה!

(5) שמע, ישראל!

ז. משפט טפל, הבא לפני משפט ראשי, יבוא אחריו פסיק.

דוגמאות:

(1) כי תצור אל עיר רבים להלחם עליה לתפשה, לא תשחית את עצה לנדח עליו גרון.

(2) אם אין אני לי, מי לי?

(3) מי שהיה ציר ארצות הברית באנגליה, נתמנה מושל מדינת פנסילוניה.

(4) מי שטרח בערב שבת, יאכל בשבת.

(5) רק במקום שאין ברירה אחרת, לא נמנעו המסדרים גם מחידושי מונחים.

(6) אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם, אל ימנע עצמו מן הרחמים.

ח. משפט טפל, הבא בתוך משפט אחר, יבוא פסיק לפניו ולאחריו.

הערה: ביטויים כמו מיום ש", "בשעה ש" וכיו"ב מורגשים בעברית ביחד כמלות קישור, ולא יבוא פסיק לפני המלה הפותחת בש" (דוגמאות 4, 5).

דוגמאות:

(1) החכמים, שקדמו להרמב"ם מאות בשנים, לא ידעו לאחד אמונה ופילוסופיה.

(2) אם ראית דור, שצורות רבות באות עליו, צא ובדוק בדיני ישראל.

(3) ומוכן מאליו, כי חומר הלשון, שנמצא מן "המוכן", זה שיש לו יסוד ושוורש במקורות ראשונים, מעט ודל הוא מלכלכל את כל צרכי הטרמינולוגיה התכנית החדשים.

(4) מיום שחרב בית המקדש, נמסרה הנבואה לתינוקות ולשוטים.

(5) בעת שהגדולים למדו, שיחקו הקטנים.

אבל:

(6) אותה שעה, שעמדו ישראל על הר סיני, עוף לא צפצף וכו'.

ט. משפט טפל, הבא אחר משפט ראשי, אין שמים פסיק לפניו.

דוגמאות:

(1) אין בן דוד בא עד שתכלה פרוטה מן הכיס.

(2) כל הנוטל ממון ומטה את הדין אינו יוצא מן העולם עד שחסר מאור עיניו.

1 כמשפט טפל נחשב לגבי הפיסוק גם ביטוי כמו: "המוכר את עצמו ואת בניו לעכו"ם

(אין מודין אותו)" הבא במקום "אם ימכור אדם את עצמו". ביטויים (פסוקיות) כמו "למען ספות

חרוה את הצמאה" אינם נחשבים כמשפטים.

- (3) אדרבה, מכירים הם כי הונח בעבודתם מקום לתיקונים ולשכלולים.
- (4) סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה כדי שיהיו רואין זה את זה.
- (5) ענה כסיל כאולתו פן יהיה חכם בעיניו.
- (4) והיה בשנה ההיא רעב בארץ כי (משום ש', מפני ש', כיוון ש' וכיו"ב) לא ירדו גשמים.

י. משפט טפל בן מלה אחת¹ אין שמים פסיק לא לפניו ולא לאחריו.

דוגמאות :

- (1) כשנכנס קמו כל המסובים.
- (2) החיילים שנשבו שבו למולדתם לאחר המלחמה.

לעומת זאת :

- (3) כאשר נכנס, קמו כל המסובים.
- (4) החיילים, שנשבו במלחמה, שבו למולדתם לאחר המלחמה.

יא. לפני מלות הניגוד הפותחות מ ש פ ט יבוא פסיק.

דוגמאות :

- (1) אין זר אתנו בבית, זולתי שנים אנחנו בבית.
- (2) בשר ודם החמה כובשתו, אבל (וכן „אך, אולם“ וכיו"ב) הקב"ה כובש את החמה.
- (3) הגו בידך, אך את נפשו שמור.
- (4) אין זה כי אם (וכן: אלא) שבט פרא נורא.

יב. לפני וי"ו החיבור יבוא פסיק רק אם היא מחברת מ ש פ ט ים שלמים (בעלי נושאים ונשואים מיוחדים).

הערה : לפני וי"ו החיבור במשפטי המצב, כשהם קצרים מאד, לא יבוא פסיק (דוגמאות 4, 5).

- (1) המית כנפי שרפים נשמעה ברוח, ועל כנפי הזמרה התנשאה נפש כל צפור כנף, והד שירה חדשה חודר אל לב בני האדם.
- (2) מעשרה קבין עזות נטלה כסלון תשעה, ומהם לקח כל כסלוני חלקו.
- (3) כי גומל נפשו איש חסיד, וצדיק יודע נפש בהמתו.
- (4) הלך בחושך ופנס בידו.
- (5) נכנס הרוכל וסל על ראשו.

1 הכוונה: הנכתב במלה אחת, כמו למשל „כשאמר, משהלך“, אע"פ שהמלה מורכבת מתיבות אחדות.

יג. בפירוט דברים בלי מלת חיבור (ו', אף, גם) ביניהן יבוא פסיק להפריד בין דבר לדבר.

הערה: הביטוי הכפול כנון: „אחד אחד“, „איש איש“, „שנה שנה“ וכו' לא יופסק בפסיק (דוגמאות 2, 3).

(1) אברהם, יצחק, יעקב, משה ואהרן.

אבל:

(2) ויבואו אל התבה שנים שנים מכל הבשר.

(3) התלמידים נבחנו אחד אחד.

(4) ידעתי גם ידעתי (או: וידעתי) מה רבה התועלת בדבר זה.

נקודה ופסיק

יד. שני משפטים או יותר, המובאים בקשר של הקבלה זה לזה, יבואו נקודה ופסיק ביניהם.

דוגמאות:

(1) נעילת שערי הארץ גורמת למשבר כלכלי; המשבר הכלכלי גורם לחוסר עבודה; חוסר עבודה מחליש את כוח הצריכה — ודבר זה מפחיד את בעלי ההון מלהשתקע בארץ.

(2) בן מלך אתה, והם תרבות זרע עבדים; אריה אתה, והם עדת אחשתרנים וחורצי לשון.

(3) משיח זוהי התכלית הנשגבה ברום עולמה של האומה, שכינת עווה ומשאת נפשה; עמו מקור חיים ואורה, צדק עולמים, אושר ושלום לה.

(4) אשריך שכן זה יצא מחלצריך; כמותו ירבו בישראל!

נקודות

טו. נקודות באות לפני הבאת דברים, לפני פירוט ולפני בירור רעיוני של משפט.

דוגמאות:

(1) היה תמיד מצטער ואומר: „מתי אמות ואכבה את כל אשו של הגיהנום“.

(2) ואני עומד נדהם ומהרהר בלבי: „מה רבו מעשיך...“.

(3) ארבעה אבות נזיקין: השור והבור והמבעה וההבער.

(4) קול ברמה נשמע, נהי, בכי תמרורים: רחל מבכה על בניה.

נקודה

טז. נקודה מורה על גמר משפט.

שלוש נקודות

יז. שלוש נקודות מורות שהרעיון לא הובע (או הובא) עד תומו ונרמז לקורא להמשיכו.

דוגמאות:

- (1) עם שאין לו חיים גמורים אלא נובלות חיים, אי אפשר שתהא לו גם שירה ואמנות גמורה, אלא נובלותיהן; אבל הלב... (השלם בערך: מרגיש אחרת).
- (2) לחכימא ברמיזא... (השלם: ולשטיא בכורמיזא).

קו מפריד

יח. קו מפריד יכול לבוא במקום פסיק: (א) כשמורגשת הפסקה גדולה מכדי הפסיק, (ב) כשהכוונה להבליט את היחס — ביחוד יחס שקול — של שני האיברים המופרדים זה מזה.

דוגמאות:

- (1) תאמר אהיה רב — לא למדתי תורה.
 - (2) אף אנכי דבש מצאתי — אך לא בא אל פי ואל שפתי.
- יט. משתמשים בקוים מפרידים לצייץ משפטים או ביטויים מוסגרים, ביחוד כשהם ארוכים ומורכבים מאיברים-איברים.

דוגמאות:

- (3) הנסיון הזה — כמדומה לי שרשאי אני לומר כן — עלה יפה מאד.
- (2) פלוני — אע"פ שראה את המעשה בעיניו, ובאזניו שמע את הדברים — לא בא להעיד בפני בית הדין.

כ. חובה להשתמש בקו מפריד כשיש השמטה (ellipsis) במשפט.

דוגמאות:

- (1) אם בא אצלך עני בשחרית, תן לו; בערבית — תן לו.
- (2) פלוני רוצה תורה, ואלמוני — סחורה.

כא. קו מפריד בא באיבר האחרון של המחזורת (period) או באיבר האחרון של קבוצת משפטים הקשורים זה בזה בנקודה ופסיק.

דוגמה:

- (1) אדם מקולקל זה, שרימה והונגה כמה וכמה בני אדם; שרחץ בדמי-נקיים ולא שם לב אל דמעות עשוקים; שלא נרתע לאחריו בפני שום נבלה ושקר — אדם זה דורש שייכבדו אותו ויקדמו פניו בחיבה!

מ ק ף

כב. מקף מורה על קשר מהודק של שתי מלים ויותר המהוות דבר אחד, ביחוד הרכב-מלים.

דוגמאות:

(1) בעל־בית, בית־מדרש, בית־מידות, בְּיָוִם, דְּבָרֵי־דָפוֹס.

לעומת זאת:

(2) דברי אלהים חיים. פלוני הוא בעל הספר.

סוגרים

כג. בסוגרים יוסגרו מלה, ביטוי או משפט, אם הקשר ביניהם ובין המשפט, שהם מחוברים אליו, רופף ביותר, או אם החלק המוסגר אינו שייך לגוף המשפט, והוא בא כהערה או כביאור למשפט (1, 2).

הערה: כשנחזין לסגור בסוגרים חלק מן המוסגר כבר בסוגרים, משתמשים בצורות שונות מן הסוגרים הקודמים, כגון מרובעים [] או מזווים < >. בספרי מדע נוהגים להשתמש בסוגרים עגולים לרבר הטעון השמטה ובמרובעים – להוספה.

דוגמאות:

- (1) המלחמה הזאת (מלחמת שלושים השנה) ארכה יותר משלושים שנה.
- (2) אבל הצדיקים מכרכים על כל דבר ודבר שאוכלים ושותים ושרואים וששומעים (תנחומא, וזאת הברכה).
- (3) „איסור שעטנז, צמר ופשתים יחדו — רמז לאיבה ולפירוד („והיה כל מוצאי יהרגני“ [בראשית ד, יד]) שבין השבטים רועי הצאן, לובשי הצמר, ובין עובדי האדמה, לובשי הפשתים“.

סימני שאילה וקריאה

כד. סימן השאלה בא אחרי השאלה או התמיהה.

דוגמאות:

- (1) מה שלומך?
 - (2) מי יודע? אפשר הן, ואפשר לאו.
- כה. סימן הקריאה בא אחרי קריאה, ציווי ותמיהה שבהתרגשות.

דוגמאות:

- (1) חזור בך!
- (2) מה רבו מעשיך!

מירכאות וגרשים

כו. משתמשים במירכאות: (א) אם המוסגר בהן ציטטה או דיבור ישיר, (ב) כשהכונה לביטוי או לשם גרידא ולא לתוכנם, כמו למשל בהבאת דוגמת מלה, שם ספר, וכדומה, (ג) כשמשמעות הביטוי המוסגר אינה רגילה (כגון באירוניה).
הערה 1: כשנחזין לכגור במירכאות חלק מן המוסגר כבר במירכאות, יש להשתמש בגרש במקום המירכא: „ או בסימנים „.

דוגמאות:

- (1) גורדון אמר: "אין טומנים את המרצע במרצוף".
- (2) "בעיר ההריגה" של ביאליק היא פואמה מוזעזת.
- (3) המלה "כי" משמשת בהרבה לשונות.
- (4) "תכשיט" זה מוכשר לכל מעשה נערוּת.

כזו. גרש משמש לקיצור מלה; גרשים לקיצור מלים בראשי תיבות, והם באים לפני האות האחרונה של הקיצור.

דוגמאות:

- (1) וגו' = וגומר. עי' = עיין; כל' = כלומר; מס' = מסכת; עמ' = עמוד.
- (2) ברית אאע"ה = ברית אברהם אבינו עליו השלום; רה"י = רשות היחיד; עכו"ם = עובד כוכבים ומזלות; ה"מ = הוד מעלתו.

מתוך עבודת הועדה לכללי הכתיב

I

פרופ' יוסף קלוזנר

כתיב מלא או חסר?

דרך-התחיה היא דרך כפולה: מצד אחד היא תשובה אל הישן; ומצד שני היא התקדמות בדרך אל החדש. שהרי לא את כל הישן כולו כמו שהוא היא רוצה להנחיל לאומה השבה לתחיה. אלא רק את הטוב והמעולה ש בָּיָשָׁן.

ודאי, כל אומה שואפת לתחיה חייבת להציל מן הישן כל מה שיש בו מן המיוחד לאומה זו; אבל "מיוחד" זה צריך להיות בריא וחיוני וראוי להתקיים. קבריאבות יקרים הם לבנים, אבל אין לחיות ולעבוד בתוך קברים. כיצד נכיר להבדיל בין מה שראוי להתקיים ובין מה שעבר זמנו ונפסל ונתפגל — ושוב אי-אפשר להחיותו? —

לדעתי, צריך להסתכל בכיוון הכללי של ההתפתחות בכל מקצוע ומקצוע של חיי-האומה ושל רוח-האומה. אם הכיוון הכללי מסוכן הוא לחייה או לרוחה של האומה, ודאי, צריך להתנגד לו: תנועת-התחיה שוחה לעתים קרובות נגד הזרם, ויהא אפילו זרם זה נראה כהתקדמות בעיניהם של כל אלה, שאינם דואגים לקיום-האומה. ואולם אם הכיוון הכללי אינו מסכן את הקיום הכללי של האומה, אסור להלחם בו ולעכב את מהלכו. להפך, צריך לְטַפֵּחַ ולְרַבּוֹת אותו ולסייע לו, שינצח מעט-מעט במלחמתו בישן, שעבר זמנו.

והכיוון הכללי בכתיב העברי הוא לקראת הכתיב המלא (עם וי"ו במקום חולם וקובוץ ועם יו"ד במקום חיריק וצירה) ולא לקראת החסר (בלא ויו"ם ויודי"ם בתור אימות-הקריאה).

היו ימים שכתבו בעברית "אנך" (אנכי) בלא יו"ד, "שלם" ("שלום") בלא וי"ו, "לקרת" (לקראת) בלא אל"ף, "טב" (טוב) בלא וי"ו, "רָאָת" (ראיתי) בלא שתי היודי"ם ו"עת" (עתה) בלא ה"א. כך הוא הכתיב ברובו המכריע בכתובת של מישע מלך מואב, בכתובת-השלוח ובמכת בי-לכיש¹. בכנענית הקדומה

1 עיין על זה עכשיו: ש. ייבין, תולדות הכתב העברי, I (תרצ"ט), 80—84.

כותבים "יום" בלא וי"ו: "ים"; ובמקום "אלונים הקדושים אלה" כותבים בה: "אלנם הקדשים אל"; וכן כותבים "צדנם" במקום "צידונים"; וכיוצא בזה הרבה.² ואולם מעט-מעט התחילו כותבים בעברית מלות ידועות בכתב מלא, ובמכתב-לכיש, למשל, משמשים הכתיב המלא והכתיב החסר בערבוביה.³ כמו שהדבר הוא במידה מרובה גם בתנ"ך. אלא שבתנ"ך פסק השימוש של "אנכי" או "איש" בלא יו"ד ו"יום" בלא וי"ו. הכיוון הכללי הוא — מן החסר אל המלא; אלא שבתנ"ך לא נסתיים תהליך אטי זה. וכשנוסד הניקוד, שעשה את הטעות בקריאה בלתי-אפשרית או, לכל הפחות, בלתי-רגילה, לא היה ערך מכריע לכתיב המלא: אפשר היה לכתוב "נער" ולקרוא "נערה" או לכתוב "ירושלם" ולקרוא "ירושלים". ולפיכך לא הגיע הכתיב העברי בתנ"ך לידי עקביות, ומלא וחסר משמשים בתנ"ך בערבוביה גמורה, אבל בהכרעה ידועה לצד-המלא.

והרי העברית אינה בנידון זה לשון יוצאת מן הכלל. אף בסאנסקריט ואף ביוונית עתיקה אנו רואים תהליך כזה: מתחילה כתיב חסר, אחר-כך חסר למחצה, כלומר, מלא וחסר בערבוביה; ורק מעט-מעט נדחה החסר והחסר-למחצה מפני המלא הגמור. ואף בכנענית מצוי תהליך זה. בכתבות כנעניות מאוחרות ובכתבות פוניות כבר כותבים "אנכי" ביו"ד במקום "אנך"; ומה שיפליא רבים מאתנו: בפוניות משתמשים בעי"ן לשם i ואף e. כמו באשכנזית-יהודית; דבר זה, שכבר העיר עליו פאול שרידר⁴, הגיע לידי כך, שהפונים כותבים "כיע" במקום "כ". (בכנענית עתיקה בלא יו"ד), ו"כי" (בתנ"ך ובכנענית מאוחרת). "שענאת" במקום "שנת" (בכנענית עתיקה: שנים — "שנות"), ועוד.⁵ הכיוון היה, איפוא, לכתב מלא לא רק בלשונות האריות, שקיבלו את האלפביתא השמית ושיכללו אותה על-ידי קביעתן של אותיות-קוליות ידועות בתאר אימות-קריאה, אלא אף בלשון שמית טהורה כהכנענית-הפונית. ואילו היתה הלשון הכנענית חיה עוד כמה מאות שנים, ודאי היה הכתיב שלה נהפך לכתב מלא.

וגם בעברית היה הכיוון נוטה לכתב המלא. התנ"ך המנוקד נשאר אמנם מתנדנד בין מלא ובין חסר, כאמור. ואולם באותו זמן, שנתהווה הניקוד העברי, כבר היו כותבים בספרים בלתי-מנוקדים את המלות העבריות מלאות ולא

2 עיין: Z. S. Harris, A Grammar of the Phoenician Language, New-Haven, Conn., 1936. pp. 76, 106, 140.

3 ש. ייבין, שם, עמ' 83.

4 עיין דברים מעניינים על זה: P. Schröder, Die Phönizische Sprache, Halle 1869, SS. 97 — 98, Anm. 7. שלפי דבריו דומה האשכנזית-היהודית לפונית החדשה בכל הנוגע לשימוש באות ע' לאות-הקול e.

5 עיין: Z. S. Harris, o. c., pp. 17—19, 109.

חסרות. התלמוד הבלתי-מנוקד, כמו שהוא בידינו כיום, כל כיוונו הוא לכתיב המלא, אף אם לא בשלמות: בכל מקום, שהטעות בהבנת המלה התלמודית אפשרית היא, יש בו ויו"ם ויו"ם לשם בהירות-ההבנה. זוהי השלמות של אותו כיוון, שפבר אנו מכירים את תחילת-התהליך שלו בתנ"ך: "עניו"⁶; "פניו", וכיוצא בזה, כדי שלא תפול טעות בקריאה. וכך אני בטוח, שהצורות "ליך" "ביך" בתלמוד לנקבה אינן אלא כדי להבדיל בין "לך" ו"בך" לזכר וצריך לקרוא "ליך", "פיך", למרות הו"ד⁷; כמו שכותבים "וי"ו" ויו"ד באמצע, שאם לא כן — אילו היו כותבים "וו" — היתה הקריאה בלתי-ברורה.

יותר שלמות ועקביות ביחס להכתיב המלא משיש בתלמוד הנדפס והבלתי-מנוקד יש למצוא בכתבי-היד העבריים של בן-סירא, התלמוד, התוספתא, התפילות, תשובות-הגאונים, וכיוצא באלו, שיש בידינו כיום הודות ל"הגניזה" בפוסטאט על-יד קאהירה, שנתגלו בה כתבי-יד מן המאה השישית לספירת-הנוצרים ואילך. כתבי-יד אלה כתובים רובם ככולם כתיב מלא, שהוא יותר שלם אפילו מן הכתיב של שני התלמודים והמון המדרשים הנדפסים שלנו. בהם אנו מוצאים אפילו מלות מעין "עיברית" ו"מיצרית" ביו"ד. ולא עוד, אלא שאפילו מלות מעין "גיר" ו"כוונה", שבתלמוד הן נכתבות בשתי יודים ובשתי ויו"ם, נכתבות ב"תשובות-הגאונים", לשם בהירות-הקריאה, באל"ף במקום הו"ד השניה או הו"ו השניה: "גיר", "כואנה", ואל"ף כזו נוספת גם בשמות התלמודיים "רבה" ו"רבא" והם כתובים בתשובות-הגאונים "ראבה" ו"ראבא"⁸. זוהי אותה אל"ף, שהיהודים הספרדים משתמשים בה ב"לאדינו" (אספאניול) שלהם במקום a (למשל, במלה "אמאדו" — אהוב), ואף הערביים משתמשים בה במלות ערביות שאולות מלשונות זרות (למשל باسپورت — באשאבורט — Passepport בצרפתית, لوكانده — לוקנדה — Locanda באיטלקית). ועל יסוד זה הצעתי להכניס אל"ף לתוך כל מלה או שם לועזיים בהעתק (טראנסקריפציה) עברי⁹. — והגיעו הדברים בכתיב המאוחר לידי כך, שבגט, שנותן בעל לשתי נשים או ליותר, צריך על-פי דין לכתוב את המלה "דייתצביין" (שתרצינה) בשלש יודים: הו"ד

⁶ לפי הכתיב במדבר, י"ב, ג'.

⁷ ואין להביא ראיה מן "הליכ" (שמות, ב', ט'), שלא באה אלא במקום "הוליכ" כדי להתאים אותה עם "והניקה" שאחריה (עין: י. שטיינברג, משפט-האורים, חילנה תרנ"ז, עמ' 184 בראשו; י. קלוזנר, דקדוק קצר של העברית החדשה, הוצאה ב', תל-אביב תרצ"ח, עמ' 151—152).

⁸ עין לוי גינצבורג, גנז-שכטר, ספר ב', ניוירק תרפ"ט, עמ' 36, 68, 115, 142, ועוד, ועוד.

⁹ י. קלוזנר, טראנסקריפציה עברית, פטרבורג תרע"ג, עמ' 3—4.

האחת היא שרשית, היו"ד השניה באה במקום נקודה והיו"ד השלישית באה להורות. שיש לקרוא דִּיתְצִיין בקמ"ץ, לנקבות, ולא "דִּיתְצִיין" בחיריק, לזכר.

אנו רואים, שכל מי שכתב עברית בלתי־מנוקדת השתמש בכתיב המלא עד תקופת־ההשכלה, שאז, מתוך שהמשכילים העבריים הטיפו לחזרה אל התנ"ך ואל הדיקדוק, שהזניחו האדוקים, התחילו גם לכתוב בכתיב חסר, כמו בתנ"ך ובכלל בעברית מנוקדת (שתמיד היתה נכתבת חסרה פחות או יותר, כפי תביעותיו של הדיקדוק). ובימי חיבת־ציון התחילו כותבים גם את המלות הזרות והשמות הזרים חסרים מתוך התנגדות להכתיב האשכנזי־היהודי. וכבר ליגלג אחד־העם בשעתו על מי שכתב "השומר מוקפילד" במקום "מויקפילד", באופן שאפשר היה לטעות ולקרוא: "השומר מוקפילד"¹⁰. זו היתה סטיה מן הכיוון הכללי של ההתפתחות בכתיב העברי, סטיה, שגם כותב הטורים הללו בבחורותיו אשם בה¹¹. הכיוון הכללי של ההתפתחות הוא מן הכתיב החסר אל הכתיב המלא, ובו צריך לילך כיום הזה. מובן, שאילו היה אפשר לנקד את כל מה שאנו כותבים ומדפיסים, היה אפשר להחזיק בכתיב החסר פחות או יותר כפי התביעות של הדיקדוק העברי; אבל הדבר קשה בכתב וקשה בהדפסה. אין לנו אפוא ברירה אחרת אלא להשתמש בכתיב המלא עד כמה שהדבר הכרחי, שלא יהא בילבול בהבנתם של הדברים הנכתבים או הנדפסים. אי־אפשר לכתוב בלא ניקוד "אגדה" במקום "אגודה" ו"מסדר" במקום "מסודר" או "מכון" במקום "מכוי" ו"מכוון".

ודאי, יישארו מלות הרבה, שאף אחר הכתיב המלא יהא ספק בקריאתן, למשל: "שֶׁמֶשׁ" ו"שֶׁמֶשׁ", "סֶפֶר" ו"סֶפֶר" (אם לא לכתוב "שאמש" ו"סאפר", שזו תהא צורה משונה ביותר). כמו־כן אי־אפשר לכתוב "מילה" — Wort — מלא, כדי שלא לערבב אותה עם "מילה" — Beschnidung. או נצטרך לכתוב "כח" במובן Eidechse (מין לטאה)¹², כדי להבדיל בינה ובין "כוח" — Kraft; וכיוצא באלו. ואין מן הראוי לכתוב "משה" או "שלמה" ביוו"ם: "מושה" ו"שלומו", שהרי בזה ניתן מקום לטעות. אבל בכלל צריך לכתוב מלא כמה שאפשר.

אני אומר: "כמה שאפשר" מפני שאני רואה את זמננו כזמן של מעבר; ובזמן של מעבר אין עקביות גמורה ואין שלמות. ולפיכך אין אני יועץ לכתוב "עִיבְרִית" ביו"ד או "יופיו" בוי"ו. בטוחני, שבעוד עשרים או חמישים שנה יהיו לנו אותיות־קול (ווקאליים) במקום כל הנקודות העבריות כולן. אבל אסור לדחוק את השעה. הדבר יבוא מעט־מעט ולאט־לאט. ואולם הכיוון הכללי צריך להיות כלפי הכתיב המלא.

¹⁰ אחד־העם, על פרשת־דרכים, III, 12.

¹¹ י. קלזנר, "שפת־עבר — שפה חיה", קראקה תרנ"ו, עמ' 43—55; 82—84.

¹² "והכח והלטאה" (ויקרא, י"א, ל').

וידעתי גם ידעתי: על־ידי הכתיב המלא נהרסים ההבדלים שבין הברות ארוכות וקצרות והדגשים פוסקים מלהיות מורגשים; ועל־ידי כך קשה יהא לברר, מפני מה אומרים „בֶּרֶךְ“, „בִּרְךְ“ ו„מִבְרֶךְ“ בעוד שאומרים „שִׁבֵּר“, „שִׁבֵּר“ ו„מִשְׁבֵּר“. אבל הרי על־ידי התלמוד והמדרש וכל הספרים הבלתי־מנוקדים שאחריהם כבר נעשתה פירצה זו בדיקדוק ואין אנו מחדשים מצד זה כלום. צריך יהא ללמד את התלמידים בבתי־הספר, שעל־פי הדיקדוק חייבים אנו אמנם לכתוב כך, כמו בתנ"ך וכמו בכל הספרים המנוקדים; אלא שבכתבים ובספרים בלתי מנוקדים נוהגים אחרת. וכך לא תיפגם גם ידיעת־הדיקדוק על־ידי שינוי בלתי־עיקרי זה. כלום כל אלה, שלמדו תלמוד ומדרש וקראו ספרים כתובים ונדפסים בכתיב המלא לא ידעו, שלכתוב „הילל“ ביו"ד הוא נגד חוקי־הדיקדוק?—הרי רק גורדון, המשכיל הנלחם ברבנים, יכול היה להאשים ב„קוצו של יו"ד" שלו את ר' ופסי הכוזרי בבורות מפני שרוב הפוסקים דורשים, ש„הילל" יהא כתוב בגט מלא ולא חסר.

ההגנה על החסר היא תוצאה של השאיפה לשוב לימי־קדם; והרי כולנו שואפים לכך: לשוב לארץ־הקדם, ארץ־אבותינו, ולימי־הקדם, ימי מלכינו ונביאנו. אבל אין זאת אומרת לשוב לזמנו של מי שעמל במו"ב ולקצץ או לבטל את כל ההתפתחות המאוחרת של הכתיב העברי. ואין זאת אומרת גם לעכב את התהליך ההתפתחותי של הכיוון הכללי כלפי כתיב מלא במשך אלפי־שנים. מימי הכתבות של בית שני, שהן מתקרבות לכתבי המלא, ועד ספריהם של אחרוני־האחרונים, כשי"ר, שד"ל ורנ"ק, מנדלי ואחד־העם, ואף ביאליק בפרוזה, שהשתמשו בכתיב המלא כמה שאפשר.

לנו אומרים, שאין לדאוג לעמי־הארץ, שמא יטעו בקריאת־הדברים ובהבנתם. ועל זה אני משיב: ראשית, בימינו, שלשמחתנו הגדולה גם עמי־ארץ ונשים פשוטות קוראים ומדברים עברית, — מה שלא היה בדורות שלפנינו, — יש לדאוג להם הרבה; ושנית, מה שעשו רושמי־התלמוד בכתב ובעלי „תשובות־הגאונים“, שלא נתכוונו לעמי־הארץ ולנשים כלל וכלל, ראוי גם לנו לעשותו. „משה" ו„שלמה" לא כתבו גם בעלי־התלמוד „מושה" ו„שלמו", מפני שהכוונה שלהם היתה להקל על ההבנה בשעת־הקריאה, וצורות משונות ובלתי־רגילות כאלו היו לא מקילות על ההבנה אלא מכבידות עליה. ואף אנו כך. לא לשם חידושים ומהפכנות נכתוב בכתיב מלא, אלא לשם הקלה; והילכך, במקום שאין הקלה בקריאת־הדברים ובהבנתם נמשיך בכתיב החסר. אבל אל־נא נתיירא מפני החידוש במקום שהוא נוח להמוני־עם כמו שלא נתיירא ממנו חכמינו, שהיו כותבים בסידור־התפילה הבלתי־מנוקד שלהם: „ולעובדך באמת" ביו"ו במקום „ולעבדך" בקמץ ו„טהר ליבינו" בשתי יודיים כדי שלא יבוא המתפלל מן העם לידי טעות¹³. ואל־נא נשכח את השינוי

¹³ כך דורש לכתוב ספר־חסידיים, סי' תתפ"ב (הוצאת ווארשה תרל"ט, עמ' 188).

הגדול, שבא בלשון העברית בחמישים השנים האחרונות: מלשון מתה נעשתה לשון חיה, מלשון-הכתב נעשתה לשון מדוברת. שינוי גדול זה במצבה של הלשון דורש שינוי מתאים לו בצורתה של הלשון, ושינוי זה יכול להיות רק התקרבות אל מתן אותיות-הקול במקום הנקודות הבלתי-נכתבות והבלתי-נדפסות; מה שמקרב את לשוננו החיה אל כל שאר הלשונות החיות, שפעם אף הן היו חסרות אותיות קוליות ומעט-מעט נתמלא חסרונן זה. והרי זה דרך-ההתקדמות ודרך התחיה האמיתית: לשמור על הטוב שבישן ולקבל מעמים אחרים את הטוב, שיש במתוקנים שבהם.

ירושלים-תלפיות, ב' לראש-חודש אדר, תרצ"ט.

לשאלת הכתיב העברי

חברי פרופ. קלוזנר בהרצאתו על הכתיב מצטמצם בשאלה כללית אחת: מלא או חסר, ובכמה ראיות הוא מוכיח שאין דרך אחרת אלא הכתיב המלא. עד כאן גם דעתי כדעתו אף על פי שלא לכל נימוקיו אוכל להסכים. ביחוד חשוב לי להבליט את ההבדל העצום בין צרכי העברית החיה שלנו ובין מנהגי דיאלקטים שונים, שנולדו אמנם כבנות לשון שמית אבל נפרדו ממנה והלכו בדרכי זרים. בכמה דיאלקטים, שאותם מזכיר קלוזנר, היו גם האותיות אל"ף, ה"א חי"ת עי"ן לסימני-תנועות לבד; וכן שימשו כידוע גם האותיות אל"ף ועי"ן כסימני תנועות לבד באידית, כשכתבו דיאלקט גרמני באותיות עבריות, וכבר בתקופת ימי-קדם נולדו סימני התנועות היוניות והרומיות על ידי כך שהאותיות של הקונסוננטים (עיצורים) א, ה, ח, י, ע שימשו כסימנים לתנועות o, i, ê, e, a אחרי שאבד ערכם כאותיות לעיצורים. התפתחות כזאת היתה במקומה בשפה שויתרה על סימנים לקונסוננטים שונים שנעלמו ממנה. למה להם ליונים סימן להגה ע שאיננו בלשונם? ולשם מה באידית סימן להגה זה שאיננו שם? אבל כשאנחנו מדברים עברית, אין כוונתנו אלא לקשור את הקשר אל העבר, אל לשון המקרא, וכל עוד שאנו שומרים על קשר זה, אי-אפשר לנו לוותר על סימני הקונסוננטים ולהקדיש את האותיות הנזכרות לתנועות לבד. אי-אפשר לנו לעשות אפילו את האותיות אהו"י, ואי-אפשר לנו כלל לעשות את האות ע, סימנים לתנועות סתם. הרי סימנים אלו נחוצים לנו כאותיות לקונסוננטים, ורק עד כמה שהסימנים אהו"י פנויים לשימוש אחר, אפשר לנו להעמיס עליהם תפקיד חדש. ויפה עלינו להשמר שמא תכניס אותנו תוספת סימנים זו, הבאה להוציא אותנו מידי ספק לגבי התנועות, לספקות אחרות בנוגע לקונסוננטים. הרי זה הוא העוקץ שבכתיב המלא שאינו נותן לנו סימנים ברורים מיוחדים לתנועות, אלא סימנים שהם ביחד עם זה גם אותיות לעיצורים. כותב אתה א, י, ו למען תסמן תנועה ידועה. אבל על ידי כך גופא אתה מסמן דבר אחר: את העיצור א, ו, י, ואתה מביא את הקורא לידי טעות חדשה.

וכדאי לציין שאפילו היונים והרומיים לא הצליחו הצלחה גמורה בדרך זו. כדי להחזיר לכתבם סימן בשביל העיצורים א, ה, הוכרחו למשל היונים לחדש את סימני הספיריטוס לניס ^ו וספיריטוס אספר ^ז (ברומית נשארה הה"א כקונסוננט), ואפילו הערבית שילמה פיצוי, על שהשתמשה בכתיב מלא באות א כסימן לתנועה a, והמציאה סימן ההמזה כסימן מיוחד לאל"ף הקונסוננטית.

מכאן שאין הכתיב המלא פותר את השאלה. בכתיב המלא אפשר לציין בערך תנועות אחדות לעומת תנועות אחרות. במקום שנכתוב י בתוך ההברה נקרא i או e, במקום שנכתוב ו, נדע לקרוא u או o. גם בזה לא נוכל לקבוע תנועה אחת מיוחדת, אם i או e, אם u או o. וכלום נוכל באמת לסמן כל המקרים של התנועות האלו באותיות ו או י? כלום נכתוב למשל איכתוב, תיכתוב (אָכתוב, תְּכתוב), וגם סיפרו (סִפְרוּ)? וכלום נכתוב אפילו סיפיר, מיליך (סִפֵּר, מִלֵּךְ) וכדומה? כי רק אם נסמן כך את כל המקרים של התנועות האלה, כי אז יצא לנו על ידי כך גם סימון לתנועה a בכל מקום שאין סימן לתנועה אחרת. ושוב נזכור את השוא ואת החטף. כלום גם תנועות קצרות אלו בכלל הכתיב המלא הן? הנכתוב „אימור“ במקום „אָמור“? וכו' וכו'.

מכאן שאין „מלא“ אלא מלא בחלק שבחלק, ואין אמצעי זה יכול לפתור אלא מקצת מן השאלה החמורה שלפנינו.

ואף על פי כן מסכים אני לכתוב המלא, כל' לכיוון הכללי לכתוב מלא, כל זמן שאין אנו כותבים בניקוד. שהרי לכתוב שבניקוד כללים יותר ברורים, ובספרי „המבטא העליון“ ניסיתי להגדיר את הכללים האלה. וכשנקבע כללים לכתוב בכלל, יהיה עלינו לקבוע כללים כאלה קביעה מחיבת. כתיב כפול עלינו לקבוע, כתיב לכותב בניקוד וכתיב לכותב בלי ניקוד. ואין בדעתי כאן להתעכב על הכתיב שבניקוד. אבל נחוץ הוא להוכיח למה שונה הכתיב שבניקוד מן הכתיב של מלים בלתי מנוקדות.

נוסח המקרא, שהוא יסוד דקדוק לשוננו, קיבל פעמים סימון לתנועות. ראשונה על ידי כך שהתחילו לכתוב מלא. התפתחות זו עמדה לגבי המקרא באמצע דרכה ולא הגיעה לאותה דרגה שבספרות התלמודית. במשך התפתחות זו הכירו שאין דרך זו מספיקה בשביל כתבי הקודש, הצריכים קביעה מדויקת של תנועות ובנות־תנועות, והנהיגו את הניקוד. אחרי הנהגת הניקוד אין עוד הכתיב המלא משמש במקרא כסימון לתנועות, שהרי בשימוש זה מיותר הוא. אלא על פי התפתחותו — אין כאן המקום לדבר עליה — מורה הוא שם בעיקר על צורת המלה הדקדוקית, על מוצאה משורש זה או זה. ועל כן לא נוסף כתיב מלא בתוך המלים המנוקדות, שהרי על ידי תוספת זו היינו הורסים את הציונים הנזכרים

האלה, המורים על מוצא המלה, והיינו יוצרים ניגוד בין הכתיב והניקוד. למשל: לו ניקדנו מלה כמו שיבר (שִׁבַּר) והיינו כותבים יו"ד לפני דגש, היינו הורסים את דרכי שתי השיטות האלה. כי שיטת הכתיב המלא שבתלמוד מתנגדת לדרכי השימוש המצומצם של האותיות אהו"י ולדרכי הניקוד שבמקרא.

עלינו אפוא להבדיל בין הכתיב שבניקוד המקראי (בדרך כלל), ובין כתיב מלא במידה יתרה שבדעתנו להנהיגו. כתיב מלא זה אין מקומו אלא שלא בניקוד. ומכאן שאלה חדשה. האם אפשר לנו להנהיג כתיב כפול ללומדי הלשון: כתיב שבניקוד וכתיב שלא בניקוד? אמנם דבר זה מוסיף קשי לילד הלומד את השפה. אבל א) אין להמנע מקשי זה וב) אפשר לשאת את הקשי.

א) אין להמנע מקשי זה. אין ברירה אחרת, שהרי אי-אפשר להנהיג את הכתיב המלא לתוך עברית מנוקדת, ואין להבין טכסט בלתי מנוקד בכתיב החסר מבלי להתעמק בדבר ומבלי טעויות בכמה וכמה מקרים. ולמעשה הרי לומדים כל הקוראים לקרוא בשני הכתיבים האלה. הקורא את התנ"ך וכל שירה מנוקדת לומד לקרוא כתיב חסר בערך, בניקוד. והקורא משניות, תלמודים ומדרשים ורוב היצירות של ספרות ישראל — מתרגל לקרוא כתיב מלא. אבל בלי ניקוד.

ב) אין קשי זה נמצא בכתיב לבד ובעברית לבד. הרי כל תלמיד לומד להשתמש גם בכתיב כפול ומשולש: כתב שבדפוס וכתב רהוט לכתיבת היה, כתב רש"י וכו' וכו'. ולא בעברית לבד הדבר כך; בגרמנית למשל לומד כל ילד להשתמש בכמה מיני כתב, באותיות לטיניות ובאותיות גותיות, ובשתיהן באותיות גדולות ואותיות קטנות, באותיות שבדפוס ואותיות שבכתב. ואין לדבר על הקשיים שבכתיב השפות הלועזיות שאינן מבוטאות ככתבן, על הסטנוגרפיה שהשתמש בה לומד להבחין בין מאות סימנים, ועוד. כל הדברים האלה אינם קשים ביותר לאדם הלומד אותם בנעוריו. וכל עוד שאין אנו יכולים לכתוב עברית בניקוד בשטף — ומי יוכל ללמוד כזאת — עלינו לקבל את הצורך ההפול הזה של כתיב שבניקוד ושל כתיב בלי ניקוד.

ורק על הכתיב שבלי ניקוד אנחנו מדברים כאן; בכתיב זה עלינו להשתמש באמצעי עזר זה של אותיות אהו"י כדי לסמן במקצת את התנועות. אבל כבר רמזנו על חלק מן הקשיים שבדרך זו. והרבה יש להוסיף לכך. הרי, כפי שאך רמזנו לעיל, אין אותיות אהו"י סימנים לתנועות לבד, אלא גם ובעיקר, לקונסוננטים. וגם במקום שאין האותיות האלה מסמנים קונסוננטים (עיצורים) ממש, יש שביסודם בכל זאת סימנים הם לקונסוננטים. כותבים אנחנו למשל "מצאתי, מצאנו, ראש, ראשית" ואין אנחנו מבטאים א קונסוננטית. אבל הכתיב הוא אטימולוגי, כל' הכתיב באל"ף נשמר מתוך תקופה קודמת של השפה, אשר בה באמת נשמעה האל"ף. וכמו כן שומר הכתיב על הקשר בין "מצאתי

מצאנו" ובין "מִצָּאָה, מִצָּאוֹ" אשר שם גם בפינו האל"ף נשמעת כעיצור. כותבים אנחנו "בֵּית", היר"ד נשמעת כקונסוננט, ושומרים אנחנו על אותו הכתיב גם בסמיכות "בֵּית", אף על פי שכאן אין עוד היר"ד נשמעת כעיצור, לא בעברית ולא בערבית. הכתיב בכל לשון הוא בכלל כתיב אטימולוגי, השומר על צירופי הצורות, ועל כן אי-אפשר יהיה להעביר אותיות אלו לשימוש לתנועות ממש.

ועוד זאת: בכל השפות השתנו מלים וצורות במבטא (בהשפעת דיאלקטים למשל), בעוד שכתיב המלא נשאר ללא שינוי. ומכאן כידוע למשל אותו מרחק שבין כתיב המלים בצרפתית ואנגלית לעומת מבטאן. כותב אתה למשל gaol ומבטא אתה זֵיל, כותב אתה bright ומבטא בְּרִיט, והרבה כאלה. אבל עובדה זו נכונה היא גם לגבי העברית; מבטאים אנחנו למשל "עָלִיו, אֲשֶׁרִיו": ashraw, אבל כתיב הסיום יו אינו מתאים כלל למבטא הזה. הכתיב הזה מראה לנו שביטאו בשפה הקדומה "עָלִיהו, אֲשֶׁרִיהו" ובהשמטת הה"א במבטא אחר-כך "עָלִיו, אֲשֶׁרִיו", וכתיב זה נשאר גם אחרי שגבר דיאלקט אחר וביטאו "עָלִיו אֲשֶׁרִיו", מבטא שהוא בבחינת "קרי" תמידי לעומת הכתיב עָלִיו, אֲשֶׁרִיו. אבל בדוגמאות כאלה נעשה כביכול יו סימן ל aw, והיום רגילים אנחנו לכתוב אפילו מלים כמו "יחדו, עכשו" ב"יו": יחדיו, עכשיו, ואפילו "וי"ו". אבל כמה מפריע "יו" זה לנו כשאנו רוצים לקבוע את היר"ד כסימן לתנועות e, i לבד!

ולא די גם בכך; הכתיב המלא והחסר, שימוש נוסף להם בהבחנת צורות דיקדוקיות שונות. כותב אני "קָבַר מִיתָךְ" (בראשית כג, יא) בלי יו"ד, אבל "יָחִיו מִתֶּיךְ" (ישעיה כו, יט) ביו"ד בריבוי, ויו"ד זו משמשת סימן המספר. אם כך הדבר, אסור לי למשל לכתוב "בעדינו" ביו"ד לסימן התנועה, שהרי הצורה צורת היחיד: "בְּעֵדִי, בְּעֵדְךָ", ואיננה כמו "בְּלַעְדֵינו" ביו"ד, מן "בְּלַעְדִי, בְּלַעְדֶיךָ". גם כאן גבול לקביעת הכתיב המלא.

וכן מתעוררות כמה וכמה שאלות אחרות. נניח שנכתוב ו כסימן לכל u ולכל o. גם לרבות מקרים כמו "כוח, מאוד, כוה, אהרון, יהושוע", שאין כל סיבה למנעם מן הכתיב המלא העקיב הזה. אבל: האם נכתוב וי"ו גם במקום הקמץ הקטן, שגם הוא נהגה כ o? אמנם נקל לקבל דעה זו לגבי צורות כמו "אשמורך", שהרי כשם שהתרגלנו לקרא "אשמור" ואין רע בהכנסת הו"ו, למה לא נוסיף ונכתוב גם "אשמורך" בוי"ו? אבל מה בנוגע לצורות כמו "בשמרי, חכמה, תכנית"? הנכתוב גם כאן "בשומרי, חוכמה, תוכנית"? והנכתוב גם "כול" במקום "כל"? האם נכתוב גם "צורכי, קודשי" (צָרָכִי, קֹדֶשִׁי), או נשמור ניקוד זה לצורות הבינוני? ובנוגע לחטף-קמץ? דוקא כאן קרוב לנו הכתיב "קושי, יופי, עונשין" במקום "קָשִׁי, עֲנָשִׁין", אלא שכתוב זה הביא גם לידי קריאה מוטעית, כשם שגרם הכתב חסר-הניקוד בכלל לשגיאות שונות.

ובנוגע לתנועה i או e ? הנה גם כאן רגילים אנחנו למצוא מלים כמו „אספה, רפואה) שלמה“ גם בכתיב המלא אסיפה, שלימה. אבל כלום נסכים על פי דוגמת „רפואה שלימה“ גם לכתוב „גוף שלים (שָׁלִים)“ בזכר ? ואם כך הדבר, האם נכתוב גם „זקינה“ ו„זקין“ (זָקֵנָה, זָקֵן) ? אמנם מצדי הייתי רואה בזה תיקון, לו הבדלנו בדרך זו בין „ישין“ (יָשָׁן) ו„ישן“ (יָשָׁן) וכדומה. אבל האם נצמצם כתיב זה לתואר לבד, אשר שם יש מקום לטעות, או נקבע כתיב מלא זה גם לפועל ?

הרי בעיקר חשוב הכתיב המלא במקרים שיש בהם מקום לטעות. וכן כדאי להבחין בין „פסוק (פְּסוּק), ניקוד (נְקוּד), סיפון (סְפוּן)“ ודומיהם, ובין „פְּסוּק, נְקוּד, סְפוּן“. וכן כדאי להבדיל בכתיב מלא את הבנין פיעל : שיבר, שימש, תיקן (שָׁבַר, שָׁמַשׁ, תִּקַּן) מצורות הקל „שבר“ וכו. אבל מובן הוא שלא נמלא את ההברה השניה ונכתוב : שימיש, שהרי כאן אין מקום לטעות.

נניח שנכתוב מלא, ביוֹד, גם מלים דגושות כמו „עיסה, מיטה (עִסָּה, מִטָּה)“, ובדוגמה אחרונה זו נבדיל כך גם בלי ניקוד בין „מִטָּה“ ובין „מִטָּה“. אבל מצד אחר, כלום אינו כדאי להבדיל בכתיב שונה בין „מִלָּה“ ובין „מִלָּה“. בין „שִׁטָּה“ (העץ) ובין „שיטה“ (מן „שוט“ = הלון) ? וסוף סוף גם מִטָּה שם־הפועל היא מן „מוט“, וכדאי להבדילה מן „מִטָּה“ ; ואיך נכריע ?

כמו כן עלינו לקבוע בדיוק את שימוש האל־ף והה־א בתוך המלה ובסופה, את שימוש הוֹיֹד הכפולה והוֹיֹד הכפולה כסימן לעיצור ושל הוֹיֹד הכפולה גם כסימן לדו־תנועה. איך נבדיל בלי ניקוד את האפשרויות (נִכְוֶנָה, כְּוֶנָה, כְּוֶנָה, כְּוֶנָה) ?

נסכם : אין כתיב אחיד פשוט בשום שפה שבעולם ; ואי־אפשר להנהיג כללים פשוטים ואחידים לכתיב כל המלים בלשוננו ובכתבנו. שחזתמת ההיסטוריה טבועה עליהן ואין למחקה. ואם נסכים שאין להמנע מן הצורך להשתמש בכתיב „המלא“ כדי להקל „במקצת“ על קריאת המלים, עלינו לדעת עם זאת שבאמרנו „כתיב מלא“ לבד לא אמרנו עדיין הרבה. כמו בכל שפה כן גם בעברית עלינו לקבוע כללים מפורטים ששימו לב לצרכי הלשון ולתנאיה. נקבע נא כללים מפורטים כאלה שיהיו לנו כמורי־דרך למען נפריד כפי האפשר בין הדומים מבלי לקפח את צרכי הדיקדוק וצרכי הקשרים האטימולוגיים. ועל יסוד הכללים האלה נבדוק את כל הצורות הדיקדוקיות ואת אוצר המלים הרגילות שבשפה. והמלון העברי המתקן, עליו יהיה לתת לא רק את פירוש המלה ואת צורותיה ודרכי שימושה, אלא גם את הכתיב הנכון, כשם שבכל שפה חיים מיוחדים וכתיב מיוחד לכל מלה גם אחרי הכללים. וכתיב נכון זה יהיה כתיב כפול : כתיב שבניקוד וכתיב שבלי ניקוד.

מתוך ישיבות הועד המרכזי

בישיבות הועד המרכזי בימים כ"א וכ"ב בסיון תרצ"ח נידונו: (א) מונחים שנכללו ב„מלון למונחי המטבח“, (ב) מונחים מתימטיים אחדים שנתפרסמו ב„רשימת מונחי המתימטיקה“, ב„לשוננו“, כרך ט' עמ' 322 – 332, (ג) מונחי תכניקה אחדים לרגל הכנת מהדורה שניה של „המלון למונחי תכניקה“ (וד) שאלות לשון כלליות. כאן אנו מפרסמים קטע מתוך פרוטוקול הישיבות האלה הנוגע לשאלות לשון כלליות.

א. אשר לצורת הריבוי של המלה מִשְׁפָּרֶת הוצעו 3 הצעות: 1 מִשְׁפָּרוֹת ע"ד שְׂבָלִים מן שְׂבָלָת, 2. מִשְׁפּוּרוֹת ע"ד אֲשֻׁמוּרוֹת, 3. מִשְׁפּוּרוֹת. ד"ר יעקב כהן, התומך בהצעה 2, סבור שיש יחס-גומלין בין משקל מִפְּעֻלָּת (וכן אֲפֻעֻלָּת, תִּפְעֻלָּת) לבין משקל מִפְּעוּלָה (וכן אֲפֻעוּלָה, תִּפְעוּלָה), ושברוב המקרים תיגזור צורת הריבוי מן מִפְּעוּלָה.

אחרי דיון מפורט, שבו השתתפו החברים בראדי, טורטשינר, ילין, כהן

הוחלט:

כי ריבוי המלה מִשְׁפָּרֶת הוא מכל מקום מִשְׁפָּרוֹת (בלי ניקוד: משכורות) בהקבלה אל מִתְמָרוֹת, מִכְמָרְיו אשר הצד השווה שבהם: ריש בתור למ"ד הפועל. ד"ר י. כהן ביקש שיצויין בפרוטוקול כי לדעתו צ"ל: מִשְׁכּוֹרוֹת.

ב. לריבוי של המלה צִפְרָן (לכתיבה) הוצעו 3 הצעות: 1. צִפְרָנִים ע"ד הסגוליים, 2. צִפְרָנוֹת ברפיון הפ"א כנהוג במשקלים פֻּעֵלֹן (זִפְרוֹן – זִכְרוֹנוֹת) 3. צִפְרָנִים, שהיא ג"כ ע"ד סגוליים כמו שִׁקְמִים, שִׁבְעִים, תְּשַׁעִים הוחלט: להניח את הצורה צִפְרָנִים, שלא להרחיקה מן המלה המקורית צִפְרָנִים.

ד"ר י. כהן ביקש שירשם בפרוטוקול, כי לדעתו צ"ל צִפְרָנוֹת.

ג. למושג mannequin הונחו המלה דִּגְמָן (גבר), דִּגְמָנִית (אשה), ונפסלה

ההצעה גְּלָמִית.

גם בישיבת הועד המרכזי ביום י"ח באדר תרצ"ט נידונו שאלות לשון

אחדות. מהן:

מונח עברי למושג reprint, extrait, Sonderabdruck.

נידונו ההצעות: (1) הַדְפָּסָה מִיְחָדָת, (2) הַדְפָּסָה מִיְחָד, (3) תְּדִפּוּס, (4) הֶעֱתָק, (5) נֶסֶח, (6) מַעֲתָקָה. נפסלו המלים 4, 5, 6, והוחלט לערוך משאל בין חברי ועד הלשון בנוגע למלים 1, 2, 3. תוצאות המשאל סופמו בישיבת הועד המרכזי ביום כ' סיון תרצ"ט ונתקבלה המלה תְּדִפּוּס. ז. ביח

מונחי רפואה

(רשימה ב')¹

רשימה זו חוברה ע"י הועדה לענייני לשון הרפואה בירושלים, והמונחים שבה נתקבלו גם על דעת הועדה למונחים רפואיים בתל אביב. לועדה הירושלמית (בדבר הרכבה עיין בעמ' 89) נצטרפו הד"ר אפרים פורת (ועד הלשון) וד"ר ח. קלר. חברי הועדה בתל אביב הם: ד"ר מ. בן-עמי, ד"ר בן-רענן, ד"ר א. גולדשטיין, ד"ר ש. טשרניחובסקי, ד"ר א. פרידמן (יו"ר) וד"ר מ. שכטר. ד"ר ש. איינהורן מתל אביב, חבר ועד הלשון, משתתף בקביעות בעבודת הועדה הירושלמית ע"י מסירת חוות דעתו למונחים בכתב. ד"ר דריפוס מירושלים המציא לנו את המונחים האנגליים של רשימה א' ורוב המונחים האנגליים שברשימה הזאת. הועדה רואה חובה לעצמה להעיר במיוחד על התועלת המרובה שהפיקה מן המלון הרפואי הגדול של מוזיאון טשרניחובסקי גם במקרים שנטתה מן ההצעות המוצעות במלון חשוב ומקיף זה.

accretion	Anbau	תוספת
aching of bones	Brechen in den Gliedern	רצוץ
alveola	Alveole	נאדית (לגבי הריאה). מכתש (לגבי שיניים)
amputation	Amputation	קטוע
apex, tip (finger)	Spitze	קצה, ס' קצה; ר' קצוות, סמ' קצות (לגבי אצבעות); חד (לגבי הלב, הלשון והריאה) כפה (לגבי הריאה)
application	Applikation	שימה
to apply	applizieren	שים
attachment	Ansatzstück	קביע, ר' קביעים
bandage	Verband	תחבשת

¹ ע' בכרך זה עמ' 89.

to form an abscess	abszedieren	התפְּרַס
to become abscessed		
bifurcation	Gabelung, Bifurkation	התפְּלָגוֹת (ביחס לסמפונות ולשרשי שיניים)
block	Block	חֶסֶם
to blockade	blockieren	חִסּוֹם
to boil	auskochen	גָּעַל, הִנְעֵל (רק לגבי כלים)
capillary	Kapillare	נִימָה, ר', נִימִים, נִימוֹת
catheter	Katheter	קַתֶּטֶרָה
to catheterize	kathetrisieren	– הִכְנִס קַתֶּטֶרָה
cause	Ursache	סִבָּה
ciliated epithelium	Flimmerepithel	אֶפִּיֶּתֶל, שַׁעֲרִיר
clarification	Aufhellung	הִבְהָרָה, באופן פאסיבי הִתְבָּהָרוֹת
clyisma, enema	Klyisma	חֶלֶן
to give enema	Einlauf machen	חֶלֶן
coagulation necrosis	Einschmelzung	התִּמְסָמְסוֹת (הראה)
content	Inhalt (des Magens u. dgl.)	תֶּכֶן
convexity	Verwölbung	קִמְיָרָה (תוצאה), הִתְקַמְרוֹת (פעולה)
to coordinate	koordinieren	תָּאָם
coordination	Koordination	תְּאוּם
to congest	stauen	גָּדוֹשׁ, בפאסיב: הִגְדֵּשׁ
congestion	Stauung	גָּדֵשׁ (הדם)
descensus	descensus	צְנִיחָה
direct cause	Veranlassung	גָּרֵם
discharge	Ausfluss	זִיב, זִיבָה (פעולה)
discoloration	Entfärbung, Discoloration	לְקוֹת־הַצָּבַע
dissimilatio, destruction	Abbau	פְּרוֹק (במובן דיסימילציה), דְּלִילָה
dosage	Dosierung	קְבִיעֶת־מָנָה
dressings	Umschlag	לְפִיפָה
drop infusion	Tropfinfusion	הוֹלֶת־טֶפִּין
excision	ectomia ¹⁾ , excisio	כְּרִיתָה
erosion	Erosion	חֶשֶׁן

(1) המלים ב tomia – תרובענה לפעמים ב-גדום (עיין להלן). ולפעמים בחתוך. הכל לפי הצורך.

excitability, irritability	Erregbarkeit	כשר ההתעוררות
excitation	Erregung	עירור, במאסיב התעוררות
to fall asleep	einschlafen	קהה (רגל, יד וכדומה)
to freshen up a wound	anfrischen eine Wunde	הטרה פצע, החיה פצע
freshening up a wound	Anfrischung einer Wunde	הטרת פצע, הקרית פצע
gauze	Gaze	החיתאת פצע
gradual and slow course	schleichender Verlauf	מלמלה, גזה
to have a bowel movement	Stuhlgang haben	מהלך זחלני
heart sounds	Herztöne	עשה צרכים ¹
to heat	glühen	קולות-הלב
how often	wie oft? (haben sie ? כאבים)	לבן
	Schmerzen)	פעם לכמה (רגעים יש לך כאבים) ?
incision	incisio	חתוך ²
partial incision		גדום ²
inhalation	Inhalation	שאפה
inhaler	Inhalator	משאף
inhalatorium	Inhalatorium	משאפה
to inhale	inhalieren	שאוף
injection	Injektion	זריקה
to inject	injizieren	הזרק
intervention	Eingriff	מעשה (בדרך כלל פחות מניתוח ויותר מן טיפול סתם)
irritable	reizbar	גרי
irritability	Reizbarkeit	גריית
irritation	Reizung	גרוי
itching	Jucken	עקצוץ
ligature	Ligatur, Unterbindung	שנץ. (פועל שנץ)
loop	Schlinge	הדורה
manipulation	Handgriff	נקיטה ³ (אופן פעולת היד בניתוחים וטיפולים שונים).
overdosage	Überdosierung	הגדשת מזה

(1) ולא כנהוג: "היתה קבה". (2) ע' עמוד קודם הערה 1.

(3) ולא "אחיזה" כבמלון למונחי ההתעמלות.

oxygen cylinder	(Sauerstoff) bombe	גָּלִיל (של חֲמָצוֹן)
para -	para -	מַצָּד (בצירופים כגון: מצד הרחם)
peri -	peri -	מִסָּב (בצירופים כגון: מסב הרחם)
precipitating factor	auslösender Faktor	גורם מְנִיעַ
to prevent	vorbeugen	קדם פְּנִי, מְנוֹעַ אֶת
ptosis	ptosis	צִנְחָה
recrudescence	Schub	גֵּל
rigid	starr	קָשָׁח
rigidity	Starrheit	קָשִׁיחוּת
rigor	rigor	קָשָׁח
rigor mortis	rigor mortis	קָפְאוֹן
rectal tube	Rektaltube	שְׁפוּפֶרֶת הַחֲלָחֶלֶת
to regenerate	sich regenerieren	הִתְחַדֵּשׁ
regeneration	Regeneration	חֲדוּשׁ
to remove (stones etc.),	abtreiben	הִפְלִט, הִבְרִיחַ (תִּלְעַת, אֶבֶן וְכוּמָה),
to produce (abortion)		שָׁחַת (עוֹבֵר)
resolution	Resolution	הַפְשָׁרָה
spatula	Spatel	מִלְחוּץ (בשביל לשון) 1, אֶתוֹן (בשביל עֵינִים)
spreading	Streuung	יָרוּי
stasis	stasis	מַעֲצָר
to suffer from diarrhea, Durchfall haben		שָׁלַשׁ
to cause diarrhea		
thermometre	Thermometer	מְדַחֵם, רְבוּי: מְדִיחָם
to tolerate	vertragen (eine Medizin)	הִגּוּף 2) סוּבַל, - מְקַבֵּל
tooth, indentation	Zacke	שִׁנִּית
toothless, edentulous	zahnlos	נְטוּל-שִׁנַּיִם, חֲסֵר-שִׁנַּיִם
up building	Aufbau	בְּנִיָּה (ההפך של פְּרוּק), מְבָנָה (במובן סטרוקטורה)
(in)voluntary	(un)willkürlich	רְצוֹנִי, (לא)
	(willensmässig)	מְרָצוֹן (משמש ברפואה במובן)
to immunite, to vaccinate	immunisieren & c & c n,	חִסְּן נָגֵד, הִרְכִּיב נָגֵד
	impfen -	
zigzag	Zickzack	זִקְזָק

(1) הוועדה דחתה את המלה „מרית“ המציינת כלי לחפירה.

(2) בעברית מוטב לציין את האיברים כגון: הראש, הקיבה וכוומה.

לשוננו

רבעון לשכלול הלשון העברית
בהוצאת ועד הלשון העברית
בארץ ישראל

נערך תרס"ח-תרצ"ג על-ידי ד"ר א. צפרוני ז"ל

העורך:

נ. ה. טורטשינר

כרך י' חוברת ד'

יוצא לאור בסיוע מוסד ביאליק
שעל יד הסוכנות היהודית לארץ ישראל

ירושלים, ת"ש

ליובלו של ועד הלשון העברית

דוד ילין

תחית הלשון העברית בתחית האומה בכלל

„ועד הלשון העברית“ חוגג השנה את שנת מלאות חמשים שנה לקיומו. עם התנועה שנתעוררה בדור הקודם בנוגע לתחית העם על אדמתו, עם הרעיון שעם ישראל צריך לשוב אל הארץ אשר במשך אלפי שנים התגעגע אליה ולחיות עליה כעם חי היושב על אדמתו וכשבתו הוא עליה בימי קדם — עם תנועה זו באה בהכרח גם שאלת תחית הלשון בתור תוצאה לתחית עם ישראל על אדמתו בכלל.

לפני ששים שנה התחיל המנוח בן־יהודה להביע דעתו שאי אפשר לעם להיות עם חי על אדמתו בשעה שאין לשונו בפיו. ביחוד קשה הדבר לעם ישראל המפרד המפוזר בכל קצוי תבל, ובכל מקום שהוא נמצא בו, הוא מדבר את שפת אותה הארץ. אם ישוב עם ישראל אל ארצו וכל אחד ואחד ידבר בלשונו השגורה בפיו — הן זה מצב יותר גרוע מאשר בדור הפלגה. איך יוכל עמנו להיות לחטיבה אחת בארץ ישראל אם לא תהיה לשון משתפת בפיהם? ומלבד זה עלינו לזכר את העבדה שהלשון העברית נחשבה תמיד בקרב עמנו ללשון הקדש, לשון אשר בה נתנה לנו תורתנו ובה חזו נביאינו את חזיונותיהם לאידיאלים היותר נשגבים. ובכן מכל הבחינות, מחייב עם ישראל לשוב ולדבר בלשונו.

אמנם קל לאמר: על עם ישראל לשוב ולדבר בלשון העברית בעוד שבמשך אלף וחמש מאות שנה לכל הפחות לא היתה לשון זו שגורה בפיו. במשך תקופה ארכה זאת היתה אמנם גנוזה בספרים, ספרי התורה, ספרי חזון, ספרי תפלה. היה עוד זיק של חיים ללשון בחליפת מכתבים בין אותו החלק של העם שידע אותה עוד — אבל לִדְבָר בלשון זו, זאת לא נסה אף אחד.

מה היה מצב הלשון בתקופה הראשונה לקיומה? מה היה אוצר מליה אז? את זאת לא נוכל לדעת. מפני שמהתקופה הקדומה נשאר לנו לפלטה רק חלק ממנה, ואולי רק חלק קטן מאותה הלשון אשר בה היו מדברים בימים ההם. וְהַחֲלָק אשר נכלל במקרה בספרי תנכנו. אבל ספרי התנך אינם מלון של

הלשון העברית הקדומה, הם אינם כוללים את כל גנזי הלשון של הימים ההב, ובמקרה לא באו אלפי מלים שהיו בפי העם בספרים האלה. יודעים הננו כי ספרים אלה הם או ספרי פיוט, נבואות, תוכחות, נחמות ותקוות, או שהם ספרי היסטוריה או דברי חקים ומשפטים, אבל רוב הדברים השיכים לחיי יום יום — אין זכר להם בספרים האלה.

ולא נוכל לאמר כי חסרו מלים כאלה בלשון, כי הן היתה הלשון לשון חיה בימים ההם. ר' יהודה הלוי, משוררנו הלאומי, בדברו בספרו הכוזרי על הלשון העברית, חפץ להראות את מלך כוזר כי הלשון העברית היתה בימי קדם בעלת אוצר הרבה יותר גדול ממה שנשאר לנו ממנה, והוא מביא לו ראיות שונות. מי שקורא את פרקי בנין המשכן והבית של שלמה, מוצא בהם הרבה מנחים למקצוע הבנין והאריגה ומלאכת עץ ואבן, בפרק אחר, המדבר על בעלי חיים טמאים וטהורים, הננו מוצאים רשימה שלמה של בעלי חיים שונים, וכן בפרק ב' בישעיה באה רשימה גדולה של מיני תכשיטים של הימים ההם. זה מראנו על עשר של מלים בענינים שונים בלשון. ולולא באו הפרקים האלה בתנך, לא ידענו למשל שמות בעלי חיים רבים או תכשיטים שונים. גם מנחם בן סרוק במחברתו מקונן על זאת שהלשון העברית בגלותנו קצרה מאד מפני שלא נשארו לנו לפלטה בלתי אם ספרים מעטים מהתקופה התנכית.

בכל אופן, לו הצרכנו להסתפק רק בספרים האלה היינו משללים מהרבה מלים של צרכי החיים. וטוב הדבר שבמשך הדורות שמאחרי תקופת התנך נוצר בישראל עוד מקור לאוצר גדול בלשון, הוא ספרות התלמוד אשר בה דנים על דברים רבים מחיי יום יום, וממילא צפות ועולות מלים רבות חדשות בכל הענינים האלה כתוספת על האוצר התנכי.

אך העשר הגדול הזה לא הועיל הרבה להעשרת הדבור העברי, כי חלק גדול מהמלים שהיו צריכות להכנס לשמוש בדבור החי, היה גנוז בספרים האלה כאבן שאין לה הופכין, אנשים לרבבות למדו את הספרים האלה כלמוד תורה לשמה או לשם הסקת הלכה מהם, אבל לא הלכו אנשים לחפש אחרי המלים האלה לשם הכנסתן אל הדבור החי, מפני שלא היה מי שהיה צריך להשתמש בהן, לא היה מי שדבר עברית.

גם הדורות שבאו אחרי התקופה התלמודית נתנו תרומתם לאוצר הלשון והעשירוהו יותר. היו תקופות שהוסיפו מלים בלשון מתוך הכרח. נמצאו אנשים שקבלו עליהם לתרגם ספרים חשובים של גדולי ישראל בפילוסופיה, במתמטיקה, בתכונה וברפואה שנכתבו בלשון הערבית העשירה מאד באוצר מליה, ספרי רבנו סעדיה גאון, ר' יהודה הלוי, הרמבם, ועוד. היו גם קהלות שהטילו על יודעי לשונות לתרגם את הספרים, ומובן כי עבודתם הכריחתם לחדש מלים בלשון או

מהלשון עצמה או מהלשון הערבית הקרובה בצורת מליה לעברית, ונוצרו מלים מֵעֵין "מציאות" ו"הגדרה" וכיוצא בהן בהלשון העברית בעצמה, ו"עֲלָה" ו"אפק" ו"קטב" ו"הנדסה" וכיוצא בהן מהלשון הערבית, ומלים רבות מאלה היו בבחינת "ולא נודע כי באו אל קרבנה". היו כל כך קרובות לצורות מלים עבריות עד כי לא נפר כי לקחו מלשון אחרת, הנה מלת "מרכז" למשל אשר ממנה נוצר גם פעל "רָכַז" ו"התרכז" — לא יחשב איש כי מלה זו איננה לא בתנך ולא בתלמוד או במדרשים והיא מלה ערבית טהורה. מלים אלו התמזגו בלשון העברית מפני צורתן העברית מה שאין כן במאות מלים יוניות ורומיות שבאו במדרשים ביחוד ושלא יכלה הלשון העברית לעפל אותן מפני צורתן שאיננה לפי רוחה ומשקלי שמותיה.

אבל עם כל אלה יחד לא היה עדין סֶפֶק לעשות את הלשון העברית לשפה חיה מדברת בימינו אלה מפני שני טעמים:

(א) מפני כי כל הספרים הרציניים האלה המדברים בעניני האלהות, והשכל הנפרד, והנבואה, ומדעים רוחניים שונים, גם הם אינם מדברים על עניני חיי יום יום ולא עסקו בעניני מאכלים שונים, ומשקאות, ומלבושים, וכלים וכיוצא בהם.

(ב) עלינו לשים אל לבנו כי במשך אלף וחמש מאות שנה שנפסק הדבור העברי נתחדשו בעולם דברים רבים מאד: כלים, מכשירים, מכונות, וחלקיהם וחלקי חלקיהם, כל הדברים האלה שנתחדשו בעולם נתחדשו הם ושמותיהם יחד. נוסף כלי — נוסף שם לו, בהוצר בִּרְגָה חדש נתן לו גם שם, בשעה שבלשון העברית לא דבר איש עליהם ושם לא נתן להם, ומלבד הדברים החמריים האלה הן נתחדש ג"כ הרבה בעולם הרוחני במשך התקופה הארכה הזאת, נתבררו הרבה מִשְׁגִּים חדשים, ונתן כמובן שם לכל אחד מהם, ובלשון העברית לא נמצא כל זִכָּר להם.

נקח לנו אֶפְלו גליון עתון אחד ונִצִּין בו את המלים אשר לפני ששים שנה לא השתמש שום חכם או סופר בהן, ונתפלא בעצמנו לאמר: מה דלה ומה חסרה היתה לשוננו אז! ומי שחשב אז על תחית הלשון העברית בתור שפת דבור, שפת החיים, ושפת השוק, הן צריך לחשבו באמת לחולם חלום ממש כחלום שיבת ישראל לארצו במאות אלפיו באותו זמן.

חובבי ציון הראשונים אמרו: יעברו דורות עד שנשיג איזה דבר בתחית ארץ ישראל על ידי עם ישראל, אבל אנו צריכים לעבד כדי להפך במשך חמשים או מאה שנים את חלומנו למציאות, אם לא נתחיל, לא נתקדם. והנה בא הזמן ופתר חלק מהחלום הזה. וכן היה הדבר ביחידי הסגֶּלָה המעטים אשר חלמו חלום תחית הלשון העברית, ידעו כי קשה הדבר כקריעת ים סוף אך לא נרתעו

מפני הקשי הזה. אמרו: חובה עלינו להתחיל, והזמן יעשה את שלו. ואם אנו רואים כיום רבבות מישראל בארץ ובגולה מדברים עברית בפעל ממש, וחלק גדול מהקשיים הוסר, הן אות ומופת הוא כי התקדמנו במשך יובל השנים למן העת ההיא. נעשה אז הנסיון הקשה בבית אחד, שנים ושלשה, וכל אחד ואחד הרגיש את הקשי שישינו בו; ואם יש פסוק האומר „אויבי איש אנשי ביתו“, הנה פה התקים במלואו. האויבים הראשונים של מי שרצה להנהיג בביתו את הדבור העברי היו אנשי ביתו. הם הקיפוהו בשאלות כתנור של עכנאי, והוא המסכן סבל יסורי גיתנום. ישבו אל השלחן לאכל החלו השאלות: מה שם כלי-אכל זה? ומה שם מאכל זה? איך קוראים ל„לוקשן“ ואיך ל„פרפל“? ומה שם הכלי הקטן ששמים בו את המלח? והכלי שמביאים בו את הקפה אל השלחן? ואבי הבית הדורש מבני ביתו כי ידברו עברית לא ידע לענות לאלה הילדים הקטנים שלא יכלו להשלים עם הרעיון כי אבא איננו יודע.

אז היה מחיב להוצר מין מכשיר אשר יקל מעל ענויי האנשים החפצים לדבר עברית. ומכשיר זה נוצר בצורת „ועד הלשון“, ישבו חבר אנשים מלמדים, יחפשו בספרות העברית אחרי כל מלה נשכחה שאפשר להשתמש בה לדבר החסר בלשון, ימצאו מלים וימצאו מלים, ובלבד שחסרון אחר חסרון ימלא. והועד נוצר, וישב על האבנים והתחיל לדת מלים, לדגור מלים ולמלט מלים, והעקר: לחדש מלים או למצאן מן המוכן, לחשף אותן מתוך גנוי התלמוד, התוספתא והמדרשים, ישבו ועברו על הספרים האלה מתוך כונה להוציא מהם כל מה שאפשר להשתמש בו ושאינו ידוע לקהל. ויש שמצאו מלים שיש להן מובן ידוע ואפשר להשתמש מהן למובן קרוב אליו שיש לנו צרך בו מפני שאיננו נמצא עדין בלשון.

אך בכדי להכניס את המלים לשמוש בחיים נדרש איזה אמצעי מיחד שיחרת אותן במח הקהל. וגם לזה נמצא האמצעי הנדרש: בן-יהודה השתמש לזה בעתונו „הצבי“ אשר הקהל אהב לקראו, והתימנים למדו אותו (כך היו אומרים אז), ומדי התחדש מלה התאמץ להשתמש בה במשך זמן פעם אחר פעם במאמריו בעתונו עד אשר נחקקה על לוח לב הקוראים ובהצטרכם להשתמש במובנה מצאוה כבר בזכרונם.

ענין יצירת מלים חדשות בלשון עורר מלחמה קשה מצד הכופרים אשר בחוץ-לארץ, ז"א דוקא מצד אלה שהיו צריכים לשמח על אשר נמצא מי שמשדל לעזר להם. סופרים אלה לא יכלו להשלים עם הרעיון כי יושבים בירושלם חמשה אנשים ועוסקים בחרשת מלים. את הועד פנו בשם „פבריקה של מלים“, ואת חבריו בשם „מרחיבים מחריבים“ את הלשון, כי כל מה שאיננו נמצא בספרות הריחו זר לה.

קם אז הד"ר קנטור¹ עורך "היום" וחבר שיר של פגעים בצורת דו שיח "מניח הלשון" ו"קורא" שפרסמהו ב"השלח" להתל בועד הירושלמי, קם לילינבלום שבעיניו לא מצאה חן המלה "רצינות" שחדש בן-יהודה ואמר כי הוא מריח בה ריח של ricinus, שמן קיק, ולא הסתפק בזה וקם וחבר מהמלים המחדשות ע"י ועד הלשון מכתם בן שורות אחדות שפרסמהו ב"המליץ", כאומר: ראו מה נותן לכם הועד הירושלמי. והשם "אזני המן" שקבע ועד הלשון לתופינים המשלשים שעושים לפורים, ואשר לקחהו מדברי קלונימוס בן-קלונימוס — לא מצאו חן ביחוד בעיני הסופר שמעון ברנפלד², והרעיש עליו את העולם באחד ממאמריו. ככה מצא לו כל סופר חץ אחר לירות בחברי הועד המסכנים.

וחברי הועד הירושלמי המסכנים לא נרתעו מכל הדברים האלה, וביחוד מן היחס השלילי הזה של סופרי הגולה וענו להם: קל מאד לכם אתם הסופרים היושבים בחוץ-לארץ להסתפק במה שיש כבר בלשון. אתם לא קבלתם עליכם את חובת הדבור העברי. כל עניינכם עם הלשון הוא רק ענין שבכתב, כתיבת ספרים, ומאמרים, ושירים וספורים. אתם מיפים דברים במליצות לקוחות מהתנך ומתקשטים בנוצות זרות. ואלה מכם הכותבים פרוזה אינם מרגישים במחסור בלשון, ראשונה מפני שאינם מדברים על הריאליה של הדברים שבחיים, הנכם כותבים ספורים ומאמרים וכל מיני דברים אחרים, שנית: אם במקרה חסרה לאחד מכם איזו מלה, אתם מחסירים את כל המאמר שהיתה צריכה לבוא בה. וכן הדבר במי שמתרגם משפה זרה לעברית אשר לו בודי חסרות מלים שונות. הוא מוֹתֵר על כל המשפט, ומי ילך וישוה את דברי המתרגם למקור ויִזְכֵּחַ כי חסרים אילו משפטים בספר שלם. אבל אנחנו בני ארץ ישראל הרוצים להחיות את לשוננו בפנינו ובפי ילדינו, אנחנו מכרחים להמציא את כל החסר לנו.

והמנצחים היו סוף סוף סופרי הגולה, ובהתחדש מלים רבות מאד הכרחו הם בעצמם להשתמש בהן. ועד הלשון החל לפרסם שמות חדשים ברשימות שונות; רשימות לכלי מלאכה שונים, רשימות למיני מאכלים ומשקאות, רשימות להלבשה ולהנעלה; ומצד שני רשימות למנחי מדעים שונים: מתמטיקה, פיסיקה, כמיה, למדעי הטבע: החי והצומח והדומם, ועוד, ועוד.

זו היתה העבודה העקרת של ועד הלשון. והתעודה השניה היתה ענין הדיוק בלשון. רגילים היו הסופרים להשתמש במלים בלתי ברורות במובן לכל מה שהיה חסר בלשון, עפ"י המדה: "אם אינו ענין לכאן תנהו ענין לכאן". דבר כזה לא יתכן בשפה חיה הצריכה לדיק בדבריה ולא להשתמש במה שקוראים

¹ הוא מ' בלשן, "השלח" כרך א' 286—292.

² "הצפירה" מס' 111.

תחליף. הן ידעתם את המעשיה במי שכתב לו חתנו ששמו אותו ב"צינוק" ולא ידע אם זה עפ"י פרוש רשי או הרדק או אבן עזרא. ועל ועד הלשון היתה התעודה לברר את המשג המדיק של כל שם מהשמות הנרדפים עד כמה שאפשר.

תעודה שלישית היתה לועד להפטר מכל סבל השמות ההולכים "שנים שנים", ז"א שמות דברים המרכבים משתי מלים ולפעמים גם יותר. לכלי המראה על הזמן לשעותיו ולרגעיו קראו בני דורות ההשכלה "מורה שעות", ולמתקנו קראו כמובן "מתקן מורי שעות"; לגליון המתפרסם יום יום או לשבועות או לירחים קראו בשם "מכתב עתי" ולמפרסמהו "מוציא לאור" (זה בכלל שם מזור, כי איך יובן בשם "מוציא לאור" כי הכונה היא למפרסם מכתב עתי?); ולבית אסף ספרים נתן שם מזור "בית עקד ספרים", ולמשגיח עליו "מנהל בית עקד ספרים". דבר זה איננו כלל לרוח הלשון העברית. ישנן לשונות שההרכבה נוחה להן, כגון הגרמנית שאפשר שיהיה בה שם בן יותר מעשרים אותיות במלה אחת כגון *Nachmittagsschlaefchen* (22 אותיות!) או: *Zahlungsunfaehigkeit* (20 אותיות!) ועוד אלפי שמות כאלה. וישנן לשונות כגון הצרפתית והאנגלית ועוד כאלה שאינן משתמשות עפ"י רב בשמות מרכבים. והשפות השמיות בכלל אינן יכולות לעכל הרכבות בשמות, ואף כי ישנה דרך הסמיכות בהן קשה להשתמש בשמות המרכבים בדרך הסמיכות כשרוצים ליחסם אל אחד כנויי הקנין המבחרים אל שם. כי איך נאמר למשל בחפצנו להגיד "מורה השעות שלי"? הנאמר: "מורה שעותי"? או: מורי השעות? וביחוד, איך נאמר: "מתקן מורה השעות שלי"?

ובכן השתדל הועד לחדש לכל אלה מלים יחידות: שעון, שעה, עתון, עורך, ספריה, ספרן, וכן הלאה. והמלים האלה נתקבלו בחיים, ואין זוכר עוד את המלים המזרות ההן.

מלבד חדושי המלים לצרכי חיי הבית היה צריך שועד הלשון יחדש מלים

לבתי הספר.

בימים ההם היו בתי ספר אחדים שקבלו עליהם להורות גם את המקצועות החילוניים בעברית. אמנם היו אלה רק בתי ספר עממיים, אך גם לאלה לא היו עדין די שמות לכל המנחים של המקצועות השונים, ומורה מורה היה נאלץ לחדש מלים למה שחסר לו, והתחילה ערבוביה בקביעת השמות, בבי"ס זה קוראים למנח זה בשם זה, ובבי"ס אחר נתן לו שם אחר. ומלבד זה הן לא כל מורה הוא בלשן ומחדש מלים, המורים פנו אל הועד, והוא היה צריך להיות הפוסק וגם המחדש.

עבר זמן ולביה"ס העממי נוספו שני מוסדות, אחד למטה ממנו ואחד למעלה ממנו: גן הילדים וביה"ס התיכון, הגימנסיה, והיה צריך תכופ במלים חדשות

לעוללים הרכים לכל מיני משחקיהם ועבודותיהם, וגם לבוגרים במדעים השונים במדרגה יותר גבוהה. פה היה הפקפוק גדול, אם היה אפשר להורות מדעים כשחסרות מלים רבות להם. אם התחילו להורות למשל תורת הצמח (בוטניקה)), היה צריך לקרא בשם לצמחים רבים ושונים, וכן לכל חלק וחלק של הצמח, וכן הדבר בתורת החי, ובתורת הטבע (פיסיקה), ובלמודים אחרים, אך ההכרח הן הוא אבי היצירה, ובכן היו גם פה הכרח ויצירה והתגבר והתגברנו על כל הקשיים השונים גם בבוא העת לפתח את המוסד העליון למדע הוא המכללה העברית, ולפניו את התכניון בחיפה אשר שאלת הוראת כל המדעים בו בעברית גרמה ל"מלחמת השפות" הידועה.

ועד הלשון הלך והתקדם צעד צעד יחד עם החיים, וכל מה שהתקדמו חיינו בארץ ישראל יותר ויותר כן התקדם גם הוא. ויהא הדבר ברור: אינני אומר ליחס כל שכלול הלשון ומלוי חסרוניה רק לועד הלשון. הרבה חדשו המורים, הרבה חדשו הסופרים, אך ועד הלשון היה המוסד היחיד שעקר תכליתו היה חדושי מלים ובוה עסק כל הימים בתור חובה. אחרי המלחמה העולמית הקודמת לבשו החיים בארץ ישראל צורה אחרת, ואתם יחד גם הלשון העברית, ותחת אשר בימי המלחמה היה אסור להדביק מודעה ברחוב בעברית, נהיתה הלשון העברית בתקף המנדט לאחת השפות הרשמיות של הממשלה. והממשלה היתה מכרחת להתחשב בעבדה זו, החל מן הפתקה שעל כל דלת ודלת של כל אחד מחדרי מחלקות הפקידות השונות ועד העתון הרשמי שהיא מפרסמת, ועד כל המודעות שהיא מדביקה ברחובות או שולחת לאנשים פרטיים, ועד לקבלת כל מיני בקשות של התושבים או שמיעת טענותיהם בבתי המשפט. כל החיים הממשלתיים נהיו גם לעברים. ומצד שני הפכו כל בתי הספר שבערים ובמושבות לבתי ספר עבריים, ועשרות אלפי ילדים למדו כל למודיהם בעברית, ומפיהם למדו אלה מהוריהם שלא ידעו עברית — לדבר בלשון זו. עתה נהיתה העברית באמת ללשון העם, ובכל אפן ללשון הדור הצעיר ברבבותיו.

גם לפני המלחמה היה ידוע בעולם כי בארץ ישראל מדברים עברית, וכל יהודי היושב בגולה שש ושמח על העבדה הזאת, אבל אנו היושבים בארץ ידענו כמה הם המדברים עברית בארץ: חלק קטן מאד של הדור הצעיר וחמשה או ששה בתי ספר ששם שררה העברית בתור שפה חיה. אבל הורי הילדים האלה, הבוגרים שבארץ, המשיכו לדבר בלשונותיהם השונות.

נוסף גורם שלישי, הוא החלטת הסתדרות העובדים על רבבות חבריה כי הלשון היחידה שצריכה להיות המדברת היא רק הלשון העברית. וככה נוספו עוד

רבבות מדברים עברית, תחת אשר לפני המלחמה הוציאו אף עתון באידית. ותחתית הלשון העברית בתור שפה מדברת היא המתנה היותר חשובה שנתנה ארץ ישראל לגולה. ואם ישנם בתי ספר למאות בגולה אשר שפת ההוראה בהם היא עברית, וישנם כיום עולים רבים מהגולה אשר ברגע דרך רגלם על אדמת ארץ ישראל הם מדברים כבר בעברית כאחד ממנו. הן זוהי השפעת ארץ ישראל המדברת עברית. ואם היא והם יודעים לדבר בששפה זו על כל ענין מבלי הרגש איזה מחסור שהוא בלשון — הן כל זה הודות לאלפים רבים של מלים בכל מקצועות החיים שחדש ועד הלשון העברית, נוסף על אלפי המלים שחדשו הסופרים.

אך התקדמות תחתית הלשון בפי תושבי ארץ ישראל הגדילה גם את הדרישות למלים חדשות. אם הנגר, והנפח, והפחח, והסנדלר הנהיגו את הלשון העברית בבתי מלאכתם, הן נדרשו להם מלים נוספות לכל כלי מלאכתם ולחלקי הכלים האלה, ופעלים לפעולות הנעשות אצלם. אל מי פונים? אל ועד הלשון.

אם הממשלה מכרחת להנהיג בכל מחלקותיה את השפה העברית, הן ישנם מנחים תכניים רבים שלא ידוע להם עדין שם בעברית, ואז פונה גם הממשל אל ועד הלשון. והיא אכן עשתה כזאת לא פעם ולא שתים.

ובכן בא שנוי גדול גם בעבודת ועד הלשון: במקום ועד קטן בירושלים שהיה מתאסף פעם בשבועים ישנם כיום כבר כארבעים חברים לוועד הנחלקים לוועדות שונות שכל אחת מהן עוסקת במקצוע מיוחד לה, והועדות הן גם בירושלים, גם בתל אביב, וגם בחיפה.

ובשעה שבמשך עשרות בשנים מלפני המלחמה הקודמת עלה ביד ועד הלשון לפרסם רק חמש חוברות של „זכרונות ועד הלשון העברית“, הנה זה עשר שנים שהוא מוצא את רבעו „לשוננו“ בלי כל הפסקה ונותן מקום לכל מיני חקירות בלשון מלבד רשימות המלים המחדשות ע"י כל הועדות השונות במקצועות השונים. ומלבד זה מפרסם ועד הלשון מזמן לזמן מלונים קטנים מקצועיים לתועלת כל בעל מקצוע, למן המלון למתמטיקה ועד המלון לכלי המטבח והתבשילים השונים, ועד המלון לגדול צאן.

הכרטיסיה של המלים המחדשות על ידי ועד הלשון בלבד אשר סדרה במשרדו בזמן האחרון עולה כבר ליותר מעשרת אלפים מלים, והועד יוכל להביט בגאון על עבודתו שעלה בידו לעבד עד כה.

אך האדם נוצר בעינים המביטות בעקר אל מה שלפניו, וועד הלשון שזכה כבר לשנתו החמישים צריך לראות מה היא החובה המוטלת עליו עד ליובל השנים הבאות, ויודע הוא כי המלאכה מרבה הרבה יותר מאשר עד כה. עולמנו עתה הוא עולם ההמצאות, עולם המכונות עם כל גלגליהן ואופניהן, ובית-החרשת

למלים", כאשר קראו לו בלעג בראשונה, מחיב להוציא תוצרת בקנה מדה הרבה יותר גדול מאשר עד כה.

במשך חמשים שנה עבדו כל חברי ועד הלשון בהתנדבות, ואם ישנו תקציב גדול עתה לוועד, הן זה בעקר לפרסומי השונים ולפקידיו המדעיים והמשרדיים אשר אי אפשר לו להתקים בלעדיהם.

חלק הגון מתקציבו מקבל ועד הלשון מ"מוסד ביאליק", מוסד זה אשר האיש ששמו נקרא עליו היה אחד נשיאי ועדנו מיום הספחו אליו ועד יום מותו. חלק מתקציבו הוא משיג מעזבונו של המנוח יצחק ליב גולדברג אשר במשך עשרות בשנים תמכהו חדש חדש בסכום ידוע. ואת שארית תקציבו הוא מקבל מקוני פרסומיו, ובעקר מחברי "חברת אמוני הלשון העברית" אשר בארץ.

ועד הלשון יודע חובתו לעמו, ועמו צריך לדעת חובתו לוועד הזה למען יוכל לעמוד גם בנמים הבאים בדרישותיהם על גבה תעודתו.

ואנכי, שהייתי חבר ועד זה למיום הוסדו לפני חמשים שנה ועד היום, הנני מברך את ה' שהחיני וקימני והגיעני לזמן הזה.

חמישים שנה של ועד-הלשון

I

כשנוסד ועד-הלשון, לפני חמישים שנה ויותר, היה הוא המסקנה האחרונה של הצורך בחידושי-לשון, שהורגש באגודה של "שפה ברורה", שנוסדה אז בירושלים, וכדוגמתה נוסדו אגודות לאותה תכלית באותו השם או בשם אחר (למשל, אגודת "שפתנו אתנו" באודיסה) וגם ברוסיה ובגאליציה, ברומניה ובאמריקה.

האגודות הללו שמו להן לחוק לדבר עברית בכל מקום שאפשר ועם כל אדם שאפשר. בדחיפתו של אליעזר בן-יהודה נעשתה תחית-הלשון בדיבור החי חלק בלתי-נפרד מתנועת-התחייה העברית, "חיבת-ציון" בלשון של אז. בערים ובעיירות שונות בכל תפוצת-ישראל התחילו חבורות של צעירים וקנים, ובמקצת — גם של צעירות, מדברים עברית ביניהם לבין עצמם. מה היתה הלשון העברית של אז? — לשון ספרותית בלבד. אמנם בלשון ספרותית זו נתחברו ספרים בכל ענפי הספרות והמדע, הוצאו עתונים וירחונים, נכתבו מכתבי-מסחר ומכתבי-ידידות. ובארץ-ישראל אף שימשה הלשון העברית אמצעי של משא-ומתן בין העדות השונות, שמדברות בלשונות שונות ומשונות, ו"המקובלים", שלא היו נוהגים לדבר "דברי-חול", היו משתמשים בעברית בתור "לשון-קודש".

ואף-על-פי-כן עדיין היתה הלשון העברית לשון מתה. בקביעות דיברו אז, לפני חמישים שנה, עברית רק משפחות בודדות בארץ-ישראל. והספרות העברית היתה כתובה בלשון מוגבלת ומצומצמת במלותיה ובביטוייה. בשביל עניינים שבמחשבה, עניינים שבפילוסופיה ובעיון מופשט, היה להכותבים עברית אוצר הגון של מלות, שיצרו המתרגמים ממשפחת-התיבונים כבר בימי-הביניים. ובשביל השירה, ביחוד בשביל השירה הלירית, היה אוצר בלום של מלות רכות ופיוטיות בעשרים וארבעת כתבי-הקודש העבריים. ואולם בשביל התאור המדויק, שדורשת הספרות הסיפורית, ובשביל המדע המדויק, שדורש הגדרות וכינויים ברורים ומדויקים, לא היו די מלות בעברית, כמו שלא היו בשביל הדיבור החי. הסופרים

העבריים יודעים היו להשתמש במליצות תג"כיות שימוש מצוין, מחוכם וחרף, שהיה מגיע לפעמים לידי וירטואוזיות, כמו שהגיע למשל אצל מאפו וגורדון. ואולם אלו היו רמיזות והתחכמויות, שלא סיפורים ופואמות רחבות-תאור ולא ספרי-מדע מקפידים על הדיוק יכולים היו להעזר בהן בהרבה. והדיבור החי לא-כל-שכן? —

מאפו ב"עיט צבוע" וסמולנסקין בששת הרומאנים הגדולים שלו תארו כל מיני מחזות של חיים וכל מיני טיפוסים של בני-אדם בלא שהזכירו אף פעם את הבגד Weste, את הצבע blond, את הכלי Teller, את התואר feierlich, את הפרח Veilchen, את המושג Enttäuschung, וכיוצא באלו, מפני שלכל אלו אין שום מלה במקרא אף לא בתלמוד. ספרים מדעיים גדולים נכתבו או בעברית, שאין בהם מלה עברית בשביל Identität או בשביל Dualität. יהושוע שטיינברג, שהוציא מלון רוסי-אשכנזי-עברי גדול, תרגם את המלות הלועזיות, שמסמנות מיני בעלי-חיים ומיני אילנות, במלות: "מין חיה", "מין עוף", "מין עץ" — ודי. ולעתים קרובות מאד, במקום שלא היה תרגום עברי במלה אחת למלה אחת לועזית, בא באור ארוך במקום תרגום. כך למשל ניתרגמה מלת Chocolate במלות העבריות "עסיס אגוזי-פרך" ומלת Aermelleibchen ברוסית — (Копина) במלות "אפודת-חשב לנשים". מלת ernst היתה מתורגמת בתור תואר-הפעל: "באמת ובתמים" ובתור שם-התואר — "ישר", "נאמן", "מתהלך בתום ויושר", וכיוצא באלה התרגומים, שאינם מוסרים את עצם-כוונתה של המלה הלועזית או אינם אלא ביאורים במקום תרגומים¹.

ואולם אם בלשון הספרותית אפשר היה להמנע מלקרוא בשם עברי לכל דבר שאין לו שם בתנ"ך ובתלמוד או לתרגם מלה לועזית אחת כזו בשתים שלש מלות עבריות, הרי היה דבר כזה מן הנמנע בהחלט בלשון-הדיבור העברית. דוגמה מדהמת לכך: בכל הספרות העברית עד זמנו של בן-יהודה לא נמצא הביטוי הרגיל כל-כך בכל שיחה קלה: frische Eier כדי לתרגם את שם התואר frisch היו משתמשים במלה העברית "חדש" או "רענן". ואולם הרי אי-אפשר לומר "ביצים חדשות" או "ביצים רעננות". וכשהתחיל בן-יהודה מדבר עברית ובשיחה הראשונה שלו בחוגי-המשפחה נתקל בחוסר זה של מלה עברית בשביל frische Eier והיה מוכרח למצוא בשביל frisch את שם-התואר "טרי", שמתאים למלה ערבית דומה לו, ליגלגה עליו כל חבורת הסופרים העבריים המכובדים והמפורסמים וקינטרה אותו במלות "מכה טריה" שבישעיהו. ומלה עברית אחרת בשביל שם-

¹ עיין על זה בפרטות: יוסף קלוזנר, "מרחיבי השפה" ומתנגדיהם, השלח,

תואר רגיל והכרחי זה לא מצאו ואף לא ביקשו: בלשון ספרותית מתה אפשר להתקיים גם בלא שם-תואר כזה... בלשון העברית הספרותית היו קיימים מן העופות רק "יונה", "זמיר", "צפור-דרור", "תרנגול" ו"תרנגולת", מן הצבעים — "לבן", "שחור" ו"אדום", ובנוגע ל"צהוב" נחלקו הדעות מהו. ממערכת כלי-השולחן חסרה לא רק המלה בשביל Teller אלא גם מלה בשביל Untertasse, בשביל Serviette, בשביל Aschenbecher, בשביל Salzfass, ועוד. מן הפרחים היו ידועות ה"שושנה" וה"חבצלת" — ולא עוד. Polizei היו כותבים בעברית "פאליציי", "מורה-שעות" היה Uhr, "מכתב-עתי" היה Zeitung, "מכתב-עתי חדשי" — Monatschrift, "עט-עופרת" — Bleistift, "עץ-גפרית" — Zündhölzchen, וכיוצא באלו. וכבר הראה י. מ. פינס², כמה קשה היה להשתמש במלות מורכבות כאלו לא רק בדיבור העברי אלא גם בספרות עברית טבעית וברורה.

לא נשארה דרך אחרת לפני המדברים עברית — ובן-יהודה בראשם — אלא לחפש בכל אוצרות-הלשון שלנו את המלות החסרות, לקבוע מושגים חדשים למלות עתיקות, ובשעת-הצורך או יותר נכון, בשעת-ההכרח — גם לחדש מלות. ובחידוש-מלות עסק לא רק בן-יהודה, שהיה הראשון למדברים עברית בקביעות ולשם תכלית לאומית-מדינית בלבד. גם פינס ויעבץ חידשו מלים אף אם לא במספר מרובה. וקדמו להם מנחם לפין מסאטאנוב, הבלשן יוסף הלוי ומשה שולבוים; ומנדלי מוכר-ספרים לא רק חידש שמות לחיות ועופות ב"תולדות-הטבע" שלו, כשעדיין היה שלום יעקב אברמוביץ (הרי מלת "עפרוני" שלו היא!): גם בתקופת-יצירתו האחרונה נתן לנו מלות מחודשות ומקובלות כ"גפרור", "סמרטוט" ו"דו-קרב".³

ואולם החידושים עוררו התנגדות וליגלוג כאחד. ליליינבלום, שעל ברכתו העברית של בן-יהודה: "שלום, אדוני", השיב לו "רעדט ווי א מענש!" (דבר כבן-אדם!), שם ללעג את החידושים של בן-יהודה במאמר מיוחד בשם "להרחבת השפה"⁴ אחד-העם במאמרו "הלשון וספרותה"⁵ התנגד גם הוא לחידושים שבכוונה, חידושים, שאינם באים מתוך העבודה הספרותית-המדעית עצמה, וסיים את מאמרו בדברים אלה: "סלסלו את המחשבה והיא תרומם את

² בהקדמה לספרו "הכח", ירושלים תרנ"ה.

³ על הראשון עיין י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה I, 199—225, ועל האחרון: י. כנעני, משה שולבוים, לשוננו, V (תרצ"ד), 299—331. ועיין גם מאמרו של כנעני: חידושי-הלשון בתקופת-ההשכלה, שם, שם, עמ' 59—72, ובמאמר הנזכר של י. קלוזנר: "מרחיבי השפה ומתנגדיהם", השלח, I, 535—539.

⁴ עיין: כל כתבי מ. ל. ליליינבלום, III, 188—198.

⁵ על פרשת-דרכים, I² 185—196.

הלשון!" — ולא חידש אף מלה אחת מעיקרה. ודאי הכניס אחד-העם מושגים חדשים לתוך מלות ישנות הרבה, וכן חידש ביטויים דקים מעין "המדור התחתון שבנפש" במקום התרגום הלועזי "מתחת לסף-ההכרה", וכיוצא באלו. אבל מלות מחודשות ממש אין למצוא בכתביו. וכל עוד שהיה הוא עורך את "השלח" נקרא זה לא "ירחון" אלא "מכתב-עתי חדשי".

ואף מנדלי, שחידש הוא עצמו כמה וכמה מלות מוצלחות, לא חיבב את ה"חידושים הירושלמיים", כמו שהיה רגיל לומר. ואפילו ביאליק התנגד לחידושים של בן-יהודה עד שבא הוא עצמו לארץ-ישראל. "פבריקה של מלים" היה קורא לחידושי-הלשון של בן-יהודה וחבריו. ורק לאחר שבא לארץ-ישראל ונוכח בהכרחיותן של מלות מחודשות בשביל הדיבור החי ובשביל המדעים המדויקים, המלאכות השונות וצרכי-החיים, שינה את דעתו ועמד הוא עצמו בראשו של ועד-הלשון; ומאז לא רק הכניס מושגים חדשים לתוך מלות ישנות⁶, אלא גם חידש מלות מעיקרן במספר מרובה⁷.

ולא רק ליליינבלום, אחד-העם, מנדלי וביאליק התנגדו לחידושי-מלים. כשיצא ספרי "שפת-עבר — שפה חיה" (קראקה תרנ"ו), שבו היה נסיון לבסס את החידושים הלשוניים בעברית ביסוס מדעי, התקוממו לו כמעט כל הסופרים המפורסמים באותו זמן. במשך שנה שלמה נדפסו ב"המליץ" המון מאמרים נגד "מרחיבי-השפה" שהם הם "מחריבי-השפה". ואף סופר חשוב כד"ר י' ל' קאנטור (בשמו הברזי "מ' בלשן") ליגלג על "מחיי-הלשון" בפרק מיוחד של "שיחות-חולין" שלו⁸. וכשחידשתי בספרי הנזכר את המלה הרגילה כיום בפי-כל "עפרון" במקום "עט-עופרת" יצא נגדי סופר מפורסם, שהוא חי עוד כיום לאורך-ימים, בפיליטון מיוחד בשם "עפרון החתי", שפירושו יהא על-פי המחדשים: "עפרון שבור" —

המתנגדים להרחבת-הלשון לא צדקו בהתנגדותם. בדיבור העברי ובספרות חיה אי-אפשר היה בלא "מרחיבי-הלשון, שמלאכתם בכך". אבל הט צדקו בדבר אחד: אי-אפשר, שחידוש עיקרי של לשון עתיקה יהא נעשה על-ידי פרטים ויחידים, ויהיו אפילו גדולים במקצוע-הלשון, בעלי-כשרון של חידוש ובעלי-מקוריות. וכדי לבטל טענה נכונה זו נוסד לפני חמישים שנה ועד-הלשון בירושלים.

⁶ עיין מה שכתבתי על זה במאמרי: "חוש הלשון של ביאליק", לשוננו, VII [תרצ"ו],

10—10.

⁷ עיין י' אבינרי, מלון חידושי ביאליק, תלאביב תרצ"ה.

⁸ עיין השלח, כרך א' (תרנ"ז), עמ' 286—292.

II

מתחילה היה ועד-הלשון מכון ארצי וסגור. השתתפו בו רק תלמידי-חכמים מארץ-ישראל, שהיו עוסקים בשאלות-הלשון ומסורים לפעולה לשם תחיתה: א' בן-יהודה, ד' ילין, א"מ לונץ, י' מיוחס, ד"ר מזיא, ועוד. ברבות הימים נספחו אליו חכמים בעלי ידיעות מקצועיות ובעלי-סגנון מאלה שהיו דרים בירושלים: א"מ ליפשיץ, י' איתן, ח"א זוטא, ועוד. וכל אלה היו יושבים בישיבות תכופות ודנים על שאלות לשוניות כלליות: באילו דרכים יש להרחיב את הלשון, מה היחס אל מלות מלשון ערבית, מה היחס אל מלות ארמיות וזרות שבתלמוד, מה דינן של מלות זרות אירופיות, וכיוצא בשאלות אלו. ומלבד זה היה ועד-הלשון עוסק בקביעה של מונחים בשביל הבית, השוק ובית-הספר. תקציב קבוע לוועד-הלשון לא היה קיים, ובמאמצים מרובים היה ועד-הלשון מוצא תרומות לא-גדולות לשם פירסומם של "זכרונות ועד-הלשון" — מחברות דקות, שהיו יוצאות לעתים בלתי-קבועות והיו כוללות הרצאות על שאלות-הלשון, ויוכוחים על הרצאות אלו ופרטי-מלים. העבודה היתה מתנהגת בכבודות מפני שהויוכוחים בישיבות היו ארוכים וחריפים, החברים היו מועטים והעבודה היתה מרובה. וצריך להודות: אף סמכות גדולה לא היתה לוועד-הלשון: הרי כל עניינה של תחית-הלשון בדיבור לא היה אז אלא נחלתם של יחידים. בפרינציפיון הודו בנחיצותה רוב-הציוניים, אבל בפועל לא הגשימו אותה ולא עבדו לשמה אלא מועטים.

כל זה נשתנה לאחר הכרזת-בלפור ועם פירסומו של המאנדט על ארץ-ישראל. במאנדאט — מסמך רשמי של עם גדול ושליט, שחתמו עליו 52 מדינות עצמאיות — הוכרה הלשון העברית בפירוש כאחת משלש הלשונויות הרשמיות ונאמר בפירוש, שכל תעודה רשמית וכל פקודה ממשלתית, וכן גם כל מה שעובר דרך הדואר והטלגראף, צריך להתפרסם בעברית כמו באנגלית ובערבית. הדיונים בבתי-המשפט ובמשטרה יכולים להיות גם בעברית. ואפילו על גבי מטבעות ושטרות של כסף צריכה העברית לבוא בצדן של האנגלית והערבית. זה היה מאורע היסטורי כביר, שמימי-החורבן השני או, לכל הפחות, מימי בר-כוכבא לא ידעה היהדות דוגמתו. הלשון העברית פסקה מלהיות עניין של יחידים ושל "חובבים" ונעשתה לשון ממשלתית. ואף אם לעת-עתה היתה זו לשון של ממשלה זרה, אבל סוף-סוף של ממשלה, שמושללת בשמה של הממשלה העברית העתידה לבוא. חשיבותה של הלשון גדלה בבת אחת לאין שיעור וערך וזכותו הגדולה של הרברט סימואל היא — שבאחת מפקודותיו הראשונות נתן ללשון העברית זכויות ממלכתיות. וזכורים לטוב מראשי-שקין, שעמדו אז בראש ההנהלה הציונית, ובן-יהודה וילין, שעמדו אז בראש ועד-הלשון, שעוררו על כך את הנשיא הראשון ליהודה.

עם מאורע זה ניתנה דחיפה חזקה לוועד-הלשון לשאוף לגדולות. מר אוסישקין אף נתן לו אמצעים ידועים, — לא-גדולים אמנם. כלל וכלל אם נמוד אותם בקנה-המידה של עכשיו — כדי לעבוד עבודה יותר פוריה. וועד-הלשון התחיל מתרחב וגדל גם במספר-חבריו וגם בהקף-פעולותיו. כשבאו ד"ר נ' סלושץ וכותב הטורים הללו לירושלים נבחרו גם הם לחברים לוועד-הלשון. בן-יהודה התחיל חולם אז אפילו על אקדימיה לשונית בירושלים, שקרא לה בעברית "מדרש-הלשון", וכותב הטורים האלה הציע לכנס בירושלים אחת לשנתיים "כנסיות ללשון העברית החיה"⁹ — מעין מה שרוצה לעשות כיום "הברית העברית העולמית".

וועד-הלשון התחיל בתפקידו הגדול — להיות הריגולאטור של הלשון העברית החיה, להיות המדריך שלה בדרך-ההתפתחות וההתקדמות והמכוין את דרכי-החייאתה. כבר הוא מעמיד על הפרק את השאלות החשובות ביותר של הלשון החיה: אם הכתיב העברי צריך להיות חסר או מלא, אם המבטא העברי צריך להיות מזרחי או מערבי, וכיוצא בזה. ובחוברת החמישית של "זכרונות ועד הלשון", שיצאה בשנת 1921, כבר הוא נותן שתי טבלאות, של רצענות ושל נגרות, שבהן באו כל חלקיהן של שתי המלאכות הללו וכל המכשירים שבבילן מצוירים ביחד עם שמותיהם של החלקים והמכשירים הללו בעברית, כפי שנקבעו השמות בשבילים על-ידי ועד-הלשון קביעת-מונחים.

וכבר מתחיל ועד-הלשון לקרב אל פעולתו "חברים משתתפים בארץ-ישראל": ד"ר יצחק אפשטיין, ש' בן-ציון, יהודה גראזובסקי. שלשת אלה מתעניינים בשאלות-הלשון ומחדשים או חושפים מלות בכתביהם — ובכן יש לשתף גם אותם לעבודתו של ועד-הלשון. זו היתה התחלה חשובה, שמימי-ביאליק ואילך הלכה ונתרחבה, עד שהמשתתפים ממין זה נעשו רובו ועיקרו של ועד-הלשון, כמו שנראה להלן.

III

בשנת 1923 מת בן-יהודה ובשנת 1924 בא ח' נ' ביאליק לארץ-ישראל. כבר אמרתי למעלה, שביאליק שבחוץ-לארץ התייחס בשלילה ל"פאבריקה של מלים" מייסודו של בן-יהודה. אבל רק בא לארץ-ישראל — ועד מהרה נהפך לאיש אחר. הוא ראה כאן, שבלא "פאבריקה של מלים" אי-אפשר. לחידושים משונים מעין "חושמה" ו"לעלני" והתמקם "הוסיף להתנגד — ובצדק. אבל בכלל הכיר יותר ויותר, שאי-אפשר בלא "מוסד העומד על המשמר והעושה את

⁹ עיין "זכרונות ועד הלשון העברית" בעריכתו של יוסף קלוזנר, מחברת ה', ירושלים תרפ"א, עמ' 18—27.

העבודה הזאת (של חידוש-מלים) מדעת ובכוונה (מפני שהיא נעשית גם בלי כוונה ע"י הספרות. וע"י הסופרים היוצרים וע"י ספרים מקצועיים), מוסד המכניס אחדות בתוך פעולת הלשון¹⁰. הוא לא פסק מלתבוע, שיחשפו קודם-כל את כל האוצרות הגנוזים של ספרותנו העתיקה והמאוחרת לשם מציאתם של כל המלות והביטויים, שמסתתרים במטמוניות הללו. אבל הוא הבין גם-כן, שלשון, שלא היתה מדוברת בפי אומתה במשך אלף וחמש-מאות שנה, אי-אפשר לה לשוב לתחיה רק על יסוד המקורות הישנים בלבד. החיים החדשים יש להם תביעות משלהם. החיים החדשים דורשים לשון חדשה. ולשון חדשה אי-אפשר לה שתמצא בספרות עתיקה את כל צרכיה.

וביאליק נבחר לאחד משלשת הנשיאים של ועד-הלשון, ביחד עם דוד ילין וד"ר מזי"א, והתמסר לעבודתו של ועד-הלשון. והוא דואג לא רק לחשיפת-מלים אלא גם לחידוש-מלים. כי הוא מבין, שכאן, בארץ, ועכשיו, לאחר המאנדאט על ארץ-ישראל, בשעת בניינו של הבית הלאומי, העיקר היא לא מציאתן של מלות עיוניות מופשטות אלא קריאת שמות לעצמים פשוטים וממשיים, מה שקוראים בלועזית Realia. מפני-כן הוא שואף כל-כך לראות מתורגם לעברית את המלון התכני של לומאן. ולשם תרגומם של ה-Realia הוא מציע ליסד ועדות של מומחים למונחים של החשמל, של הדפוס ושל עניינים תכניים בדומה להם.

ועוד לדבר אחד חשוב דאג ביאליק.

כבר אמרתי למעלה, שאף בימי ראשותם של בן-יהודה וילין בוועד-הלשון התחילו מקרבים לעבודתו לא רק בלשנים ועוסקים בלשון ביחוד, אלא גם — סופרים בעלי טעם לשוני, שיש להם עניין בתחית-הלשון, כהמספר ש' בן-ציון או הפדגוגים "אפשטיין, גראזובסקי וזוטא. כיוון זה הרחיב ביאליק — הוא עצמו משורר ומספר ועוסק בספרי-לימוד. עד ימיו היה ועד-הלשון מורכב מעיקרו מבלשנים. בלשנים, שהיו מומחים יותר או מומחים פחות, אבל בלשנים. כשהיו מציעים חבר לוועד-הלשון היתה השאלה הראשונה: אם אדם זה הוא מומחה לשאלות-הלשון, כלומר: אם הוא עוסק בבעיות פילולוגיות של הלשון העברית? — ביאליק הטעים והדגיש, שאם אמנם לוועד-הלשון צריכים להכנס בלשנים, אבל יש בו צורך עוד לסוג של חברים: לסופרים בעלי טעם ספרותי ולשוני כאחד, לסופרים, שמפאת חיבוריהם יש להם הכרח ביצירות לשוניות עבריות. גם את הסופרים, המספרים והמשוררים ממין זה יש לשתף בעבודתו של ועד-הלשון ביחד עם הבלשנים. ביחד עם חוקרי-הלשון צריכים לעבוד בוועד-

¹⁰ עיין הרצאתו: "מחזורי הלשון ותקנתה", לשוננו, כרך ב' (תר"ץ), עמ' 53. ההדגשה היא שלי.

הלשון בני-אדם, שהם יוצרי-הלשון בפועל. הבלשנים יכולים וצריכים להדריך, לתקן ולשפר. אבל היצירה הלשונית הגדולה, העמוקה, הבלתי-אמצעית, הייתה אומר — היצירה הלשונית האינסטינקטיבית, — יצירה זו הולכת ונעשית על-ידי המשוררים, המספרים ושאר הסופרים היוצרים באמת. ובכן יש ליתן מקום בועד-הלשון גם להם. ואמנם, מיום שנעשה ביאליק אחד מנשיאיו של ועד-הלשון ועד היום נכנסו לתוך עבודתו בועדות מרובות ושונות כמה וכמה סופרים, שזולתם היתה עבודתו של ועד-הלשון יבשה, מלאכותית ובלתי-פוריה. אלא שאין להפריז על המידה גם בזה. סוף-סוף ועד-הלשון הוא מוסד מדעי, ורק מביני-מדע — איני אומר: רק אנשי-מדע — יכולים וצריכים להכריע בשאלות הלשוניות הנידונות בו. הרי סוף-סוף אין ועד-הלשון „פאבריקה של מלים“ אלא המוסד המדריך והמכוין את תחית-לשוננו על יסודות מדעיים.

IV

כי אכן לא רק מלות ומונחים קבע וחידש ויצר ועד-הלשון. הוא גם שמר את הלשון העברית החיה מהתנוונות.

בתקופת-ההשכלה ואחריה היה קנת-המידה של עברית טובה — התנ"ך, ובמקצת — גם המשנה והתלמוד. אם בן-יהודה קרא למאמרו הראשון „שאלה לזהטת“, מחק סמולנסקין את המלה „לזהטת“ וכתב תחתיה: „נכבדה“ („שאלה נכבדה“). מפני-מה? — מפני שלדעתו אין לשון-התנך סובל „ברבריסמוס“ כזה. זכורני, כמה התנפלו עלי כשכתבתי: „שאלה בוערת“. ה„מטהרים“ (הפוריסטים) טענו, שאין זה ביטוי עברי מפני שאינו ביטוי תנכ"י. עוד זה לא כבר יצאו נגדי בעלי „לשוננו לעם“ מפני שכתבתי „קבר רענן“ — „אזרח רענן“, „שמן רענן“ אפשר לומר: זה מצוי בתנ"ך; אבל „קבר רענן“? היכן יש דבר כזה בתנ"ך? — דוגמת „ביצים טריות“, שגם הן אינן על-פי התנ"ך, שידוע רק את ה„מכה הטריה“ דעתי אחרת היא. לדעתי, אלה הם שרידים של סימני-מיתה, שנשארו בלשוננו, שאף אם כבר קמה לתחיה, הרי עדיין אינה חיה בפי עם שלם ואין לה עוד הכוח והחינויות של לשון חיה ממש. כי בלשון חיה ממש אי-אפשר בלא ברבריסמים. רוב הביטויים בכל הלשונות באו מתוך מגע ומתוך משא-ומתן עם עמים זרים. ועוד דבר: במרוצת-הזמן משתנים גם ההרגשה וגם אופן-הבעתה. בתנ"ך מי שמתבייש פניו מלבינים ומחוורים: „לא עתה יבוש יעקב ולא עתה פניו יחורו“¹¹; ואף בלשון-התלמוד נאמר: „המלבין פני חברו ברבים“, אלא שהתלמוד כבר מבאר ביטוי זה על-ידי המאמר: „אזל סומקא ואתי חורא“¹².

11 ישעיה, כ"ט, כ"ב.

12 בבא מציעא, נ"ח ע"ב.

ואולם לפי הרגשתנו כיום מי שמתבייש פניו מאדימים מבושה ולא מלבינים ומחווירים. זוהי דוגמה אחת מהרבה. אי-אפשר אפוא לסמוך תמיד על התנ"ך ולפסול כל מה שאין בתנ"ך או אינו ברוח-התנ"ך. והוא הדין גם ביחס למשנה, לגמרא ולמדרש, ואין צורך לומר ביחס להספרות שאחריהם: מי יכתוב כיום "נומית", שיש במשנה, או "באתה", שיש במדרש?

ואולם, אם כן הדבר, על מה ועל מי נסמוך? — הרי סוף-סוף אין אופן-ההבעה של כל הלשונות שוה. הרוסי, כשיראה בחורה זקופה ויפה, יאמר שהיא "זקופה כתרזה". ואילו היהודי יאמר "זאת קומתך דמתה לתמר"¹³. הארץ שונה, ה"פלורה" וה"פאונה" שלה שונות, ועל-כן גם העם שונה ולשונו שונה. והמחשבה כולה של בני-האומה מושפעת היא מן הלשון המדוברת. ולא-רץ-ישראל באים יהודים מתוך 27 ארצות, שמדברים ב-22 לשונות, וכל לשון השפיעה ומוספת להשפיע על המדברים בה; וכשה"לעוזות" הללו עוברים לעברית הם מתרגמים בלי משים מלשונם, לשון-האם שלהם, לעברית, שהיא מדוברת בפיהם, על-פי רוב, רק מחוץ לבית ולמשפחה (הנשים מחוץ-לארץ על-פי רוב יודעות עברית פחות מן הגברים). ומי יחליט, ומי יכריע, איזה "ברבריסמוס" טבעי הוא והכרחי, מעין "שאלה בוערת", "עשה נסיון", "נעשתה הפליה", "יש לי רעיון", "קבר רענן", וכיוצא באלה, ואיזה ברבריסמוס בא מתוך קלות-ראשו של המדבר, שממהר לתרגם מלשון-אמו ללשון-אומתו מלה במלה, בלא לחשוב על רוחה ותביעותיה של הלשון המזרחית היחידה-במינה, מעין "הוא עושה לי את המות" (במקום "הוא ממרר את חיי"), "נעשה לי חושך בעינים" (במקום "חשכו עיני"), "לא יש דבר" (במקום "אין דבר", "אין בכך כלום"), וכיוצא באלה? מי יחליט ומי יכריע בדבר אם לא מוסד מוסמך ואחראי, שהוא מורכב מבלשנים מומחים ומסופרים ומשוררים מומחים? — הרי בלא החלטה והכרעה זו, בלא השגחה על טהרת-הלשון, יפיה ונעמה, מסוגלת לשון מזרחית מתה, שקמה לתחיה בפיהם של בני-אדם מארצות-מערב, לאבד את כל סגוליותה ואת כל תכונותיה המזרחיות המיוחדות. ודאי צריכה לשוננו להיות יותר אירופית מן הלשון הערבית — זהו הכרח שבהתפתחות, מפני שגם עמנו מוכרח להיות יותר אירופי מכל עם מזרחי אחר. אבל יש להשגיח ויש להקפיד, שהלשון העברית לא תיהפך ללשון בלתי-שמית, ויותר גרוע מזה — לאיצו בלילה של שמיות ואירופיות, של מזרחיות ומערביות, בלא טעם ובלא נועם ובלא קצב-מתאים ביניהן. ומי יכול להשגיח על כך ולהקפיד על כך אם לא ועד-הלשון, שיש בו בלשנים וסופרים ממזרח וממערב כאחד? —

V

ועוד דבר גדול וחשוב.

לעתים קרובות שומעים אנו את התשובה על ריבויים של המדברים בלשונות זרות בארץ-ישראל: האבות והאמות, הדור ההולך — להם אין תקנה. העיקר הם — הבנים והבנות; והם הרי לומדים בבתי-ספר עבריים, והם הרי מדברים עברית. ובכן למה נירא רע? למה נדאג לעתידותיה של לשוננו?

מי שמשיב כך אינו אלא מן ה"מרפאים את שבר-הלשון על נקלה".

אם האם והאב לא ידברו עברית בבית, יהא הדיבור העברי של הבן והבת דיבור קלוש, ארעיי, בלא שרשים עמוקים. ומה שאין לו שרשים עמוקים — כל רוח מצויה באה ועוקרתו והופכתו על פניו, כדברי-המשנה. והבית אינו יכול להיות עברי, לשון-האב אינה יכולה להיות עברית. כל עוד שהלשון העברית לא תחדור לפני ולפנים של החיים. משתמשים בבית בביטויים ומלות רגילים, שהעברית של המקרא ושל התלמוד אינה יודעת אותם אם מפני שהביטויים והמלות הללו, והמעשים והעצמים הקשורים בהם, נתחדשו רק בימינו, או מפני שבמקרה לא נודמנו הביטויים והמלות הללו בספרותנו העתיקה וזו שאחריה. עד היום, למשל, אינו ידוע עדיין אם אומרים בעברית "טה חריף" או "טה חזק", "טה קלוש" או "טה רפה", וכל אחד אומר בביתו כפי שיקול-דעתו, על-פי רוב לפי הלשון, שהיתה מדוברת בפיו או בפי אבותיו קודם שהתחילו לדבר עברית. עד היום יש מלחמה בין "כסיות" ובין "כפפות", בין "מעיל" ובין "אדרת", בין "חביתה" ובין "ביציה", וכיוצא באלו. ומי יכריע בכל אלה אם לא מוסד מוסמך כועד-הלשון?

ובבית, וביחסים שבין איש לאשתו, ובצרכי-הגוף הפשוטים ביותר של בני-האדם, יש "דברים שבצנעה", שמחוץ לבית אין משתמשים בהם. מובן, שעד עכשיו לא היו בעברית מלות וביטויים ל"דברים שבצנעה"; ולא עוד, אלא שחכמינו שיבחו את הלשון העברית על שהיא חסרה דברים שכאלה ואמרו, שהיא נקראת "לשון-הקודש" מפני שאין בה מלות בשביל צרכים פשוטים וגסים. כל זה נכון ביחס ללשון קדושה וספרותית בלבד. בלשון חיה ומדוברת אי-אפשר זולת "מלות שבצנעה". ואם האב והאם, הבעל והאשה, שמדברים עברית בבית אינם מוצאים מלות עבריות בשביל דברים כאלה, הם משתמשים במלות לועזיות; ולא רק במלות לועזיות — זה עדיין אינו נורא כל-כך בעיני — אלא גם בביטויים לועזיים. ובכן רואים הבן והבת, שהלשון העברית אינה לשון שלמה, שלא יחסר כל בה, אלא לשון קטועה ולקויה, חסרה ומגומגמת — ושללא מדעת יורד כבודה בעיניהם, ובקלות יתרה הם עוזבים אותה ומדברים בלשון זרה ושלמה יותר. וזהו אסון גדול, שנשקף ללשוננו מתוך עניותה במלות. ומי

יכול למלא את החסרון במלות "ביתיות" ו"צנועות", אם אפשר לומר כך, אם לא ועד-הלשון? —

הנה נתעוררה שאלה חמורה: בלשון העברית העתיקה, שהיא לשון פרימיטיבית פחות או יותר ולשון בלתי-אמצעית, אומרים "אתה" גם במקום שהאירופי משתמש במה שקוראים *pluralis majestatis*. אולם בתנ"ך יש גם לשון-נסתר במקום לשון-נוכח בצירוף מלת "אדוני": "אדוני שאל את עבדך" ¹⁴, "אל יחשוב לי אדוני עוון" ¹⁵, וכיוצא באלו. והיהודי האומר שלום לחברו היחיד אומר לו: "שלום עליכם" ולא "שלום עליך". נשתנו הזמנים ונשתנו הנימוסים. ואם האנגלי אומר *You* (אתם) גם ליחיד והשאייר את *Thou* (אתה) רק להקדוש-ברוך-הוא, ובכמה לשונות אירופיות באה מלת "אתם" במקום "אתה" אף ליחיד, הרי הדין נותן, שאף בעברית ישתנה הנימוס הפרימיטיבי, שנער יאמר לאדם זקן "אתה" כמו לחברו הנער, ולפיכך החליטו הרבה מן המדברים עברית, שיש לומר "אדוני" ולהשתמש בנסתר במקום "אתם" האירופי. ואולם יש בין המדברים, שמסתמכים על השימוש התלמודי ב-"מר": "ליכול מר אתרונגא" ¹⁶, "לימא מר אנדא" ¹⁷. ויש מנהג ישן בין הכותבים והמדברים עברית לומר "כבודו" במקום "אדוני" ו"מר". ואולם יש טוענים בשם הדימוקראטיה, שבארץ כארצנו ובלשון כלשוננו אין להבדיל בין קטן לגדול ובין זקן לנער, ולכל אחד ואחד יש לפנות פניה שוה אחת: "אתה". ואף דבר זה ניתן להכרעה אך ורק בידיו של מוסד מוסמך כועד-הלשון.

וההכרעה אינה קלה כל עיקר. קובלים על ועד-הלשון, שלא חידש ולא קבע הרבה בחמישים שנות-קיומו. אבל כך יכול לומר רק מי שאינו מכיר את הקשיים העצומים בעבודתו של ועד-הלשון. הרי קודם כל הוא חייב לחשוף את האוצרות הגנוזים של לשוננו; ולאחר שנחשפו יש לקבוע, מה מהותה ומובנה האמיתיים של כל מלה גנוזה, שמחמת עתיקותה המופלגת שוב אין לדעת למה שימשה בעבר, והרבה יותר קשה הוא לקבוע, למה היא צריכה לשמש בעתיד. פעמים שועד-הלשון מתווכח שעות שלמות עד שהוא בא לידי מסקנה, שמלה עתיקה פלונית שימשה למושג פלוני, שהוא קרוב למושג נצרך כיום בלשוננו החיה. אין קביעות כזו נעשית במהירות-הברק. אין זה דבר קל להכריע בין הדעות השונות ולקבוע את הנכונה שבהן. לי נראה, שמיום שקמו הועדות המרובות בתל-אביב ובירושלים נעשה הטמפו של עבודתו מהיר הרבה יותר. פרופיסור נ"ה טורטשינר, שהתמסר מאד לעבודתו של ועד הלשון, יש לו, אחר ביאליק, זכות מרובה מצד זה.

¹⁴ בראשית, מ"ד, י"ט. ¹⁵ שמואל ב', י"ט, כ'.

¹⁶ קידושין, ע' ע"א: "אכל מר אתרוג".

¹⁷ בבא קמא, ס' ע"ב: "יאמר מר אגדה".

ואף חידוש-מלות אינה מלאכה אלא חכמה — וחכמה עמוקה, שדורשת זהירות יתרה. כדי לחדש צריך למצוא מלה ישנה, שיש לה שורש עברי, שיש לה צורה עברית, שיש בה טעם עברי ושביחד עם זה אין טעמה העברי פוגם את הטעם האנושי-הכללי, ומלה, שהיא מתאמת כל-צרכה למלה הלועזית, שהעברית באה במקומה, — וכי קל הוא דבר זה? — לדעתי, נתחדשו על-ידי ועד-הלשון מלות יותר מדאי ולא פחות מן הראוי¹⁸.

והרי ועד-הלשון עבד שנים על שנים כמעט בלא אמצעים כלל, או באמצעים קטנים ומועטים. ורק בשנים האחרונות, הודות ל"מוסד-ביאליק", מצד אחד, ולהצוואה היחידה-במינה של המנוח י. ל. גולדברג (שתמך את ועד-הלשון גם בחייו), אפשר לו, לוועד-הלשון, להוציא לפועל חלק מתכניתו הגדולה. באמת היתה הממשלה הארצישראלית צריכה לתמוך בוועד-הלשון, שהיא משתמשת לעתים קרובות במונחים שיצר. הרי תפקיד ממלכתי יש לו, לוועד-הלשון, והוא עושה בארץ-ישראל בשביל הלשון העברית מה שהממשלה המצרית עושה בשביל הלשון הערבית. אבל הממשלה הארצישראלית לא תמכה בוועד-הלשון העברי מפני שאין ועד-הלשון ערבי בארץ-ישראל, כנהוג בארץ... ואם לא עשתה כך בשנות-השפע, ודאי, שאין לקוות, שתעשה כך עכשיו, שנידלדלו הכנסותיה וגדלו הוצאותיה מחמת המהומות והמלחמה. יבוא יום ונשוב לתבוע מממשלתנו, שתמלא את חובתה להלשון הרשמית השלישית של הארץ על-ידי מה שתתמוך בוועד-הלשון — המוסד, שזולתו לא תהא הלשון העברית ראויה לשימוש ממשלתי, שזיכה אותה בו המאנדאט הארצישראלי. כיום אין לנו לסמוך אלא על עצמנו. ולמלא חמישים שנה לוועד-הלשון אנן קורא קריאה גדולה זו להעבריים שבארץ ובחוץ-לארץ:

— אם רוצים אתם, שהמחשבה העברית לא תיהפך לזרה ובלולה, אם רוצים אתם, שתשתמר הנשמה העברית הלאומית, שאין לה קיום אלא בלשונה ובספרותה המיוחדת, תמכו בוועד-הלשון! תנו לו אפשרות להגדיל ולהרחיב את פעולתו! אז יעשיר את הלשון העברית במלות וביטויים, ישפר אותה בפי העם ובפי סופריו, יביא בה אחדות ושלמות וירומם אותה למדרגה של לשון, שהיא ראויה לעם בעל תרבות של אלפי-שנים, לעם, שהיו לו נביאים ותנאים, פילוסופים ומשוררים ושלשוננו אינה יכולה ואינה צריכה להיות דלה ועניה, בלולה וקטועה ומחוסרת יופי, שלמות ונעימות.

ירושלים-תלפיות, ז' בשבט, ת"ש.

ועד הלשון העברית ועבודתו בעתיד

במשך יובל השנים, שעברו מאז נוסד ועד הלשון העברית, חרב עולם ונברא עולם בתרבות עם ישראל ובלשונו. בימים ההם ישבו תפוצות ישראל בארצותיהם, ואף כי עברו עליהם גם אז צרות ורדיפות, בכל זאת חיו קהלות ישראל בארצות שונות חיים של קבע, של התמדה כלכלית ותרבותית; יצרו גם מוסדות תרבות לרוח ישראל בכל מדינה ומדינה, וגם ספרות ישראל ולשון עמנו היו להן מקומות אשר שם טיפלו בהן אחינו בארצות מגוריהם. שלשלת הקבלה והמסורת, שחושלה על ידי קדמונינו, היתה חזקה ומוצקה גם בחיי הגולה. עולם זה של תרבות ישראל בגולה חרב במדה מרובה, הבנין שאותו הקימו דורות עמנו על אדמת נכר, נהרס, וגם בארצות המועטות, אשר שם עדיין עמלים אחינו להקים מפעלי תרבות כדי לשמור על קניני האומה הרוחניים, צפויים הם לסכנה, ועיני אחינו בכל העולם אל ארץ ישראל, המרכז הרוחני אשר בו ישמר ניצוץ האש הקדושה.

בימים ההם, לפני חמשים שנה, היתה ארץ-ישראל מקום ליחידים, לאלה המעטים שחלמו את חלום ציון והעפילו לגשת להגשמת החלום ההוא על חרבות מימי הקדם. והמעטים האלה שהתלקטו בארץ, הרגישו כי אין שיבת ציון בלי שיבה אל לשון הארץ, הלשון העברית. מעטים היו הם, ומעטים היו גם צרכי הלשון בזמנם. במאמצים גדולים קמו ויצרו להם לשון חיה לספק את צרכי הדיבור הרגיל; ורק לאט לאט גדלו הדרישות, בו בזמן שהלשון ההולכת וגדלה הרחיבה את תחומיה, מלשון של קדושה לבד, לשון שבת ומועד, לשון החג והמליצה, ללשון יום-יום, לשון לדברי חול, המקודשים גם הם על ידי קדושת הלשון. לגני הילדים ולבתי הספר חדרה לשוננו המחודשת, תחלה כלשון לואי על יד לשון זרה, בחיים הצטמצמה בתוך דיבור המשכילים, המורים והמחנכים. אבל קדושתה וערכה הלאומי עמדו לה, עד שגברה וכבשה את כל בתי הספר וענפי חיים מרובים, ולא רק המשכילים דיברו בה, כי צבא המתלמידים, שגדל בבתי הספר ויצא לעמוד על בימת החיים, השליט את הלשון בבית ובשוק, בחיי

היחיד והציבור, והמדע והתעשייה גם הם הצטרפו בממלכת הלשון העברית לבנין כביר.

אמנם בנין זה לא הוקם אלא בו בזמן שחרב עולם עשיר בגולה, ובמדה מרובה אפילו נבנה הבנין על השבון הגולה הנחרבת. וגדולה האבידה שנאבדה גם לתרבות עמנו על ידי חורבן הקהלות ומוסדותיהן, שנהרסו ברוסיה, בגרמניה, באוסטריה ובארצות אחרות עם הריסת חייהם של אלפי אלפים מבני עמנו. ועל אחת כמה וכמה עלינו לדאוג לכך, שהבנין שאותו אנו מקימים בארץ, יהיה מכון לתכליתו הגדולה להיות סם־חיים לרוח עמנו לא רק בארץ אלא בכל מקומות נדודיו. אמנם נבנתה הלשון, ובטוחים אנו בכוחה לקנות לה את לבותיהם ושפתותיהם של אחינו העולים, הבאים לבנות ולהבנות אתנו בארץ. כבר מרובה השפעתה גם כלשון חולין, בחיים, בעבודה, במחשבה ובמעשה. אבל אסור לנו לראות לשון זו כלשון שכולה חולין, הבאה רק פמכשיר המאפשר ליהודי להביע את רעיונותיו האישיים ולהבין את דברי רעהו. אסור לנו לשכוח את התכלית הגדולה, אשר לשמה החיו העולים הראשונים, נושאי דגל ציון, את הלשון הזאת, לשון כתבי הקודש, לשון מלכי ישראל ונביאיו; לנפוח את רוח העבר הגדול ואת רוח אדמת הארץ ללבותינו, להשפיע על מחשבת הפרט החילונית ממחשבת הקדושה של עם ישראל ורעיונותיו הנצחיים שבהם חיי עמנו.

ועל כן נחוץ ועל הלשון העברית, ופעולה רחבה לפנינו, גם מלבד הצרכים המרובים, העומדים לפני אקדמיה ללשון בכל עם ועם, והצרכים המיוחדים ללשונו שעדיין לא גמרה את מפעל תחיתה. כי בניגוד לכל לשון ולשון, ההולכת ומתפתחת כפי הזרמים הזורמים בחייה, הפושטת צורה ולובשת צורה, השוכחת את עברה ומקריבה אותו על מזבח העתיד, לנו, לעם ישראל, לעם הספר, אסור לשכוח, ואסור לנתק את הקשרים אל העבר. ובכל אשר מתפתחת ומתרחבת לשוננו, עלינו לשמור עם זה על הקשר ועל האחדות של הישן והחדש, העבר והעתיד גם יחד. ודוקא אנו, הבאים ומתקבצים מתוך שבעים אומות, וכמה לשונות משפיעות על רוחנו, עלינו לשמור על לשוננו, למען לא תהיה העברית שלנו עברית מזויפת, מנותקת משרשיה, לבוש למחשבה זרה, אלא לשון עצמאית מקורית ממקור ישראל. אחרי חמשים שנה של עבודת בנין בלשון הישנה והחדשה יחד, נגש ועד הלשון כעת להכנת מלון אקדמאי, שיסכם ויאחד את כל תוצאות המחקר והיצירה לשם קביעת אוצר הלשון העברית. מפעל גדול זה יקבע את מהלך עבודת הועד לשנים הבאות, על יד עבודתו הרגילה בקביעת מונחים וכללים, בהנחת חוקים לכתב ולכתיב, לפיסוק ולסגנון, למבטא, לצורות לשון ושמוש. מלון גדול זה צריך להכנות. על יסוד כל החומר הלשוני שבמקורותינו צריך לברר מתוכו את המסוגל לחיינו בהווה ובעתיד. בדרך זו התחיל אליעזר בן־יהודה,

נשיא ועד הלשון במשך כמה שנים, במלוננו הגדול, ובדרך זו עלינו להמשיך בכיוון למטרה הלאומית החיה, על פי הנסיון הנוסף ומתוך אחדות כל הכוחות המעוניינים בתחיית לשוננו ובשיפורה.

מפעל זה, שאנו נגשים אל הכנתו, אינו ענין לוועד הלשון ולחכמים ולמלומדים לבד, ואינו ענין גם לנדבנים לבד, שעזרתם ותמיכתם דרושות לנו כדי להוציא מחשבה למעשה, אלא ענין הוא לכל האומה. כי כולנו מעוניינים בטהרתה, ביופיה, בדיוקה ובקדושתה של לשוננו. כי במדה עצומה קובעת הלשון את המחשבה. לשון עניה מצמצמת את המחשבה, לשון בלתי מדויקת במבטאה ובדרכי הבעתה גורמת אי־דיוק בהבעת המושגים והעניינים וטעויות מרות בהבנת איש את רעהו; ריחוק הלשון מדרכיה המקוריות, הנטועות בה, גורם להריסת אחדותה ובוזה להריסת אחדות מחשבתנו, והתרחקות הלשון ממקורות העבר שלנו, מלשון הספרות, שהיא תעודת זכותנו בארץ ובהיסטוריה האנושית, היא המרוששת ומדלדלת את היהודי מירושתו הרוחנית ועושה את בני התרבות העתיקה לבני בלי שם מנושלים.

כל האומה, ענין רב, ענין יסודי וחיוני לה בעבודת ועד הלשון. משמר לשוננו הוא משמר רוחנו, ועל כן דרושה לנו תמיכת כל האומה, תמיכת בעלי היכולת בעצה ובאמצעים ותמיכת כל העם במשמעת לשונית, ברצון להוועץ אתנו ולתמוך איש איש בחוגו, ואיש איש ביכולתו, בשאיפתנו לשפר את לשוננו ולהעשירה. אין אדם שאין אנו מוכנים לקבל את עצתו, ואין מי־שהוא בן־חורין להפטר מן המצוה, מלעזור בעבודה יסודית זו.

במפעל תחייתנו בארץ עומד מפעל הלשון בראש כאחד ההישגים הנפלאים: שיבת עם אל לשונו, אחרי היותה נשכחה כמתה כמה דורות. עלינו לשמור על הישג נצחי זה ולאמץ את כל כוחותינו למען תמצא לשון זו, שחיכתה לנו בדורות הגלות, עם היודע לשמור עליה, על מלוא יופיה, על טהרתה ועל קדושתה.

לשני יובלות

א' בן יוסף

צבי הרִיזהב בן שבעים

כמה שותפים בתחית לשוננו: המורה המדובב אלמי שפה, הסופר והמשורר, המרחיבים את גבולה והמשרים את בנינה, ואיש המדע, החושף את גנוי אוצרֹתיה ושוקד על תקנתה וטהרתה.

אכן צבי הרִיזהב הוא אחד משומרי חומותיה הנאמנים של לשוננו. הוא בוחן ובודק את מוצאיה ומובאיה וגודר את פרצותיה.

במאמריו, בארוכים כבקצרים, בהערותיו ובהארותיו — בכולם מתגלה רוחב ידיעתו במקורות לשוננו בדרכי מחקרה. בדבריו יש תמיד כדי לברר ולחזור ולהעמיד הלכה על מכונה ויסודתה. הקורא ב"לשון דורנו", זה קובץ מאמריו שהופיע לפני כמה שנים, מוצא בהם דרכים מיוחדות לו בחקרי לשון שיש עמהן הוראת הלכה. ומאז ועד עתה הוא מעניק ומוסיף מפרי מחקרו, מאמרים, לבוני לשון ותקוני דבור, המתפרסמים והולכים בעתונים יומיים, שתועלת מרובה בהם לעיון ולמעשה. ולבד ממאמריו יש עמו בכתובים חבורים שעדיין לא ראו אור. בתקופת ההשכלה, כשהלשון היתה חיה בכתב לבד, לא רבים היו הנזקקים לתורת דקדוקה. על־פירוב עסקו בה מבארי מקראות ומשוררים. הריב הגדול של "המשכים בשבט סופר", האמונים על המקורות לסגנוניהם ולתקופותיהם, הספיקה להם ידיעתם זו בלשון ולא היו חשים לפרטי כלליה ודקדוקיה, שהיו לגביהם לא מעלין ולא מורידין. ואף עם תגבורת תחיתה של הלשון בארצנו נמצאו עוד בועטים בכללי דקדוקה, הכובלים כביכול את התפתחות יצירתה החפשית.

אולם בזמננו נשתנו פני הדברים לטובה. הכל צריכין למורי הלשון, ושוב אין מזלזלים "בדקדוקי עניות". שכן יש ופרט קטן עולה לכלל גדול, המשמש עיקר

ויסוד להרחבה ולחידוש. מעתה לא סגי לו ל"מדקדק" בדקדוק המקרא לבד. המדקדק בדורנו בלשון הוא, המכיר את הלשון ליסודותיה ולשכבותיה, לגלגלי התפתחותה ולגלויי חזיונותיה ואף יודע להביא להם סמוכין מלשונות קרובות ורחוקות.

יבורך נא מר צבי הרצוהב וירבה חילו לתורה, ומברכת תורתו תבורך לשוננו.

נ"ה טורטשינר

לפרופ. י"נ אפשטיין בן הששים

צנוע הוא חברנו בועד הלשון העברית, ובועד המרכזי שלו, פרופ' יעקב נחום אפשטיין, ובורח מן הכבוד. ואין גם כאן המקום להעריך כראוי את עבודתו המדעית, לא כחוקר התלמוד והספרות הרבנית, ולא כעורך מומחה של ה"תרביץ", הרבעון למדעי הרוח, היוצא מטעם האוניברסיטה העברית. אבל חובתנו היא להודות לבעל היובל על מחקריו המרובים והמעמיקים אשר בהם העשיר את ידיעת אוצר לשוננו בגילוי מקורות קדומים ובחשיפת מטמוניהם: בהוצאת פירוש הגאונים לסדר טהרות ובמבוא המפורט שצירף להוצאה, במאמריו המצוינים והמקיפים על כתובות יב, בתשורותיו מתוך אוצר לשון הגאונים, ובביאוריו היפים לכמה מלים וביטויים סתומים מתוך התורה שבעל פה ושבתב. ועם כל מה שנתן, עוד טמון אצלו אוצר גנוז בכתב יד, הוא מפעל חייו בבירור נוסח המשנה, ועם ברכתנו הכללית, שיחנהו האל לראות עם ביתו ועם בית ישראל בנחמת ציון ולהוסיף ולהעניק לנו משפע חכמתו וחרפותו, ברכה מיוחדת לנו ולו היא שנוכה לראות את ספרו הגדול הזה בקרוב בדפוס.

ויסוד להרחבה ולחידוש. מעתה לא סגי לו ל"מדקדק" בדקדוק המקרא לבד. המדקדק בדורנו בלשון הוא, המכיר את הלשון ליסודותיה ולשכבותיה, לגלגול התפתחותה ולגלויי חזיונותיה ואף יודע להביא להם סמוכין מלשונות קרובות ורחוקות.

יבורך נא מר צבי הרצוהב וירבה חילו לתורה, ומברכת תורתו תבורך לשוננו.

נ"ה טורטשינר

לפרופ. י"נ אפשטיין בן הששים

צנוע הוא חברנו בועד הלשון העברית, ובועד המרכזי שלו, פרופ' יעקב נחום אפשטיין, ובורח מן הכבוד. ואין גם כאן המקום להעריך כראוי את עבודתו המדעית, לא כחוקר התלמוד והספרות הרבנית, ולא כעורך מומחה של ה"תרביץ", הרבעון למדעי הרוח, היוצא מטעם האוניברסיטה העברית. אבל חובתנו היא להודות לבעל היובל על מחקריו המרובים והמעמיקים אשר בהם העשיר את ידיעת אוצר לשוננו בגילוי מקורות קדומים ובחשיפת מטמוניהם: בהוצאת פירוש הגאונים לסדר טהרות ובמבוא המפורט שצירף להוצאה, במאמריו המצוינים והמקיפים על כתובות יב, בתשורותיו מתוך אוצר לשון הגאונים, ובביאוריו היפים לכמה מלים וביטויים סתומים מתוך התורה שבעל פה ושבתב. ועם כל מה שנתן, עוד טמון אצלו אוצר גנוז בכתב יד, הוא מפעל חייו בבירור נוסח המשנה, ועם ברכתנו הכללית, שיחנהו האל לראות עם ביתו ועם בית ישראל בנחמת ציון ולהוסיף ולהעניק לנו משפע חכמתו וחרפותו, ברכה מיוחדת לנו ולו היא שנוכה לראות את ספרו הגדול הזה בקרוב בדפוס.

חקירות בלשון

יחזקאל קוטשר

אמד, עמד, עמדה

השרש אמד (=עמד), המצוי הרבה במשנה ושני התלמודים, הן כפעל בהוראת „הערך, שער” והן כשם בצורות: אומדנא, אומד („אל תרבה לעשר אומדות”), ואמיד, שנכנס לכלל שימוש גם לשפתנו העברית המחודשת, — מוצאו אינו ידוע. לפי לוי, במלוננו בערך אמד, אין אמד אלא תולדת השורש מדד בהשמטת ה„ד” השניה, ובתוספת „א” לפני השורש, „דבר שכיח בכפולים” לדבריו. אף הוא, מצא עוד דוגמה ל־אמד = מדד בעירובין נ”ח ע’ ב’: „אומדו (את ההר) והולך לו” היינו: מודד את ההר והולך לו. כדעתו של לוי, כך דעתו של מוציא „הערך השלם” ערך אמד, אלא שהוא מוסיף גם פירוש שני: אמד (אִמַּד) בערבית = לשער. ואף יסטרוב מצטרף לדעת לוי. בן יהודה ערך אמד מזהה אמד ב־ אִמַּת (=אִמַּת), שפרושו computed or conjectured its measure, quantity etc. היינו: שער או העריך מדתו וכיוצא באלה.

אשר למקבילה הערבית של מוציא „ערך השלם”, הרי דבריו טעונים תיקון. לא אִמַּד (=אִמַּד) בבנין הראשון הוא שיש לו ההוראה המיוחדת, אלא אִמַּד (אִמַּד) בבנין השני, וכנראה הפעל הזה denominativ נגזר מן השם אִמַּד (אִמַּד) = extrême point = נקודת קצה, ומכאן אִמַּד (=אִמַּד) קבוע גבולות. וכן אין הסברו של לוי מתקבל על הדעת, כי אמד = מדד, הואיל ובערובין אין פירושו של „אומדו והולך לו” מדד, כדעתו, אלא העריך לפי אומדנה, ובכן אין הוראת אמד בשום מקום = מדד. ואשר לזהי של עמד = אמד = מדד, יש להעיר, כי במשנה אין אף דוגמה אחת להפיכת שורש בן שתי אותיות לשרש בן שלוש אותיות ע”י הוספת „א” תחילית... אם אפז (=קפז) אינו פשוט שיבוש, אז הוא = קפז ולא צורה חדשה מן פזז. ברור כי אף אם נמצאה דוגמה אחת ומסופקת, אין בה כדי לבסס עליה זהו כה מסופק. — זהויו של בן יהודה, היינו אמד = אִמַּת (אִמַּת)

בהוראת שַׁעַר וכיוצא בזה, דחוק אף הוא, כי כאן „ד“ ושם בערבית „ת“, אבל כיון שההוראות חופפות בדיוק, אפשר היה לקבלו. מאחר שחליפין בין „ת“ ל„ד“, אע“פ שאינם שכיחים, הם יתכנו במסבות ידועות, השהו אבד בערבית abātu באשורית.

אולם שלשה החוקרים הנ“ל גם יחד לא השגichו בדבר שעלול היה למוטט את כל הזהויים, היינו אמד = מד = מִד = אִמְד (אִמְד) = אִמְת (= אִמְת). והוא: ליד אמד שכיח מאד הכתיב עמד בע. על הדבר הזה העירו כמעט בזמן אחד ל. גינצברג ו ג. קרויס². לדברי גינצברג „אין להסביר את הכתיב עמד תחת אמד, כי, אע“פ שבמשנה ובענפים השונים של הארמית נחלשת ה„ע“ ל„א“, מעולם לא מצינו להפך „ע“ תחת „א“ וכפי הנראה הכתיב עמד הוא הנכון יותר“. בהערה ב' ג' מוסיף הוא ואומר: „כך בכי Camb. סנהדרין 5,4 ותמיד 5,2 עומד ורק באבות 16,1 אומדות. א. ברודי בהוצאת המשנה „תמיד“ 5,2 מעיר: רק כ”י אחד שקורא אומד בעוד שששה כ”י אחרים וכן הדפוס הראשון של המשנה והתלמוד קוראים עומד. וכן נפוץ יותר הכתיב עומד גם בירושלמי. אולם הצורות הפעוליות מרובות יותר ב„א“. על עכל = אכל אין לסמוך כיון שהכתיב עכל אינו משמש אלא בהוראת „השרף באש“. ע”כ דברי גינצברג. מעין דבריו הם דברי קרויס. הוא מעיר עוד³, כי כבר תנחום ירושלמי, שחי במאה השלש-עשרה, קבע כי הגירסות ב„ע“ וב„א“ שתיהן טובות. בין שנסכים לדברי גינצברג ביחס לעכל, בין שלא נסכים, ברי, כי הפתרונות דלעיל אינם פתרונות.

ושני החוקרים מציעים פתרונות חדשים, דומים: גינצברג: „אני משער, כי עמד (= אמד) הוא גזור משם (denominativ) מ„עומד“=הערכה, והשם הזה גופו שייך ל„עמד על“ שהוראתו לעתים קרובות בערבית משנתית: „תפוס, אחוז“. הוא מביא כמה מקומות כהוכחה לדבר זה. – אך תמה אני על דבריו כיצד הפך עמד על = אחז ל- עומד = הערכה? היכן אפשרות המעבר? מלבד זאת לא נמצא הסבר מספיק לחליפין של „ע“ ו„א“ בעוד שב„עמד על“ לא קרה כדבר הזה. – קרויס אומר פשוטות: „מקור אמד (= עמד) = „עמוד על“, שפרושו = העריך“. אבל היכן יש לנו „עמד על“ בהוראת העריך? המלונים וגינצברג אינם יודעים על כך וקרויס לא ניסה להוכיח את הדבר. ובכן מקור מלת אמד (= עמד) עדיין לא הוברר.

1. L. Ginzberg: Beitrage zur Lexikographie des Jued. Aramaeischen III דברי

שהופיע ב Essays and Studies in Memory of Linda K. Miller עמוד 91.

2. „סנהדרין מכות“ עמ' 158 ff.

3. שם. ראה Bacher: Tanchum Jeruschalmi עמ' 140.

השורש emédu נפוץ מאד באכדית (=אשורית בבליה): הוא הוא „עמוד“ של העברית ושאר השפות השמיות, אלא שבאכדית הפכה כידוע הע' בדרך כלל ביחד עם הה' והח' הגרוניות ל„א“. הוראת השורש באכדית מגוונת מאד. הוא משמש לא רק בהוראה ה„עומדת“ כמו בעברית, אלא אף בהוראה יוצאת, אף בבנין הראשון, היינו מעין הע מיד וכיוצא בו.⁴ בין ההוראות השונות יש להזכיר את ההוראה: הטיל קנס, עונש, מס. מן הפועל בהוראתו זו נגזר השם emettu (emēdu⁵ בהבלעת ה„ד“). הוראתה: auferlegte Gebuehr, Abgabe = מס בכסף ושוה כסף. המלה הזאת היא מצויה מאד בטכסטים מן התקופה הבבלית החדשה ועד תקופת הפרסים בעיקר בהוראת „דמי חכירה“ של פרדס תמרים.⁶ כיצד היו קוצבים את הדמים האלה? לשם כך אביא את דברי San Nicolo⁷ „בתקופה הבבלית החדשה מוחכרים ביחוד גני תמרים כנגד imittu, זאת אומרת כנגד תשלום דמי חכירה שהוערכו מדי שנה ע"י ועדה, ע"י ה- eméde לפני קיץ התמרים. משום כך לא נקבע מעולם ה- emittu בחוזה החכירה, אלא החוכר מתחייב כל שנה באמצעות שטר התחייבות אחרי השומה הממשלתית (nach der amtlichen Schaetzung) לשלם את סך התמרים ותוצרת הלואי שהוטלה עליו“. הדברים ברורים בהחלט: ה- imittu נקבעת מדי שנה. קובעים אותה ה- eméde, היינו בעצם קובעי ה- imittu. אבל כיון שמלאכתם לא היתה אלא מלאכת שומה, הרי בהכרח היתה מלת emédu צריכה לקבל את ההוראה: השמאים (השמים). לדוגמה אביא מקום אחד, שידגים את שימוש המלים emédu, emettu.⁸ כך מוצאים אנו התחייבות מצד אנשים אחדים כי

10) ne-el-la-ku-ma
 11) i-mit-ti ni-im-mi-du = we will come and the impost we will fix „נבוא ואת המס נקבע“. המקום הזה מראה בעליל, כיצד נתאר לעצמנו את המעבר להוראת „שום“ בפעל emédu. אנו יכולים לתרגם כאן עם המתרגם

4. עיין על ההוראות השונות במלוגו של Delizsch וכן Glossar של Bezold [כמו בכמה פעלים אחרים כן גם בשורש זה מקבילה ההוראה האינטרנוטיבית של עמד לצורה הפסיבית (Permansiv) של הפעל האכדי, האקטיבית היא כהוראת ההפעיל בעברית: emedu-העמיד shakanu=השכיך ועוד. וראה על כך את מאמרי 1910, ZDMG עמ' 269–311. העורך].

5. ראה Bezold אחרי ערך emedu (עמ' 40 למעלה).

6. ב Beitrage zur Assyriologie כרך 3 עמ' 385 ff.

7. Beitrage zur Rechtsgeschichte im Bereich der keilschriftlichen Rechtsquellen.

עמ' 233. מעין הדברים האלה גם E. W. Moore: Neo-Bab. Business ff. 284. וכן ff. 366 Ungnad, M. San-Nicolo: Neubab. Rechts- und Verwaltungsurkunden ב

8. E. W. Moore: Neo-bab. Bus. and adm. Documents עמ' 181 מספר 177.

האנגלי we will fix=נקבע, אבל כמו כן יכולים אנו לתרגם, אם נזכר את דברי San Nicolo: את emettu נשום. ומכיון שעיקר מלאכתם של האומדים לא היה כי אם לשום, נוכל להניח כי הפעל אמנם הובן בהוראת שום. כללו של דבר, כי הפועל אמד=עמד הוא שרש מושאל בעברית מתוך האכדית המאוחרת, בתקופת גלות בבל, בהיות היהודים יושבים בין הבבלים, ועלה עמם מבבל לארץ ישראל ונקלטה בעברית של המשנה ביחד עם כמה מלים אכדיות אחרות כמו אריס, הקפה ועוד⁹.

מתוך העובדה הזאת, היינו שאמד=עמד היא מלה שאולה, מתבאר, משום מה מופיעה היא בעברית פעם ב"ע" ופעם ב"א". היהודים בקבלם אותה, אמנם ב"א", היו נוטים לזהות אותה עם שרש "עמד" הנפוץ מאד בעברית, בגלל הצלצול הדומה מאד, בכונם כך בלא יודעים לאטימולוגיה של המלה, אבל יש שהעתיקה פשוט כפי שמיעתם אותה, היינו ב"א"¹⁰. שהמעבר הזה מן emedu=לקבוע מחיר ל emede לשום, לשער אינו רחוק, ותוכיח מלת שום. הרי פירוש המלה سام (סאמ) בערבית=לקבוע מחיר וכן samu (שמו) באשורית לקבוע מחיר וגם לשום וכדומה וכן בעברית הרי היא מצינת שומה.

אע"פ שהמלה עברה, כפי שהראינו, רק אחרי גלות בבל לתוך העברית, ולפיכך מוצאים אנו אותה במשנה ובשני התלמודים בלבד, נראה לי, כי היא מזדמנת פעם גם בתנ"ך. כוונתי למלה "עמדתו" שבמיכה א, י"א. הנביא מתאר את פלישת האשורים לארץ יהודה (החל מפסוק ט). בפסוק י"א הוא ממשיך: "עברי לכם יושבת שפיר עריה בשת לא יצאה יושבת צאנן, מספד בית האצל יקה מכם עמדתו". עמדתו מהי? נראה את דברי ווינקאפ¹¹. "ועמדה על משקל חמדה חרפה... וכונתו על עמידתה ומצבה הגדול אשר עמדה בו בקרב בני אדם. והיה לו לומר עמדתכם, אלא שעמדת העיר היא עמדת יושביה. וגם יש לפרש עמדה כמו חמדה בהתחלף חית בעי"ן... ור"ל ע"י האבל... נשכח כל טוב העיר... ורס"ג (בס' צ' מלות בודדות) פרש מל' אומדן

9, H. Zimmern: Akkadische Fremdwörter als Beweis für bab. Kultureinfluss.

עמוד 77 וכן פרופ. טורטינר ב"לשוננו" כרך ח' עמוד 106 ff. ראויה לציין העובדה כי המלה emettu מופיעה כמה פעמים גם בשטרות של בית המסחר היהודי "בני מורשו" השוה Rechtsurkunden, Augapfel, עמ' 101.

10. ההסבר הזה אפשרי רק אם נניח שמלה שאולה היא, מה שאינו כך לפי האטימולוגיות

הערביות שלמעלה, כי לפי אלה מלה עברית עתיקה היא שישנה גם בערבית וא"כ אין ספק שלא היו מסמיכים אותה למלה עברית אחרת. מלה שאולה מתוך הערבית באותו זמן לא חתכן.

11. בג"ך עם פירוש מדעי, "תרי עשר".

שבמשנה... ור"ל שעורו ואומדו, וכן פירש ר' יונה (שרשים, שורש עמד). "אנו רואים את התלבטויותיו של הפרשן. שאר המפרשים אף הם אינם מוצאים פירוש למלה הקשה¹². ומכיון שמצאנו כי שרש emédu פירושו 'אף לשים קנס, ו emettu פירושו מס, הרי קרוב מאד לפרש לפי זה כי עמדתו = מסו. פירוש הפסוק יהיה אפוא: מספד בית האבל יקח (האויב) מכס את מסו. היהודים שלמען את המלה האשורית emédu בפי האשורים, זיהו אותה עם אותו פעל שצלצולו כצלצול emédu, היינו עמד, ומשום כך המלה לפנינו ב"ע" על אף היותה מלה שאולה מן האשורית. יתכן שלדבר מעין זה כיוונו גם רס"ג ויונה אבן ג'נאח בפירושיהם הנזכרים למעלה.

כעת עוד מלים אחדות בדבר אֵמַת (אֵמַת), שהבאנוה למעלה ושפירושה שַׁעַר אָמוּד. היש לחשוב שאף היא אינה אלא תולדת המלה האשורית emédu, אלא שמוצאה בעיקר מן השם emettu (ב"ת") ולא מן הפעל, ולפיכך היא באה ב"ת" ולא ב"א"? שיש מלים שאולות בערבית מתוך האשורית עובדה זו יוכיח לנו עיון קצר בספרו של Zimmermann. אולם חוששני כי בחומר שבידנו אין יכולת להכריע.

לקורות הלשון העברית כשפת הלימוד

בחכמת הרפואה *

ואלה הם המחברים היווניים, שתרגומיהם העברים נשארו אתנו: היפוקראטס, אריסטוטלס (מראית הפנים), גאלינוס, דיאוסקורידס, אלכסנדר איש טראלס, פאבולוס איש אגינה, תיאופילוס, אפלטון (הרופא) וסוריאנוס. מספרי הערבים שנכתבו במקורם ערבית או שנתרגמו מלשונות אחרות לערבית ונתרגמו אחר־כך לעברית, יש להזכיר: עלי בן אבאס (994), עמאר בן עלי, עריב בן סעד, אבן ראשד (1198) (= אבירהואס), אבן סינא (אביצננה) (1037), אבן על ג'ור (1099), אל פראבי (994), חיתאם, חובייש, חוניין (יהאניציוס) (873), בנו של חוניין יצחק, מסוויה (יאנוס דִמַאסצינוס, 857), מסוויה הצעיר (1005), אבן נאפס, עובייד אבן עלי, ר'אזי (923), עלי אבן רודואן (1065), אבו־צלט, שונאק, סרפיון (יחיה בן סירבי (900), סרפיון הצעיר, אבן ואפד (אבִּנגוואַפִּיט (1057), אבולקאסים אל זַהְרִוי (1106), אבן זהר (אבו מרואן בן עבדאלמלך (1162), סאמארקנדוס וכו'.

מן המחברים הנוצריים, שכתבו לטינית, ספרדית או איטלקית ונתרגמו לעברית, אלה הם הידועים לנו: אלברטוס מאגנוס, אלברטי ברנארדוס, אנטוניו צ'רני־סוני (1441), אלכסנדר אמברוסיוס, ארמגוט בלאַסיוס ממונפלייר (1306) אשר תרגם את כתביו הרפואיים של הרמב"ם ללטינית, ארנאלדוס באכואוני די ווילאנזבה (1312), ברנרדוס די גורדון, מסקוטלנד (1304), ברנארדוס פרובינציאליס, ברונז לונגובורגו (1252), קונסטנטינוס אפריקאנוס (1050), גורדוני דא פאביה, דינו די גארבה, פרנצ'סקו די צ'ינלי, גאריאפונטוס, ג'נטיליה דה פולינגו, גירארדוס בוטולוס, גירארדוס די קרימונא, גירארדוס די סולו, גילברטוס אנגליקאנוס, (צילה דרוגה מארליס?), אנטוניוס גואינאריוס (מפאביה או פאדואה), גואלטר גוילהלמוס די קונגנינוס.

* המשך מחוברת ב'—ג' עמ' 135—149.

ג'ילהלמו די סאליצ'יצו (1275), גואי די שוליאק (1363), יוהאניס קום ברבה (1348), יוהאניס יעקובי (ג'אקומו), יוהאניס די טורנאמירא (1401), יוהאניס פאולי, יורדאנוס רופוס, יוליוס סאלרניטאנוס, לאנפראנק (1296), מאסר פלורידוס, מאגנינו די מילאנו, מרטינו די לוצ'ינה, מאתיאוס גאלוס, מאורוס, מונטאנגאנה (ברטולומיאן), מוסכיון (מוסקיו), ניקולאוס אלכסנדרינוס (1288), ניקולאוס פרייפוזיטוס (איש סאלרנו (1150), פאולוס מעיר סופיה, פטרוציללו, פטרוס היספאנוס (פ'יליוס יוליאני מ'דיצי), פטרוס די טסינגאנו, פילוניוס מידיקוס («ההנהגה בימי הדבר»), (קושטא 1510), פלאטיאריוס, יוהאניס ראיומונדוס לוללוס, רוגר איש פאלרמו, רולנד איש פרמה, מתיאוס פלאטיאריוס הראשון, המחבר של הספר "Circa instans",¹⁴ טאלאדין איש אשקולו סאלרנוס, תאדיאוס, תיאודוריק איש צ'רביה (מת 1298), תיאופילוס (פהילאריטוס). ס. א. טיססאט (ליסאבון) טורנאמירא, טוראדי קאסטללו, אורסו ומספר רב של כתבים בני בלי שם.

חיבורים רפואיים-אנציקלופדיים בשפת עבר חברו:

ר' נתן מפלקירה, ספר «צריי-הגוף», ובו ארבעה פרקים (סביב לשנת 1250); אלמוני (כנראה תלמידו של ר' נתן מפלקירה, חבר סביב לשנת 1260 את «ספר היושר» ובו 150 סעיפים.

ר' אברהם בן משלם חבר את ספר לקוטי הרפואות, ובו 23 פרקים.

ר' גבריאל בן יהודה בעיר קאסטרו (וויטרי) (השווה: Steinschneider, Hebr. Uebera, § 449 – 500).

וכן נמצאים ספרים רפואיים במספר רב מאד ובהם מפתחות בלשונות שונות ובעברית, (השווה: Steinschneider: Oestreich. Blätter f. Kunst. 1845. S. 288). בראשית תקופת המתרגמים והמפרשים באה משפחת התיבונים: ר' יהודה בן שאול אבן תבון («אבי המתרגמים») 1160, נולד בגרנאדה וחי בלונגיל.

ר' שמואל אבן תבון (בנו של ר' יהודה) (1200).

¹⁴ מתיאוס פלאטיאריוס I, בנם של יוהאניס פלאטיאריוס I והרופאה המהוללת ביותר של ימי הביניים טרוטולה די רוג'ירו. הוא חיבר ספר (הדומה לחיבורו של ניקולאוס קראפיסטיס) בשם De Simpliciter Medicina רשגילים לכנותו על שם המלים, בהן הספר מתחיל 'circa instans', והוא כולל בתוכו 273 סעיפים, מסודרים ע"פ הא"ב. ספר זה תורגם פעמים רבות לעברית וזכה גם לפירושים רבים. בשפעת הערותיו הבוטאניים עולה הספר על כל הספרים הדומים לו שנתחברו מימי פליניוס ודיאוסקורידס.

זולתו מצא חן בעיני הקהל כמוהו רק ספר אחד, והוא הספר המהולל ביותר מימי האסכולה הסליניטאית, הנועד בשם: Regimen Sanitatis זהו ספר רפואות Salernitanum להדיוטים, כתוב בחרושים, שתרגמו הרבה פעמים לעברית בהוספת ביאורים.

ר' משה אבן תבון (בנו של ר' שמואל (1240—1285), בין שאר החבורים הוא תרגם את הספרים הרפואיים של הרמב"ם: ע"ד ההיגאונה "מאמר בהנהגת הבריאות", ע"ד סמי המות "המאמר הנכבד" את פירושו של הרמב"ם לפרקי אבוקראט וגם את הפרקים של הרמב"ם עצמו. כן תרגם את "הארגוזה" ופירושו ו"קיצור הקאנון" לאבן סינא הנקרא אצלו "הסדר הקטן". מלבד זה את "צידת הדרכים" של אבן אל-ג'יזאר, ו"מבוא אל מלאכת הרפואה" מאת חוניין, כמו כן ספרי ר'אוי "ההילוך והחילוף" וגם את ספרו נגד ההרעלה "רפואה נגד הסמים".

והקרובים למשפחת התיבונים:

ר' יעקב אנטולי (1232).

ור' יעקב בן מכיר (1303) שניהם היו גם מתרגמי ספרי-רפואה בזמנם. ר' יהודה אחרוני תרגם ספר אחד מספרי גאלינוס ע"ד קבורה מוקדמת של המת. הוא בעצמו חיבר ספר רפואי בשם: "רפואות הגויה" או "ספר ליקוטי הפרדס".

ר' שלמה בן יוסף אבן איוב מגראנאדה, ישב בעיר ביזיירס (1265), תרגם את ספרו של הרמב"ם ע"ד "מחלת הטחורים" והוסיף על זה גם חיבורו עצמו על אותו הנושא¹⁵. גם הוא תרגם את ספר ה"ארגוזה" לאבן סינא וכתב כמה חיבורים קטנים בעברית.

ר' שם טוב בן יצחק מטורטושה (1264) סלל דרך חדשה למלאכת התרגומים. הוא תרגם את "ספר השמוש" ואת "ספר חפץ השלום" של אבולקאזים אל זהראבי, חוץ מזה את חיבוריו של ראזיס אלמנצור (כ"י וואטיקאנוס). הוא גופו חיבר ספר ע"ד המועמדים לרפואה והתנהגותם ע"י מטת החולה.

בנו, ר' אברהם בן שם טוב (1300) חיבר "ספר רפואה בדרך קצרה" ע"ד הפתולוגיה והתיראפיה, הוא היה ידידו של ר' יעקב בן שושן, רופא החצר של אלפונסו הי"א.

ר' שמואל בנבנשתי, ממשפחה מהוללת מאד, תרגם (1300) את ספרו של הרמב"ם על אודות הקצרת בשם "ספר המסעדים" (עיין הוצאתי העברית בתרגומו). ר' שם טוב שפרוט (1385) מטאראגונה כתב ביאור לאבן סינא.

ר' ידעיה פניני בעיר ביזיירס (1298).

ר' קלונימוס בן קלונימוס בן מאיר (Maestro Calo Provençal) מהעיר ארליס (1317), ברומא (1320), תרגם את ספרי חוניין וספרי עלי אבן רדוואן, "ספר העמוד בשרשי הרפואה" כמו כן גם ספריו של גלינוס.

¹⁵ ספר זה יצא לאור עם פירושים ע"י מ. ל. הרברט בכתב-עת "הרופא העברי", גיר

ר' שלמה מהעיר ביזיירס או מונטפלייר (1298).

ר' הלל בן שמואל *Maestro Borot* איש ווירונה (רומא 1300), תרגומו המהולל ביותר הרי הוא ספר הכירורגיה של ברונזו די לונגובורגו בשם "ספר הכרתות". כנראה חיבר גם הוא גופו ספר ע"ד הכירורגיה בשם "ספר הכרתי", ובו שני פרקים ולכל פרק שבעה סעיפים, הוא הוא, אשר חיבר גם את הספר "תגמולי הנפש". ר' נתן (גד) בן אליעזר המאטי (כלומר מהעיר *Cento*), נולד בסוריה וחי א"כ ברומא (1283). כנראה הוא היה שתרגם את ספר הרפואה של זהרוי (אבולקאסים), מתוך הפרק ה-25 של "התצריף" שלו (שטיינשניידר, קאטאלוג מינכן 295.³) בשם "מאמר המשיחות". כמו כן תרגם את פרקי אבוקראט ואת פירושו של גאלינוס עליהם, וכן גם את "פרקי משה" של הרמב"ם. החשוב שבכל ספרי התרגום שלו הוא הקאנון של אבן סינא עם המפתח (מינכן 8.³). הוא תרגם גם את ס' הזכרון והשכחה של אבן אל גזאר, את "ספר המזונות" של אבן מרואן אבן זוהר, את פירושו של גלינוס לספרו של היפיקראטס "על האויר, המים והמקומות" (ספר זה נגמר ע"י בנו שלמה). ואולם בנו שמואל תרגם את ס' "אור הרפואה" של אבן זהר.

ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן, מברצילונה, חי ברומא (1283), תרגם את הקאנון של אבן סינא (חלק א' וב') וספרים בודדים של גאלינוס ושל הרמב"ם. — ערכם של שני המתרגמים האחרונים ברומא דומה היה לערך בני תיבון בלונלי. ר' שמואל בן יעקב הלועזי, מעיר קאפואה (1300), רופא חצרו של קרל השני מניאפולי, תרגם את ספריו של יחיה אבן מסווה (יאנוס דאמאסקינוס הצעיר). שם הספר "מהעצה והטבעים".

ר' יהושע שאטבי מגזע ישי (*Maestro Jehuda Bongodas*) מעיר *Xativa* תרגם את אבן וואפד, (*Simplicia*) "מראשות הראש" (1352). חוץ מזה תרגם את ספרי מזור גורדון שבמונפלייר, ספרי אבו-צצאלט ואת ספר הקצורים של גילברטוס. הוא תרגם גם את ספר "הקצרת" *Asthma* של הרמב"ם.

ר' משלם בן אביגדור (מונפלייר 1379) תרגם ספרים רפואיים לעברית.

ר' יקותיאל בן שלמה (נארבונה 1387) תרגם את *Lilium Medicinae* של גורדון, בשם העברי — "שושן הרפואה".

ר' ליאון יוסף קרקשונה (1394) תרגם את כתבי יוהניס די טורנאמירא, את הספר השימושי של גירארדוס די סולו, בשם "מישר המתחילים" וכן גם את ספרו של גורדון הנ"ל "*Lilium Medicinae*".

ר' יהודה בן שמואל שלום (אשטרוק), 1400 תרגם וחיבר ספרים ע"ד

רשמי הפנים (פיסיוגנומיקה) וכן כתב גם ביאור לפרקי אבוקראט כדוגמת פירושו של הרמב"ם.

ר' יוסף בן אברהם אבן וקאר, (טולידו 1380), תרגם "ספר רפואות" אחד ואת "התצריך" של זהרירי.

ר' יוסף אבן ביבאש הלורקי * תרגם את הקאנון של אבן סינא וכתב פירוש עליו. ר' שמשון בן שלמה תרגם קומפנדיום של ספר גלינוס בשם "הקבוצים לאלכסנדריים".

ר' חיים אבן משה (1390—1460) תרגם את ספרי אבן אל ג'זאר. ר' תנחום משה דמן באוקאייר תרגם את *Prognostica* של היפוקראטס בשם "פנים אל פנים".

מספר גדול של מתרגמים אלמונים תרגמו את ספרי ר' יצחק ישראלי "מאמר על החום", "ידיעת השתן", "ספר מחובר", "מוסר הרופאים", "פרקי יצחק" וכו'; כמו כן תרגמו את ספרי הרמב"ם על "הטחורים", "פירוש על פרקי אבוקראט" "ספר הסמים", "מאמר על המשגל" וכאלה רבות.

תרגומים עבריים מתוך השפה הלטינית התחילו להופיע בסוף המאה הי"ג. מלבד התרגומים הנזכרים לעיל בין המתרגמים מערבית לעברית ומלטינית לעברית גם יחד יש להזכיר:

ר' שלמה בן משה, מהעיר מלגואייל, תרגם סביב לשנת 1260 את ספרו של מתיאוס פלאטיאריוס: "*De Simplicii Medicina*".

ר' הלל בן שמואל איש ווירונה (1300) תרגם את ה- *Chirurgia* של ברנו, מלבד זה את פירושו של אבן רדואן לספרי גאלינוס.

ר' אשתורי פרחי (1305) תרגם את ספרו של ארמנגוד בלאסיוס: "*De remediis*" בשם "ספר הקבוצים" וכן גם ספרו של אלמוני על הרפואות המשלשות. ר' ישראל קשלארי מהעיר אביגנון (1325) העתיק את ספרו של ארנאלדוס די ווילאנובה "*Regimen sanitatis*" בשם "מאמר בהנהגת הבריאות".

ר' דוד אבן ביליה הלויטאני (Portugal) תרגם את "המאמר בסגולות עור הנחש", שחיבר יוהאניס פאולינוס.

ר' יהושע איש בולוגנה העתיק את חיבוריהם של פראנצ'יסקו די צ'ינילי, גנטילי דה פוליגנו, וספרו של יוהאניס די בורגונד בשם "עצה".

ר' משה בן שמואל רוקמברה, (Johann v. Avignon) תרגם את הספר הידוע *Lilium medicinae* של גורדון בשם "פרח הרפואות".

ר' אברהם אביגדור (לא להמיר במשלם בן אביגדור ממונפלייר!) ממונפלייר,

* לא להחליף בר' יוסף בן יהושע הלורקי, אבי אביו, מחבר "ספר היסודות" ולא ביהושע בן יוסף הלורקי, המומר, הנודע בשם *Geronimo de Santa F(id)*.

תרגם את ספרו של ברנארד אלברטי „מבוא למלאכת הרפואה“, את ספרו של ארנלדוס די ווילאנובה „Medicationis parabola“, ואת ספרו „העכול והאמצעים המשלשלים“, כן תרגם גם את פירושו של גירארדוס די סולו ל„אלמנצורי“ של ראזיס.

ר' טדרוס בן משה יום־טוב תרגם את „Digestiva“ של ארנלדוס די ווילאנובה.

ר' גבריאל דאמיליב תרגם את „Tabula super vita brevis“ של ארנלדוס די ווילאנובה.

במאה הט"ו תרגמו:

ר' אשר בן משה וואלאבריה תרגם את „Chirurgia parva“ של גואי די שוליאק. ר' עזריה בן יוסף בן אבא־מרי (בונפוס, בונפיל אשטרוק) מהעיר פרפיניאן את הספר הכ"א והוא „Liber practicae“ של זהארבי בשם „משרת הרופאים“, כן גם את הספר השני של „Simplicia“ לדיאוסקורידס.

ר' בנימין בן יצחק איש קרקשונה את החיבור „בעפוש האויר והדבר“ של יוהניס די בורגונד.

ר' יצחק קאברט את „Expositio in Antidotarium Nicolai“ של יוהניס די סט. אַמאָנדו.

ר' יוסף בן בנבנשתי את חיבורו של יהושוע בן יוסף אבן ביבאש הלורקי בשם: „גֶרֶם המעלות“.

ר' משה בן מצליח את Simplicia של סיראפיון מתוך תרגומו הלטיני של גירארדוס די קרימונה.

ר' שלמה בן משה שלום (פורטוגל 1420) את ספרו של Anton v. Padua (גואיניריוס): „De Febribus“, בשם „כלל מהקדחות“ וכן גם „Consilia medica“ של מונטאגנאנה.

ר' משה בן עמנואל את חיבורו של תאדיאוס בשם „כלל קצר על מנהג הקדחות“.

במאה הט"ז פוחתים והולכים המתרגמים העברים, אך לעומת זה מתחילים להופיע ספרים רפואיים מקוריים בעברית.

ר' משה אבן חביב תרגם בשנת 1520 את הספר „בעיות לחכמת הרפואה“¹⁶. מבין המחברים היהודים שכתבו את ספריהם או פירושיהם הרפואיים בלשון עברית ובשפות אחרות יש להזכיר¹⁷:

¹⁶ את החלק הזה, על תרגומים עברים מתוך השפה הלאטינית לקטתי ע"פ סדרו של H. Friedenwald במאמרו הנזכר, 109—111.

¹⁷ ביניהם יש גם שמות, אשר כבר נזכרו לעיל בין המתרגמים.

ר' יעקב קפנטון (Calatajud) תרגם וחיבר פירושים לאבן סינא. דון טדרוס בן משה, בעיר קאלאטאיוד, חיבר ספר מקורי על הבוטאניקה. ר' יצחק בן שלום מגואלדאלוכסארה כתב חיבור פרמאציוטי על תכונת הרפואות.

ר' דוד בן יום-טוב אבן ביליה (1320) בפורטוגאל, מתרגם ותיק לעברית מתוך הערבית והלאטינית, כתב חיבור נכבד מאד: "יסודות המשכיל". בספריה שבמינכן נמצא כ"י אחד מעצם ידו (288.7) בשם "מאמר בסגולות עור הנחש". ר' אברהם בן דוד וידאל קשלארי (1325), אחד מגדולי הרופאים היהודים בקאטלוניה ואחד מאחרוני הרופאים היהודים שם גם יחד. הוא תרגם את *Regimen sanitatis* של ארנאלדוס די וילאנובה לעברית וחיבר את החיבורים: א. עלה רענן (עלי רפואה) Cod. Rossi 946. ב. מאמר בקדחות דבריות ומיני הקדחת. הספר הזה י"ל ע"י ח. פינקהוף לתרגום הולנדי בשם: Abraham Kashlari, over Pestachige Koortsen. Amsterdam 1891. יש לציין כי בשנת 1349 שרר הדבר בכל ספרד והחריב שם כמעט מדינות שלמות. ג. דיני ההקזה. ד. ס' מכלכל, עיין שטיינשניידר Virchow. Archiv. 90, 122.

ר' חיים אבן משה (1430) רופא משכיל רב פעלים. חוץ מספרים אחרים רבים תרגם את חיבוריו של אבן ג'זאר (cod. Rossi 339) הוא גם אשר חיבר את המאמר האפולוגיטי "מגן ורומח".

ר' גבריאל בן יהודה כהן מוויטרי (או לוניל?) תרגם את ספריו של ארנאלדוס די וילאנובה (שטיינשניידר Catal. Münch. 253.3) וכתב את החיבור האלמוני "ליקוטי רפואות וסגולות".

דון מאיר אלגואדיש (Alguadez) 1405, רופא חצרו של היינריך השלישי מן קאשטיליה (יוסף אלגואדש, אצל שטיינשניידר, "יידישע ליטעראטור", ארש אונד גרובר, היינו הך גם מאיר אלגואדש). הוא תרגם ספרים לעברית וחיבר קובץ רצפטים בדוקים, אשר תרגם א"ח ר' יוסף הכהן בשם "מקיץ נרדמים" „Secreta medicina" (Cod. Rossi 1168).

ר' יוסף קולון (מהרי"ק) 1500 מהעיר פֶּרְנִיס ע"י קרפנטראס, תרגם חיבורים רפואיים שונים בעיר מאנטואה, הוא היה איש יודע מחשבות רבות ובעל בקורת חריפה. (לא להחליף בר' יוסף בן שלמה קולון (המהרי"ק).

ר' דוד די פומיס (מן הטפוחים) תרגם וחיבר חיבורים שונים, בין השאר כתב מלון עברי-לאטיני-איטלקי, בשם "צמח דוד", שהופיע בשנת 1560 בוויניציה. המוניטין שיצאו לו הביא לו ספרו האפולוגיטי של הרופא העברי (בלשון לטינית) „de medico hebreo", חיבור, הדומה לחיבורו של ידידו וחברו ר' דוד אשכולי בשטראסבורג.

זולת המחברים הנ"ל כתבו את חיבוריהם הרפואיים בעברית מקורית בארצות אירופה, ומלבד אלה, הנזכרים כבר בין המתרגמים, יש להזכיר: ר' ששת הנשיא (1216–1170) מנרבונה כתב חיבור על התרופות המשלשלות. ר' יהודה הרופא (במאה השלש-עשרה?) כתב את החיבור „ערוגת הבושם” (כ"י רוסי 312.4). ספר זה אולי מזדהה עם הספר „ערוגת הבושם” אשר יחסו בלי כל צדק לרמב"ם. לא ידוע, אם הרב ר' יהודה הרופא הוא ששימש מורה הוראה באוניברסיטת מונפלייר ושהיה מורו של הרמב"ם, ושידוע לנו מתוך חליפת מכתבים עם תלמידו על אודות קדושת ספרי הרמב"ם. ר' יוסף מאיר אבן זבארה חי סביב לשנת 1200. הוא חבר ספרים רפואיים ואת הספר הנחמד „ספר השעשועים”, אשר בו גם כן כמה ציונים רפואיים. ר' נתן בן יואל פלקירה (במאה הי"ג) כתב חיבור גדול ורב ערך בשם „צרי הגוף”. חיבור זה לא נשאר כולו חוץ מקטעים (שטיינשניידר, קאטאלוג מינכן 354). החיבור נחלק לארבעה חלקים: (1) רפואה עיונית. (2) הנהגת הבריאות. (3) התיראפיה. (4) חומרים רפואיים. הוא שאף מתוך מקורות ישנים, החל מאריסטו וגאלינוס עד לסופרים של ימי הרמב"ם ולעצם הרמב"ם (עיין ווולף, 1727 Hebr. Bibl.).

ר' משה בן יצחק אבן וקאר, מחבר מהמאה הי"ג, שאינו ידוע כל צרכו. הוא חי בספרד או בפרובינציה (?) וכתב שני ספרים. שם הראשון „עזר הבריאות” (עיין שטיינשניידר קאט. מינכן 280.10 וכן ב-Virchow. Archiv XL 115) ושם השני „ס' מקור חיים”, הנזכר בחיבור הקודם. הספר „עזר הבריאות” הוא ספר רפואי דיפירנציאליאגנוסטי ותיראפויטי גם יחד. ר' בונגודאש בן יהודה הכהן (סביב ל-1330) כתב חיבור על עזרת-לידה (כ"י טורין 89.3).

ר' אברהם בן דוד וויטאל קשלרי (1325) ע"ל בין המתרגמים, כתב חיבורים רפואיים בעברית.

ר' משה בן יהושע נרבוני (Maestro Vidal), נולד בפרפיניאן ומת 1362. הוא היה פריפאטיקן חרוץ. כתב ותרגם מאמרים רפואיים לרוב. על כולם עולה „אורח חיים” שלו. ספר זה חשוב מאד מפני המונחים העבריים, הערביים והלאטיניים אשר בו (שטיינשניידר. קאט. מינכן. 276, 243.2, 44.3). משום כך נקרא גם בשם וידאל בלשן (!) (Balgos). הספר הוא ספר לימוד רפואי חשוב, ממדרגה ראשונה. מתמזגים אצלו תורות גאלינוס עם ההשקפות העבריות והערביות. הוא כתב גם חיבור הדומה גם בשמו גם בסגנונו לפרקי הרמב"ם ונקרא גם „פרקי משה” (שטיינשניידר מביא את כ"י זה בין כ"י של רוסי 837.5, אולם אני לא הצלחתי למצוא. שלשה כ"י שלו נמצאים ב-Jewish Theological Seminary Library N. Y.

ר' מאיר אלדבי, איש טולידו (1360) לא היה רופא, אולם כתב את החיבור „שבילי אמונה” שהיתה לו השפעה חזקה על כל היהודים המשכילים עד כמעט למאה ה־ט. בעקרו הוא ספר תורות דתיות אך כולל גם חומר רבגוני מענין שהכניס המחבר, יודע הטבע על בוריו, כגון פילוסופיה, אסטרונומיה, גיאוגרפיה ואנאטומיה של הגוף האנושי, כן פסיכולוגיה של הנפש, הנהגת הבריות שהוא העשיר בהרבה כללים רפואיים, אשר מצא מתוך נסיון עצמו.

ר' יצחק בן טודרס הרופא, סופר רפואי חשוב חיבר בערך בשנת 1377 מאמר על הדבר והתחבולות נגדו בשם „באר לחי” (י”ל בספר היובל של צונץ, חלק עברי ע' 91) ובו ידיעות חשובות על הרפואה והתרבות בזמנו, מלבד זה חיבר את הספר „עוות הפנים” (Facialisparese).

ר' יצחק בן יעקב לאטיש. (הלאעתיק), מחבר של „קרית ספר” (1372) בפרובינציה, כתב מאמר על מחלות הקדחת (כ”י בודליאנה 2133.5) ואחר בשם: „מאמר בבקאיה” (כ”י בודליאנה 2142.34), וכן עוד „ספר המאכלים” (ספרית לונדון „בית המדרש”) המחבר נקרא לפעמים גם בשם „ר' יצחק רב הפעלים”. כדאי לציין, שלא ייחלף בר' יעקב בן עמנואל פרובינציאלי (Bonet de Lates).

ר' שלמה בן אברהם אבן דוד (1420) כתב בספרד ספר לימוד בכל ענפי הרפואה בשבעה חלקים, ע”פ תורת אבן סינא ואבן ראשד.

ר' יוסף ישראל בן אברהם, איש פירוגיה (1440) בעיר פ”רלי, כתב ספר „תולדות האדם” המביא פסיכולוגיה על מהות הנפש וכן גם דעה על התהוות הגוף האנושי וטבעו. (עיין אגרות שד”ל 310).

ר' אליהו בן יהודה מהעיר מאריגני, כתב בטיבולי (1475) חיבור על מחלות הנשים וספר „תולדות” (עזרת-לידה!) בצורת דו-שיח.

ר' משה ר׳יאטי, ה־”Dante” היהודי 1450, ברומא, רופא ומשורר גם יחד. הוא כתב מאמרים רפואיים שונים בעברית.

ר' דוד בן יהודה מסר ליאון, איש מאנטואה, חיבר מאמר מענין מאד על הרפואה הכללית בשנת 1490 בניאפוליס.

ר' אברהם בן מאיר די בלמיס, רופא וסופר (1490), המכונה גם בשם „גואל” הלשון העברית. הוא היה חכם למופת מבין חכמי היהודים בתקופת הריניסאנס. הוא היה מורה בפאדואה ליהודים ולנוצרים כאחד ולימד בשפה העברית.

ר' יוחנן אלימנו לימד באותו זמן את תורת הרפואה בעברית בעיר מאנטואה. ר' יהודה בן יעקב פרובינציאלי, מהעיר מרסיליה חיבר בשנת (1490) בניאפוליס ספר חשוב על תלמוד המדע וביחוד על לימוד תורת הרפואה בעברית. ר' אברהם בן שלמה הכהן, רופא חצרו של המלך ריני 1500 חיבר ספר

על מחלות קדחת.

אלמונים כתבו במאה ה"ו כתבים רפואיים, הראשון: "ליקוטי הרפואה" (Cod. Vatik. 371) והשני: "שמות העשבים" "Namen der Kräuter", בסדר הא"ב העברי עם פירושים בגרמנית. (Cod. Scaliger 15. Lugdunum). עיין שטיינשניידר Serapeum 1869. 148.

ר' עמנואל לאטיש היה מורה הוראה בעברית לחכמת הרפואה באוניברסיטת פאדואה בשנת מגפת הדבר 1529 (R. E. J. V. 311 – Bayle). בימים ההם היה מן ההכרח ללמוד בין שאר השפות גם את העברית בכדי שיוכלו להתעמק יותר בתורת הרפואה ובמקורותיה (השווה ספרו של וויסאליאוס, Fabrica, ההולך בשבילי האנטומיה העברית, כי לשם יתר בירור הוא מוסיף אחרי כל מונח רפואי את המונח העברי המורגל עד אז. השווה גם את נאום הרקטור מוסילאנוס (ע"ל) של האוניברסיטה בלייפציג משנת 1518 שבו הוא חוזר ודורש מאת כל המתלמדים שילמדו את השפה העברית, כדי שיוכלו להיות גם רופאים טובים כיהודים. מדבריו יוצא, שבימיו רוב (!) החיבורים הרפואיים היו כתובים בעברית. לכן אין להתפלא אם נשאר מכה"י הרפואיים העברים עד היום בערך 15.000 כ"י על אף כל הרדיפות החרמות והמוקדים לכתבים העבריים שבימי הביניים. המספר הנ"ל ייערך יותר, אם נשמע שלעומתו מספר כה"י הרפואיים בלטינית פחות ממנו בהרבה.

החיבורים המודפסים החל מהמאה ה"ז

בתחילת המאה ה"ז הופיעו החיבורים הרפואיים הראשונים בדפוס. ספר הקאנון של אבן סינא יצא לאור כבר בשנת 1491 בניאפוליס ע"י עזריאל גינצנהייזר בתרגומיהם העברי של ר' נתן המאתי (1275 רומא) ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן (Gracian) מברצלונה (1283) ור' יוסף בן יהושע הלורקי. יחד עם הופעת הדפוס הולכת ומתפשטת השפה הלטינית לשימוש הוראת חכמת הרפואה, השפה העברית הולכת ועוברת מהבימה הרפואית. אך מעטים הם התרגומים העברים בזמן ההוא. באופן יחסי גדול מספר החיבורים הרפואיים המקוריים בעברית ממספר התרגומים. בעיקר הם ספרים אנציקלופדיים שהופיעו מכאן ואילך. הספרים הרפואיים בעברית שנדפסו לראשונה היו חיבוריהם של ר' יצחק ישראלי ושל הרמב"ם. בשנת 1510 י"ל בקושטא ספרו של וואליסקוס די טארנאטא (סביב לשנת 1420 במונפלייר) בתרגומו העברי של אלמוני, שם הספר הודן על מחלת הדבר, הוא פילון הרופא "הנהגת הדבר". בשנת 1552 י"ל בפירארה "רפואת הגויה" או הנהגת הבריאות בחרוים של ר' אלחריזי בתוך הספר "ליקוטי הפרדס". ר' מנחם בן זרח הוציא לאור בפירארה בשנת 1554 את הספר "צידה לדרך וזוודין לאורחא".

אלמוני הוציא בשנת 1551 באותה העיר את „מאמר הרופאים ומדיני האשה, משלים ומליצות בחרוזים על הרופאים והנשים“.

ר' אברהם אבן נחמיאש, נולד בליסאבון וחי בקושטא. הוא כתב בערך בשנת 1530 חיבור בשם „ספרי רפואה“. שם הביא שיטה לרפואה בהקזת הדם וטיפול במים קרים נגד הקדחות. חיבור זה תורגם אח"כ ללטינית וי"ל בויניציה שנת 1591 ובמהדורה שנייה בשנת 1604.

אלמוני הו"ל בשנת 1595 את „ספר הנמצא“ קיצורים לחכמת הרפואה המיוחסים לרמב"ם, שלא כדון. ספר זה י"ל שנית בשנת 1851.

רופאים דוברי עברית וכותבים בה היו בא"י משנת 1619 ואילך.

ר' יעקב צמח מפורטוגאל עלה לארץ בשנת 1619.

ר' יעקב אבן עמרם בא מספרד בשנת 1625, כמעט באותו הזמן עלו לארץ

ר' דוד אבן שושן

ר' יצחק חאבילים

ר' יעקב אבואב

ור' שמואל הלוי, שהיה רופא חצרו של הפחה הטורקי. באותו זמן חי בארץ ר' אליעזר ארחא, שהיה גם רופא מפורסם וגם תלמיד חכם בספרי התלמוד. אחריהם חיו בעיר הקדושה וכתבו ספרים רפואיים אמנם לא חשובים אולם בעברית:

ר' יצחק אספגנה (הספרדי).

ור' יעקב אבן ארבאני, רופא מפורסם, מהעיר יאסי, ברומניה.

ר' חייא רופא היה הרופא המהולל בדורותיו בארץ. הוא חי בחברון. אוסף

כתביו יצא אחרי מותו בשם „מעשי חיה" ע"י בנו,

ר' מאיר בן חייא, שמלא את מקום אביו בחברון. ס' „מעשה חיא" יצא

שנית בשנת 1727 בפירט שבגרמניה.

מארץ תוגרמה אשר לה היתה גם א"י נמנית בימים ההם בא הנודד

הנצחי, ר' יוסף שלמה דיל מדיגו (ר' יש"ר מקנדיה). הוא נולד בשנת 1591 באי

קנדיאה (קריטה) שהיה אז חלק ממדינת תוגרמה. היה תלמידו של גאלייליאי

ולמד בפאדואה. חזר למולדתו ועבד בתור רופא. א"כ המשיך את לימודיו במצרים.

משם נעתק לקושטא ומשם לפולניה, היה סובב בבלוויכא Walachei ונתמנה

לרופא חצרו של הנסיך ראדציביל בליטא (פולוניה). משם בא להמבורג (גרמניה) ושט

דרך שליסביג והולשטיין עד שהגיע להולנדיה. שם הוציא את חיבוריו הראשונים

בסיוע של ר' מנשה בן ישראל. בשנת 1631 היה רופא ההקדש של קהלת-

פראנקפורט דמאין ושם נשאר עשר שנים רצופות על אף הכתם הצהוב שהיה

צריך ללבוש כיהודי בתוך גבולות גרמניה ועל אף אהבתו לדרור ולחופש. משם

נדד לוורמס ולבסוף לפראג, שם הוא מת בשנת 1652. כחייו הנודדים כן גם כתביו. סופר נודד, רופא החצר, רופא קופת-חולים, מתימטיקאי ותלמיד חכם כאחד מתחרה עם חכמי מצרים, עם חוקרי-הקראים ועם חסידי הקבלה ומתנגדיה. כולו כדוגמת חברו יהודה אריה מודינה. ריב נפשי עמוק היה שהניע אותו להיות נע ונד כל ימי-חייו. בהיותו עוד צעיר בימים התחיל לכתוב אנציקלופדיה של כל המדע בזמניו, ששמה היה "יער לבנון", אולם נתקל באמצע העבודה מפני נדודיו השונים. אחר כך חיבר ספרי-קבלה, פילוסופיה, תכונה, מתימטיקה, דת ואמונה ומאמרים ספרותיים-היסטוריים ואחרון אחרון חיבורים רפואיים כגון "צל החכמה", שלא יצא לאור עדיין, ס' "רפואות תעלה". מלבד זה כתב מאמר על פלאי הכימיה, המיכניקה, על הקשת וצבעיה, תרגום של פרקי-אבוקראט (ישר מתוך היוונית והלטינית) עם פירוש קצר. חלק אחד בתוך חיבורו האנציקלופדי "תעלומות חכמה" נקרא בשם "לבב-חכמה" או: טעם לרפואות בכל התלמוד. רק מאמרים מעטים יצאו לאור בתוך ספרו "אילם". שאר חיבוריו נעלמו.

ר' יששכר בער בן ר' יהודה ליב טעלער פירסם בפראג בשנת 1649 את "ספר באר מים חיים". עפ"ר כרוכים יחד עם הספר הזה פרקי אבוקראט בתרגומו ופירושו של ר' יש"ר מקאנדיה (ע"ל).

"רפאל" רופא אלמוני בפראג כתב בפראג שנת 1669 ספר חשוב מאד בזמנו על אודות ההיגיינה, וואגנליי תרגם את הספר הזה ללטינית. בניגוד לשאר החיבורים של ימי הביניים וביחוד דיוקא של הזמן שהוא כתוב ספר זה בעברית צחה ובסגנון יפה מאד (קטעים של הספר נדפסו אצל דינמן ב- "Grunwald Hygiene der Juden" Dresden 1911).

ר' חיים בוכנר כתב בשנת 1669 ספר הנהגת הבריאות (Diäthetik) מובא ע"פ Wolf. Bibliothek. III. 602 ; Steinschneider. Jüdische Literatur 467a.

ייתכן שספר זה הוא הספר הנזכר מקודם ("רפאל") אך לא ראיתיו ולא נודע לי. ר' יעקב בן יצחק צהלון, כירורג ורב כאחד בעיר פירארא, הוציא לאור בשנת 1693 את ספר המפורסם "Thesaurus vitae". "אוצר החיים" ודן על כל פרטי חכמת הרפואה בשלשה עשר מאמרים. (א) דאייתטיקה (ב) קדחות, (ג) השתן, (ד) הסמים והתרופות נגדם, (ה) סימני המחלה, (ו) מטרות, מדיקה, (ז, ח, ט) פתולוגיה מפורטת, (י) כירורגיה, (יא) גיניקולוגיה, (יב) מחלות הילדים, (יג) מחלות הרוח, תוספת: התהוות האבנים והרחקתן. בספר זה הוא מביא סיפור מענין על מגפת הדבר ברומא 1651. "אוצר חיים זה אינו אלא חלק של "אוצר החכמות" שסידר. אולם הוא הצליח לגמור רק שני חלקים. כדוגמת אוצר החיים, אשר טרם יצאו לאור. מלבד זה הוציא ר' יעקב צהלון העתקה עברית של ספרי תומאס די אקווינו.

ר' יצחק לאמפרונטי, האנציקלופדיסטן הגדול, בעל ה"פחד יצחק", אף הוא היה רופא בעיר פירארא. בהרבה מאמרים הוא כותב גם על ענייני חכמת הרפואה. החיבור הענקי יצא לאור משנת 1756—1679 ועומד לצאת שנית בזמננו בירושלים.

ר' שבתאי וויטא (חיים) מאריני, חי בערך באותו הזמן בפאדואה, היה רופא רב ומשורר. הוא תרגם את ה- *Metamorphosae* של אווידיוס לעברית במשקל "השמינית", לע"ד לא י"ל עדיין.

האחים, ר' יצחק ור' אפרים לוצאטו, אף הם היו גם רופאים גם משוררים כאחד והוציאו הרבה שירים ומאמרים רפואיים, הם נקראו ה"הומבולדים" העבריים.

ר' אברהם כהן

ור' יעקב בן עזיאל, שניהם מהעיר צנטה פעלו כמו הקודמים.

ר' שלמה קונאה פעל במנטואה ופאדואה בסוף המאה ה"ז. הוא לימד את תורת הרפואה באוניברסיטאות בלשון עברית. תלמידיו המובהקים היו ר' טוביה כהן (טוביה הרופא), ר' משה בן בנימין ווולף, ובנו עצמו, ר' ישראל קוניאה.

ר' טוביה בן משה הכהן (טוביה הרופא), היה היהודי הראשון שלמד באוניברסיטה גרמנית ברשותו האדיבה של הקורפירשט הגדול בפרנקפורט ע"נ אודר. (1652—1729) ר' טוביה (Moschides) מהעיר מץ, גמר את לימודיו בפאדואה ויצק מים ע"י ר' שלמה קונאה (ע"ל), שם קיבל גם את סמיכתו. הוא הלך לקושטא והתחיל שם בעבודתו הרפואית הפוריה. הוא שימש כרופא החצר של הנסיך מאורקורדאטו, של הוויזיר רומי פחה ושל השולטן אחמד השלישי. בשנת 1708 נסע לווינציה לשם הדפסת חיבוריו. ועוד בזמן חייו, בשנת 1729 יצאו לאור שנית. בנסיעתו חזרה עלה לארץ ומת בירושלים בשנת 1729. חיבורו "מעשי טוביה" הוא אחד מן הפופולריים ביותר מענייני הרפואה העברית של המאות האחרונות, והוא גם החיבור המקורי האחרון מסוג זה בלשון עברית. הוא היה הראשון שכתב על מחלת-עור הגולגולת (*Plica polonica*) (Weichselzopf). כן הוא מביא סימני מחלות שונות מסודרות לפי מקומותיהם (topographisch). על צמחי רפואה חדשים, על הקדחות על מחלות נשים-וילדים ועל תרופות שונות בעברית, לטינית ותורקית.

ר' דוד טיבל (טיבעלע) בן אשכנזי (בערך 1700) במדינת נהר רהיין, צירף לחיבורו "בית דוד" מספר רב של "סגולות ורפואות" ע"פ סדר הא"ב. (עיין S. Krauss, *Jud. Aerzte* 1930, S. 149).

ר' אברהם בן יצחק וואליך פרסם בשנת 1700 בפראנקפורט ע"נ מאיין את ספרו "דמיון הרפואות" (*Harmonia Wallichis medica*) בשני חלקים.

(א) "על מיני חלאים ורפואתם". (ב) על מיני תרופות וסממנים. הוא היה אחד משרשרת המשפחה המפורסמת של רופאים יהודים ולמד בפאדואה. הספר הוא חיבור מלא דעות וידיעות על חכמת הרפואה עבור בני קהלתו. באופן מיוחד הוא מדגיש את הקשר החזק שבין הגוף והנפש.

אלמוני חיבר את ס' "תולדות אדם", על הטבע האנושי (דולקוב 1720). ספר זה מכיל הרבה רפואות וסגולות מאת ר' אליהו בעש"ט, מאת ר' יואל בעש"ט ומאת ר' שמחה הרופא.

אלמוני כתב גם את הספר "מפעלות אלהים", ספר המכיל מונחים רפואיים לרוב וי"ל בשנת 1724, אף הוא ב'דולקוב.

ר' יוסף בן אברהם ככבי, חיבר את הספר "תוצאות חיים" שיצא לאור גם בשם "רפואות לכמה מינים חולאים" בוויניציה שנת 1714.

מחברים רפואיים עברים מתקופת ההשכלה (בערך) ובסגנון ההשכלה הם דלקמן:

בנימין שווארץ: "רפואות הגוף", דאנציג 1771.

ר' חיים מליסא: "עצירת המגפה", פרנקפורט ע"ג אודר 1771.

ברוך בן יעקב סקלובר: "דרך ישרה", דין האג 1779.

ר' אברהם נאנסיך בן ר' שלמה: "עלה תרופה ותרופת ההרכבה לחולי אבעבועות", לונדון 1785.

אלמוני: "ספר הברית" פראג 1799.

ברוך לינדא (בר"ל): "ראשית לימודים", ברלין 1800.

משה מאהל: "ספר גדול בנים" למברג 1821.

ישעיה רי"ף: (גירטאנר כריסטוף, תרגום) "לימוד תחלואי ילדים וילנא 1825.

יהודה בצלאל אליעזברג (פויליצקי): "מרפא לעם" וילנא 1834.

משה מרדכי יאוול: "לימודי הטבע" צרנוביץ 1837. "רוח חיים".

בנימין שירישיבסקי: "עולם קטן", מסכת נתוח, אודיסא 1841, ירושלים 1886, כן גם "ששה סדרי מדע".

משה שטודניצקי: "רופא הילדים" ו"אורחות חיים", וורשאו 1847 ו-1871.

טיסוט: ספר רפואות העם" למברג 1851.

יוסף שינהאק: "תולדות הארץ", "תולדות הצמחים" ווארשאו 1859.

י. פאהנברג: (תרגום של הופלאנד): מורה דרכי הרפואה ו"טומיר 1869.

יהושע סירקין: "מערכת הדומם" לייפציג 1869.

מאיר הכהן רבינוביץ: "יסודי חכמת הטבע" וילנא 1867.

- דוד גורדון: "ספר דרכי הרפואה" ליק 1870.
 חיים שמואל שניידר: "ס' חוקות הטבע" ז'טומיר 1874.
 ר' פנחס אליהו בן ר' מאיר: "ספר הברית" ברין 1876.
 ר' שמואל שער אריה: "ספר רפואות" למברג 1882.
 אלמוני: "ס' שמירת הבריאות", וורשאו 1884.
 שמיד: (תרגום) "ספר העיין" אודיסא 1886.
 קצנלסון: "רמ"ח אברים" פטרסבורג 1888. כן גם מאמריו: "רמ"ח אברים, טומאה וטהרה, שמות הנגעים בכתבי הקודש.
 אלמוני: "מן הכלכלה וקלקולה" (ד. ש. מינץ), וורשאו 1890.
 פרנקל: "שומר הבריאות", וורשאו 1892.
 ש. בריינין, ס' "אורח לחיים", ווילנא 1893.
 ק. ליפא: "תורת העוברים במעי אמו", יאסי 1900.

חיבורים רפואיים עבריים שמהתקופה האחרונה הם:

- י. ל. קצנלסון, (בוקי בן יוגלי) "התלמוד וחכמת הרפואה" ברלין 1925.
 משה פרלמן, "מדרש הרפואה" תל אביב 1926/29.
 ש. מינץ, "מגפת החולירה" ווארשאו 1915.
 ל. פוחובסקי, "המלריה", יפו 1920.
 א. מ. מזיא, מחלת השבתא, 1910, "ספר המונחים", ירושלים 1934.
 א. פייגנבוים, דין וחשבון של ועידת הגרענת ירושלים 1915.
 א. פייגנבוים, "העיין", ירושלים 1927.
 א. פרידמן, "ההיגיאנה של העין" תל אביב 1931.
 זאב הכהן זילבר, "שמירת הגוף", בריסק 1929.
 י. ח. זגורודסקי, "חיינו ואורך ימינו" ווארשאו 1898.
 מ. ברכיהו, "היגיאנה וכ' תל אביב 1936, 1930, 1924.
 יעקב זס, "ההיגיאנה של הגוף והרוח" ירושלים 1929.
 משה ניימן, "ההיגיאנה של בית הספר", ירושלים 1928.
 א. גולדשטיין, "תורת ההיגיאנה" קישינוב 1926. ואחר כך "תורת הבריאות" ג' כרכים, תל אביב 1938.
 מ. קרישבסקי (הלל יפה) "שמירת הבריאות בא"י 1913.
 י. נורמן, "דרכי הבריאות" תל אביב 1927.
 א. י. לוי, "עזרה ראשונה", "בריאות הציבור" וכ' ירושלים 1936; הטפול בילדים (א. לוינסון) 1934. סניטאריות 1937.
 א. מלחי (בינו גרינפלדר) "הטיפול בילד הבריא והחולה בא"י ירושלים 1929.

- כץ, "חוש הרתת" ירושלים 1923.
- א. צצקס (מ. מזרחי) "הטפול בתינוק" תל אביב 1925.
- דוד טיטל, "התינוק" תל אביב 1930.
- א. בנימיני "ילדינו" תל אביב 1925.
- אריה אלוטין — ד. א. פרידמן, "עזרה ראשונה" תל אביב 1931.
- סדר נזיקין, תל אביב 1936.
- א. י. איינהורן "האדם, אנאטומיה ופיסיאולוגיה", וכה"ע "הרופא העברי", 1927—1940 היוצא בניו-יורק.
- ה. צירינובסקי, "גוף האדם" ווארשאו 1924.
- ל. שפר, "תורת בעלי החיים" ווארשאו 1923.
- נתנאל אורבך, "עולם החי" קישינב 1922.
- י. אהרוני, "הארבה" יפו 1920.
- אוריה פלדמן, "מגדיר מקוצר של צמחי א"י", תל אביב 1929.
- ז. לייבוביץ, מינרלוגיה, ווארשאו 1922.
- רפאל סוירדלוב "בממלכת המינרלים" תל אביב 1928.
- יצחק מירקין, "פסיכולוגיה" ירושלים 1929.
- ו. ירושלים (ברכיהו), "פסיכולוגיה" תל אביב 1927.
- נ. טורוב (ו. ג'מס) "שיחות פסיכולוגיה" יפו 1913.
- א. ברנתן (אוגוסט פוריל), "השאלה המינית" תל אביב 1931.
- צבי לוריא (א. ו. נמילוב), "הטרגידיה הביאולוגית של האשה" ווארשאו 1931.
- מלך גולדשטיין (מכס פודן) "בחור ובחורה" ווארשאו 1930.
- י. נורמן, "האהבה והמין" ירושלים 1925.
- ש. בס, ראובן גרוסמן, עבר הדני, ברוך קרופניק (מתרגמי ה. ו. וולס).
- ח. א. דובניקוב, וורשאו 1922.
- מ. צ. טקסין, וורשאו 1907 וכ' וכ'.
- שפטיל דודון, "תורת הברית" ירושלים 1936.
- א. א. גולדין, ל. לוי הרברט, א. גולדשטיין, דובר דע וולטוף, "רפואה קובץ בשני כרכים, ניו-יורק 1927.
- ש. וורבי, היגינה של היופי, ירושלים 1934.
- יעקב ירדני, שיעורים באודונטוגרפיה.
- והמאמרים השונים של: ד"ר גרינבוים, ד"ר טובים (מחלת הדיפתריה), ד"ר ראדעשטוק, ד"ר קולישר, קובנר, כהן, מנזון, מינץ, סקמרובסקי גרוזנברג, שטרן, שק.

מלונים וכתבי עת עבריים לעניני רפואה:

✓ א. מלחי, מלון רפואי עברי ירושלים 1928.

א. מ. מזיא-טשרניחובסקי, ספר המונחים לרפואה, ירושלים 1934.
ש. טשרניחובסקי, מונחי הרפואה ב"לשוננו" ב"שפתנו" קובץ ב' ובמלון הקודם.

✓ ק. לואיס, טרמינולוגיה עברית "לשוננו" 1929.

✓ י. אבינרי, על מונחי הרפואה בעברית "לשוננו" ג' ד'.

✓ א. י. לוי, ברור המושגים של המונחים בניתוח "לשוננו" ד', ה'.

מ. צ. סגל, יסודי הפוניטיקה העברית ירושלים 1925.

✓ "בריאות העם" (א. פליכס, ס' פלר, ד. א. פרידמן) ירושלים 1927.

✓ "הרפואה", ירחון ההסתדרות הרפואית העברית בא"י משנת 1926 והלאה בעריכתם של: (דולונסקי, אדלר, ל. היילפריק, ד. א. פרידמן, ש. רוזנבוים, רוזנטל, י. ל. רוקח)

✓ "בריאות" דו-שבועון עממי (אב. מטמון) 1933.

"לשוננו", החוברות שבהן נדון במונחי הרפואה וכ' וכ'.

✓ "הרופא העברי" שנות 1927—1940 בעיקר עם מאמריהם של משה איינהורן, שלמה רבינוביץ, ל. מ. הרברט, א. א. גולדין, ה. ל. גורדון, ש. מעבעל, אלכסנדר פריד, א. י. לוי, הנרי קלר, שלום בן ראובן הכהן.
✓ "בריאות העובד", כ"ע של קופת חולים א"י, עכשיו "דפים רפואיים".
✓ "ידיעות הדסה".

בכל הספרות הנזכרת אנו מוצאים את סיגול הלשון העברית למצב המדע הכללי. השפעת הרפואה העברית על הרפואה הכללית ידועה למדי והודגשה מפי גדולי החוקרים שליידן, ווירכוב, הירטל ועוד, וכל זה, למרות שהשפה היתה נטושה מארץ מולדתה כמעט אלפיים שנה. בהקמת מרכז לחקירת הרפואה העברית בשפה העברית תתן היהדות את חלקה לאנושיות שבעתים.

ה ס פ ר ו ת :

י. קלחנר, תולדות הספרות החדשה.

א. מ. מזיא, הביבליאוגרפיה שבתחלת ספרו על המונחים לרפואה ולמדעי

הטבע 1934.

Harry Friedenwald, Hebrew Language in medical Literature, In Bulletin ✓ of the institute of the history of Medicine, Vol. II, No. 2, April 1934;

p. 77—III. (המאמר החשוב הזה בא לידי אחרי גמר מאמרי הנכחי והצלחתי עוד להשתמש בו ולהכניס כמה ידיעות חשובות שלא ידעתי מקודם.

- ✓ H. Haeser, Lehrbuch der Geschichte der Medizin, Jena 1875³.
Kayserling, Die Juden in Spanien und Portugal, Berlin 1861.
- ✓ S. Kraus, Geschichte der jüdischen Aerzte, Wien 1930.
- ✓ Richard Landau, Geschichte der jüdischen Aerzte, Berlin 1895.
- ✓ J. Münz, Die jüdischen Aerzte im Mittelalter, Frankfurt a/M, 1922.
- ✓ Julius Preuss, Bibl. talmud. Medizin, Berlin 1921.
M. Steinschneider, Constantinus Africanus, Virchow Archiv Bd. 37.
- Jud. Literaturgeschichte, in Ersch u. Gruber Enzykl.
- Hebräische Uebersetzungen etc. Berlin 1892.
- Die Juden in der arabischen Literatur, Frankf. a/M, 1902.
- Donnolo, Virchow Archiv. Bd. 38—42 מעין שם שדוקא שם ספר זה, שדוקא שם מעין 38—42
של מקורות חשובים לא יכולתי להשיג בשום מקום בארצנו!
- Catalogi librorum hebraeorum in Bibliothecae: Bodleiana, München, Berlin etc.
- L. Venetianer, Assaf. Budapest 1915/1917.

חידות לשון אצל יהודי תימן

שירת ספרד הגיעה לתימן בתקופה קדומה מאד, במאות הט"ו והט"ז.¹ מעתיקים תימנים העתיקו לעצמם מתוך חיבה ותשוקה את דיואני משוררי ספרד.² והודות לצאצאיהם המאוחרים האלה של יהודי ספרד ולחובבי השירה בתימן באו לידינו הדיואנים של שמואל הנגיד, גבירול, משה אבן עזרא, יהודה הלוי, אברהם אבן עזרא ועוד חיבורים אחרים בצורה שלמה פחות או יותר.³ התענינות זו בשירת ספרד עוררה את יהודי תימן לעשות גם הם כמעשי הגדולים, וכך הוסיפו עוד נדבך אחד לשירת ספרד: שירת-תימן. כך, למשל, "ספר-המוסר" של ר' זכריה אלצ'אהרי, אחד מראשוני המשוררים בתימן, אינו אלא חיקוי מלא של "תחכמני" לר' יהודה אלחריזי. (על כך מודה המחבר בעצמו בהקדמתו לספרו). ומלאכת החיקוי לא נצטמצמה בענף אחד או שנים של השירה, היא הקיפה את כל ענפי השירה שבהם יצרו משוררי ספרד: שירי פרוד, שירי יין, שירי תהלה, שירי-אהבה וכו'. ומבין נושאים אלו נתחבבו על משוררי-תימן שני נושאים עממיים בספרות: שירי וכוח וחידות. בשירי הוכוח מתוכחים לפנינו על מעלותיהם וחסרונותיהם שני גופים, היכולים להיות: בני אדם, איברי-גוף, צמחים ואפילו דוממים. בשיר וכוח אחד מתוכחים הרווק והנשוי, בשני הלב והעין, בשלישי צמחי הקאת והקהוה, ברביעי הערים תעזאלעדינה ויזאל וכן הלאה.⁴ גם בחידות הלכו משוררי-תימן בעקבות

1 חוקר השירה והזמרה התימנית א. צ. אידלון ז"ל שיער שהדיואנים הגיעו לתימן דרך מצרים, ששם שהו כמה ממשוררי ספרד (עיין "מזרח-ומערב" כרך א' עמ' 138).

2 מתוך התכלאלים (מחזורי-תפלה) העתיקים שהגיעו לידינו מתגלה, שהיו בידיהם הדיואנים השלמים של התקופה הספרדית. מתוך כל דיואן היו מוציאים מספר גדול של סליחות ופיוטים לימים גוראים ולחגים, ומציינים את זאת במלים, "ומן דיואן ריה"ל" או "ומן דיואן הראב"ע". ועד היום אין דיואן תימני שהוא נקי משירת-ספרד. שירים ספרדיים באים בצדם של שירים תימניים והקורא התימני הרגיל אינו מסוגל להבחין בין שניהם.

3 דברי ח. שירמן במאמרו "המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי" (ידיעות המכון לחקר השירה העברית. כרך שני. תרצ"ו. עמ' קכ"ג).

4 על ששה שירי-וכוח של שבזי עיין: Bacher, Wilhelm: Zur Rangstreit-Literatur. Aus der arabischen Poesie der Juden Jemens. Melanges Hartwfg Derenbourg, Paris 1909.

משוררי ספרד וחידותיהם סובבות על שני דברים: על עצמים וגופים, כגון: הרחים, הנר, העט והדיו⁵; או על שמות עצם פרטיים ועל הערך המספרי הקשור באותיותיהם. החידות המתפרסמות כאן לראשונה הן כולן מן הסוג השני, חידות לשון שעד היום לא ידעו על מציאותן בשירת-תימן. מצאתי אותן בדיואן, שהעתיק לעצמו הרב רפאל יחיא סרי הלוי יחד עם חידות ספרדיות וחידות תימניות בערבית. על גבי החידות ג' ד' הסובבות על השם „אברהם“ כתוב: „לר' אברהם מדינה ולה“ה. על גבי החידה ו' כתוב: „חידות ומשלים משם החה“ש הר“ר שמואל חסדאי ז”ל בבואו לארץ-תימן שנת התנ”א“⁶. לא עלה בידי למצוא ידיעות על שני אנשים אלו, וכן על נסיעתו של האחרון לתימן. משום מקור אחר. פתרון כל החידות ניתן בדיואן עצמו מחוץ לחידה ט' שאת פתרונה מצא מורי פרופ' טורטשינר.

חידה א'¹

לְרֹאשׁ מֶלֶךְ וְשָׂרִים וְהַמִּזְנִים²

יְחִידָתִי מֵאֵד תִּתָּאוּ וְתִכְסֹּף

אֲשֶׁר עָשָׂר זָמַן אֲצִלּוֹ מִמָּצֵעַ³

וְיָרֵשׁ מַעֲלָה מֵרֹאשׁ וְעַד סוּף⁴.

(משה)

חידה ב'⁵

בְּחֶשְׁבוֹן יוֹד בָּאִין יוֹד אוֹת בְּרֹאשִׁית⁶

וּמִמְקַד פֶּה בָּאִין פֶּה אַחֲרָיו שִׁית⁷

⁵ חידות מסוג זה נתחברו ברובן ע"י ר' זכריה אלצ'אהרי, ובמחברת כ"א מ. ספר-המוסר" שלו מובאות שמונה חידות. חידות אלו נתפרסמו ראשונה בקובץ הפזמונים, שהוצא ע"י אלעזר עראקי בכלכתא, נדפס שנית בבומבי מעמוד ג' ו' ואילך; אח"כ פרסם א. צ. אידלזון, תחלה ב"מזרח-מערב" (כרך א' עמ' 138—140) ויחסם לריה"ל, ולבסוף ב"שירי-תימן", אידלזון-טורטשינר סינסניטי תרצ"א עמ' 350—353. בתרביק, חוברת טבת תרצ"ט (עמ' 232—236) פרסם פרופ. נ. ה. טורטשינר „שיר חידת עשור למשורר תימני“.

⁶ נראה שהערה זו מכוננת לכל החידות מאחרי הששית ואילך, ולא לששית לבד.

¹ המשקל: מרובה (בעברית ואפר): מפועלים, מפועלים, פעולים.

² אותיות משה הן אותיות ההתחלה של המלים מלך שרים המונים.

³ ש' של „עשר“ היא האות האמצעית של השם משה.

⁴ בשם „משה“ נמצאות האות הראשונה והאחרונה של המלה „מעלה“.

⁵ המשקל הוא כמשקל החידה הקודמת: מרובה (ואפר). חידה זו נוכרת ב"אוצר השירה

והפיוט" של דוידון (כרך ד' עמ' 129) בתור אחת החידות שבכ"י תימני.

⁶ כשהשם „יהודה“ נכתב בלי אות ההתחלה יו"ד („באין יו"ד אות בראשית“), אזי

סכום שאר האותיות „הודה“ עולה „בחשבון יו"ד“ (כמנין יו"ד — עשרים).

⁷ „ואתרי היו"ד באה האות ה' שהוא המלה „פה“ בחסרון אות ט"א.

חֲצִי שֵׁם וְחֲצִי הוּא הַשְּׁלִישִׁית⁸

וְדַע כִּי הָרְבִיעִית הִיא רְבִיעִית⁹

וְכָכָה הַחֲמִישִׁית הִיא חֲמִישִׁית.

(יהודה)

חידה ג'¹⁰

אִם תִּשְׁאַלּוּ לְשְׁמִי קָחוּ לָכֶם

אֶבְרָה וְעוֹפּוֹ כֶּה לְסוֹף עוֹלָם.¹¹

חידה ד'¹²

הֲלֹא חֲכָמָה תִּקְרָא

לְאַנְשֵׁי הַמִּשְׁכָּה

שְׁמוֹ נֶפֶשׁ בָּרָה

בְּחִיק אִם לְבִינָה.¹³

(אברהם)

חידה ה'¹⁴

מִי חָכָם יֵבֶן שֵׁם פֶּלֶא

צָרִיף הוּא אֶל יוֹם אֵין לוֹ סוֹף¹⁵

וּלְאֵב אֶהְלִיאָב הַחֲכָם¹⁶

וּלְבֶן¹⁷ הָאֵל הָאֵל¹⁸ סוֹדוֹ יִחְשׁוֹף.

(יונה)

⁸ מתוך שתי האותיות הנזכרות עולה לך חצי שם (יהוה), הוא יה. האות האמצעית שבשם "יהודה" היא האות האמצעית (חצי) שבמלה "הוא", כלומר: ו'.

⁹ האות הרביעית שבשם היא גם האות הרביעית בסדרת הא"ב, וכן אות ה' החמישית.

¹⁰ המשקל: מהיר (בערבית סריע): מתפעלים, מתפעלים, נפעל.

¹¹ אותיות אברה"ה בצרוף האות האחרונה שבמלה "עולם": אברהם.

¹² המשקל מרובה קטוע (בערבית: ואפר מקטע), מפעלים, נפעל, מפעלים, נפעל.

¹³ כדי לקבל את השם אברהם צריך לשים אותיות "ברה" בין שתי אותיות המלה "אם"

בבית האחרון חורז המשורר ג' עם ר' אולי משום שאותיות השפתים למנ"ר הן ממוצא משותף אחד.

¹⁴ המשקל: המשלים (בערבית מתדארך) בשנוי: ארבע פעמים נפעל.

¹⁵ "יום אין לו סוף" המלה "יום" בלי האות האחרונה שבה.

¹⁶ אבי אהליאב היה אחיסמך (עיי' שמות ל"ה 34), הכוונה לאות גו"ן שהיא הסמוכה

לאות סמ"ך. והשתמש כאן המשורר בצמוד נעלם.

¹⁷ במקור: ולכן.

¹⁸ "בן הא הא" הוא התנא הנזכר במסכת אבות. האות ה"א שבסוף מגלה את השם: יונה...

חידה י' 19

אַרְבַּע מֵאָת 20 דְּרָהִם תִּקַּח

וְהַנּוֹתֵר יִהְיֶה שְׁמור

מָאָה מֵאָת אָבָק תִּקַּח

וְהַנֶּשְׁאָר עָלֵי אָמור. 21

(אברהם)

חידה ז' 22

בְּרֹאשׁ הַשֵּׁם שְׁמִי זֶה 23 הוּא 24

וְקַח צָבִי 25 וְחִתְּכֶהוּ

וְקַח כָּל קַח וְהַפְּכֶהוּ

וְאִם תִּבְיִן 26 פְּתֶרְהוּ.

(יצחק)

חידה ח' 27

אַחַר אֶהָל אֶהְלִיאָב 28

אַחֲרָיו אֵב אֶהְלִיאָב 29

וְאִם תִּכְפֹּל אֶהְלִיאָב

בְּמוֹ כָּל סוּף אֶהְלִיאָב 30

19 המשקל בשורות 1, 3, הוא כמשקל החידה הקודמת: המשלים. השורות 2, 4, באות במשקל: מפעלים, נפעל, נפעל.

20 במקור כתוב „מאות” וכן בשורה השלישית. אבל ברור שזאת היא טעות מעתיק.

21 טול ד' מהמלה „דרהם” וק' מהמלה „אבק”, וצרוף האותיות הנשארות נותן את

השם „אברהם”.

22 חידה זו נזכרת ב„אוצר השירה והפיוט” (כרך ד' עמ' 134). המשקל: המרגין (בערבית

הזג'): מפעלים, מפעלים.

23 במקור חסרה מלת „זה” והוספתיה להתאמת המשקל.

24 הי"ד של יצחק עומדת בראש שם הויה (יהוה).

25 צבי במקום צבי לצורך המשקל.

26 במקור „אתה מבין” ושניתי ל„תבין” לצורך המשקל.

27 חידה זו וכן החידות הבאות אחריה אין למצוא בהן משקל ברור.

28 האות הראשונה של השם היא הבאה אחרי אותיות „אהל” שבמלה „אהליאב”,

כלומר: י'.

29 אחיסמך, הכוונה לעיין שהיא שכנת-הסמך (ועיין הערה 16).

30 הערך המספרי של אותיות אהליאב הוא 49. פעמיים סכום זה (ו„אם תכפול אהליאב”)

בתוספת האות האחרונה של אהליאב (במד- כל סוף אהליאב”) כלומר 2, נותן את הסכום 100.

וְסוּף כָּל סוּף אֶהְיָא³¹
 תִּמְצָא בֵּן יִכְבֵּד אָב.³²
 (יעקב)

חידה ט'

אִם תִּגְשׁוּ לְשִׁבּוֹר הַדֶּלֶת
 אֲזִי תוֹצִיאוּ קֶדֶשׁ מִחֹל³³
 וּבְחִבְרוֹן קְרִית הָאֲרָבֶּעַ
 הַמִּבְדִּיל בֵּין קֶדֶשׁ לְחֹל³⁴

חידה י'

רֹאשׁ שָׁמִי כֶּף כֶּף³⁵
 וְאַחֲרֵיתוֹ רִבִּיעַ הַכֶּף³⁶
 וְאַמְצָעִיתוֹ כֶּף עַל כֶּף³⁷
 וְאִם לֹא תִבִּין תִּסְפֹּק כֶּף עַל כֶּף.
 (משה)

חידה י"א

רֹאשׁ שָׁמִי בְּתוֹךְ שָׁמִי³⁸
 וְתוֹךְ שָׁמִי בְּרֹאשׁ שָׁמִי³⁹
 וְחִצִּי אַחֲרֵית שָׁמִי
 בְּאַחֲרֵית שָׁמִי⁴⁰
 תִּמְצָא אוֹתִיּוֹת שָׁמִי.
 (משה)

לאמר: את האות ק'. (פרופ' ד. ילין).

³¹ "וסוף כל", האות האחרונה בשם "יעקב" היא "סוף אהליאב" האות האחרונה שבאהליאב.

³² יעקב שכבד את אביו יצחק (עיין בראשית כ"ז). המליצה עדה"כ מלאכי א' 6.

³³ החידה מתכוונת לשם "יהודה". אם שוברים בו את הדל"ת, יוצא "יהודה", כלומר קודש מחול; ולכן באות דל"ת (שהיא הנקראת חברון, קרית הארבע, בחידות, השווה לשוננו, כרך י', עמ' 42) מבדילים בין קודש לחול (ג. ה. טורטשינר).

³⁴ תחלת השם הוא הסכום המספרי של כ' פעמיים = מ'.

³⁵ רביע כ' (20) = ה' (5), והיא האות האחרונה שבשם.

³⁶ הסכום המספרי של שלש המלים "כף על כף" הוא שלש מאות = ש'.

³⁷ האות הראשונה של השם היא האות האמצעית של המלה "שמי".

³⁸ האות האמצעית של השם (ש) היא בראש המלה "שמי".

³⁹ חצי האות האחרונה של "שמי" עולה 5-ה'.

להרחבת הלשון ולתיקונה

ד"ר זאב וילנאי

שמות לישובים עבריים הלקוחים משמות ערבים

ישובים עבריים אחדים בא"י נקראו בשמות הערבים של המקומות, שעליהם נוסדו, או בשמות הכפרים הערבים, הסמוכים להם. לאחדים מן השמות הללו יש פירוש בשפה הערבית, אולם בעברם לעברית אין כל פירוש להם. שמות ערבים אחדים, בעלי פירוש ידוע בשפה הערבית, השתנו במקצת בעברם לעברית וקיבלו פירוש שונה לגמרי מהוראתו הערבית. לשמות ערבים אחרים אין כל פירוש, ואין גם מוצאם ידוע, אולם בעברם לעברית קיבלו צורה שונה והוראה מובנת. שמות ערבים אחדים תורגמו לעברית, לפעמים בשינוים קלים.

בקרבתה של ירושלים נמצאת הקבוצה: קרית-ענבים. בשנותיה הראשונות נקראה: דֶּלֶב, כשם הערבי של המעין הסמוך, עין דלבה. הנקרא על שם עץ הדולב, (במדע: *Platanus Orientalis*). משנת 1920 בערך התחילו לקרוא לה: קרית-ענבים. השם הזה הוא תרגום השם הערבי של הכפר הערבי הסמוך: קרית אל-ענב, כפר הידוע עכשיו יותר בשם: קרית אבו-גוש, על שם משפחה ערבית אבו-גוש שהתיישבה פה, לפי מסורתה, במאה השש עשרה בערך. בימי הביניים קראו לכפר קרית על-ענב, על שם כרמי הגפן שהשתרעו בסביבתו. עולי רגל ערבים מזכירים את השם הזה לפרקים. גם הקראי שלמה בן ירוחם, במאה העשירית בערך, מזכיר אותו¹. תחנת המשטרה הסמוכה, על כביש יפו-ירושלים, נקראת ענב, עד היום הזה.

באיזור הרי יהודה שוכנת המושבה הר טוב. השם הוא צורה עברית של השם הערבי: עֶרְטוּף, של הכפר הערבי הסמוך. אין מוצאו של השם הזה ידוע ואין לו כל פירוש בערבית. ישראל בלקינד, כבר בשנת תרמ"ד, בעת שניהלו משא-ומתן לקניית האדמה, שינה את השם הערבי לצורה עברית: הרטוב, המתאימה עכשיו

¹ I. Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature, II p. 20.

למושבה הנמצאת על הר, ומזג אוירה טוב². גם תחנת הרכבת הסמוכה נקראת כצורת השם העברי. אמנם לפי דברי המתישבים היה זה אליעזר בן-יהודה שהציץ את שינוי השם העברי³.

מערבה מהר טוב היתה המושבה הקטנה כפר-אוריה. נוסדה בשנת תרע"ג, נהרסה במאורעות תרפ"ט, והיא עזובה עד היום. השם הוא צורה עברית של השם העברי; כפר-אריה או אריה. המלה הערבית אריה בשם זה דומה כנראה לארוה בעברית. אמנם היהודים חשבו למצוא בשם העברי של המקום הזה את השם הפרטי: אוריה, שאינו ידוע בקרב הערבים. — לרגלי הרי יהודה שוכנת הקבוצה: חולדה, הנקראת כך מיום היווסדה, בשנת תרס"ט, כשם הכפר העברי הסמוך לה. אמנם לפי מסורת בני הכפר העברי נקרא זה על שמו של חאלד בן אלוליה, אחד המפקדים החשובים ביותר בצבאות הערבים, כובשי הארץ, בראשית המאה השביעית, ובכפר יראו גם קבר קדוש של אחד מצאצאיו. אפשר לשער שהשם העברי חולדה הוא עברי קדום, ואך במקרה לא הוכנס לספרות העברית העתיקה. המקום נקרא על שם החולדה או החולד, מין עכבר שדה (בגליל היה הכפר: עכברא) שלוקח גם לשם פרטי לאשה, כפי שזכר בתנ"ך. בקרבתה של חולדה נמצאת קבוצת נען. בשנים הראשונות אחרי היווסדה, סוכות תרצ"א, נקראה כשם הכפר העברי הסמוך: נענה. אמנם השם העברי הוא צורה משובשת של השם נעמה, עיר שנחלתו של שבט יהודה שהיתה כנראה במקום הכפר הזה⁴. לפני שנים אחדות שינו את השם נענה לצורה: נען. כאילו בא מהשורש ענה, כאילו תושבי המקום אומרים: נען! לכל דרישה של הגאולה.

בדרומה של יהודה שוכן הישוב: באר-טוביה. היה נקרא בשנותיו הראשונות, מהיווסדו בשנת תר"ן, כשם הכפר העברי הסמוך קסטינה (או קסטינה). שממנו נרכשה האדמה ליהודים. השם העברי כנראה בא מהתמזגות המלים; קצר א-תינה היינו מבצר התאנה. משנת תרנ"ו בערך, התחילו לקרוא לו גם: באר-טוביה ולאט לאט נשכח השם העברי הקודם. באר-טוביה הוא צורה עברית של השם העברי: ביר טאביה. כך היתה נקראת באר עזובה וחרבה בגבול אדמת היהודים. אין לדעת בדיוק את מקור השם טאביה, אולי פירושו מצודה קטנה או סוללה לצרכי מלחמה. המלה טאביה היא במקורה תורכית וגם משתמשים בה בערבית המדוברת במצרים⁵. יתכן שבמקומה של באר-טוביה העתיקה היתה איזו מצודה קטנה לצרכי שמירת הדרך העוברת מערבה לה וערכה רב בימי שלום בתנועת

² א. דרוינוב, כתבים לחבת ציון ג' (תרצ"ב) עמ' 577.

³ ז. וילנאי, הרטוב וסביבותיה (תרפ"ח) עמ' 6.

⁴ יהושע טה, מ.

⁵ במלונן של אליאס אבן אליאס אלקאמוס אלעצרי.

הסוחרים סוריה-מצרים ובימי מלחמה בתנועת הלוחמים. היהודים שינו את המלה טאביה לצורה: טוביה (לא: טוביה!), שם פרטי עברי שאינו ידוע בקרב הערבים. מזרחה לפתח-תקוה ישנן מחצבות אבן וסיד של יהודים, הנקראות: מגדל-צדק, כשם הכפר הערבי הסמוך: מגדל-צאדק. אמנם היהודים חושבים שנקרא על שם הצדק, אולם למעשה זהו על שמו של שייך צאדק, מוסד הכפר הזה בראשית המאה התשע עשרה⁶. יתכן שהשם מגדל הוא עתיק-ימים; בעברית הוראתו מובנת, אולם בערבית אין לו כל פירוש, אף כי רגיל הוא להרבה כפרים בארץ. השם הפרטי צאדק נוסף לכפר הנזכר כדי להבדילו ממקומות אחרים בשם מגדל.

בשרון הדרומי נמצא המושב: כפר מיילל, הנקרא מיום הווסדו גם בשם: עין-ח. לפני בוא היהודים למקום הזה היה נקרא: חרבת אל-חיה — שפירושו בערבית: חורבת הנחש. שם זה מובא במפה שהוכנה ע"י החברה האנגלית לחקירת הארץ (פלסטין אקספלורישן פנד) בשנת 1878. היהודים שינו את השם הזה לעין-ח שפירושו שונה לגמרי מן השם הערבי. על פני השרון, בקרבתה של תל-מונד, יש ישוב ערבי בשם: עין-ורד. השם הזה הוא צורה עברית של השם הערבי: עין אל-ורדאת של המקום הזה, הרשום גם הוא במפה הנזכרת. יתכן שהמלה הערבית: ורדאת, היא צורת רבים של וראדה ובאה מהשורש הערבי: ורד — היינו ירוד, בעיקר ירוד לשאוב מים. לפי זה פירוש עין אל-ורדאת: מעינות (בשביל) היורדות (לשאוב מים). אולם היהודים גזרו את השם מלשון ורד — שושנה, ומזה השם: עין-ורד.

על פני השרון התיכוני שוכנת המושבה הקטנה: תל צור, ובקרבתה מושבה אחרת: כפר צור. שתיהן נקראו כך מראשית היווסדן בשנת תרצ"ג. השמות הללו ניתנו על יסוד השם הערבי: אום א-צור של חורבה דלה ובאר עזובה שהיו פה לפני התיישבות היהודים. אמנם בעברית פירושה של המלה צור די ברור, אולם בערבית מובנו גם: שופר, בעיקר של ציידים. כפר-צור נקראת לפעמים גם בשם: באר-גנים. למעשה זוהי צורה עברית של השם הערבי: ביר ע'נים, הרשום גם הוא במפה האנגלית הנזכרת. קשה לדעת פירושו הנכון של המלה הערבית: ע'נים. יתכן מלשון ע'נם, היינו צאן. אולם אפשרי גם כן שהיא המלה ע'נים — שלל שודדים. על פני סביבה זו עברה דרך חשובה מהצפון אל הדרום, כמעט בכיוון של הכביש חיפה — תל-אביב של ימינו. בצדי דרך זו ארבו שודדים שחיו על שלל עוברי האורח. אולם בעבור השם העקבי ביר ע'נים לעברית קיבל את הצורה באר-גנים, עם הוראה מובנת, השונה לגמרי מן הערבית. בעמק חפר נוצרו ישובים אחדים, ולרובם ניתנו שמות חדשים. ישוב אחד

⁶ ז. וילנאי, תולדות הערבים והמוסלמים בא"י (תרצ"ב) עמ' 265.

נקרא בשם: עֵין־הַחֹרֶשׁ, מזמן היווסדו בשנת תרצ"ה. שם זה ניתן בהשפעת השם הערבי של העמק הזה: ואדי אלחוארת. אמנם נקרא שם זה כך על שם הבודואים, שבטי חוארת המתגוררים פה. אולם השם חוארת הוא גם צורת רבים של המלך הערבי: חֶאָרַת, שפירושה בעברית: חֹרֶשׁ. לפי זה נוצר השם: עין החורש לשוב המזרחי ביותר של עמק חפר.

המושבה חדרה נקראה כך מזמן היווסדה בשנת תרנ"א. כשם הערבי של המקום הזה. כתיבתו בערבית: ח'צ'ירה, خضيرة מלשון: ח'צ'ר = ירק ח'צ'ירה = המקום הירוק. בשם ואדי אלח'צ'ירה — יקראו הערבים לאחד הערוצים, העוברים על פני סביבה זו אל ים התיכון, ומפני הירק הרב אשר באפיקו ועל גדותיו נקרא כך. דרומה לחדרה על חוף הים נמצא התל הנקרא בערבית: תל אח'צ'ר — התל הירוק. אמנם יתכן שהשם חדרה הוא הד מהשם התלמודי גידרה או גידרה שהיתה בסביבות קיסריה. חכמים יקראו לה לפיכך: גידרה של קיסרין, בשביל להבדילה ממקומות אחרים בשם זה.⁷ גדירה או גידרה נקראה על שם גדרות הצאן שהיו פה בימיקדם. אפשר לשער שגם השם תל אח'צ'ר הנזכר הוא שיבוש ערבי של השם: אוגדור, הנזכר ע"י חכמי התלמוד בדבריהם: «בראשונה היו אומרים: יינה של אוגדור למה הוא אסור?» — וכו'.⁸ בקרבתה של חדרה שוכנת המושבה: כרכור. נקראה כך מזמן היווסדה בשנת תרע"ב, כפי השם הערבי של הכפר הערבי הקטן שהיה במקום הזה. אין לדעת מוצאו ופירושו של השם הזה. בקרבתה של בנימינה ישנו משק עברי הנקרא בשם: זרעוניה. זוהי צורה עברית של השם הערבי של המקום הזה: זרקניה. נקרא כך על שם נהר התנינים הסמוך לו הנקרא בערבית: נהר א־זֶרְקָה היינו הנהר הכחול, על שם צבע מימיו. השם זרקניה נשתנה ע"י היהודים לצורה זרעוניה וקיבל הוראה לגמרי אחרת בעברית, כאילו בא מלשון: זרע, מתאים למקום הזה המשמש תחנת נסיונות חקלאית למושבות של חברת פיק"א.

צפונה מזרעוניה משתרע שטח רחב־ידיים שביצותיו יובשו ונקרא גם על ידי היהודים בשמו הערבי: כֶּפֶר־הַ. נקרא כך על שם חרבת פברה הנמצא בגבולו. אולי בשם זה אפשר למצוא את המלה הערבית: כֶּפֶר (רבים: כֶּפָאֵר) שפירושה כבשן קטן להכנת אבני סיד. אמנם גם יתכן שבא מהמלה: כֶּפֶר (רבים: כֶּפָאֵר) וזהו שמו של השיח צֶלֶף (במדע: *Capparis spinosa*), המצוי בסביבה זו, על מורדות הכרמל הסמוכים.

בקרבתה של זכרון־יעקב, על רמת ההר, שוכנת המושבה הקטנה: שפיה. נקראת משנת היווסדה תרנ"ב, כשם הערבי של המקום הזה. לפעמים יקראו לה:

⁷ תוספתא, שביעית ז, י.

⁸ ירושלמי, עבודה־זרה ה, ד. בבלי ע"ז לא, א. בטעות: זגדור.

מאיר שפיה, על שמו של מאיר אנשיל מבית רוטשילד. השם שפיה לקוח מהערבים. הם מבארים שנקרא כך מהמלה הערבית: שפא היינו רפואה, כי המעין ואויר המקום מבריאם ומרפאים. אולי אפשר למצוא בשם הזה את המלה הערבית: שפה או שפי היינו: גבעה רמה [רש"י ע"פ ת"י בצדק: יבלימים! ט.].

המושבה עת לית נקראה, מזמן היווסדה בתרנ"ב, כשם הערבי של החורבות הסמוכות הנמצאות על חוף ים התיכון. אין ידוע לנכון מוצא השם הזה. יש רוצים למצוא בו את השם העברי: עתליה, שאין לו כל זכר בספרות בתור שם מקום.⁹ גם לשם עתלית אין כל זכר בספרות הקדומה ונזכר לראשונה ע"י הערבים בימי הביניים בערך במאה השלוש-עשרה.¹⁰ בקרבתה של עתלית, על פני אחד הסלעים, חקוקות בכתב העברי הקדום שתי האותיות: עת. סוברים התחלת השם: עתלית¹¹ ואולי המלת עת או עתה שמו של אליל מפורסם בחיי הכנענים הקדמונים שנשאר בתנ"ך בצורה: ענת, המשמש שם פרטי: שמגר בן ענת ושם מקום: בית ענת¹². נחלתם של הכנענים השתרעה גם לאורך חופו הצפוני של הארץ. שם אלילם עת או עתה הובא כנראה גם בשמות מקומות אחרים באיזור זה. בקרבתה של חיפה, בעמק זבולון, נמצא הישוב הנקרא עכשיו בשם: כפר-אתא (עטה או אתה) בו נמצא בית-חרושת למטוה: אתא. בשם כפר-אתא היה נקרא הכפר הערבי שהיה במקום הזה, לפני התיישבות היהודים. אולי הכתיב הנכון של שם הכפר הוא: עתה, והוא הד משמו של האליל הכנעני הנזכר, המובא גם בשמות פרטיים: ברעתה, עתנתן, עתנודי וכדומי, הנזכרים בכתבות הכנעניות. בסביבתה של חדרה יש ברכת-עתה, ואולי גם פה שריד לשמו של האליל הכנעני. בקרבתה של חיפה שוכנת הקבוצה יגור, נקראה בשנותיה הראשונות כשם הכפר הערבי: יג'ור הסמוך לה. ואחר-כך קיבל השם צורה עברית: יגור. אמנם אפשר לשער שזהו שם עברי עתיק שבא מלשון גור. בדרום היה ישוב בשם יגור ונזכר בתאור נחלתו של שבט יהודה¹³.

בקרבתה של עכו קראו למושבה חדשה בשם: נהריה. שם זה ניתן בהשפעת השם הערבי: א-נהר, שבו נקרא כפר ערבי קרוב, על שם "נהר מפשוח" הזורם בצדו ויורד אל הים התיכון. בקרבתה של נהריה יש משק עברי הנקרא

⁹ י. בן-צבי, קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה א—ב (תרפ"ה) עמ' 111.

¹⁰ יאקות, מעגים אלבולדאן ד, עמ' 122. אבו אלפידא, אלתאריך (הוצאת קושטא) ד, עמ' 26.

¹¹ E. Graf von Mülinen, Beiträge zur Kenntnis des Karmels (1908), S. 261.

¹² W. F. Albright. The evolution of the west-semitic divinity 'An-'Anat-'Attá, American Journal of Semitic Languages and Literature XLI (1925) p. 74—101, 283—5.

¹³ יהושע טו, כא.

בשם: עין שרה. זוהי צורה עברית של השם הערבי: אנשרה. הבא מהמלה הערבית: שרח—שמח או נעים, היהודים שינוהו לצורה הנאותה להם. בגבול עמק-יורעאל המערבי ידועה הנקודה העברית הנקראת בשם הערבי: שייך אבריק, זהו גם שמו של קדוש שקברו הנערץ ע"י הערבים נמצא שם. האגדה הערבית מספרת שנקרא אבריק: מהמלה בריק. היינו: כד מים. האגדה מספרת גם מדוע נקרא כך¹⁴. יש סוברים שהשם אבריק הוא גילגולו של ברק בן אבינועם שנלחם בסביבה זו יחד עם דבורה הנביאה בכנענים שהתפרצו אל עמק יורעאל. כבר הרב יהוסף שוארץ, בערך בשנת 1840, השווה את שמו של אבריק אל ברק¹⁵. החפירות שנערכו במקום הזה מטעם החברה העברית לחקירת א"י הוכיחו שפה היתה העיר: בית-שערים ולפיכך הוחלט לקרוא לנקודה זו בשם תלמודי זה, ולדחות את השם הערבי.

ישוב יהודי בין בית-שערים ונהלל נקרא בשם: ג'דה, כשם הערבי של המקום הזה. אין מקורו ופירושו הנכון ידועים. יש סוברים שזו מלה ערבית ופירושה: יפה הצואר. אולי כינוי של אשה שעל שמה נקרא המקום הזה¹⁶.

שמו של המושב תל-עדשים בעמק יורעאל הוא תרגום של השם הערבי: תל עדס של הישוב הערבי הקטן שהיה במקום הזה. בשנים הראשונות להיווסדה, משנת תרע"ד, נקרא בצורת השם הערבי שנשאר עד ימינו לתל סמוך. בקרבתה של תל-עדשים יש קבוצה: מזרע, שנוסדה בשנת תרפ"ד. מזרע הוא השם הערבי של המקום הזה בטרם התיישבו היהודים עליו, שם זה היה ידוע בימי הביניים ונזכר לראשונה על מפת הארץ מאת מרינוס סנוטוס בשנת 1310¹⁷. בשם מזרע (רבים: מזארע או מזרעאת) שבא מהמלה זרע שפירושה בערבית המדוברת גם תבואה ירוקה, יקראו הערבים לכל כפר זעיר, עפ"ר בעמקים. השייך לכפר גדול הנמצא על ההרים. במזרע יגורו רק בימי החורף או הקציר. במקומה של קבוצת מזרע היה כפר ערבי קטן שהיה שייך לאחד הכפרים הגדולים באזור הרי נצרת הסמוכים.

השם עפולה מקורו ערבי כשם הכפר שהיה במקום הזה לפני התיישבות היהודים. אמנם אפשר לשער שהשם עפולה בא מהמלה העברית: עופל היינו מגדל, המצוי גם בשמות מקומות. חלקה העליון של ירושלים העתיקה נקרא בשם: עופל. ישוב בשם זה היה בהרי מואב ונזכר במצבת מישע מלך מואב. אולי במקומה של עפולה, בעמק-יורעאל, היה ישוב בשם: עופל. ואפשר למצוא את זכרו גם

¹⁴ י. ברסלבסקי, ספר השנה של ארץ-ישראל ב-ג (תרפ"ו) עמ' 140.

¹⁵ תבואות הארץ עמ' כג.

¹⁶ G. Dalman, Palästina-jahrbuch (1922—3) s. 39.

¹⁷ המפה גרסה לראשונה בשנת 1661 בספר Marinus Sanutus Secretorum *Fidelium Crucis*.

בתנ"ך, בספר מלכים. בסיפור על אודות אלישע הנביא שבילה בעמק יזרעאל, גם בכפר שונם הקרוב לעפולה, מסופר על נעריו גיחזי, שלקח את המתנות מאת נעמן שר צבא מלך ארם שהובאו לאלישע, ויבא (גיחזי) אל העפל ויקח מידם (המתנות) ויפקד בבית וישלח את האנשים וילכו¹⁸. המלה "בבית" מעידה שעופל לא היה סתם מגדל אלא ישוב שהוקם בצד של העופל ולפיכך נקרא על שמו. שרידי המגדל העתיק הנמצאים בעפולה ונראים גם בימינו, מעידים על ערכה האסטרטגי בימי קדם, ולפיכך הוקם בה עופל כי ישובה על פרשת דרכים חשובה של הארץ.

בקצה המזרחי של עמק יזרעאל, לרגלי הר הגלבוע, היו חרבות שנקראו בערבית: בית אילפא. אולי שם מקום עברי שלא הובא בספרות העתיקה. אילפא הוא שם פרטי הנזכר פעמים אחדות בספרות התלמוד. שרידי בית-הכנסת שנגלו על התל הזה מעידים על הישוב היהודי שהיה פה, גם במאה הששית לסה"נ¹⁹. הקבוצה שנוסדה במקום הזה, בשנת תרפ"ג, נקראה כשמו הערבי בצורה עברית: בית-אלפא. עכשיו מבארים המתיישבים: אלפא — הראשונה. כי נקודה זו היא הראשונה בישובי השומר-הצעיר בארץ.

בגליל התחתון, לרגלי הר התבור, שוכנת המושבה: כפר-תבור הנקראת לפרקים בשמה הערבי: מסחה. אולי זוהי המלה העברית: משחה — שמן זית מובחר. כידוע היה הגליל מפורסם בזיתיו המשובחים ובשמנו היקר שהיו מושחים בו מלכים וכהנים. חכמים אמרו: "בגלילא שנו דחמרא עדיף ממשחא"²⁰. חלקו הדרומי של הר הזיתים בירושלים נקרא גם: הר המשחה. ברשימה של שמות הערים מימי המצרים הקדמונים שכבש טוטמוסה השלישי בשנת 1494 לפני סה"נ, מובא שם העיר משחה. אפשר לשער שהיא אחת עם מסחה הנזכרת²¹. בשם מסחה נקרא גם כפר ערבי, בהרי השומרון.

בקרבתה של כפר תבור שוכנת המושבה: סג'רה הנקראת כשם הכפר הערבי הסמוך לה. השם הזה בא מהמלה הערבית: סג'ר = עץ או אילן. לפיכך יקראו למושבה בשם העברי: אילניה. בקרבת המושבה יבנאל נמצאת המושבה הקטנה: בית-גן. זוהי צורה עברית של השם הערבי: בית-ג'ן. אמנם: ג'ן פרושה בערבית שד. לפעמים יקראו הערבים לדולמנים הקדומים בשם: בית-ג'ן — בית השדים. אמנם יתכן שהמלה ג'ן בשם המקום בית-ג'ן היא קיצור מהמלה הערבית ג'נינה, היינו גן. בתנ"ך נזכר המקום בית הגן שהיה בהרי השומרון²².

¹⁸ מלכים ב ה, כד.

¹⁹ א. ל. סוקניק, בית-הכנסת בבית-אלפא תרצ"ב.

²⁰ בבלי גזיר לא, ב.

²¹ W. M. Müller, Die Palästinaliste Thutmasis III (1907) Berlin.

²² מלכים ב, ט, כו.

בקרבתה של בית-גן, בדרך אל אילניה, יש ישוב בשם: שרונה. זהו השם הערבי של המקום הזה. אמנם צלצול השם הוא עברי אולם לא נזכר בספרות העברית העתיקה. על הישוב העברי העתיק שהיה פה מעיד גם משקוף הארון שנגלה בין החרבות ועליו חקוקה מנורה ובשני צדדיה יונים. אבזיבוס היוני, במאה הרביעית, קורא בשם: שרון לחבל ארץ בגליל התחתון „מן ההר תבור ועד ימה של טבריה“. שרונה הנזכרת נמצאת בחבל זה. הגיאוגרף המוסלמי יאקות, במאה השלש עשרה, מזכיר את שרונה בצורה: סרונה. וכן גם עולי רגל מוסלמים אחרים.²³

בעמק הירדן שוכנת המושבה מנחמיה שנקראה מקודם מלחמיה כשם הערבי של המקום הזה. אולי בא מהתמזגות המלים הערביות: אום אלחם — אם החום, משום החום השורר פה ברוב חדשי השנה. לכבודו של הנציב הראשון של הארץ, הרברט סמואל, שנו בשנת תרפ"א את שמה הערבי לצורה עברית: מנחמיה — על שם מנחם אביו של סמואל. בקרבתה של מנחמיה נמצאת הקבוצה: גשר, שנקראה כך לפי שמה הערבי: ג'סר, כי סמוך לה בנוי גשר גדול על הירדן הנקרא בערבית: ג'סר אלמג'מע היינו הגשר המחבר, כי בקרבתו, בתחנת החשמל נהרים, מתחבר נהר הירמוך עם מי הירדן.

בקרבתה של דגניה, על חופו המזרחי של הכנרת, רכשו היהודים שטה אדמה הנקרא בערבית: א־נְקִיב, הקטנה מהמלה הערבית: נקב, היינו מעבר צר בין הרים. זוהי המלה הערבית: נקב המובאה בשם העיר: (אדמי) הנקב בנחלתו של שבט נפתלי²⁴ ובתלמוד בשם: נקובתא דעיון, שהיתה בצפונה של הארץ.²⁵ היהודים שבשו את השם הערבי א־נְקִיב לצורה: עֵין-גִב. כך קוראים לישוב החדש שנוסד פה, בשנת תרצ"ז. אמנם עכשיו מנסים לבאר את המלה גב בשם זה במלה גבים הנזכרת בתנ"ך ופרושה: גומות מים. בסביבתה של עֵין-גב, נמצאים המים בעומק קטן מאד.

בקרבתה של צפת נקרא ההר והשכונה העברית הבנויה עליו בשם: כנען. זהו השם הערבי של ההר הזה, אולי לזכרו של כנען שעל שמו נקראה בימי קדם כל הארץ. ההיסטוריון הערבי א־דְמַשְקִי, ששימש גם מושל צפת, בשנת 1300 בערך, מזכיר בקרבתה של צפת את ואדי כנען בן נח²⁶. בקרבתה של צפת היה ישוב יהודי בשם: עֵין-זִיתִים. נחרב במאורעות תרצ"ט ועוזב עד ימינו. הישוב נקרא בשם זה שהוא צורה עברית של השם הערבי: עֵין-זִיתון של הכפר הערבי

²³ בספרו מעגים אלכולדאן ג, עמ' 9.

²⁴ יהושע יט, לג.

²⁵ צורתו הנכונה של השם הזה מובאה בספרי דברים נא. בגירסאות שונות: נקיפתא

דעיון, תוספתא שביעית, ד, יא. נוקבתא דעיון, ירושלמי שביעית ה, א.

²⁶ בספרו: נוחבת אדהר פי עגאיב אלבר ואלבחר.

הקרוב, הנזכר גם בספרות העברית של ימי הביניים הודות לקהילה העברית שהיתה בו ²⁷.

הקבוצה אילת-השחר בגליל העליון נקראת כך בתרגום השם הערבי של המקום הזה: נג'מת א-צובח היינו כוכב הבוקר, אגדה חדשה מבארת מדוע זכה המקום בשם זה ²⁸. המתישבים בחרו בשם זה כי חכמי ישראל מדמים את תחייתו של עם ישראל לזריחתה של אילת השחר ²⁹.

בקצה הגליל העליון נמצאת המושבה מטולה. נקראת בשמה הערבי של הכפר הדרוזי שהיה במקום הזה בטרם התישבו היהודים. השם מטולה בא מהשורש הערבי: טל = עלה, השקיף. אלמטולה = הנשקפת, דומה לשם הערבי: מצפה, מלשון צפה.

דרומה למטולה, בקרבת כפר-גלעדי, היתה נקראת גבעה אחת בשם ערבי: טלחה, והמעין בקרבתה: עין טלחה. השם הזה מסומן גם במפה האנגלית של הארץ משנת 1878. המקום נקרא כך על שם שיחי הטלחה — מין שטה. (במדע *Acacia tortilis*), המלה טלחה משמשת גם שם פרטי בקרב הערבים. כאשר נוסדה על גבעה זו קבוצה עברית, בשנת תרע"ז, שינו המתישבים את השם הערבי: טלחה לצורה עברית: תל-חי. ביחוד קיבל השם הזה הוראה מתאימה אחרי המאורעות הידועים שקרו פה. ישוב חדש שהוקם על גבולה הצפוני של הארץ, בשנת תרצ"ט, נקרא לפי שעה בשמו הערבי: חאן א-דויר היינו: האכסניה העגולה, על שם בנין מעגל שהיה פה ושימש אכסניה לשיירות הסוחרים שעברו במקום הזה בדרכם מדמשק אל חופה של הארץ.

²⁷ I. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine*, II, p. 204; R. Gottlieb & W. H. Worrel, *Fragments from the Cairo Genizah* (1927) p. 262.

²⁸ ז. וילנאי, *אגדות ארץ-ישראל* (תרפ"ח) עמ' 172.

²⁹ ירושלמי, ברכות א, א.

בקורת וביבליוגרפיה

נ"ה טורטשינר

Solomon L. Skoss (Prof. of Arabic in the Dropsie College), The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible, known as Kitab 'al-Alfaz (Agion) of David Ben Abraham Al Fasi the Karaite (Tenth Cent.) Edited from Manuscripts in the State Public Library in Leningrad and in the Bodleian Library in Oxford; Vol. I א-ח (Yale Oriental Series, Researches, Vol. XX, Published on the foundation established in memory of Alexander Kohut), New Haven, Yale University Press, 1936 (600 CLI עמודים).

אין בדעתי לכתוב כאן דברי מחקר וביקורת על הספר החשוב הזה, ואין כאן גם המקום לכך. הרי הוצאה מצוינת זו של המלון המקראי הקדום ביותר שבידנו תשמש מכאן ולהבא כאחד המכשירים היסודיים במדע של תולדות חכמת הלשון העברית. ורבים יהיו הנהנים מעבודת המחבר והעוקבים אחרי כל פרטי הספר, שהכרך הראשון שלו מונח לפנינו: מעובד בכל הדיוק הראוי לו, ונדפס בהידור רב בעזרת המוסד לזכר אלכסנדר קוהוט, מוציא הערוך השלם, שבנו ג"א קוהוט ז"ל הניחו לברכה. ואין כוונתי כאן אלא להעיר את הקהל העברי המעוניין בלשונו על הופעה חשובה זו, המעשירה את ידיעתנו על ראשית צעדי הדיקדוק והמילונאות בעברית מתוך אוצר שהיה טמון עד כה בכתבי יד בקצוי תבל, עד שהעלם והוציאם המחבר ש"ל סקוז, וברכה לעצמה קבע במבוא המקיף שהוסיף לכרך ראשון זה של הוצאתו, הפורש לפנינו בששה פרקים תאור מעניין ומאליף (א) של תולדות הספרות היהודית-ערבית בכלל, (ב) של פרשת חייו ומעשיו של דוד בן אברהם אל-פאסי, מחבר המלון, (ג) של תכנית המלון ומטרתו, (ד) של עיבודי המלון וספרי תמצית ממנו, (ה) של כתבי היד, (ו) של דרך ההוצאה שבה בחר המחבר. הכל כתוב מתוך העמקה בחומר הרב ובמשפט ישר ונבון, וקשה להפריזו בערך הספר או בחשיבות ההוצאה היפה.

ורק על נקודה אחת אעיר אשר בה לא אוכל לקבל את דעת המחבר. המחבר מיחס ערך רב למלון עתיק זה גם לגבי גילוי ההבנה האמיתית של כמה מלים

ופסוקים במקרא. ולדוגמה הוא מעיר למשל על שני הפסוקים בספר משלי.
 לב שמח ייטב פנים ובעצבת לב רוח נכאה (טו, יג).
 לב שמח ייטב גהה ורוח נכאה תיכש גרם (יו, כב).
 דוד בן אברהם אל-פאסי (עמ' 307, ערך ג"ה) מבאר לפי זה ועל פי
 השוואת המלים הערביות **وجہ** (וגה, גהה) גם את המלה **גהה** שבפסוק
 השני בהוראת "פנים" כמו בפסוק הראשון. ואת הפירוש הזה חושב ס' לחדש,
 ומעיר כי אך בשנת 1927 הגיע ד' ילין לאותו פתרון. אבל פירוש זה ישן הוא.
 אמנם א' אהרליך, בעל "מקרא כפשוטו" מזכירו רק בשמו של י' בארטה (בעל-
 פה). אבל פירוש זה ידוע ממקורות מימי הבינים. והרי אלה אפילו דברי רש"י
 לפסוק יז, כב: לב שמח ייטב גהה. כשהאדם שמח בחלקו פניו מאירין. וכן
 רושם א' בן-יהודה (במלוננו כרך ג', עמ' 711), המבאר את המלה: "יפי מראה
 הפנים", גם את דברי ריב"ג: אבל לב שמח ייטב גהה פירושו ייטב מראה
 הפנים כמו שנאמר בזולת המקום הזה לב שמח ייטב פנים. ואיך יעלה על
 הדעת שיודעי ערבית לא עמדו על דמיון זה למלה ערבית רגילה, בין שהסכימו
 לפירוש זה ובין שהתנגדו לו. וגם בנוגע לפירושים אחרים, הנראים כחדשיט
 לכאורה, יש לזכור את מאמר הקהלת: יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא.
 כבר היה לעלמים אשוי היה מלפנינו.

אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית
הישנה והחדשה, כרך תשיעי, ירושלים, הוצאה לאור לזכרון בן יהודה
בע"מ, י"ג להצהרת בלפור.

„הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה שבהיכל“ מאמר ישן ומחוכם הוא.
והמזל הראה הפעם פנים שוחקות למלוגו של בן-יהודה, שכרכו התשיעי יצא לאור
לפני זמן קרוב בעריכתו של הפרופ' מ"צ סגל.

שמונת הכרכים הראשונים של המלון יצאו בהוצאה הידועה של לנגנשייד
שבברלין שאתה התקשר בן-יהודה בימי חייו, ואילו פירסומו של הכרך הזה
נתעכב זמן רב לאחר שנדפס — מחמת חוסר אמצעים לגמר המלאכה. עלידי
מאמצי המשפחה והועד להשלמת המלון וביחוד עלידי מגבית, שנערכה בדרום
אפריקה לטובת המשכת מפעלו של בן-יהודה, עלה הדבר בידי היורשים לפדות
את חומר הכרך התשיעי מידי ההוצאה הזאת בסוף קיץ תרצ"ט ולהדפיסו, על פי
האמהות, שהובאו משם, בירושלים, סמוך להתלקחות המלחמה באירופה. וכך זכתה
הלשון העברית שיינצל ספר יקר זה מן השרפה והכליון שאולי היו עתידים גם
לו בארץ זו.

בשיטה ובדרך העבודה אין הכרך הזה נבדל מחבריו שקדמו לו, ואין כאן
בדעתי להתעכב ולדון בצד זה ששימש נושא לדיונים רבים בעתונים המדעיים
הן מתוך ההערכה הראויה למפעל והן מתוך ביקורת הפרטים. אולם כל המבקרים
גם יחד תמימי-דעה הם שמפעלו של בן-יהודה מפעל-ענק הוא שבדרך כלל
אינו לפי כוחותיו של יחיד, ועל כן לא יחדל בן-יהודה מהיות גערץ בעיני העם
על שנטל על עצמו מלאכה כבירה זו ואף זכה לבצע את מרביתה. כי מלבד
הנדפס כבר הניח המחבר בעזבונו ערכים מעובדים וכרטיסים למכביר לכל
המלון. ויעיד על כך גם הכרך הזה שהוצא עתה, שלא ניתוסף בו אלא מספר
קטן בערך של ערכים וחלקי ערכים (כ-130) שלא מעזבונו של המנחה. 96 ערכים
נתחברו, בשלמותם או בחלקם, ע"י העורך, וחומר ל-31 ערכים השלים מר"י
כנעני, המזכיר הראשי במערכת המלון. מספר ההוספות קטן מאוד ביחס להיקפו

של הכרך. על מידת החומר המושקע בכרך הזה מורה אף העובדה שהכרך, המכיל ערכים המתחילים באות ע"ן, כלומר באות אחת בלבד, בכ"ז שזה בהיקפו להיקף כל כרך מן הכרכים הקודמים.

העורך ציין מפורש את חלקו בכרך הזה בהערה שם, והרי אלה דבריו: „אני אחראי בעד סדורו של כל החמר שלאחרי המקרא שאסף והניח המחבר ובעד הגדרתם ותרגומם של כל הערכים שלאחרי המקרא. לכמה ערכים הוספתי גם חמר חדש ביחוד מספרים שהופיעו אחר מותו של המחבר. ואלו הערכים שנתחברו על ידי“ (כאן בא מניין הערכים). כמעט בכל עמוד נמצא הערות העורך מוסגרות במרובעים, שבהן משתדל העורך להדביק את ההתקדמות המדעית בחקר הלשון העברית ובחכמת ישראל בכלל — בעיקר בתיקון נוסחאות של טכסטים — מאז מותו של בן־יהודה ועד צאת הכרך.

חוקרי הלשון ושחריה יחזיקו טובה מרובה למשפחת המנוח, השואפת ללא ליאות להוציא מעובדו את הכרכים האחרונים של המלון, ולעורך שהשקיע בעריכת הכרך הזה כבקודמו מרץ וכשרון רב, הדרושים כדי להוציא מלון מתוך חומר שבכרטיסים.

ואדם כי ירצה לדעת מה חשיבותו של המלון של אליעזר בן יהודה ובאיו מידה מורגש חסרונם של הכרכים שעדיין לא יצאו — ילך לו אצל המלונים העבריים המקובלים, הכלליים והמקצועיים, ויבקש בהם מלות וגוני הוראות של מלות שמקורם בספרות המאוחרת מן התלמוד ואילך — ויוזכר שרק מעט מזה ימצא בהם.

ואין לנו אלא להתפלל שאחר הכרך הזה יבואו שאר הכרכים, ויהא מלוננו של בן־יהודה שלם לפנינו. כי עם כל דרישותינו הגדלות והולכות עם התפתחות הלשון והתקדמות מחקרה, הרי הוא עדיין המלון היחיד הנותן בהיקף נרחב את אוצר המלים של הלשון העברית מראשית היותה ללשון הספרות ועד דורנו אנו עם מראי מקומות והבאת מקורות רבים.

ספרים שנתקבלו במערכת

אורבך אפרים א', ספר ערוגת הבשם, חלק ראשון, כולל פירושים לפיוטים, חברו רבינו אברהם בר' עזריאל זצ"ל, יוצא לאור עפ"י כתבי יד עם הגהות והערות בהוצאת "מקיצי נרדמים", תרצ"ט.

"אמנות", רבעון לידיעת בית הנכות הלאומי בצלאל, יוצא לאור על ידי אגודת ידידי בית הנכות הלאומי בצלאל, שנה א' חוברת א', ירושלים מרץ 1940.

בן-גריון מיכה יוסף [ברדיצ'בסקי], ממקור ישראל, מעשיות וספורי עם, הוצאת "מוסד ביאליק", ע"י "דביר" ת"ש.

במשעולי החנוך, בהוצאת מרכז אגודת המורים העברים בליטא "המורה", קאונס, ליטא, חוב' י' שבט ת"ש.

גרידינגר יצחק, מלון המונחים, עברי הונגרי, הוצאת המחבר, אונגבר ת"ש.

דוידוביץ ש"צ, פרקים בהצלחה המיוחסים לרמב"ם ז"ל, ערכם לדפוס והגיהם והוסיף דערות מבארות ד"צ בנעט, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תרצ"ט.

החנוך, רבעון פדגוגי-פסיכולוגי, יוצא לאור ע"י הסתדרות המורים בא"י, העורכים פרופ' דר' פ' שניאורסון, ד' לוי, דר' יעקב לוי, שנה י"ג חוב' א' ת"ש.

הרופא העברי, קובץ רפואי מדעי, הוצאה מיוחדת לארץ ישראל בעריכת ד"ר משה אינהורן, חוב' ב', 1939 ניו-יורק.

הרפואה, ירחון רפואי, יו"ל ע"י הסתדרות המורים העברית בא"י, כרך י"ז חוב' ה', כרך י"ח חוב' א'.

השדה, ירחון למשק החקלאי המעורב, כרך כ' חוברת א"ה.

זלוטניק הרב יהודה ליב, מאמרים מספר מדרש המליצה העברית, חלק מאמרי חכמה ואמרי אנשי, הוצאת המכון "אלומה", ירושלים תרצ"ט.

לוציוס אנאוס סנקא, מכתבי מוסר (א"ע"ו) מתורגמים מרומית עם הערות בידי אהרן קמינקא, יוצא לאור בסיוע "מוסד ביאליק", בהוצאת ראובן מס, ירושלים ת"ש.

ליברמן שאול, שקיעין, דברים אחדים על אגדות, מנהגים ומקורות ספרותיים של יהודים ששנתקעו בספרי הקראים והנוצרים, הוצאת במברגר את וואהרמן, ירושלים תרצ"ט.

מאזנים, ירחון, יוצא ע"י אגודת הסופרים העברים בא"י, כרך ט' חוב' ג, ד"ה ת"ש. מוצקין ת', מבוא לתורת הגרפים בעלי חבורת שויות מעבירית, תדפיס מן ספר מאגנס, ירושלים תרצ"ח.

מחברות לספרות, שנה ראשונה, מחברת א' ינואר 1940, שבט ת"ש תל אביב.

מלאכותבסקי הלל בן-זאב, כתבים, ספר ראשון, ניו-יורק תרצ"ט.

נרקיס מ', מנורת חנוכה, בהוצאת "בני בצלאל" ובסיוע מוסד ביאליק שליד הסוכנות

היהודית לארץ ישראל, ירושלים ת"ש.

ספר הישוב, כרך ראשון, חלק ראשון בהשתתפות חבר חכמים ועובדים מדעיים

בעריכת שמואל קליין, הוצאת מוסד ביאליק ע"י "דביר", ירושלים תרצ"ט.

עמיאל משה אביגדור הרב הראשי למחוז יפו—תל-אביב, המדות לחקר ההלכה, - ירושלים תרצ"ט.

צונציגר מ' דר', יסודי הכלכלה המדינית בהוצאת ראובן מס ירושלים (ספרית מס למדע פופולרי מס' 13-14).

קבץ על יד, דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה ע"י חברת "מקיצי נרדמים", סדרה חדשה ספר ג' (י"ג), ירושלים ת"ש.

קויגן דוד, תרבות הדימוקרטיה. עברית: ע"י דר' צבי וויסלבסקי, הוצאת מוסד ביאליק ע"י "דביר" תל-אביב ת"ש.

קלוגאי י', מ"ס, פרקים נבחרים בחימיה לא אורגנית, ת"ש.

קלוזנר יוסף, מישו עד פאולוס, שני כרכים, הוצאת מדע, תל-אביב ת"ש.

קליין שמואל, ארץ יהודה, מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד, הוצאת "דביר" תל-אביב, תרצ"ט.

רבינו משה בן מימון, ספר הקצרות או "ספר המסעדים" בתרגומו העברי של הרופא ר' שמואל בנבנשתי איש סרגוסטה עפ"י כ"י פריס מ' 1173, י"ל בפעם הראשונה בצורף מבוא וביאורים מאת זיסמן מונטגר, הוצאת ראובן מס ירושלים ת"ש.
רות ח"י פרופיסור, מורה דרך בפילוסופיה היוונית, ספר א': מתלים עד אריסטו. הוצאת ראובן מס, ירושלים.

רמה, ירחון לדברי ספרות, מדע ושאלות הזמן, כרך ג' חוב' ה"ו, ניו-יורק ת"ש.
שבילי החנוך, רבעון, נערך בידי צבי שארפשטיין, שנה ראשונה, סדרה שניה חוברת ראשונה, ניו-יורק שבט, ה'ת"ש.

שוחט רפאל, ראובן ברינין בקץ ימיו, הוצאת רמה, ניו-יורק.
שניאורסון פ' פרופ' דר' מד', הפדגוגיה העברית והפסיכולוגיה (הפסיכואנליזה ומדע האדם), ירושלים ת"ש.
שניאורסון פ' פרופ' דר' מד', לפסיכואנליזה של הבודדים והמנהיגים הנעלבים והעולבים בקיבוצי הילדים.

שרגורודסקה דר' פ', סטנוגרפיה עברית מקורית מהדורה שלישית משוכללת בהוצאת אגודת הסטנוגרפים, תל-אביב, ת"ש.

שרשפטיין צבי, אוצר המלים והניבים, הוצאת "שילה", ת"א.

Brayman Meïr M., Some Aspects of the Development of Semitic Diphthongs (Orientalia vol. VIII—IX (תדפיס מתוך

Davidson Israel, A New Supplement to the "Thesaurus of Mediaeval Hebrew Poetry", Cincinnati 1937—8 (HUCA XII—XIII (תדפיס מן

Hebrew Union College Annual, volume. XIV.

Nahmad H. M. and C. Rabin, Everyday Arabic with a preface by H. A. R. GIBB (Y. M. Dent & Sons, 1940 (לונדון בהוצאת

Proceedings of the American Academy for Jewish Research, Vol. IX (1938—1939), New-York City 1939.

Sperber Alexander, Hebrew Based upon Biblical Passages in Parallel Transmission, Cincinnati 1939 (HUCA Vol. XIV (תדפיס מן

מפעולות ועד הלשון

רשימת מונחי התיאטרון

בחורף שנת תרצ"ה החל ועד הלשון בפעולה שיטתית להנחת מונחים במקצועות שונים של אמנות וספרות, הנלמדים בחלקם גם בבתי הספר. נוסדה אז ועדה למונחים בתורת השירה שפירסמה את מסקנות עבודתה בשנת תרצ"ו ב"לשוננו", כרך ז' עמ' 396—403. סמוך לגמר פעולתה של ועדה זו הורכבה ועדה לקביעת מונחי התיאטרון¹ שפרי עבודתה מתפרסם כאן. רשימת מונחים זו היא אפוא חוליה — אמנם רבת היקף — בסדרת רשימות מונחים לתורת הספרות, ובדעתו של הוועד להוציא עם גמר פעולתו בענף זה, מלון מיוחד למונחים בתורת הספרות לסוגיה שיכונסו בו המונחים שנתפרסמו ברשימות. ע"י פרסום מוקדם של רשימה זו ניתנת אפוא הזדמנות למעוניינים במקצוע זה, לבלשנים לסופרים ולאנשי הבימה, לעיין במונחים לפני כינוסם בספר מיוחד.

הועדה החלה את פעולתה בכ"ב מרחשון תרצ"ז וסיימתה בכ"ט באדר ב' ת"ש לאחר שהקדישה לה 47 ישיבות. את רשימת המלים הלועזיות, הטעונות הנחה בעברית, הביא לפני הועדה הדר' ח' פלאום. לכל המלים האלה הציע הצעות ראשונות מר יעקב קופילביץ, ששימשו חומר לדיון בוועדה. ואחרי דיון מפורט בקריאה ראשונה ושניה סוכמו הצעות הועדה ברשימה שנשלחה, כמנהגו של ועד הלשון, לפני היערכה לדפוס לעיון חברי ועד הלשון ומומחים שמחוץ לוועדה. מהם נענו בהערות ה' ראובן גרוסמן, דר' שאול טשרניחובסקי ה' שמואל ייבין, דר' יעקב כהן והבימה". הועדה דנה בעיון רב בהערותיהם שהועילו הרבה לשיפור המונחים. המונחים ערוכים בפרקים לפי עניינים, והסידור שבתוך הפרקים הוא לפי א"ב של הערכים העבריים.

1 ועד הלשון הודיע על כך בדיון וחשבון שנתפרסם בשנת תרצ"ז, "לשוננו" כרך ח

את המונחים הגרמניים והצרפתיים התאים הדר' ח' פלאום. את המונחים האנגליים ה' ראובן גרוסמן. המונחים האנגליים נבדקו והוגהו בהשתתפות הגב' יהודית ביילין וה' מרדכי זלוטניק מעובדי הרדיו שבירושלים. הערות אחדות העיר הפרופ' ח"י רות. הועדה מביעה את תודתה לכל הנזכרים שסייעו בעבודתה.

חברי הועדה הם: פרופ' נ"ה טורטשינר

דר' ח' פלאום

פרופ' י' קלוזנר

דר' ח' שירמן

מזכיר הועדה: דר' ז' בן-חיים

תוכן הענינים

351	ב. משחק	340	א. מונחים כלליים והיסטוריים
354	ג. תפקידים	341	ב. המחזה
356	ו. תלבושת ומסכה	341	א. חלק כללי
357	ז. הצגה	342	ב. אסתטיקה
358	ח. קהל	344	ג. סוגי המחזה
359	ט. הנהלת המשק	346	ג. ביום
361	י. בניין	347	ד. בימה
362	יא. אופירה ובלט	347	א. חלק כללי
362	א. אופירה	349	ב. קלעים ותפאורה
363	ב. מוסיקה וזמרה	350	ג. תאורה ומנגנון
365	ג. בלט	350	ה. השחקן ומשחקו
366	יב. קרקס	350	א. שחקן
367	יג. שעשועים		

א. מנחים כלליים והסטוריים

carnival play jeu de carnaval Fastnachtsspiel	מחזה הקרנבל	show minstrel tréteaux, théâtre forain Jahrmarktsbühne	בימת היריד
morality play, interlude grande moralité Welttheater	מחזה מדות	ham actors théâtre de cabotins Schmieri	בימת קרנות
miracle play, mystery play miracle, mystère Mirakelspiel, Mysterium	מחזה מסתרין	bacchant bacchant Bakchant	בככנט
chariot performance, (הצגות) waggon play שהיו מציגים על גבי קרונות, jeu sur chariots (מעמד על קרון מיוחד) Wagenspiel	מחזה קרונות	Dionysia, bacchanalia dionysiaques Dionysien	דיוניסיות
Thespian chariot chariot de Thespis Thespiskarren	קרון של תספס	dithyramb dithyrambe Dithyrambus	דיתיירמבוס
cithara-player citharède Kitharöde	קתרוסן	history histoire Historie	הסטוריה
theatre théâtre Theater	תאטרון	street song chant de foire Bänkelgesang	זמר השוק
court theatre théâtre de cour Hoftheater	תאטרון החצר	master-singer maître-chanteur Meistersänger	זמר אמן
children's theatre théâtre enfantin Kindertheater	תאטרון ילדים	mime, mimic mime Mime	מימס
amateur theatre théâtre d'amateurs Liebhabertheater	תאטרון של חובבים	dance of Death danse macabre Totentanz	מחול מתים

of the theatre
théâtral
theatralisch

תאטרוני

municipal theatre
théâtre municipal
Stadttheater

תאטרון עירוני

ב. מַחֲזָה

to adapt adapter adaptieren	התאם	א) חֶלֶק כָּלִי	
monologue monologue Monolog	חד-שיח, מונולוג	epilogue epilogue Epilog	אפילוגוס, אחרית דבר
tetralogy tétralogie Tetralogie	טטרלוגיה	by permission of, authorized autorisé autorisiert	ברשות (המחבר וכדומה), אֶזְרָזָה
trilogic (al) trilogique trilogisch	טרילוגי	hero héros Held	גבור
trilogy trilogie Trilogie	טרילוגיה	impersonation, personification personnification Personifikation	גשום
writer of tragedies poète tragique Tragödiendichter, Tragiker	מחבר- טרגדיות	dramatist, playwright auteur dramatique Dramatiker, Theaterdichter	דרמטיקן
writer of comedies comedian poète comique Komödiendichter, Komiker	מחבר- קומדיות	appearance entrée Auftritt (d. Schauspielers)	הופעה
place of action lieu Schauplatz	מקום-העלילה	stage-direction indication de mise en scène, rubrique Bühnenanweisung, Regiebemerkung	הוראות-הביים
character personnage Person	נפש (משחקת)	to stage mettre sur la scène auf die Bühne bringen	העלה על הבימה (נושא)
arrangement arrangement Arrangement	סדר	to dramatize adapter pour la scène dramatisieren	הפוך לדרמה, המחז
to arrange arranger arrangieren	סדר	to authorize autoriser autorisieren	הרשה

exposition exposition Exposition	בסוס	dramatization adaptation pour la scène Dramatisierung	עבוד דרמטי, המחזה
bombast boursofflure Schwulst	גבוב-מליצות	prologue prologue Prolog, Vorspiel	פרולוג(וס), פתח-דבר, פתיחה (למחזה)
local colour couleur locale Lokalkolorit	גוון-המקום, גוון מקומי	cut, omission coupure Kürzung	קציר, השמטה
double sense, equivocalness double sens Doppelsinn	דו-משמעות	cast, dramatis personae régistre des personnages Personenverzeichnis	רשימת-נפשות
catharsis catharsis Katharsis	הטהרות	dialogue dialogue Dialog	שיח, דו-שיח (אם שנים מדברים)
catastrophe catastrophe Katastrophe	הפכה	chorus choeur Chorlied	שיר-מקהלה
illusion illusion Illusion	השליה	(ב) אסתטיקה	
witticism, joke bon mot Witz	חדוד	unity (the three unities) unité (s, trois) Einheit (en, drei)	אחדות (שלוש) אחדות (אחדות)
stichomythy stichomythie Stichomythie	חלוף-טורים	allegory allégorie Allegorie	אלגוריה, משול
type type Typ(e)	טיפוס	tragic wrong tort tragique tragische Schuld	אשמה טרגית
typical typique typisch	טיפוסי	burlesque burlesque possenhaft	בדחני
tragic tragique tragisch	טרגי	joke plaisanterie, lazzi Spass	בדיחה
tragicomic tragicomique tragikomisch	טרגי-קומי	non-dramatic non-dramatique undramatisch	בלתי דרמטי

plot fable Fabel (des Stüekes)	ספור-המעשה	moral (of the play) morale Moral	מוסר-השכל
action action Handlung	עלילה	plot within a plot pièce à tiroirs Schachtelhandlung	מחנה בתוך מחנה
play within a play encadrement Rahmenhandlung	עלילה בתוך עלילה	retarding factor moment retardateur retardierendes Moment	מעכב
to travesty travestir travestieren	עקם	scene scène Szene, Auftritt	מעמד, ר' מעמדות
travesty travestissement Travestie	עקמה	lines, reply réplique Rede, Replik	מענה
confusion, complexity embrouillement Imbroglio	ערבוביה	act acte Akt	מערכה
anachronism anachronisme Anachronismus	ערוב זמנים	peripety péripétie Peripetie	מפנה
to parody parodier parodieren	עשה פרודיה	equivocal équivoque doppelsinnig	משתמע לשתי פנים
to have a scenic effect faire effet sur la scène bühnenwirksam sein	עשה רשם בבימה	intrigue (בדרמה) intrigue Intrigue	נכלים (במוכן הכללי); סבוך
parody parodie Parodie	פרודיה	high-flown, bombastic style style boursoüflé schwülstiger Stil	סגנון מנפח
argument (התוכן הכללי שעליו נוסד המחזה, והוא נכתב בידי המחבר) argument Argument	פתשגן-המחנה	artificial style style guindé geschraubter Stil	סגנון מעשה
comic comique komisch	קומי, מבדח	construction of the dialogue conduite du dialogue Dialogführung	סדור-השיחה
pun calembour Kalauer	קלמבור	close of an act fin d'acte Aktschluss	סוף-מערכה

tragedy with chorus tragédie avec chœurs Chortragödie	טְרַגֵּדִיָּה מְקַהֲלִית טְרַגֵּדִיָּה שֶׁל מְקַהֲלָה	turning point, climax point culminant, apogée Klimax	שִׂיא, נִקְדַּת-מִפְנֵה
tragedy of fate tragédie de la destinée Schicksalstragödie	טְרַגֵּדִיָּה שֶׁל גּוֹרֶל	aside parabase Parabase	שִׁיחַ מְסָנָר
tragi-comedy tragicomédie Tragikömödie	טְרַגִּיקוֹמֵדִיָּה	quiproquo quiproquo Quiproquo	שְׁנֵי יוֹסֵף בֶּן שְׁמַעוֹן (חִלּוּפֵי-גִבְרָא)
buffoonery, clownery bouffonnerie Rüpelszene	מַעֲמַד-מְקִיּוֹנִים	dramatics dramaturgie Dramaturgie	תּוֹרַת-הַדְרָמָה
devils' scene diablerie Teufelsszene	מַעֲמַד-שָׂדִים	contamination medley Kontamination	תַּעֲרֹכֶת
play, theatrical piece, drama drame, pièce Drama, Schauspiel, Stück	מַחֲזָה, דְּרָמָה	(ג) סוּגֵי-הַמַּחֲזָה	
play in verses pièce en vers Versdrama	מַחֲזָה בַּחֲרוּזִים	farce farce Posse, Schwank	בְּדַחִית
Pentacost play jeu de Pentecôte Pfingstspiel	מַחֲזָה לְפִנְטֶקוֹסְטָה	local farce farce du terroir Lokalposse	בְּדַחִית מְקוֹמִית
Easter-play jeu de Pâques Osterspiel	מַחֲזָה לְפֶסְחָה	farce, burlesque farce Burleske, Farce	גִּבְחִית
book-drama pièce pour la lecture Buchdrama	מַחֲזָה לְקִרְיָה	farce, grotesque grotesque Groteske	גְּרוֹטֶסְקָה
tendentious play pièce à thèse Tendenzstück	מַחֲזָה מְגַמְתִּי	vaudeville vaudeville Vaudeville	וֹדְוִיל
successful play pièce à succès Zugstück	מַחֲזָה מוֹשָׁךְ קָהֶל	tragedy tragédie Tragödie	טְרַגֵּדִיָּה
popular play pièce populaire Volksstück	מַחֲזָה עַמְמִי	alexandrine tragedy tragédie en alexandrins Alexandrinertagödie	טְרַגֵּדִיָּה בְּאַלְכְּסַנְדְּרוֹנִים

pastoral play, mask pastorale Schäferspiel	מחזה-רועים	play of effects pièce à effets Effektstück	מחזה רשמי
satyr play satyre Satyrspiel	מחזה-שעירים, מחזה-סטירים	fairy-play féerie Märchenstück, Zauberposse	מחזה-אגדות, מחזה-כשפים
costume play pièce à costumes Kostümstück	מחזה-תלבושות	interlude intermède Zwischenspiel	מחזה-בינים
school play jeu d'écoliers Schuldrama	מחזה-תלמידים	melodrama comédie larmoyante Rührstück	מחזה-בכית
grand show pièce à décors, spectacle Ausstattungsstück	מחזה-תפאורה, מחזה-תפאורות	play of horrors pièce à horreurs Greuelstück, Schauerstück	מחזה-בעותים, מחזה-זוועות
Resurrection play jeu de Résurrection Auferstehungsdrama	מחזה-תקומה	festival performance festival Festspiel	מחזה-חג, הצגת-חג
sketch saynète Dramolett	מחזית	Christmas-play jeu de la Nativité Weihnachtsspiel	מחזה-חג-המולד
melodrama mélodrame Melodrama	מלודרמה	drawing-room play comédie de salon Salonstück, Gesellschafts- stück, Konversationsstück	מחזה-סרקלין
one-act play pièce en un acte Einakter	מערכון	monodrama monodrame Monodrama	מחזה-יחיד
comedy comédie Komödie, komisches Drama, Lustspiel	קומדיה, מחזה מבדח	Passion-play jeu de la Passion Passionsspiel	מחזה-יסורים (של ישו)
impromptu impromptu Stegreifkomödie	קומדיה מנה ובה	prize play pièce couronnée Preisstück	מחזה-פרס
allusive comedy comédie à clef Schlüsselkomödie	קומדיה רומזת	proverb proverb Proverb	מחזה-פתגם
character comedy comédie de caractère Charakterkomödie	קומדיה של אופי	chamber-play pièce intime Kammerspiel	מחזה-קמרה, מחזה קמרי

comedy of situations comédie d'intrigue Situationskomödie	קומדיה של מסבות	topical comedy comédie d'actualité Zeitkomödie	קומדיה של הזמן
comedy of adultery comédie d'adultère Ehebruchskomödie	קומדיה של נאפופים	comedy of errors comédie de quiproquos Verwechslungskomödie	קומדיה של טעויות
		comedy of manners comédie de moeurs Sittenkomödie	קומדיה של מדות

ג. ביום

reading committee comité de lecture Lesekomitee	ועדת קריאה	staging mise en scène Regie	ביום
to repeat répéter wiederaufführen	חזור	producer metteur en scène Regisseur	ביום
apparition apparition Vision, Phantasmagorie	חזות	associate producer régisseur (adjoint) Hilfsregisseur	ביום עוזר
room rehearsal répétition de chambre Zimmerprobe	חזרה בחדר	to drop rayer du répertoire vom Repertoire absetzen	הוצא ממערכת ההצגות
word rehearsal répétition à livre ouvert Leseprobe	חזרה בקריאה	to insert insérer einlegen	הכנס מלוואה
dress rehearsal répétition en costumes Kostümprobe	חזרה בתלבושות	to stage (a play), to produce mettre en scène (une pièce) einstudieren (ein Stück)	הסדר (מחזה), ביום
final rehearsal répétition générale Generalprobe	חזרה כללית	revival, restaging of a play reprise Neueinstudierung	הסדרה חדשה, ביום חדש
dramatic adviser dramaturge, chargé de la lecture Dramaturg (Berater des Direktors)	יועץ דרמטי, דרמטרג	repetition reprise Wiederaufführung	הצגה מחדש

(*) רק הצורה „דרמתי“ נכתבת בתייז, כי היא גזורה מן „דרמה“ בעברית, ואילו שאר הצורות ב„ט“ ע”פ היוונית.

producer's notes, scenario livre de conduite Dirigierrolle, Regiebuch	ספר-הבנים	schedule of performances répertoire Spielplan	לוח-ההצגות
to rehearse répéter proben	ערוך חזרה	to prompt souffler soufflieren	לחוש
Effekt effet effect	פעלול, ר' פעלולים	prompter souffleur, souffleuse Souffleur, Souffleuse	לחשן, לחשנית
„smashing“ effect effet fulminant Knalleffekt	פצצה	rôle rôle Rollenheft	מגלת-התפקיד, מגלה
scenario scénario Szenario	פרשת-המעמדות	to cut out couper, rayer streichen	מחוק
to equip décorer ausstatten	צייד	cut coupure Streichung	מחיקה
stage equipment décors Ausstattung	ציוד	insertion intermède Einlage	מלוואה
to include in the repertoire mettre au répertoire aufs Repertoire setzen	קבוע במערכת-ההצגות	crowd scene scène de masses Massenszene	מעמד-המונים
to abridge abréger zusammenstreichen, kürzen	קצר, כונן	repertoire répertoire Repertoire	מערכת-ההצגות
tableau tableau animé lebendes Bild	תמונה חיה	speaking chorus choeur parlé Sprechchor	מקהלת-דוברים

ד. בימה

moving stage plateau sur rails Schiebebühne	בימה זזה	(א) חלק כללי	
double stage plateau multiple Simultanbühne	בימה מכפלת	stage scène, plateau Bühne, Szene	בימה

behind the stage derrière la scène hinter der Bühne	מַאָחֲרֵי-הַבִּימָה	revolving stage scène tournante Drehbühne	בִּימָה מְסֻחֶבֶבֶת
curtain rideau Vorhang	הַמָּסָךְ	elevated stage plateau supérieur Oberbühne	בִּימָה עֲלִית
the curtain falls le rideau descend d. Vorhang geht nieder	הַמָּסָךְ יוֹרֵד	deep stage scène à grand fond Tiefenbühne	בִּימָה עֲמֻקָּה
the curtain rises le rideau se lève d. Vorhang geht hoch	הַמָּסָךְ עוֹלָה	flat stage scène à petit fond Flachbühne	בִּימָה שְׁטוּחָה
the curtain closes le rideau se ferme d. Vorhang geht zu	הַמָּסָךְ נִסְגָּר	stage on wheels plateau à chariots Wagenbühne	בִּימַת-קְרוֹנוֹת
the curtain opens le rideau s'ouvre d. Vorhang geht auf	הַמָּסָךְ נִפְתָּח	trap stage scène à trappes Versenkungsbühne	בִּימַת-שְׁקוּעִים
drop rideau d'entr'acte Zwischenvorhang	מָסַךְ-בֵּינָיִם	compartment stage scène à compartiments Kastenbühne	בִּימַת-תְּבוּבוֹת, בִּימַת-תָּאִים
iron curtain rideau de fer eiserner Vorhang	מָסַךְ-בְּרֹזֶל	contraption stage scène à trucs Illusionsbühne	בִּימַת-תַּעֲתוּעִים
lace (gauze) curtain rideau de gaze Gazevorhang	מָסַךְ-מְלֻמְלָה, מָסַךְ-גָּזָה	suspended bridge pont (-volant) Laufbrücke	גָּשֶׁר עָלִי
hidden, sunk transporté au souterrain, aux dessous versenkt	מִשְׁקָע	platform estrade, plateau Podium	דוֹכָן
to close the curtain descendre le rideau den Vorhang zuziehen	סָגור הַמָּסָךְ	to raise the curtain lever le rideau den Vorhang aufziehen	הַעֲלִיָּה הַמָּסָךְ
flies dessus de théâtre Schnürboden	עֲלִית-הַחוּסִים	up-stage arrière-plan, dégagements de la scène Hinterbühne	יִרְכְּתֵי-הַבִּימָה
proscenium premier plan Vorderbühne, Proszenium	פְּנִי-הַבִּימָה, חֲזִית-הַבִּימָה	foot-lights rampe Rampe	כָּבֶשׂ

accessory accessoire Versatzstück	מטלטל	perspective perspective Perspektive	פרספקטיבה, תשקפת
revolving prism prisme tournant Drehprisma	מנסרה מסתובבת	trap-door trappe Versenkungsklappe	פתח-השקוע
soffits, flies frises Soffitten	ספוניות	wings of the stage plateau latéral Seitenbühne	צדי-הבמה
stage set-up décoration Bühnenbild	מראה-הבמה	sinkable transportable au souterrain versenkbar	שוקע
scenic painter peintre de décor, décorateur Dekorationsmaler	ציר-תפאורה	trap dessous Versenkung	שקוע
(side) wing coulisse latérale Seitenkulisse	קלעי-הצדדים	prompter's box trou du souffleur Souffleurkasten	תא-הלחשן
wings coulisse Kulisse	קלעים, דפנית	unseen orchestra orchestre invisible versenktes Orchester, unsichtbares Orchester	תזמורת סמויה, תזמורת משקעת
revolving wing coulisse pivotante * Drehkulisse	קלעים מסתובבים, דפנית מסתובבת	(ב) קלעים ותפאורה	
moving wing coulisse roulante Rollkulisse	קלעים נגללים, דפנית נגללת	accessories, props accessoires Requisiten	אבזרים
background fond, lointain Hintergrunde, Prospekt	רקע	property-man accessoiriste Requisiteur	אבזרן, ממנה על האבזרים
moving background fond roulant Rollprospekt	רקע נגלל	in the green-room dans la coulisse in der Kulisse	בין הקלעים
practicable, for use practicable (בתפאורה, כגון: דלת ממשית) praktikabel	שמושי, ממשי	change of settings changement de décor Dekorationswechsel, Szenenwechsel	חלוף-תפאורה
model of settings maquette Dekorationsmodell	תבנית-התפאורה, דגמת-התפאורה	cyclorama cyclorama, vouûte de fond Kuppelhorizont	כפת-האפק

projection projection Projektion	הַטְלָה	decorations, settings, scenery décor Dekoration	תְּפָאוּרָה
projector projecteur Scheinwerfer	וּרְקוֹר	perspective scenery décor à perspective perspektivische Dekoration	תְּפָאוּרָה פְּרִסְפֶּקְטִיבִית
electrician lampiste Beleuchter	מְאִיר		
spray machine à pluie Regenmaschine	מְמַטְרָה		
apparatus, machinery machinerie Maschinerie	מְנַגְנֹן		
suspension machine machine de suspension Schwebemaschine	מְרַחֶפֶה		
light effects effet d'éclairage Lichteffekt	פְּעֻלֵי-הָאֵרָה		
megaphone, loud-speaker haut-parleur Lautsprecher	רִמְקוֹל, רִמְקוֹלִים		
sky-light jour d'en haut Oberlicht	תְּקֵרָה שְׁקוּפָה, צֶהַר		
		foot-lighting feux de rampe Rampenlicht	אוֹרוֹת-הַפְּבֵשׁ
		to dim obscurcir verdunkeln	הַאֲפֵל
		lighting éclairage Beleuchtung	הָאֵרָה, תְּאוּרָה
		side lights portant Seitenbeleuchtung	הָאֵרָה מִן הַצֵּד
		top-lights, soffit illumination herse Soffittenbeleuchtung	הָאֵרַת-הַסֻּפוֹן, הָאֵרָה עֲלִית

ה. הַשְׁחָקָן וּמִשְׁחָקוֹ

comedian histrion Komödiant	גַּחְקָן	(א) שְׁחָקָן	
appearance apparition Auftreten	הוֹפָעָה	stage fright trac Lampenfieber	אִימַת-הַצָּבוּר
ensemble ensemble Ensemble	חֲבוּרָה (לא להקה, וע"ש)	artist artiste Künstler	אָמֵן (בטא : omman)
		partner partenaire Gegenspieler, Partner	בֶּן-זוּג (בַּת-זוּג), שֶׁתָּף (שֶׁתָּפַת)

ham actor cabotin . Schmierenschauspieler	שחקן-קרבנות	amateur amateur Dilettant	חובב
theatrical théâtral, histrionique schauspielerisch	שחקני	élève élève Eleve	תלמיד
to study a part étudier un rôle e. Rolle (ein) studieren	שנה תפקיד, למיד תפקיד	tragedian tragédien Tragöde	טרגיקן
		love of the theatre envie du théâtre, théâtromanie Theaterdrang	יצר-התאסרון, יצר-הבימה
	(ב) מ ש ח ק		
improvisation improvisation Improvisation, Stegreif	אלתור, מנה ובה, אמפרוביזציה	"star" vedette Star	כוכב
to improvise improviser improvisieren	אלתור, דבר מנה ובה	troupe troupe Truppe	להקה
impetuous plein d'élân schwungvoll	במעוף	strolling troupe troupe ambulante Wandertruppe	להקה נודדת
by heart par coeur auswendig	בעל פה	womens' troupe, children's etc. troupe de femmes, d'enfants etc. Frauen-, Kindertruppe usw.	להקת-נשים, ילדים וכו'
routineer, person acting by routine routinier Routinier, routiniert	פעל-שגרה, שגרון	interpreter (of a character), interprète Darsteller, Interpret	מעצב (דמות), מציג
with a disguised voice d'une voix déguisée (ע"פ mit verstellter Stimme	בשנוי-קול	tour tourné Tournée	סיבוב
awkward, clumsy lourd, maladroit tappisch	דבי, פלדב	actor acteur Schauspieler	שחקן
to address the audience s'adresser aux spectateurs ins Parkett sprechen	דבר אל הקהל, פנה אל המסתפקים	professional actor acteur professionnel Berufsschauspieler	שחקן מקצועי
recitation, declamation récitation Deklamation, Rezitation	דקלום	court actor acteur de cour Hofschauspieler	שחקן-התאצור

grimace grimace Grimasse	הַעֲוִיָּה	declamatory declamatoire deklamatorisch	דִּקְלוּמִי
to pretend feindre simulieren	הַעֲמֵד פָּנִים, הַעֲמֵד עֲצָמוֹ	to recite, to declaim réciter deklamieren	דִּקְלָם
to pose poser posieren	הַעֲמֵד פָּנִים, הַתְּעַמֵּד	to recite (speak) monotonously réciter d'une façon monotone leiern	דִּשְׁדֵּשׁ
pose pose Pose (unechte Haltung)	הַעֲמֵד פָּנִים, הַתְּעַמֵּד פְּוִיָּה	to emphasize the point lancer une pointe eine Pointe herausbringen	הַבִּלֵּט עֲקָצָה, עֲקָץ -
to miss a point rater une pointé eine Pointe fallen lassen	הַפֵּל עֲקָצָה, - עֲקָץ; הִיצָא עֲקָץ לְבִטְלָה	exit il sort (geht) ab	הוֹלֵךְ, הוֹלֵךְ לוֹ
to exaggerate, to overdo charger chargieren, übertreiben	הַפְּרִז	to enter entrer auftreten	הוֹפֵעַ, עָלָה (על בימה)
exaggeration exagération Charge (Uebertreibung im Spiel)	הַפְּרִנָּה	entry entrée Auftritt (= auf die Bühne herauskommen)	הוֹפָעָה
to become confused, to "dry up" rester court steckenbleiben	הַשְׁתַּחֲקָה, הַתְּבַלְבֵּל	to enter rentrer einsetzen	הַכָּנָס
team work, unison (המשחק) accord Zusammenspiel	הַתְּאָם, שְׂתוּף	to fail échouer versagen	הִכָּשֵׁל (כתפקיד)
to mince minauder sich zieren	הַתְּגַדָּדֵר	to make a slip (in speech) la langue fourche sich versprechen	הִזְשֵׁל בְּלִשׁוֹן
to disguise oneself se déguiser sich verkleiden	הַתְּחַפֵּשׂ	to turn away from se détourner sich abwenden	הִסָּב פָּנִים מִן
to imitate imiter imitieren	תִּקְהָה	to adapt oneself to someone adapter son jeu à qqn sich auf jemanden einspielen	הִסְתַּגֵּל לְפָלוּגִי

imitator	מִחְקֶה, חֲקִין	to imitate	חֲקֶה מִשְׁחָק
imitateur		copier	
Imitator		nachspielen (einem eine Rolle)	
mimic	מִימִי	imitation	חֲקוּי
mimique		imitation	
mimisch		Imitation	
facial expression	מִימִיקָה, מִשְׁחָק-פָּנִים	ease, naturalness	טִבְעוּיּוֹת
mimique		naturel	
Mimik		Natürlichkeit	
passionate, full of feeling	מְלֹא-רֵגֶשׁ	attitude	יִצִּיבָה
ému		attitude	
seelenvoll		Haltung	
aside	מִן הַצֵּד	unnatural pose	יִצִּיבָה כְּבוּלָה
à part		air emprunté	יִצִּיבָה מְאַמְצָת
beiseite		Pose, gezwungene Stellung	
elan, impetus	מְעוּף	awkward, clumsy	כְּגִלְסָם, גְּלִמְנִי, כְּאִטֵּר
élan		gauche	
Schwung		linkisch	
affected	מַעֲשָׂה	to aim (at someone)	כִּפֹּן (ברִיחָה וּכְיוּן)
affecté, feint		viser (qqn)	כִּנְגֵד פְּלוּגִי
affektiert, gespielt		zielen (auf jemand)	
fiery, ardent acting	מִשְׁחָק לוֹהֵט	entry	כְּנִיסָה
jeu ardent		rentrée	
feuriges Spiel		Einsatz	
to be out of character	סָטָה מִתְּפַקִּידוֹ	to captivate, to grip	לְקוֹחַ אֶת הַלֵּב
sortir de son rôle		empoigner	שָׁבָה אֶת הַלֵּב
aus der Rolle fallen		mitreissen, packen	
cue	סִמְנִית	theatrical diction	לְשׁוֹן-הַבִּימָה
réplique		diction théâtrale	
Stichwort		Bühnensprache	
point	עֲקָצָה, עֲקָץ	improvisator	מְאַלְתֵּר, אִמְפְּרױזִינְטוֹר
pointe, effet		improvisateur	
Pointe		Improvisator	
a point carries	עֲקָצָה פּוֹעֵלָה	diction	מְדַבֵּר
une pointe prend	עֲקָצָה מְצִלַּחַת	diction, débit	
eine Pointe schlägt ein		Diktion, Vortrag	
slip of the tongue	פְּלִטַּת-הֶפֶה	reciter, declaimer	מְדַקְלֵם
embrouillement		réciteur	
Versprechen		Deklamator	

to act, to play jouer spielen	שחק	pathos pathos Pathos	פתוס
dramatic art art dramatique, art scénique Schauspielkunst	שחקנות, אמנות הבימה	pathetic pathétique pathetisch	פתטי
to master posséder (eine Rolle) beherrschen	שלוט (בתפקיד)	melodious voice, pleasant voice voix mélodieuse melodische Stimme	קול מלודי, קול ערב
to disguise one's voice déguiser la voix die Stimme verstellen	שנה קול	shrill, screeching voice voix stridente schrille Stimme	קול צרחני
theatrical théâtral theatralisch	תאטרלי (במובן : פתוס מויה)	to "kill" (a rôle) gâcher, massacrer (un rôle) "schmeissen" (eine Auf- führung, Rolle)	קלקל (תפקיד)
Geste geste gesture	תנועה	tempo temps, rythme Tempo	קצב
ג תפקידים		dragging tempo rythme traînant schleppendes Tempo	קצב ממשך
one acting the fathers' parts père noble Heldenvater	אב-גבור, מיצג-אבות	to read from script lire ablesen	קרא מתוך כתב
pair of lovers amoureux Liebespaar	איהב ואהובה, חושק וחשוקה, זוג-נאהבים	to learn from emprunter absehen (jemand etwas)	ראה מן, למיד מן
confidant confident Vertrauter	איש-סוד, נאמן	to gag flotter schwimmen	"רחף" (שחק בלי ידיעת המילים), רפרף
clown arlequin, pitre Harlekin, Hanswurst	ארלקין	indifferent, negligent non-chalant nonchalant	רשיל
jester bouffon Spassmacher	בדחן	routine routine Routine	שגרה, שגרנות
bonvivant bon vivant Bonvivant	בעל-הנאה		

female impersonator spécialiste de travestis féminins Damenimitator	מחקה-נשים	coquette (grande) coquette (Salon-) Kokette	גנדרנית
lead premier Heldenspieler	מיצג-גבורים	comedian grime komischer Alter	דוד קומי
character actor deuxième rôle, caractère Charakterdarsteller	מיצג-טפוסים	comédienne mère-dugazon, duègne komische Alte	דוכה קומית
one playing womens' parts acteur jouant les rôles féminins Frauendarsteller	מיצג נשים	to (ex)change parts, — casting changer la distribution umbesetzen	החלף תפקידים, החלף שחקן
to cast, to give a part confier un rôle eine Rolle geben	מנה לתפקיד, הפקד בידי מישהו	to replace remplacer einspringen (für jemand)	הזנס במקום מישהו
double cast(ing) double distribution Doppelbesetzung	מבוי כפול	soubrette, abigail soubrette Soubrette, Zofe	חדרנית, ריבה, סברטה
villain coquin, traître Intrigant	נוכל	exchange of rôles changement de rôles Rollentausch	חלופי-תפקידים
"extra", "super" comparse, figurant Statist	נצב	to cast a play distribuer les rôles besetzen	חלק תפקידים
"extras", "supers" figuration Statisterie	נצבים	cast(ing), distribution of rôles distribution Besetzung	חלקת- תפקידים
types of rôles, kind of characters emploi Rollenfach	סוגי-התפקידים	parasite parasite Parasit	טפיל
young lead jeune premier jugendlicher Held	עלם-גבור	second-self, double Sosie Doppelgänger	כפיל
romantic lover premier amoureux jugendlicher Liebhaber	עלם חושק	fool fou Narr	לז, לצון

rôle, part rôle Rolle	תפקיד	suite suite Gefolge	פמליה, בני-לוייה
figurant rôle de figurant stumme Rolle	תפקיד אלים	comedian comique Komiker	קומיקון, קומיקן
man's part travesti Hosenrolle	תפקיד-גבר לאשה	character comedian comique noble Charakterkomiker	קומיקון של טפוסים
minor part utilité Nebenrolle, Charge	תפקיד טפל	sentimental sentimentale, amoureuse Sentimentale	רגשנית
a double rôle rôle double Doppelrolle	תפקיד כפול	understudy remplaçant Ersatzspieler	תחליף
leading rôle premier rôle Hauptrolle	תפקיד ראשי	naive, innocent ingénuité jugendliche Naive	תמימה

ו. תלבשת ומסכה

jester's cap, cap and bells bonnet de bouffon Narrenkappe	כפת-הלצון, כמתת-הלצון	"wardrobe" garde-robe Garderobe	אוצר-תלבשות
to remove make-up démaquiller abschminken	מחה (פרכוס)	masked masqué maskiert	במסכה
(cold) cream (for removing of make-up) crème de démaquillage Abschminke	מחוי	change (costume) changer de costume sich umkleiden	החלף תלבשות
make-up masque (changement de la physionomie) Maske (Verwandlung des Aussehens)	מסוה	to unmask démasquer demaskieren	הסר מסכה (מעל)
mask masque (qui couvre le visage) Maske (die das Gesicht bedeckt)	מסכה	change of costumes changement de costume Kostümwechsel	חלוף-תלבשות
		eye-brow pencil, mascara kohl Augenschminke	כחל

make-up fard Schminke	פְּרָכּוּס	make-up, mask masque maquillé Schminkmaske	מַסְכָּה שֶׁל פְּרָכּוּס
to make up maquiller schminken	פְּרָכּוּס	masquerade mascarade Maskerade	מַסְכָּיָה
properties, "props" magasin Fundus	רְכוּשׁ-הַתְּאָטְרוֹן	make-up artist maquilleur Schminker	מְפָרָכּוּס
to mask (se) masquer (sich) maskieren	שִׁים מַסְכָּה עַל פָּנִים	buskin cothurne Kothurn	מְרִכוּף, קוֹתְרָנוּס
make-up box boîte à fard Schminkkasten	תְּבִית-פְּרָכּוּס, תִּיק-פְּרָכּוּס	jester's stick, bawble batte Pritsche	סְרָגָלִים
costume costume Kostüm	תְּלַבְשֹׁת, ר' תְּלַבְשׁוֹת	rouge rouge rouge	סָרָק, סָקְרָה
to dress the hair coiffer frisieren	תְּסַרָק, הֶסָרָק	wig perruque Perrücke	פָּאָה נְכָרִית, קַפֵּלֶט
hair-style, coiffure coiffure Frisur	תְּסַרְקֶת	small bell grelot Schelle	פַּעְמוֹן; זוּג, ר' זוּגִים

ז. הַצָּגָה

open air performance représentation en plein air Freilichtaufführung	הַצָּגָה בְּחוּץ הַצָּגָה תַּחַת כַּפַּת-הַשָּׁמַיִם	entr'acte, interlude internède Zwischenakt	בֵּין-הַמַּעֲרָכוֹת
gala performance représentation de gala Galavorstellung	הַצָּגָה חֲגִיגִית	intermission, interval entr'acte Pause	הַפְסָקָה
benefit performance for représentation au bénéfice de Benefiz (vorstellung) zugunsten	הַצָּגָה לְטוֹבַת	to perform représenter aufführen	הַצָּג
		performance représentation Aufführung, Vorstellung	הַצָּגָה

evening performance soirée Abendvorstellung	הצגת-ערב, הצגת-ערבית	performance for children représentation pour enfants Kindervorstellung	הצגה לילדים
first performance on any stage création Uraufführung	הצגת-ראשית	subscribers' performance représentation pour les abonnés Abonnementsvorstellung	הצגה למנויים
(public) dress rehearsal répétition des couturières Voraussführung, öffentliche Generalprobe	חזרה פומבית	charity performance représentation de charité Wohltätigkeitsvorstellung	הצגה לצדקה
beneficiary bénéficiaire Benefizient	חמון-ההצגה	first night première représentation Erstaufführung, Premiere	הצגת-בכורה
		matinée performance (בבוקר); matinée Matinée, Nachmittagsvorstellung	הצגת-יום, (בבוקר); הצגת-שחרית

ח. קהל

to have a great love for the theatre raffoler du théâtre fürs Theater schwärmen	היה להוט אחר התאטרון	to criticise severely, "to wipe the floor with" critiquer, éplucher verreissen	בטל (כעפר הארץ)
to admire adorer anschwärmen	הערץ	to criticise faire la critique kritisieren	בקרי
popular aimé du public beliebt	חביב על הקהל	criticism critique Kritik	בקרת
favourite favori, coqueluche Liebling des Publikums	חביב-הקהל	acclamation acclamation Beifall	הבעת-רצון, הסכמה
theatre fan adrateur Schwärmer	להוט אחר התאטרון	encore bis bis, da capo	הדרן!
hired clapper claqueur Claqueur	מחזן	hurrah, hurray bravo bravo	הידר, יישר-כח!

indifferent tiède lau	פּוֹשֵׁר (חס)	hired clappers claque Claque	מְחַאָּנִים
to hiss, to boo siffler auspfeifen	צִפְצֹף עַל	to applaud applaudir klatschen	מְחוֹא כָּף
audience, spectators spectateurs, public Zuschauer, Publikum	קָהָל, מְסַתְבָּלִים	applause applaudissement, battement de mains Applaus, Händeklatschen	מְחִיאת כַּפַּיִם
to call rappeler herausrufen	קְרוֹא אֶל הַבִּימָה	attraction attraction Attraktion	מְמַשֵּׁךְ
cheer bravo Bravoruf	קְרִיאת-הַיָּד, קְרִיאת-יִישׁוּבָה	failure chute, four Durchfall	מַפְלָה
call rappel Herausruf	קְרִיָּאה אֶל הַבִּימָה	to draw a crowd faire fureur ziehen	מְשׁוֹךְ קָהָל
chief chapper chef de la claque Claquechef	רֹאשׁ-מְחַאָּנִים	opera-glasses jumelles Opernglas	מְשַׁקֶּפֶת
to hoot huer auszischen	שְׂרוֹק ל-	patron mécène, protecteur Mäzen	נָדִיב, חֹסֵד
acclamation, applaudes, ovation acclamation débordante, ovation brausender Beifall, Ovation	תְּשׁוּאוֹת-חֵן	patronage mécénat Gönnerschaft	נְדִיבוּת
		to fail tomber durchfallen	נָחֹל מַפְלָה

ט. הנהלת-המשק

(stage-) technician machiniste Bühnenmeister	בִּימָר	full house, sold out salle comble; complet הפּרָטִיסִים אֶזְלוּ ausverkauft	אוֹלָם מָלֵא (וְנִדּוּשׁ), הפּרָטִיסִים אֶזְלוּ
admission prix d'entrée Eintrittspreis	דְּמִי-כְּנִיסָה	to engage engager engagieren	בּוֹא בְּמַשְׁכָּר

director directeur de théâtre Theaterdirektor	מנהל-התאטרון	advance billing announce Voranzeige	הודעה מקדמת
(assistant) stage manager (deuxième) régisseur Bühneninspizient	מפקח-הבימה	to indicate the seat indiquer le fauteuil den Platz anweisen	הורות מקים
chief administrator administrateur général Intendant	מפקח ממשלתי	cheque, countermark contremarque Kontermarke	המחאה
chief administration administration générale Intendanz	מפקחות ממשלתית	breach of contract débit de contrat Kontraktbruch	הפרת-חוזה
engagement engagement Engagement	משכר, הזמנה	box office success succès de guichet Kassenerfolg	הצלחה בכספית
wages, salary appointements, cachet Gage	משכורת	contract of engagement contrat d'engagement Engagementsvertrag	חוזה-משכר, חוזה-הזמנה
usher, usherette ouvreuse Logenschliesser, Platzanweiser, -in	סדרן, סדרנית; מורה-דרך	poster affiche Affiche, Plakat, Theaterzettel	כרזה
serial représentation en série Serienaufführung, Aufführungsserie	סדרת-הצגות	ticket, seat billet Billet, Karte	כרטיס
speculation agiotage Schwarzhandel (mit Billets)	ספקטרויות	free ticket billet de faveur Freibillett	כרטיס-חנם
theatrical agent, impresario agent de théâtre, impresario Agent, Impresario	סוכן, קבלן, קבלן	invitation billet d'honneur Ehrenkarte	כרטיס-כבוד
programme programme Programm	תכנית	press ticket billet de presse Pressekarte	כרטיס-עתונאים
cloak-room ticket, -cheque numéro de vestiaire Garderobenummer	תלוש-המלתחה, מספר-המלתחה	unengaged, at liberty sans engagement engagementslos	מחסר-משכר, מחסר-הזמנה
		advance booking location Vorverkauf	מכירה מקדמת
		keeper of the wardrobe préposé du vestiaire, habilleur Garderobier(e)	מלתחן, מלתחנית

י. בגין

gallery, "gods" amphithéâtre Galerie	יציע-הגג	hall, auditorium salle Zuschauerraum	אולם
stage door entrée des artistes Bühneneingang	כניסה לבימה	amphitheatre amphithéâtre Amphitheater, Stufentheater	אמפיתאטרון, תאטרון-המצלות
folding seat strapontin Klappsitz	כסא מתקפל	tribune tribune Tribüne	אצטבה
orchestra-stall, arm-chair stall fauteuil d'orchestre, stalle Orchesterfauteuil	כרסה	platform estrade Estrade	דוכן
box loge, baignoire - Loge	לשכה	scaffold, temporary stage échafaud Schaugerüst	בימת-פגום, בימת-עראי
stage-box loge d'avant-scène Proszeniumsloge	לשכה בקדמת-הבימה	orchestra pit fosse d'orchestre Orchesterraum	בית-התזמורת
player's box loge (de l'acteur) Garderobe	לשכת-השחקן, מלבושה	stage section bâtiment de la scène Bühnenhaus	ביתן-הבימה
carriage access acord Anfhart	מבוא-הרכב	festival hall salle pour festivals Festspielhaus	ביתן-ההצגות
fire exit porte d'incendie Notausgang	מוצא-בטחון, מוצא שמור	inflammable inflammable feuergefährlich	דליק
stage-seat, proscenium fauteuil d'avant-scène Proszeniumsitz	מושב בקדמת- הבימה	promenade promenoir Promenoir	טיילת
orchestra orchestre, parterre Parkett, Sperrsitzraum	מחיצה	foyer foyer Foyer	טרקלין (התיאטרון)
cloak-room vestiaire Garderobe	מלתחה	balcony balcon Rang	יציע

"standing room" place debout Stehplatz	מקום עמידה, עמידה	parapet parapet Brüstung (der Logen)	מעקה (הלשכות)
lobby, foyer vestibule Vestibül, Vorhalle	פרוודור	back seat place d'arrière Hinterplatz	מקום אחורי
proscenium avant-scène Proszenium	קדמת-הבימה	front seat place du devant Vorderplatz	מקום קדמי
acoustics acoustique Akustik	שמיעות	box-seat fauteuil de loge Logenplatz	מקום-הלשכה
		seat place assise Sitzplatz	מקום-ישיבה, מושב

יא. אפּרה ובלט

operatic dans le genre des opéras, d'opéra opernhaft, Opern-	אפּרתי		א (אפּרה)
aria aria, air Arie	אריה	opera opéra Oper	אפּרה
writer of a libretto librettiste Librettist	בעל-הספרון, ספרונאי, קנטרסן	comic opera opéra-comique komische Oper	אפּרה קומית
half-choir demi-choeur Halbchor	חצי-מקהלה	chamber opera opéra de chambre Kammeroper	אפּרה קמרית
recitative récitatif Rezitativ	מגד	opera seria opéra à grand spectacle Prunkoper	אפּרת-פאר
secco-recitative récitatif libre Secco-Rezitativ	מגד ערטילאי	opera buffa opéra comique Sprechoper	אפּרת-שיח, אפּרת-שיחה
composer of operas compositeur d'opéras Opernkomponist	מתבר-אפּרות	operette, musical comedy operette Operette	אפּרית

opening chorus, — aria chant d'entrée Auftrittslied, Entree lied	שיר-הופעה	"singspiel" (light opera) comédie lyrique, pastorale Singspiel	מחזה-זמרה, אפריית
alternating song chant alterné Wechselgesang	שיר-חליפות *	musical drama drame musical Musikdrama	מחזה מוסיקאי, דרמה מוסיקאית
roundelay ronde de table Rundgesang	שיר-מסבה	"hit" succès Schlager, Reisser	מצלח, הצלח
(ב) מוסיקה וזמרה		chorus choeur Chor	מקהלה
alto contralto Alt	אלטו	chorister choriste Chorist	מקהלן
"buffo" bouffe Buffo	בופו	intermezzo intermezzo Intermezzo	נגינת-בינים, נגון-בינים, נעימת-בינים
bass basse Bass	בס	piano part partition (transcription) pour piano Klavierauszug	נסח-הפסנתר
brio brio Brio	בריא	finale finale Finale	סלוק
baritone baryton Bariton	בריתון	libretto livret Textbuch, Libretto	ספרון, קנטרס
duet duo Duett	דואית, דואט	song, ditty chanson Couplet	פזמונית
descant, treble dessus Diskant	דסקנט	overture ouverture Ouverture	פתיחה
to let the voice ring out laisser la voix se perdre d. Stimme ausklingen lassen	הוצא את הקול, התיס את הקול	choregus, leader of the chorus chorège, chef de chœur Chorführer	ראש-המקהלה, רב-המקהלה
to expire expirer verklingen	הלך, וגווע, הדום		

musician	מוסיקאי	pitch	גבה-הקול
musicien		registre	
Musiker		Stimmelage	
music	מוסיקה	to copy out (parts)	העמק (תפקידים)
musique		transcrire (les parties)	
Musik		ausschreiben (Rollen, Stimmen)	
accompaniment	מוסיקה של לואי	to join in	הצטרף אל
accompagnement musical	לואי מוסיקלי	rentrer	
Begleitmusik		einfallen (die Musik, der Chor)	
musical interlude	מוזיקת-ביניים	to reverberate	הרעם, רעום
intermède musical		tonner	
Zwischenmusik		dröhnen (Bass)	
(art of) respiration	מלאכת-הנשימה	to hold (the sound)	משוך (את הקול)
technique de la respiration		filer (la voix)	
Atemtechnik		aushalten (d. Ton)	
musician, player	מנגן, נגן	singer	זמר, זמרת
musicien, joueur (d'instrument)		chanteur, cantatrice	
Musiker, Musikant		Sänger, -in	
conductor	מנצח	musical arrangement	חבור-נגינה
chef d'orchestre		mise en musique	(נעימה) לשיר
Dirigent, Kapellmeister		Vertonung	
mezzo-soprano	מצוספרנו	to set (words) to music	חבר נגינה
bas-dessus		mettre en musique	(נעימה) לשיר
Mezzosopran		vertönen	
choir only	מקהלה לבדה	part	חלק
a capella		part, partie	
a capella		Stimme (der Instrumente), Part	
coach	משנן	medley	הרסת-נגונים
corrépétiteur		pot pourri, quolibet	
Korrepetitor		Potpourri	
to trill, to quaver	סלסל	tenor	טנור
triller		ténor	
trillern		Tenor	
trill, quaver	סלסלה	dramatic tenor	טנור דרמטי
trille		fort ténor	
Triller		Heldentenor	
soprano	ספרנו	lyric tenor	טנור לירי
soprano		ténor lyrique	
Sopran		lyrischer Tenor	
(music) desk	עמוד (המנגן)		
pupitre			
(Noten) pult			

(ג) ב ל ט	פתוח (בצליל)
ballet בלט	to start attaquer ansetzen (Ton)
ballet Ballett	sound, note, tone צליל, קול ton
ballet dancer בלטנית	Ton
ballerine Balletteuse	chest voice צליל-החזה voix de poitrine
to mimic הבע בתנועות	Brustton
mimer mimen	pure tone צליל אי-נקי ton impur
grâce חן, עדינות	unreiner Ton
grâce Grazie	impure tone צליל וך, צליל נקי ton pur
graceful חנני, עדין	reiner Ton
gracieux graziös, anmutig	head voice קול עלי voix de tête, fausset
ballet (company) להקת-הבלט	Kopfton, Falsett
corps de ballet Ballettkorps	roulade קולורטורה, סלסולים roulades, fioritures
circular dance מחול, ר' מחולות	Koloratur, Verzierung
ronde Reigen	tremolo רעדה trémolo
dance leader מרקיד	Tremolo
coryphée Vortänzer	trio, quartett etc. שלישייה, רביעייה וכו' trio, quatuor etc.
pantomime משחק אלם	Terzett, Quartett usw.
pantomime Pantomime	crack שמש-הקול couac
pantomimic פנטומימי, בתנועות	Ueberschnappen (der Stimme)
pantomimique pantomimisch	to let the voice crack שמש הקול faire un couac
capriole קפיצות-שעירים	überschnappen (mit der Stimme)
cabriole Kapriole	baton שרביט-המנצח baguette
ballet master רב-בלטים	Taktstock
maître de ballet Ballettmeister	orchestra תזמורת orchestre
dancer רקדן	Orchester
danseur Tänzer	

stage dancing danse de scène Bühnentanz	רקוד-בימה	leading dancer première danseuse Primaballerina	רקדנית ראשית, רקדנית-ראשונה
choral dancing danse de chœur Chortanz	רקוד-מקהלה	dance danse Tanz	רקוד
ballet-dress tutu Ballettröckchen	שמלנית של בלט	toe dancing danse sur la pointe des pieds Spitzentanz	רקוד-אצבעות
		stomach-dancing danse du ventre Bauchtanz	רקוד-בטן

יב. קרקס

gladiator gladiateur Gladiator	לודר, גלדיאטור	training act numéro de dressage Dressurakt	אלוסים
trainer dresseur Dresseur	מאלף	sword-swallower avaleur de sabres Degenschluckker	בולע חרבות
tamer (of beasts) dompteur Dompteur	מדביר	fire-eater ignivore Feuerschlucker	בולע להבות, בולע אש
acrobatic acrobatique akrobatisch	מעשה-שורים	menagerie ménagerie Menagerie	ביבר
act, number numéro Akt, Nummer	מצג (בקרקס)	ventriloquist ventriloquiste Bauchredner	בעל-אוב, פיתום
clown clown Clown	מקלון	to exhibit exhiber vorführen	הראה
trapeze trapèze Trapez	מתח זע, טרפז	arena arène, manège Arena, Manège	זירה
contortionist contorsionniste Schlangenmensch	נחש-אדם	juggler, equilibrist jongleur Jongleur	להטוטן

acrobat	שׁוּר	circus	קָרְקָס
acrobate		cirque	
Akrobat		Zirkus	
buffoonery	תַּעֲלוּלֵי-מַקְיוֹנִים	riding-master	רוֹדֶבֶן
clownerie, lazzi		écuyer	
Clownspässe		Schulreiter	
		tight-rope dance	רִקוּד (עַל) הַחֶבֶל
		art du funambule	
		Seiltanz	

יג. שַׁעֲשׂוּעֵי-עַם

ceremony	טָקָס, טֶקֶס	stadium	אֶצְטָדִיוֹן
cérémonie		stade	
Zeremonie		Stadion	
puppet player	מַצִּיג-בָּבוֹת	puppet	בָּבָה, מְרִינֶטָה
joueur de marionnettes		marionnette	
Puppenspieler		Gliederpuppe	
cabaret	קַבָּרֶט	glove-marionette	
cabaret		guignol, marionnette à gaine	בֶּפֶת-יָד
Kabarett		Kasperle	
beast-fight	קָרֵב-חַיּוֹת	variety show	גֹּוֹנֵי-גֹוִנִים
combat d'animaux		variété(s)	
Tierkampf		Variété	
bull-fight	קָרֵב-שׁוֹרִים	to illuminate	הָאֵר תְּאוֹרָה, פָּאָר בְּתַאוֹרָה
course de taureaux		illuminer	
Stierkampf		illuminieren	
cock-fight	קָרֵב-תְּרַנְגֻּלִים	magician's show	הַצִּגְת־לֵהָטִים
combat de coqs		séance de prestidigitation	
Hahnenkampf		Zaubervorstellung	
carnival	קַרְנָבַל	fire-works	זְקוּקִין
carnaval		feu d'artifice	
Fasching		Feuerwerk	
master of ceremonies,	שׁוֹחֶחֶן	popular festival	חֲגִיגַת-עַם, חַג עַמָּמִי
compère		fête populaire	
conférencier		Volksfest	
Conférencier		magician	תְּרַש־לֵהָטִים
illumination	תְּאוֹרַת-פָּאָר	prestidigitateur	
illumination de fête		Taschenspieler, Zauberkünstler	
Festbeleuchtung			

procession, parade	תְּהִלּוּכָה, (תהלוכה	silhouette theatre	תַּאטְרוֹן-בְּבֹאוֹת
procession, cortège	מסביב: הַקָּפָה	théâtre d'ombres chinoises	
Prozession, Umzug		Schattentheater	
triumphant procession	תְּהִלּוּכַת-נִצָּחוֹן	puppet show	תַּאטְרוֹן-בִּבּוֹת
entrée triomphale		théâtre de marionnettes,	
Triumphzug		guignol	
		Kasperletheater,	
		Marionettentheater	
revue	תַּחְזִית	peep-show	תַּבְת־תְּמַצִּיצִים
revue		boîte d'optique	
Revue		Guckkasten	

מונחי רפואה

(רשימה ג') 1

acute	akut	חד, חריף
articulation, joint	articulatio	פרק
autopsy	Prosektion	נתיחה
to blow up, to swell	aufblasen	נפח
to breathe deeply	tief atmen	העמק נשום
burn	Brandwunde	מכה
canula	Kanüle	אבובית
chronic	chronisch	ממשך, כרוני
combustion, burn	Verbrennung, <i>combustio</i>	בונה
compensated	kompensiert	מקזז
compensation	Kompensation	קזוז
to crunch	knirschen	חרוק
crepitation	Reibegeräusch	(קול) שפשוף
crackle	Knistern	חריקה קלה
cut surface	Schnittfläche	פני-החתך
decompensated	dekompensiert	לא-מקזז
decompensation, failure	Dekompensation	אי-קזוז
decomposed	dekomponiert	פרוט
decomposition	Dekomposition	התפרטות
dispersion	Dispersion	בדור
dry rattle	trockenes Rasseln	חרחר

eccema	Ekzema	גֶּרֶב
to embed	einbetten	הִטְבֵּעַ (במובן היסטולוגי)
expectorant	Expektorans	פֶּחֶן
to expectorate	expektorieren	הִעֲלֶה פֶּחֶן
extirpation	Extirpation	עֲקִירָה
exudate	Exudat	תַּפְלִיט
exudation	Exudation	הַפְלָטָה
to fibrillate	flimmern	סִבְסֵב (לב)
to filter	filtrieren	סִנֵּן
filtrate	Filtrat	תַּסְנִין
filtration	Filtration	סִנוּן
fixation	Fixation	קְבִיעָה (בהיסטולוגיה), נְעִיצָה (באופטלמולוגיה), קְבִיעָה (במובן כללי)
to flutter	flattern	רִפְרֵף (לב)
to grumble	brummen	הִמָּה
humor	Saft (<i>humor</i>)	לִחָה
to infiltrate	infiltrieren	הִסְנִין
infiltrate	Infiltrat	הִסְנִין
infiltration	Infiltration	הִסְנָנָה
insufficiency	Insufficienz	אִי־סְפִיקָה
insufficient, failing	insuffizient	אִי־סְפִיק
juice	Saft	מִיץ (כגון של קיבה)
margins of a wound	Ränder einer Wunde	שְׂפוֹת־פְּצַע
undermined margins	unterminierte Ränder	שְׂפוֹת חֲתוּרוֹת
metastasis	metastasis	גִּירוּרָה
mucus	Schleim	רִיר
murmur	Geräusch	אֹנֶשֶׁה
alveolar murmur	alveolares Geräusch	אֹנֶשֶׁה נְאֻדִית
bronchial murmur	bronchiales Geräusch	אֹנֶשֶׁה סִמְפוֹנִית
heart murmur	Herzgeräusch	אֹנֶשֶׁת־הַלֵּב
loud murmur	lautes Geräusch	אֹנֶשֶׁה חֲזָקָה
soft murmur	leises Geräusch	אֹנֶשֶׁה קְלָה, - רַפָּה
normal	normal	תָּקִין
obsolete	veraltet	נוֹשֵׁן

operation	Operation	נתוח
osseous	knöchern	בְּרָמִי
to ossify	verknöchern	הִגְרַם
overlapping	überhängend	סוֹכֵךְ (לגבי שפות פצע)
phalanx	Phalanx	גָּלִיל
third phalanx	Endphalanx	גָּלִיל קִיצוֹנִי
pathologist	Prosektor	נִתְחָן
photophobia	Lichtscheu	יֶרֶאֱת-אור
photophobious	lichtscheu	יֶרֶאֱת-אור
post-mortem	Obduktion	בְּדִיקַת-גּוֹיָה
examination		
to do a post-mortem	prosecare	נָתַח
examination		
post-mortem room	Prosektur	חֲדַר-הַנְּתִיחָה
saliva	Speichel	רֶק
to scald	verbrühen	הִכְיָה
to scintillate	flimmern	בִּצְנָץ (עין)
section	Schnitt, Scheibe	חֲתִיךְ (בהיסטולוגיה)
short of breath	kurzatmig	קָצֵר-נְשִׁמָּה
spontaneous	spontan	שֶׁמֶאֱלִיו, מִמֶּלֶא
sputum	sputum	פֶּחַ
sufficiency	Suffizienz	סְפִיקָה
sufficient	suffizient	סְפִיק
suggestive of...	Andeutung	קָרָטוֹב, מִשְׁהוּ, שְׁמָץ, מַעֲיִן
surgeon	Operateur	מַנְתַּח
to be suspended	suspendiert sein	בְּחָף
suspension	Suspension	תְּרִחִיף
to swell	anschwellen	תִּפְּחָה
swelling	Anschwellung	תְּפִיחָה
thrombophlebitis	thrombophlebitis	דִּלְקַת פְּקָקִית-הַנְּרִיד
transudate	Transudat	דִּית
transudation	Transudation	דִּיּוֹת
trocar	Trokar	דְּקָר
tumefaction, swelling	Aufblasung	נִפּוּחַ

venaesection	Aderlass	הַקְזָה, הַקְזַת־דָּם
weight	Gewicht	מִשְׁקָל
to gain weight	an Gewicht zunehmen	עָלָה בְּמִשְׁקָל, הוֹסֵף מִשְׁקָל
to lose weight	an Gewicht abnehmen	יָרַד בְּמִשְׁקָל, הִפְחַת מִשְׁקָל
	wieviel wiegen Sie?	מָה מִשְׁקָלְךָ?
to whistle	pfeifen	צִפְצֵף
wire	Mandrin	שָׁחִיל (חוּט דֶק שִׁמְשָׁחִילִים אוֹתוֹ בְּמִזְרָק שֶׁלֹא תִיטָטֵם הַמַּחֲט)
	Knurren	בְּרָכֹור (כְּגוֹן שֶׁל הַקִּיבָה)

מונחי כימיה¹

(רשימה ב')²

רשימת מונחים זו חברה בידי הועדה לקביעת מונחי הכימיה שהורכבה לבקשת המחלקות לכימיה של האוניברסיטה והסדרות הכימאים בא"י שבאי כוחן משתתפים בה. היא ממשיכה אפוא את עבודתה של הועדה שפרסמה בשנת תרפ"ח את הרשימה הראשונה של מונחי-כימיה ב"זכרונות ועד הלשון", מחברת ו', ועל הרכבה ע"ש. ברשימה זו הוכנסו המונחים שנידונו מן ט"ו באייר תרצ"ט, ראשית פעולת הועדה, עד כ"ה באדר ב' ת"ש. חברי הועדה הם: פרופ' אביגדור אפטוביצר³, דר' ד"צ בנעט ופרופ' נ"ה טורטשינר מטעם ועד הלשון, פרופ' מ' בובטלסקי, דר' א' גלאזנר ופרופ' א' פודור, מטעם המחלקות לכימיה של האוניברסיטה, דר' י' ליבוביץ מטעם אגודת הכימאים, דר' מ' ווינקל⁴ ודר' א' רוזנברג⁴, חברי הועדה למונחי כימיה לשעבר, ומזכיר הועדה דר' ז' בן-חיים.

הועדה מודה על העזרה שהגישו לה בשעת עבודתה האדונית: דר' שמעון אינהורן, דר' שאול טשרניחובסקי, דר' יעקב כהן, חברי ועד הלשון, סעדיה גולדברג, שמואל ייבין, דר' י' קלוגאי ודר' שמחון.

1. הועדה מתקנת בזאת את הכתיב של המלה chemistry, chimie, Chemie שנכתבה ברשימה א': כימיה. הכתיב בחי"ת יסודו באטימולוגיה בלתי נכונה (מן השורש "חם") ומתנגד לכללי הלשון והכתיב גם יחד: א) המלה כימיה היתה נכתבת בספרות העברית של ימיהביניים (ע' כוזרי ג', כ"ג ועוד) ומבוטאת בכ"ף. דגושה כבלשון הערבית שממנה היא לקוחה, ב) גם המבטא בכ"ף רפויה במקומות שחוקי הלשון מחייבים אותו (כגון לפני אותיות השימוש בכ"ל) שונה ממבטאה של החי"ת, הקרובה לה"א, כנהוג במבטאם של עדות המזרח.

² ע' "זכרונות ועד הלשון", מחב' ו', עמ' 53—58.

³ השתתף בישיבות הראשונות והפסיק מטעמיבריאות.

⁴ הואיל ואינו דר בירושלים, משתתף בעבודתה של הועדה בכתב.

to separate séparer scheiden	הַבְדִּיל	homogeneous (in itself) homogène (par soi) (in sich) homogen	אַחִיד
to react to réagir reagieren auf	הִגֵּב עַל 1	isomer isomère (subst.) Isomer	אִיסוֹמֶר
to interact réagir inter eux miteinander reagieren	הִגֵּב זֶה בְּזֶה	isomeric isomère (adj.) isomer (isch)	אִיסוֹמֶרִי
hydrolysis hydrolyse Hydrolyse	הִדְרוֹלִיזָה	surface energy énergie superficielle Oberflächenenergie	אֶנְרְגִיית־הַשֶּׁטַח
to isomerize s'isomériser sich isomerisieren	הַפּוֹךְ אִיסוֹמֶרִי, הַתְאָסֵּמֶר	dispersion dispersion Dispersion	בְּדוּר
to polymerize se polymériser sich polymerisieren	הַפּוֹךְ פּוֹלִימֶרִי, הַתְפַּלְמֶר	to disperse disperser dispergieren	בִּדְר
colour transformation (inversion) virage Farbenumschlag	הַפִּיכַת־הַצָּבֵעַ	volumetry volumétrie volumetrische Analyse	בְּדִיקָה מְדוּנָפֶחֶת, בְּדִיקָה לְפִי הַנֶּפֶחַ
to allow to react faire agir einwirken lassen (auf)	הַפְעֵל (עַל)	gravimetry gravimétrie Gewichtsanalyse	בְּדִיקַת־שָׁקֶל, בְּדִיקָה לְפִי הַמֶּשָׁקֶל
to obtain, to produce obtenir gewinnen	הַפֵּק	indicator indicateur Indikator	בָּחוּן
production obtenir, production Gewinnung	הַפָּקָה	to stir agiter verrühren, umrühren	בָּחוּשׁ
to separate. séparer ausscheiden, abscheiden	הַפְרֵשׁ	corpuscle corpuscule corpusculum	גּוֹפִיף
to add to se fixer sur, s'ajouter sich anlagern	הַצְטָרֵף	corpuscular corpusculaire korpuskulär	גּוֹפִיפִי
		to sinter (se) concréter sintern, zusammenbacken	בִּדְבָק, בַּמַּאֲסִיב הַדְבָקָק

to prepare, to produce, to manufacture préparer, produire, fabriquer darstellen (herstellen)	יצר	to inactivate inactiver inaktivieren	השבת, הכביל
titration titration Titration	כיל, טטור	to combine with, to be joined to s'additionner à sich addieren an	התחבר
titre titre Titer	כיל, טיטר	desassociation, disintegration désassociation Desassoziation	התפלגות
to titrate titrer titrieren	כיל, טטר	to dissociate, to decay, to fall into parts dissocier zerfallen, sich dissozieren	התפרד (ליונים)
retardent retardateur Verzögerer	מאט	dissociation dissociation Zerfall, Dissoziation	התפרדות (ליונים)
volumetry volumétrie Volumetrie	מדידת הנפח	decomposition, disintegration, decay décomposition, désagrégation Zersetzung, Dekomposition	התפרטות
rod molecule molécule filiforme Fadenmolekül	מולקולה חוטית	regulator régulateur Regulator	וסת
condensation condensation Kondensation	מזוג 1	substance substance Substanz	חמר (בהוראה זו בכימיה בלבד!)
to hydratize hydratiser hydratisieren	מים	dropping-flask flacon compte-gouttes Tropfenflasche	טפי, מנטף
to hydrogenate hydrogéner hydrieren	מימן	preparation, production, manufacture préparation, production, fabrication Herstellung	יצור
to fill up to remplir à auffüllen bis...	מלא עד...	manufacturing fabrication Fabrikation	יצור תעשייתי
solvent, dissolvent dissolvant Auflösungsmittel	ממס, ר' ממסים ; ממוסס		

dehydrogenated déhydrogénée dehydriert	נטול מימן	fume chamber hotte Abzug	מנדף
dissolves se dissout löst sich auf	נמס, ר' נמסים	heterogeneous (in itself) hétérogène (par soi) (in sich) heterogen	מסוג
blank (test) essai à blanc Blindversuch, nackter Versuch	נסיון ערטילאי	reagent réactif Reagens	מפעיל
control test témoin Kontrollversuch	נסיון-בקרה, נסיון-בקרה	incativated incativé inaktiviert	משבת, מבטל
to shake agiter schütteln	נענע, שזשף	inactivated inactivé Aktivator	משפעל
turning point, transition point virage Umschlagspunkt	נקדת-הפיכה (בצבעים); נקדת-מעבר (בדרך כלל)	separating funnel entonnoir séparateur Scheidetrichter	משפך-הבדלה
to condense condenser, épaissir verdichten	סמך	sediment, deposit, residuum sédiment, dépôt — Bodensatz, Bodenkörper	משקט
to condense condenser verdichten, kondensieren	עבה (הפכת גז לנוזל)	precipitate précipité Niederschlag	משקע
varying (result) variable (résultats) schwankend (Resultat), variabel	עולה ויורד, משתנה (תוצאות)	to evaporate (tr.) évaporer eindampfen, verflüchtigen	נדף
variation, fluctuation variation, fluctuation Schwankung, Variation	עליה וירידה, השתנות, תנודה	volatile volatile volatil, flüchtig	נדף
polymer polymère (subst.) Polymer	פולימר	normal normal Normal (= Normallösung)	נורמל
polymeric polimère (adj.) polymer	פולימרי	residue résidu Rückstand	נותרת
		to dehydrogenate déhydrogéner dehydrieren	נטול מימן

equivalent équivalent Äquivalent	שוה-ערך	pipette pipette Pipette	פיפית
rearrangement réarrangement Umlagerung	שחלוף	graduated pipette pipette graduée Messpipette	פיפית-מדד, פיפית-מדירה
volumetric method méthode volumétrique volumetrische Methode	שיטה מדנפחית	delivery pipette pipette simple Vollpipette	פיפית-מלאת
intersurface interface Grenzschicht	שכבת-הגבול	evolving, giving off évolution Abgabe	פליטה
to activate activer aktivieren	שפעיל	to act upon agir sur einwirken auf	פעול על
dissolution dissolution Auflösungsprozess	תהליך-תמיסה	decomposed, decayed décomposé zersetzt, dekomponiert	פרוט
distillate distillat Destillat	תזקיק	split up désintégration Abbau	פרוק
transition zone zone de transition, zone de virage Umschlagsbereich	אזור-הפיכה, תחום- הפיכה (בצבעים); אזור-המעבר, תחום- המעבר (בדרך כלל).	taking up absorption Aufnahme	קליטה
condensation product produit de condensation Kondensationsprodukt	תמוג (עיין מוג)	spacing, interval intervalle Intervall	רוח

מונחי ספנות

(רשימות א', ב')

כבר בראשית אביב תרצ"ו הציע אינו"נר מ' גלברט, מזכיר הכבוד של אגודת יורדי"ים זבולון, לוועד הלשון לכוון ועדה מיוחדת, שתבדוק את רשימות מונחי ספנות שהכינן. הרשימות כללו מונחים שהיו נדרשים בשעת הדרכה בעניני המקצוע.

עם פתיחת נמל תל-אביב היתה קביעת המונחים האלה לצורך דחוף שהזמן גרמו, אבל רק בראשית שנת תרצ"ח נתכוננה הועדה למונחי ספנות והחלה בעבודתה. בראשונה היו חברי הועדה פרופ' נ' סלושץ' וי' פייכמן כחברי ועד הלשון ושלושה מומחים לענייני עבודות"ים וספנות, ה"ה אינו"נר מ' גלברט, קפיטן זאב הים וקפיטן פודולי. מזכיר הועדה היה מר ש' ייבין.

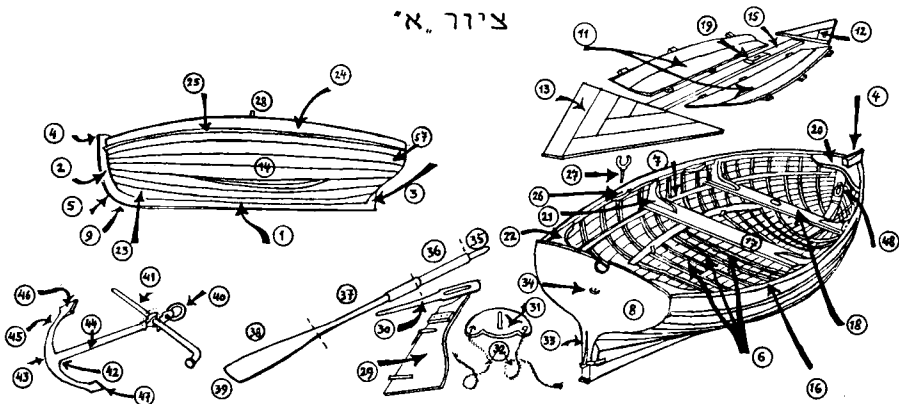
מר גלברט הביא לפני הועדה מפעם לפעם רשימות מונחים, שבהם עסקה הועדה במשך הזמן, והשתתף בכל ישיבותיה. מר זאב הים נכח רק בישיבה אחת; ולאחר זאת לא יכול היה להוסיף ולהשתתף בעבודת הועדה מפני ריבוי עבודתו בנמל ת"א; המומחה השלישי (מר פודולי) לא נענה לצערנו להזמנת ועד הלשון. בהמשך העבודה התקשרה הועדה עם החבל הימי לישראל וקיבלה ממנו גם תמיכה כספית קטנה. לפי הצעת החבל צורף לועדה כבא כוחם מר ד' רמז, אלא שגם הוא לא השתתף בישיבות מחמת חוסר פנאי.

פרופ' נ' סלושץ' השתתף בעבודת הועדה בפעילות רבה עד סוף שנת 1938; מאז הוטל עוצר דרכים בלילות לא יכול להשתתף בישיבות אלא לעתים רחוקות.

למן חודש אדר תרצ"ט צורף לועדה והשתתף בישיבותיה חבר ועד הלשון; מר א' אברונין.

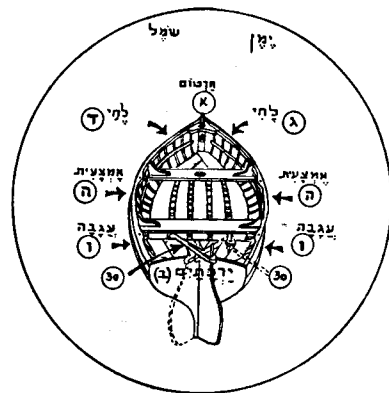
הועדה עבדה בעיקר לפי שלוש רשימות שהכין למענה מר מ' גלברט (א. פרטי סירת משוטים; ב. אניות מלחמה; ג. פרטי סירות מפרש וספינות מפרש). בזה מתפרסמות הרשימות א' וב'. רשימה ג' עודנה נדונה ותתפרסם בקרוב. מלבד זאת נענתה הועדה לכמה מוסדות ואנשים שפנו אליה בשאלות שונות; ביניהם גם מועדון השייטים "הכרמל" בחיפה, שאת רשימתו לפקודות השיט אנו מפרסמים בחוברת זו.

ציור "א."

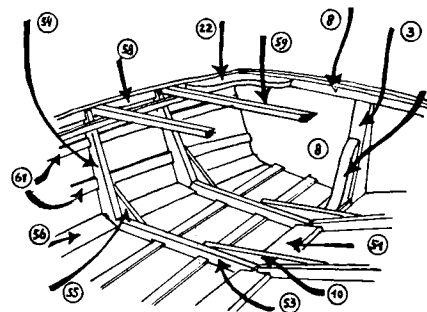


פְּרָטִי סִירָת-מְשׁוּט וְאַבִּיזָרִיָּה

ציור "ב"



שָׁלַד סִירָה סְפוּנָה וְקַעוּרָה



שְׁלֵד סִירָת - אֶרְגָּז

רשימה א'

פָּרָטִי סִירַת-מָשׁוּט

(המספרים הלועזיים מראים על ציור א', ואילו האותיות העבריות—על ציור ב').

head-sheets	מַצְעֵי-הַחֲרָטוּם (12)	1. חִלְקֵי-הַסִּירָה	סִירַת-מָשׁוּט
stern-sheets	מַצְעֵי-הַיִּרְכָּתִים (13)	rowing boat	
bottom	עֶקֶל, קַעַר	keel	שְׁדֵרִית (1)
bilge, bilges	שְׁפּוּלִים (שְׁפּוּלֵי-סִירָה, אָנִיָּה וכו')	stem	קֶנֶה-הַחֲרָטוּם, קֶנֶה, חֲרָטוּמִית (2)
bilge-keel	סְנִפִּיר (14)	stern-post	מְזוּזַת-הַיִּרְכָּתִים, מְזוּזָה יִרְכָּתִית (3)
keelson	שְׁדֵרִית עֲלִיוֹנָה (15)	stem-head (4)	רֹאשׁ-הַקֶּנֶה, רֹאשׁ-הַחֲרָטוּמִית
sheer	בָּפָף	framing	שִׁלְד
tumble home, fall home	כָּנָז, צָרָה	skid-band	חֲפִי־הַקֶּנֶה (5)
gunwale, gun'le	לְזַבּוֹת (16)	bow(s)	חֲרָטוּם (א')
thwart	סַפְסָל-הַשִּׁטִּים (17)	stern	יִרְכָּתִים (ב')
stretcher	סַף-הַשִּׁטִּים	rib, timber, futtock	צֶלַע (6)
sailing thwart	סַפְסָל-הַקֶּף 1 (18)	stringer	מְבָרִים (7)
mast-step	אֲדָן-הַתָּרֵן (19)	bow (starboard & port)	לְחִי-הַחֲרָטוּם, לְחִי (לְחִי-יָמֵן, ג'י, לְחִי-שְׂמָל, ד')
breast-hook	זוּית-הַחֲרָטוּם (20)	beam	אֲמָצְעִית (ה')
wash-strake	קַבֵּל-צִלָּים (קרי: koval !)	quarter	עֲגֻבָּה (ו')
(standard) knee	אֲרֻכָּבָה (21)	transom, stern-board	דֶּף-הַיִּרְכָּתִים (8)
quarter knee	זוּית-הָעֲגֻבָּה (22)	forefoot	סִנְטָר (9)
planking	לוּחִים, לוּחִיתִים	flat-floor, floor	אֶסְקָפָה (10)
to plank	לָוֵחַ	bottom boards	מִדְרָסֶת (11)

1 כמובן, הכוונה לקרף עגול בקצה של מחט, ו לא לחיה הנקראת בשם זה.

throat	צוֹאֵר (צוֹאֵר-הֶעָגֶן) (42)	sheathing	צָפוּי
crown	אָמִיר (43)	strake	טוֹר
shank	גִּזָּע (44)	garboard strake	טוֹר ראשון (23)
arm	זְרוֹעַ (הֶעָגֶן) (45)	sheer strake	טוֹר עֲלִיּוֹן (24)
fluke, palm	צָפְרֶן (46)	rubbing strip, rubbing piece	לִזְבֹּז מִגֵּן (25)
bill, peak	עֶקֶץ (47)	row-lock	סֵד-הַמְּשׁוּט (26)
link	חֲלִיָּה	(row-lock) crutch	מוֹלֵג (27)
stud-link	חֲלִית-מַפְסָקָה	thole-pin, thole	יָתֵד, יָתֵדָה (28)
painter, bow fast	חֶבֶל-הַחֶרְטוֹם, אֲשָׁלָה	2. אֲבֹרֵי-הַסִּירָה וְחֻלְקִיהֶם	
painter ring	טַבַּעַת-הַחֶרְטוֹם (48)		
fender	רַפִּידָה, רַפִּידַת-מָגֶן	rudder	הֶגֶה, רִי הַגִּיִּים (29)
strop, grommet	עֲנִיד, חֶבֶק	steering oar	הֶגֶה-מְשׁוּט
apron	מוֹל-הַקֶּנָּה (49)	tiller, helm	מִנְהִיג (30)
foremost deadwood	אֶטֶם קִדְמִי (50)	yoke	עַל (31)
aftermost deadwood	אֶטֶם אַחֲרִי (50)	yoke-lines	מוֹשְׁכוֹת-הֶהָגָה (32)
hog piece	שִׁדְרִית עֲלִיוֹנָה (51)	pintle	פִּינְהֶהָגָה (33)
flash keel	תַּת-שִׁדְרִית (52)	gudgeon	טַבַּעַת-הַפִּין (34)
bit	זָקָף (60)	oar	מְשׁוּט
ground futtock	צָלַע תַּחְתִּית (53)	grip	קֶת (35)
top futtok	צָלַע עֲלִית (54)	loom	זְרוֹעַ-הַמְּשׁוּט (36)
chime gusset	זוֹיַת-הַמְּקָצוּעַ (55)	neck	צוֹאֵר (צוֹאֵר-הַמְּשׁוּט) (37)
chime block(s)	סִדֵּן, סִדְנֵי-הַמְּקָצוּעַ (56)	blade	כַּף-הַמְּשׁוּט (38)
cut-water board, side (starbord & port)	פּוֹלַח גְּלִים דָּפֶן (זוֹרֵן, צֶד יָמִין וְשְׂמָל)	tip	קֶצֶה, שִׁפָּה (39)
counter (-stern)	יִרְבֵּת־יָזִין, -דוֹכֵן (57)	scull	שוֹטְטָה
shelf	מִדְּה־הַסָּפּוֹן (58)	anchor	עָגֹן
deck	סָפּוֹן	ring, shackle, Jew's harp	טַבַּעַת (הֶעָגֶן) (40)
deck beam(s)	עֵב, עֵבִים (59)	stock	מִטָּה (41)

whaler	לוֹיִתָּנִית
dory	דוֹגִית, דוֹרִית
punt	פּוֹנְטִית
wherry	מִבְּרָה

5. פְּעֻלּוֹת בַּסִּירָה

to row	חֲתוֹר בְּמִשּׁוּטִים
rowing	חֲתִירָה בְּמִשּׁוּטִים
to scull	חֲתוֹר בְּשׁוּטָטוֹת
sculling	חֲתִירָה בְּשׁוּטָטוֹת

6. שׁוֹנּוֹת

to caulk	כְּפֹר
shackle	סָגִיר, סָגוֹר
sisal	סִיסַל
hemp	קִנְבוֹס
coir	סִיבִי-קוֹקוֹס
manila	מָנִילָה

3. מִבְּנֵי-סִירוֹת

Various Builds	מִבְּנִים שׁוֹנִים
moulded decked boat	סִירָה סְפוּנָה וְקַעֲרָה
chime built boat	סִירַת-אַרְגֹּז, אַרְגֹּזִית
clinker, lapped planks	קְלִינְקֶר, לוחות מְרַעְפִּים, מִבְּנָה מְרַעֵף
carvel, edge to edge planks	לוחות חוֹבְרִים, מִבְּנָה מְחַבֵּר
ribband carvel	לוחות חוֹבֵר מְטֵלָה
seam ribband(s)	מְטֵלַת (מְטֵלוֹת) (61) הָאֲחוּיִים
double skinned	מִבְּנָה כְּפֹל-לוחות
diagonal built boat	סִירָה מְלֻכָּסֶנֶת-הָאֲחוּיִים
chime flattie	סִירַת-אַרְגֹּז, אַרְגֹּזִית שְׁטוּחָה
chime V-bottom	סִירַת-שְׁפּוּעִים

4. מִיֵּנֵי סִירוֹת

cutter	קָטוֹר
barge	אַרְבָּה

רשימה ב'

אֲנִיּוֹת-מִלְחָמָה

aircraft-carrier	נוֹשֶׁאת-אֵירוֹנִים, נוֹשֶׁאת-מִטוֹסִים	War-Ships, Men-of War, Naval Vessels	אֲנִיּוֹת מִלְחָמָה
flotilla leader	חֲבֻלָּתִית רֹאשִׁית, רֶבֶת-שֵׁיטָה	capital ships	אֲנִיּוֹת רֹאשִׁיּוֹת
torpedo	טָרְפֶּדוֹ (מ"ר: טָרְפֶּדוּיִים)	battleship	אֲנִי-קָרָב (מ"ר: אֲנִיּוֹת-קָרָב)
torpedo boat	אֲנִי-טָרְפֶּדוֹ	cruiser	סִירַת
T.B. destroyer, destroyer	חֲבֻלָּתִית, אֲנִי-מִשְׁחִית	battle cruiser	סִירַת-קָרָב
		flotilla	שֵׁיטָה

scout, scouting vessel	צופית	submarine	צוללת
netlayer	טומנת-רשתות	sloop	סלופ
target towing vessel	גוררת-מטרת	convoy-ship	אנית-ליווי
tender	שמשת	coastal ship, coastal sloop	אנית-חוף
coast defence ship	גוננת-חופים	mine	מוקש
submarine chaser	ציידת-צוללות	minelayer	יוקשת
coastal motor boat	סירת-מנוע לטרפדיים	minesweeper	שולת-מוקשים
(CMB), motor	סירת-טרפידו	gunboat	תותחנית, סירת-תותחים
torpedo boat (MTB)		patrol boat	סירת-משמר
coastguard vessel	ספינת משמר-החוף	depôt ship	אנית-מחסן
naval picket boat	סירת משמר ימי	repair ship	אנית-תקונים
(NPB)		depth-charge	פצצת-מעמקים
auxiliaries	אניות-עזר	training ship	אנית-אמונים
fleet	צי	surveying vessel	אנית-מדידות, אנית-מדד
home fleet	צי-הבית		

פְּקֻדֹת לְשֵׁיט מִפְּרָשִׁים:

(הצעה שהוצעה מטעם מועדון השׂיטים „הכרמל“ בחיפה ועובדה ותוקנה על־ידי הוועדה למונחי ספנות שעליד ועד הלשון העברית, לשכת תל־אביב)

פקודה 1: אִישׁ בְּמִקְוֵמוֹ !

- א. הפקודה ניתנת לפני החל כל פעולה במפרשים ;
ב. עם הינתן הפקודה חייב כל שֵׁיט להגיע בזמן הקצר ביותר למקום שצויין לו מראש.

פקודה 2: מִפְּרָשׁ רָאשִׁי – פָּרוּשׁ !

- א. הפקודה ניתנת כאשר המפרש מוכן להנפה ;
ב. עם הינתן הפקודה מניפים ופורשים את המפרש, קושרים ומסדרים יפה את הַמַּסְוִיסִים.

פקודה 3: מִפְּרָשׁ קֶדְמִי – פָּרוּשׁ !

א. — ב. כלעיל.

פקודה 4: חֲלוּץ שְׁנִי – פָּרוּשׁ !

א. — ב. כלעיל.

פקודה 5: חֲלוּץ רֵאשׁוֹן – פָּרוּשׁ !

א. — ב. כלעיל.

פקודה 6: עֶגְלָה – הַעֲלֵה ! או: עֶגְלָה – עָקֹר !

- א. הפקודה ניתנת כשהסירה מוכנה להפליג ;
ב. עם הינתן הפקודה מעלים את העוגן, מנקים אותו יפה, ומסדרים אותו על הסיפון — כשכל שרשרתו בתא המיועד לכך.

פקודה 7: מִפְּרָשׁ (קֶדְמִי, רָאשִׁי, חֲלוּץ שְׁנִי, רֵאשׁוֹן) – מְתוּחַ !

- א. הפקודה ניתנת בשעה שרוצים למתוח את המפרשים ;
ב. עם הינתן הפקודה מותחים את המיתרים כדי הנדרש.

פקודה 8: מִפְּרָשׁ (קֶדְמִי וכו') – רַפָּה !

- א. הפקודה ניתנת כשרוצים לרַפֹּת את המפרשים ;
ב. עם הינתן הפקודה מרפים את המיתרים כדי הנדרש.

פקודה 9: לְמַפְקָם הַכּוֹן! מוֹכְנִים – פְּנָה!

א. הפקודה ניתנת כשרוצים להפנות את הספינה במפנה נגד הרוח (=מִפְקָם = tack);

ב. להתראה (למפקם – הכון!) מתירים את מיתרי החלוצים והמפרש הראשי; אז עונים החברים העובדים לְהַנְאִי: מוכנים;

ג. לפקודה "פנה!" שומטים את מיתרי-החלוצים;

ד. לאחר שהספינה עוברת את קו-הרוח, פורשים את החלוצ על-ידי מתיחת המיתר שהיה מותר לפני תחילת פעולה זו; בחלוצ – עוזרים למפנה;

ה. מותחים את הסמוך האחורי מצד הרוח ומתירים את הסמוך האחורי שממולו;

ו. לאחר שעברה הספינה את קו-הרוח מסדרים את המפרשים כרגיל.

פקודה 10: חֲלוּץ פְּנָגֵד הָרוּחַ – פָּרוּשׁ!

א. הפקודה ניתנת כשרוצים להפנות את הספינה במהירות;

ב. עם הינתן הפקודה מטים את פאת החלוצ לרוח ככל האפשר.

פקודה 11: לְמַפְנָה עִם הָרוּחַ – הַכּוֹן! פְּנָה!

א. הפקודה ניתנת כשרוצים להפנות את הספינה עם הרוח (=gybing);

ב. להתראה (למפנה עם הרוח – הכון!) מניחים את החלוצים ואת המפרש הקדמי במקומם ואת המפרש הראשי – מרפים;

ג. לפקודה "פנה!" מותחים את המפרש הראשי ואת המפרש הקדמי במהירות האפשרית עד ציר הספינה;

ד. מותחים את הסמוך האחורי שמצד הרוח ומתירים את הסמוך האחורי שממולו;

ה. לאחר שעברה הספינה את קו-הרוח מסדרים את המפרשים כרגיל.

הערה: הפקודה "פנה!" ניתנת כשמתקרב ציר הספינה אל קו-הרוח.

פקודה 12: הִקְרַב! או: קָרַב!

א. הפקודה ניתנת כשרוצים להקטין את הזווית בין ציר הספינה ובין קו-הרוח; את גבול ההתקרבות מסמנת התחלת התנפנות המפרשים; יש להזהר מלהגיע למצב זה;

ב. הפקודה ניתנת בהטעמה ממושכת;

ג. עם הינתן הפקודה מותחים את כל המפרשים כדי הנדרש.

פקודה 13: תְּרַחֵק! או: רַחֵק!

א. הפקודה ניתנת כשרוצים להגדיל את הזווית בין ציר הספינה ובין קו הרוח;

ב. יש להזהר מלהגדיל את הזווית למעלה מ-180°, שאם לא כן יתהווה מפנה עם הרוח (למרות רצונו של ההגאי), העלול לשבר את התורן ולגרום לאסון;

ג. הפקודה ניתנת בהטעמה ממושכת;

ד. עם הינתן הפקודה מרפים את המפרשים כדי הנדרש.

פקודה 14: לְמוֹל הָרוּחַ – הִיֶּשֶׁר!

א. הפקודה ניתנת כשרוצים לעצור את הספינה (לעגינה, להצלת אדם), למנוע התנגשות וכיו"ב;

ב. עם הינתן הפקודה מפיקעים את המפרשים הקדמיים ומישירים עם הרוח.

פקודה 15: מְפַרְשִׁים – הִפְקֵעַ!

א. הפקודה ניתנת כשרוצים להפיקע את המפרשים מהשפעת הרוח;

ב. לפקודה מתירים את המפרשים ושומטים אותם.

פקודה 16: מְצוּף – תְּפּוֹס!

א. הפקודה ניתנת בהתקרב הספינה אל מצוף העגינה;

ב. עם הינתן הפקודה תופסים את המצוף בעזרת אנקול, או אם אפשר הדבר — ביד, וקושרים את שרשרתו לספינה במהירות האפשרית.

פקודה 17: עֲגֹן – הִטֵּל!

א. הפקודה ניתנת לכשדרוש לַעֲגֹן את הספינה;

ב. את העוגן מטילים רק לאחר שהגיעה הספינה לכלל עמידה;

ג. עם הינתן הפקודה מורידים את העוגן לאט, לאט; יש להזהר לבל תיפול השרשרת על העוגן. שאם לא כן תאחז בזרוע העוגן ותעקרנו (את העוגן) מן הקרקע.

פקודה 18: שְׂרִשְׁרֶת – שִׁלְשֵׁל!

א. הפקודה ניתנת כשיש צורך לחזק את העגינה;

ב. עם הינתן הפקודה משלשלים את השרשרת כדי הנדרש.

פקודה 19: שְׂרִשְׁרֶת – אָסוּף!

א. הפקודה ניתנת כשרוצים להקטין את אורך שרשרתו של העוגן;

ב. עם הינתן הפקודה אוספים את שרשרת העוגן כדי הנדרש.

פקודה 20: מְפָרְשִׁים – הוֹרֵד!

- א. הפקודה ניתנת כשרוצים להוריד את המפרשים;
 ב. עם הינתן הפקודה מתירים את המסוסים, שמים עין על התְּשָׁרֶכֶת, שתהיה חפשית, ומורידים את המפרשים.

פקודה 21: סְפִינָה – סִדְרָ!

- א. הפקודה ניתנת לאחר שהספינה עוגנת במקומה;
 ב. עם הינתן הפקודה גוללים וקושרים את המפרשים, מסדרים את החבלים ומנקים את הסיפון.

שלשת קבצי „הרופא העברי“

זה שתים עשרה שנה מופיע בניו-יורק, קובץ רפואי-מדעי בעריכת ד"ר משה אינהורן, בשם „הרופא העברי“ שקנה לו שם טוב לא רק בין צבור הרופאים בלבד אלא נתחבב גם על החוגים הרחבים של הקורא העברי בכלל. מחוללי הרעיון של הוצאת בטאון רפואי בעברית היו קבוצת רופאים צעירים שקבלו את חינוכם בארץ ישראל. ואם כי חסרו לה — לקבוצה זו — האמצעים הדרושים, החמריים והרוחניים, לשם הגשמת הרעיון הזה, בכל זאת הצליחה להתגבר על כל המכשולים ומתוך אמונה רבה שהיא מניחה יסוד למפעל כביר ורב ערך לעתיד, הלכה ויצרה את המאסף הזה עד שהפכה אותו לדו-שנתון קבוע.

שלשת הכרכים האחרונים של „הרופא העברי“, שנים משנת 1938 ואחד ממחצית הראשונה לשנת 1939, המכילים 750 עמוד, מצטיינים בחיצוניותם הנאה ובתכנם העשיר ומהווים אוצר רב של ספרות מדעית בעברית. בשנים האחרונות מצא „הרופא העברי“ הד חזק בקרב הרופאים העבריים בארץ ישראל, ועדת „הרופא העברי“ הוציאה על כן הוצאה מיוחדת למען ארץ ישראל ו-2.000 ספר נשלחו חינם לכל רופא בארץ.

כתובת המערכת:

The Hebrew Medical Journal, 983 Park Avenue, New-York City, U.S.A.

פקודה 20: מְפָרְשִׁים – הוֹרֵד!

- א. הפקודה ניתנת כשרוצים להוריד את המפרשים;
 ב. עם הינתן הפקודה מתירים את המסוסים, שמים עין על התְּשָׁרֶכֶת, שתהיה חפשית, ומורידים את המפרשים.

פקודה 21: סְפִינָה – סִדְרָ!

- א. הפקודה ניתנת לאחר שהספינה עוגנת במקומה;
 ב. עם הינתן הפקודה גוללים וקושרים את המפרשים, מסדרים את החבלים ומנקים את הסיפון.

שלשת קבצי „הרופא העברי“

זה שתים עשרה שנה מופיע בניו־יורק, קובץ רפואי־מדעי בעריכת ד"ר משה אינהורן, בשם „הרופא העברי“ שקנה לו שם טוב לא רק בין צבור הרופאים בלבד אלא נתחבב גם על החוגים הרחבים של הקורא העברי בכלל. מחוללי הרעיון של הוצאת בטאון רפואי בעברית היו קבוצת רופאים צעירים שקבלו את חינוכם בארץ ישראל. ואם כי חסרו לה — לקבוצה זו — האמצעים הדרושים, החמריים והרוחניים, לשם הגשמת הרעיון הזה, בכל זאת הצליחה להתגבר על כל המכשולים ומתוך אמונה רבה שהיא מניחה יסוד למפעל כביר ורב ערך לעתיד, הלכה ויצרה את המאסף הזה עד שהפכה אותו לדו־שנתון קבוע.

שלשת הכרכים האחרונים של „הרופא העברי“, שנים משנת 1938 ואחד ממחצית הראשונה לשנת 1939, המכילים 750 עמוד, מצטיינים בחיצוניותם הנאה ובתכנם העשיר ומהווים אוצר רב של ספרות מדעית בעברית. בשנים האחרונות מצא „הרופא העברי“ הד חזק בקרב הרופאים העבריים בארץ ישראל, ועדת „הרופא העברי“ הוציאה על כן הוצאה מיוחדת למען ארץ ישראל ו־2.000 ספר נשלחו חינם לכל רופא בארץ.

כתובת המערכת:

The Hebrew Medical Journal, 983 Park Avenue, New-York City, U.S.A.